

E-ISSN: 2587-2567

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Volume/Cilt :6

Issue/Sayı: 2

December/Aralık 2022

POLİTİK EKONOMİK KURAM

Journal of Social Sciences
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

December/Aralık 2022

Volume/Cilt 6, Issue/Sayı 2

E-ISSN: 2587-2567

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

**The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon
their authors.**

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2022, Volume 6, Issue 2

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Published by/ İmtiyaz Sahibi

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editor in Chief/ Bas Editör

Doç.Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Editors/Editörler

Doç.Dr. Zehra Doğan ÇALIŞKAN-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Publishing Board/ Yayın Kurulu

Prof. Dr. Aziz KONUKMAN(E)-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Immanuel NESS-Brooklyn College of the City University
Doç. Dr. Eren ÇAŞKURLU-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç.Dr. Kerem GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Arif EREN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan ŞİMŞEK-Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç.Dr. Yavuz YILDIRIM-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü APAYDIN-Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Onur POLAT -Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Doç. Dr. Saadet AYDIN -Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Umut ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Yeliz Sarıöz GÖKTEN-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Emek Aslı CİNEL Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Zehra DOĞAN ÇALIŞKAN Bolu Abant İzzet Baysal
Üniversitesi Doç.Dr. Nihan CİĞERCİ-ULUKAN-Ordu Üniversitesi
Dr. Anshuman SHARMA-Ajman University
Dr. Shabnam GUL-Lahore Collage for Women University
Dr.Öğr. Üyesi Hale KIRMIZIOĞLU-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf MURATOĞLU-Hitit Üniversitesi
Dr. Mehmet Erman EROL-Churchill College Cambridge
Dr. Sidra Tariq JAMIL-ICESCO, Morocco

Foreign Language Editors/Yabancı Dil Editörleri

Dr. Öğr. Üyesi Özhan DEMİRKOL-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Secretary/Sekreter

Serdar DUGAN

Publication Type/Yayın Türü: Peer-reviewed Periodicals/ Hakemli Süreli Yayın
Publication Frequency/Yayın Sıklığı: Yılda İki Sayı / Two-Annually
Publication Date/Basım Tarihi: December/Aralık 2022
Contact/İletişim: pekdergi@gmail.com

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2022, Volume 6, Issue 2

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

Indexing, Abstracting/Dizin

ROOTINDEXING
JOURNAL ABSTRACTING AND INDEXING SERVICE

Cite Factor, ASOS indeks, i2or, Journal Factor, Scientific Indexing Services,
Academic Keys, COSMOS IF, OpenAIRE, Neliti, Rootindexing,
ResearchBib, DRJI, ACARINDEX

Referees of This Issue/Bu Sayının Hakemleri

- Prof. Dr. İsmail Ağırbaş-Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammed Veysel Kaya-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Arı-Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan Kahyaoglu-Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Baki Yegen-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Seçkin Arslan-Kayseri Üniversitesi
Doç. Dr. Taha Emre Çiftçi-Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe Ergin Ünal-Tarsus Üniversitesi
Doç. Dr. Yeliz Sarıöz Gökten-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Nihan Cigerci Ulukan-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Saadet Aydın-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Yıldız Sağlam Çeliköz-Mustafa Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Kübra Önder-Burdur Mehmet Akif Ersoy
Doç. Dr. Yavuz Yıldırım-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Oğuz Akgüneş-Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Emre Biber-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Hülya Derya-Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Doç. Dr. Umut Ulukan-Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Hüsnü Bilir-Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan Şimşek-Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Mesut Sert-Hakkâri Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hanife Bıdırdı-Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem Eştürk-Ardahan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Ağdemir-Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Eylül Kabakçı Günay-İzmir Demokrasi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Orkun Oral-Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Engin-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nihat Altuntepe-Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi M. Mustafa Aydın-Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Anıl Başaran-Yalova Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vedat Baydar-Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül Gokalp-Kutlu Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice Sevgi Zengin Salihi-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Ali Gökhan Gölçek-Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Dr. Merve Kayaduvar-Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Mustafa Kemal Doğru-Maliye Bakanlığı

Politik Ekonomik Kuram

E-ISSN: 2587-2567

2022, Volume 6, Issue 2

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/pek>

CONTENTS/İÇİNDEKİLER

Article Type, Article Name Makale Türü, Makale Adı	Author(s) Yazar(lar)	Pages Sayfalar
Research Article/Araştırma Makalesi Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme <i>The Impact of Risk Management Techniques Employed by Banks on Bank Performance: An Analysis of Banks Operating in Turkey</i>	Ayberk Nuri BERKMAN	229-252
Research Article/Araştırma Makalesi Reel Politika Faizi ve Negatif Faiz Politikasının Enflasyon ve İstihdama Etkisi <i>The Effect of Real Policy Rate and Negative Interest Rate Policy on Inflation and Employment</i>	Ayşe ÖZTÜRK Gökhan ÖZKUL	253-278
Research Article/Araştırma Makalesi Türkiye’de Turizm Enflasyon İlişkisinin Ampirik Analizi <i>Empirical Analysis of Tourism Inflation Relationship in Turkey</i>	Hülya BALIM Ayşe DURGUN KAYGISIZ	279-303
Research Article/Araştırma Makalesi Post-Marksizmin Marksist İktisat Eleştirisi <i>The Marxist Economics Critique of Post-Marxism</i>	Hüsnü BİLİR	304-329
Research Article/Araştırma Makalesi Rawls ve Nozick Çerçevesinde Adalet ve Özgürlük <i>Justice and Freedom in the Context of Rawls and Nozick</i>	Hasan Tahsin YÖYEN Bünyamin DURAN	330-350
Review Article/Derleme Makale Kamu Yönetimi Geleneği Açısından Osmanlı’da Ahilik Kurumu (Devlet Ana Eseri’nin Ahilik Değininleri Üzerinden Bir Değerlendirme) <i>Ahi Organization in the Ottoman Empire in Terms of Public Administration Tradition (An Evaluation of The Novel Devlet Ana on The Virtues of Ahism)</i>	Azize Serap TUNÇER	351-370
Research Article/Araştırma Makalesi Ankara İlinde Konsültan Hekimlerin Acil Servise Ulaşma Sürelerinin ve Bu Süreleri Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi <i>Inspection of consultant specialists' arrival durations to emergency units in Ankara province and the factors affecting these durations</i>	Şerife ENGELOĞLU Gülbiye YENİMAHALLELİ YAŞAR Meliha Meliş GÜNALTAŞ	371-395
Research Article/Araştırma Makalesi Adam-Akım İktisadın Öznesi “Homoeconomicus”u Toplumsal Cinsiyet Gözlüğü ile Okumak <i>Reading “Homoeconomicus”, The Subject of Male-Stream Economics, With Gender Perspective</i>	Ebru IŞIK	396-421

Research Article/Araştırma Makalesi

Tarımda Yeniden Yapılanma ve Emegın Dönüşümü: Siirt Fıstığı Örneği

Restructuring and Transformation of Labor In Agriculture: An Example of Siirt Pistachio

Medeni AĞAÇ

422-453

Research Article/Araştırma Makalesi

Werner Sombart'ın İktisadi Düşüncesinde Kapitalist Zihniyetin ve Girişimcilik Ruhunun Ortaya Çıkışı

The Emergence of the Capitalist Mentality and The Entrepreneurial Spirit in

Werner Sombart's Economic Thought

Gülenay BAŞ DİNAR

454-472

Review Article/Derleme Makale

Covid-19 Aşısına Maliye Teorisinden Bakmak: Erdemli Mallar Bağlamında Bir İnceleme

Looking At The Covid-19 Vaccine From Theory Of Public Finance: A Review In The Context Of Merit Goods

Servet YILDIRIM Servet
AKYOL

473-499

Research Article/Araştırma Makalesi

Ülkelerin Refah Seviyelerinin Uluslararası Göç Hareketlerine Olan Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma

The Effects of Countries' Welfare Levels On The International Immigration Movements: A Study On The OECD Countries

Senem Kurt
Topuz

500-520

Book Review/Kitap İncelemesi

Simit Ekonomisi: 21. Yüzyıl İktisatçısı Gibi Düşünmenin Yedi Yolu

Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist

Kürşad
ATALAY

521-532

Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme

The Impact of Risk Management Techniques Employed by Banks on Bank Performance: An Analysis of Banks Operating in Turkey

Ayberk Nuri BERKMAN¹

Öz

Bankacılık sektörü, üstlendiği işlevler ve imtiyazlar sebebiyle ekonomi açısından büyük önem taşıyor. Söz konusu önem sebebiyle bankalar tüm işletmelerin yüzleşebileceği risklerin yanı sıra ekonomiye ve sektöre tümünden tespit edebilecek çeşitli risklerle karşı karşıya kalmakta ve kamusal otoritenin denetim ve düzenlemelerine tabi tutulmaktadır. Söz konusu kamusal güçten, dolaysız ve kamusal yetkiye sahip kurumlar vasıtasıyla küresel ya da lokal seviyede istifade edilmektedir. Bankalar, kendilerine özgü aktivitelerin tabiatındaki mevcut riskleri öteki kuruluşlardan çok daha değişik açılardan ve kaliteli yöntemler kullanmak suretiyle yönetmektedir. Bankalar yapıları itibarıyla çok çeşitli risklere maruz kalan ticari kurumlardır. İlgili risklerin giderilmesi için bankalar farklı risk yönetim tekniklerini kullanabilir. Kullanılan risk yönetim tekniklerinin sonuçları ise bilançolarına ve gelir tablolarına yansır. Bu çalışmada Ocak 2018 – Aralık 2020 dönemleri arasında aylık frekanstaki veriler kullanılarak Türkiye’de faaliyet gösteren bankaların risk yönetim tekniklerinin banka performansı üzerindeki etkileri incelenmeye çalışılmıştır. Johansen Eşbütünleşme ve Hata Düzeltme modelinin uygulandığı analiz sonuçları uzun dönemli olarak banka risk yönetim tekniklerinin banka performansı üzerinde negatif etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Jel Kodları: G20, G21, G32.

Anahtar Kelimeler: Risk Yönetim Teknikleri, Banka Performansı, Bankacılık Sektörü, Türkiye

Abstract

The banking sector is of great importance for the economy due to the functions and privileges it undertakes. Due to this importance, banks encounter various risks that may affect the economy and the sector as well as the risks that all businesses may face, and are subject to the supervision and regulations of the public authority. This public power is utilized at the global or local level through institutions with direct and public authority. Banks manage the existing risks in the nature of their specific activities from a much different perspective than other institutions by employing high quality methods. Banks are commercial institutions that are exposed to a wide variety of risks due to their structures. Banks may employ different risk management techniques to eliminate the related risks. The results of the utilized risk management techniques are reflected in their balance sheets and income statements. In this study, the impacts of risk management techniques of banks operating in Turkey on bank performance are tried to be investigated using the monthly data over the period January 2018 - December 2020. The analysis results, in which the Johansen Cointegration and Error Correction models are employed, reveal that banking risk management techniques have negative impacts on bank performance in the long-run.

Jel Codes: G20, G21, G32.

Keywords: Risk Management Techniques, Bank Performance, Banking Sector, Turkey

¹Doç. Dr. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İİBF, Finans ve Bankacılık, aberkman@ohu.edu.tr, ORCID 0000-0003-1650-381X

1. Giriş

Bankalar topladıkları mevduatları ekonomiye kredi olarak kazandıran ve bu sayede iktisadi gelişmeyi destekleyen önemli kurumlardır. Ancak bankalar faaliyetleri esnasında birçok risk ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Örneğin esas faaliyetleri konusuna giren kredi verme hususunda kredinin anaparasının, faizinin veya tamamının geri ödenmemesi, diğer bir ifadeyle kredi riski oluşmaktadır. Ayrıca bankaların yükümlülüklerini yerine getirecek kadar nakit bulundurmamaları durumunda ise likidite riski oluşmaktadır. (Choudhry, 2011). Bununla birlikte faiz hadlerindeki hareketlilik bankaların hem aktif hem de pasiflerini etkileyerek faiz riskini oluşturmaktadır. Ayrıca bankalar alınan risklere bağlı olarak bulundurdıkları sermayenin yetersiz kalmasından olayı ortaya çıkabilecek ödeyememe riski ile karşı karşıya kalan kurumlardır. Bunlar dışında bankalar döviz kurundaki değişimden kaynaklanan kur riski, uluslararası faaliyetlerden ve para transferlerinden kaynaklı olarak ülke ve transfer riski, örgütlenme, iş akışı, teknoloji, insan gücü, mevzuat ve faaliyet ortamından kaynaklanabilecek operasyonel risk, yetersiz veya yanlış doküman ve bilgi nedeniyle maruz kalınabilen yasal risk, bankaya olan güvenin kaybedilmesiyle ortaya çıkabilecek itibar riski ve piyasa şartlarının değişmesinden kaynaklanacak piyasa riski gibi birçok risk ile karşı karşıya kalmaktadırlar (Cade, 2013). Bankaların karşı karşıya kaldıkları bu riskler aynı zamanda Basel Komitesi tavsiyelerine de konu olmuştur. Buna göre 1988 yılında ilk olarak başlayan ve 1996 yılında güncellenen çalışmalar neticesinde Basel Komitesi, bankalara “Cook Rasyosu” ismiyle de bilinen Sermaye Yeterlilik Oranı’nı sunmuş ve bu oranın özkaynaklara bağlı olarak piyasa riski ile kredi riski bileşiminde asgari olarak %8 seviyesinde olması gerektiğini belirtmiştir (Basel Committee on Banking Supervision, 1996: 8). Basel II uzlaşısında ise sermaye yeterlik oranı olan %8 değişmemiş ancak piyasa riski ve kredi Riskinin yanına operasyonel risk eklenmiştir (Basel Committee on Banking Supervision, 2006: 14-18). Basel III dâhilinde yeni bir risk eklenmesi yapılmasa dahi %8’lik sermaye yeterliliğinin yanına %2.5’lik sermaye tamponu (toplamda %10.5) eklenmiştir (<http://www.bis.org/about/organigram.pdf>, 19.01.2011). Sermaye tamponu olarak kabul edilen %2.5 zorunlu olmasa dahi bankaların kâr dağıtımında bir zorunluluk olarak değerlendirilmektedir (Mermoud ve Ceran, 2011: 6). Bu durum aynı zamanda sermaye yeterliliğinde dikkate alınmayan diğer riskler için %2.5’lik bir katkı olarak değerlendirilebilir.

Her ne kadar Uluslararası Ödemeler Bankası ve Basel Komitesi önerileri ile birlikte Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurumunun yaptırımları söz konusu olsa dahi bankalar risk yönetimi konusunda yasal zorunluluklar dışında kendilerine özgü birtakım önlemler alarak faaliyetlerine devam etmek zorundadırlar. Bankalar faaliyetleri esnasında her risk için farklı risk ölçüm teknikleriyle farklı risk yönetim teknikleri uygulayabilirler. Çeşitli çalışmalarda bankaların risk yönetim teknikleri bilanço içi teknikler ve bilanço dışı teknikler olarak tasnif edilebilmektedir (Şakar, 2002). Buna göre bilanço içi işlemler vade ve koşullara göre ters yönlü işlemler ile riskin etkisizleştirilmesi bilanço dışı işlemler ise borç araçları ve türev ürünler olarak ele alınabilmektedir.

Bankalar risk yönetim sürecinde kredi, faaliyet ve operasyonel riske bağlı olarak asgari sermaye taahhüdü ile faaliyette bulunurken risk yönetimi konusundaki uygulamaları her risk için farklı farklı olarak ele alınabilir (Bessis, 2011). Ayrıca bankaların taahhütlerine bağlı olarak kısa vadeli riske açık pozisyonlarını kapattıkları türev finansal araçlar, gerçekleşen kredi riskine bağlı olarak mecburi şekilde yatırım yaptıkları alım satım amaçlı gayrimenkuller ve esas faaliyetleri dışında yaptıkları yatırımlarından elde ettikleri gelir ve giderler olan faiz dışı gelirler ve faiz dışı gelirler önemli risk yönetim tekniklerinin bilanço ya yansımaları olarak kabul edilebilir (Allen ve Saunders, 2015: 165). Bu çalışmanın amacı uygulanan risk yönetim tekniklerinin bankaların performansları üzerindeki etkilerini belirlemektir. Performans ölçütü olarak, mevcut literatürün ışığında aktif kârlılığı (ROA) ve özkaynak kârlılığı (ROE) ayrı ayrı ele alındığı bu çalışmada Ocak 2018 – Aralık 2020 dönemleri arasında aylık frekanstaki veriler kullanılarak Türkiye’de faaliyet gösteren bankalar üzerine bir dizi analiz gerçekleştirilmiştir. Mevcut literatürden farklı olarak bu çalışmada banka risklerinin performans üzerindeki etkisi değil bankaların uyguladıkları riskle mücadele tekniklerinin bilanço ve gelir tablosuna yansımalarının performans üzerindeki etkisi incelenmiştir. Buna göre çalışmanın literatüre katkı sağlaması planlanmış olup beş bölümde konu incelenmeye çalışılmıştır. İlk bölümde konuyla ilgili temel kavramlara değinilmiş, ikinci bölümde ise detaylı bir literatür araştırması sunulmuştur. Üçüncü bölümde araştırma konusuyla ilgili gerçekleştirilecek analizlerde kullanılan veriler ve yararlanılan yöntemler tanıtılmıştır. İlgili analiz bulgularının sunulduğu dördüncü bölümün ardından, sonuçların bulunduğu beşinci ve son bölüm ile çalışma sonlandırılmıştır.

2. Literatür Taraması

Literatürde bankaların performansları (ROA ve ROE) üzerinde etkili olan faktörlerin incelendiği çok farklı içerikte çalışmaya rastlanabilir. Bu çalışmaların bir kısmı banka risklerinin performans üzerindeki etkisini incelemektedir. Diğer yandan çok sınırlı çalışma ile bankaların risk yönetim tekniklerinin banka performansı üzerindeki etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Tablo 1’de literatürde yer alan ve bu çalışma değişkenleriyle benzer değişkenleri analizlere dâhil eden çalışmalar özetlenmiştir.

Tablo 1: Literatürde Yer Alan Seçilmiş Çalışmalar

Yazar(lar)	Ülke ve Dönem	Veri	Yöntem	Sonuçlar
Liyuqi (2007)	İngiltere 1999-2006	ROA, Likidite Riski, Kredi Riski, GSYİH Büyüme Oranı, Enflasyon Oranı	Zaman Serisi Regresyon Analizi	Çalışmada artan likidite riski ve kredi riskinin banka performansı üzerinde olumsuz etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Atasoy ve Aydoğan (2007)	Türkiye ve AB Ülkeleri 1990-2005	ROA, Net Faiz Marjı, Faiz Dışı Giderler	Panel Regresyon Analizi	Çalışmadan elde edilen sonuçlar faiz dışı giderlerin toplam aktiflere oranının artmasıyla banka performansının azaldığını ortaya koymaktadır.
Naceur ve Kandil (2008)	Mısır 1989-2004	ROA, ROE, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Sermaye/Toplam Aktif Oranı, Net Kredi/Mevduat Oranı	GMM Yöntemi	Çalışmada, sermaye yeterliliğinin banka performansının pozitif yönde belirleyicisi olduğu sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla sermaye yeterliliği rasyosu arttıkça banka performansı da bundan olumlu etkilenmektedir.
Vyas vd. (2008)	Hindistan 1997–2007	ROA, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Net Faiz Marjı, Faiz-Dışı Gelir	Panel Veri Analizi	Çalışmanın sonuçları, sermaye yeterlilik oranındaki artışın ticari bankaların performansını artırdığını göstermektedir.

Berkman, A.N. (2022). Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 229-252.
Doi: 10.30586/pek.1073544

Vong vd. (2009)	Makao 1993-2007	ROA, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Özsermaye/Toplam Aktif oranı, Toplam Kredi /Toplam Aktif oranı, Mevduat /Toplam Aktif Oranı, Faiz Dışı Giderler /Toplam Aktifler oranı, Enflasyon, Piyasa Yoğunlaşma Endeksi	Panel Regresyon Modeli	Çalışma sonucuna göre daha fazla öz sermayeye sahip bankaların daha fazla güvenliğe sahip olduğu ve böyle bir avantajın daha yüksek performansa neden olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, daha yüksek bir kredi/toplam aktif oranının mutlaka daha yüksek bir performans düzeyine yol açmayabileceği ortaya konmuştur.
Hosna vd. (2009)	İsveç 200-2008	ROA, ROE, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Takipteki Krediler / Toplam Krediler Oranı	Çoklu Regresyon Modeli	Çalışmada, kredi riski yönetiminin bankaların performansı üzerindeki negatif yöndeki etkisi olduğuna yönelik sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca yüksek sermaye gereksiniminin bankanın performansına olumlu katkıda bulunduğu sonucu da elde edilen bulgular arasındadır.
Krakah ve Ameyaw (2010)	Gana 1990-2009	ROA, Toplam Aktifler, Krediler, Faiz Dışı Gelirler, Kredi Zarar Karşılıkları, Genel Giderler, Enflasyon, GSYİH	Doğrusal Regresyon Modeli	Çalışmada içsel olarak faiz dışı gelirin, bankanın sermaye gücünün, dışsal olarak ise para arzının büyümesinin ve yıllık enflasyon oranının bankaların performansını pozitif yönde etkileyen önemli faktörler olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca ekonominin büyüklüğü ve kredi zararı karşılığı veya şüpheli alacak

Berkman, A.N. (2022). Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 229-252.
Doi: 10.30586/pek.1073544

				karşılıklarının banka performansı üzerinde önemli bir etkisine rastlanmamıştır.
Olweny ve Shipho (2011)	Kenya 2002-2008	ROA, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Aktif Kalitesi, Likidite Riski, İşletme Maliyet Etkinliği, Piyasa Yoğunlaşma Oranı	Çoklu doğrusal regresyon yöntemi	Çalışmada, sermaye yeterlilik rasyosu, aktif kalitesi ve likidite riski yönetiminin banka performansı üzerinde istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Taşkın (2011)	Türkiye 1995-2009	ROA, ROE, Net Faiz Marjı, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Sanayi Üretim Endeksi	Panel Veri Analizi	Sermaye yeterliliği ve sanayi üretim endeksinin bankacılık performansına anlamlı ve pozitif yönlü etkisinin olduğu tespit edilmiştir.
Alper ve Anbar (2011)	Türkiye 2002-2010	ROA, ROE Net Faiz Marjı, Kredi Portföy Büyüklüğü, Takipteki Krediler, Reel Faiz Oranı, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Yıllık Enflasyon Oranı, Reel GSYİH Büyüme oranı	Panel Veri Analizi	Sonuçlar, aktif büyüklüğü ve faiz dışı gelirin banka performansı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Ancak kredi portföyünün büyüklüğü ve takipteki kredilerin banka performansı üzerinde olumsuz ve önemli bir etkisi bulunmaktadır. Makroekonomik değişkenler açısından ise sadece reel faiz oranı bankaların performansını olumlu yönde etkilemektedir.
Anbar ve Alper (2011)	Türkiye 1999-2010	Borsa İstanbul’da İşlem Gören Bankaların Türev Araç Kullanımları, Bankaların Seçilmiş Çeşitli Finansal Oranları,	Panel Veri Analizi	Çalışma sonucunda banka performansı üzerinde, net faiz marjı ile türev araç kullanımının pozitif etkileri tespit edilmiştir. Ayrıca aktif

Berkman, A.N. (2022). Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 229-252.
Doi: 10.30586/pek.1073544

		Faiz Oranı, Büyüme ve Enflasyon		büyüklüğü, karşılıklar ve faiz oranlarının banka performansını olumsuz yönde etkilediğine ilişkin bulgulara ulaşılmıştır.
Arif ve Anees (2012)	Pakistan 2004-2009	ROA, ROE Likidite Açığı, Takipteki Krediler	Çoklu Regresyon Analizi	Çalışma sonuçları, banka performansının, likidite açığındaki ve takipteki alacaklardaki artış nedeniyle olumsuz etkileneceğini ortaya koymaktadır.
Acaravci ve Calim (2013)	Türkiye 1998-2011	ROA, ROE Net Faiz Marjı, Likidite, Toplam Mevduat/Toplam Aktif Oranı, Toplam Krediler /Toplam Aktifler Oranı	VAR Analizi	Çalışmada, likidite toplamının hem kamu bankaları hemde özel bankalar için performans açısından pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Ogboi ve Unuafé (2013)	Nijerya 2004-2009	ROA Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Likidite, Kredi zarar Karşılıkları, Takipteki Krediler	Havuzlanmış EKK (POLS) Modeli	Çalışmadan elde edilen sonuçlar, kredi risk yönetimi stratejilerinin ve artan sermaye yeterliliğinin bankaların performansını pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.
Nuriyeva (2014)	Azerbaycan 2006-2012	ROA, ROE Sermaye Yeterliliği, Aktif Kalite Oranı, Yönetim Kalite Oranı, Kazanç Kabiliyeti Oranı, Likidite oranı, GSYİH ve Banka Büyüklüğü	CAMEL derecelendirme Panel Veri Analizi Yöntemi	Çalışmada gerçekleştirilen analiz sonucunda; sermaye yeterliliği, aktif kalitesi ve banka büyükliğünün, ROA üzerinde pozitif yönlü bir ilişkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.
Gharaibeh (2015)	Bahreyn 2006-2013	ROA, ROE sermaye yeterlilik oranı, sermaye gücü, faiz oranı, borç oranı, ve banka türü, enflasyon oranı,	Çoklu Regresyon Analizi	Çalışmada banka performansı ile sermaye yeterlilik oranı, faiz oranı, toplam borç/toplam öz sermaye oranı arasında

Berkman, A.N. (2022). Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 229-252.
Doi: 10.30586/pek.1073544

		faiz oranı, döviz kuru, ekonomik büyüme		anlamli negatif ilişkiler bulunmuştur.
Dizgil (2017)	Türkiye 2009-2017	ROA, ROE, Faaliyet Giderleri Oranı, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Finansal Varlık / Toplam Aktif Oranı	Panel Veri Analizi	Çalışmada faaliyet giderleri oranı, sermaye yeterlilik rasyosu, finansal varlık / toplam aktif oranı ile banka performansı arasında pozitif ve anlamli ilişkiler silsilesi tespit edilmiştir.
Uzun ve Berberoğlu (2019)	Türkiye 2007-2017	ROA, ROE Faiz Dışı Gelirler/ Toplam Gelirler Oranı	Panel Veri Analizi	Çalışma sonuçları faiz dışı gelir kalemlerinin mevduat bankalarının finansal performansı üzerinde pozitif yönlü etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır.
Türkdönmez ve Babuşçu (2019)	Türkiye 2010-2017	ROA, ROE Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Net Faiz Marjı	Newey-West ve Bartlett Kernel panel veri analizi	Çalışmada sermaye yeterliliği ile banka performansı arasında pozitif ilişki bulunmuştur.
Erdoğan ve Acar (2020)	Türkiye 2008-2018	ROA, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Mevduat Oranı, Likidite oranı, Banka Büyüklüğü	Doğrusal Regresyon Modeli	Çalışmadan elde edilen bulgular sermaye yeterliliği ile banka performansı arasında pozitif ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak mevduat ve likidite oranları ile banka performansı arasında anlamli ilişki tespit edilmiştir.
Akkaya ve Torun (2020)	Türkiye 2002 - 2018	ROE, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Likit Aktifler/ Toplam Aktifler, Likit Aktif /Kısa Vadeli Yükümlülükler, Kur Riski ve Türev Araç Kullanımları	Eşbütünleşme Analizi	Çalışmada, türev ürün kullanımı ile banka performansı arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığına rastlanmıştır.

Berkman, A.N. (2022). Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 229-252.
Doi: 10.30586/pek.1073544

Kayran ve Kıyılar (2021)	Türkiye 2010-2018	ROA, ROE Faiz Dışı Gelir, Sermaye Yeterlilik Oranı, Aktif Oranı, Likidite Oranı, Mevduat Büyüme Oranı, Kredi ve Karşılık Oranı	Panel Veri Analizi	Çalışma sonucunda gelir çeşitlendirme endeksi ile hem ROA hem de ROE bağımlı değişkeni arasında istatistiksel olarak negatif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca bankaların faiz gelirlerinden faiz dışı gelirlere doğru yönelimleri banka performanslarına pozitif yansıdığı sonucuna ulaşılmıştır.
--------------------------	-------------------	--	--------------------	---

3. Veri ve Yöntem

Dünyada gelişmiş olan ülkelerde parasal aktarım mekanizması sermaye piyasalarından hareketle piyasalara aktarılırken Türkiye’nin de içinde yer aldığı gelişmekte olan ülkelere bankacılık sistemi aracılığı ile piyasalara aktarılmaktadır. Buna göre bankacılık sistem içerisinde yer alan aktörlerin performanslarını anlayabilmek önem arz etmektedir. Analizlerde kullanılacak veri uzayında benzerlik söz konusu olmadığı için bu çalışmada finansal sistem içerisinde oldukça önemli bir yere sahip olan mevduat bankalarının performanslarına etki eden faktörler incelenmiştir. Ancak analizlerde dikkate alınabilecek veri seti konusunda önemli çeşitli kısıtlar söz konusudur. Örneğin Türkiye Bankalar Birliği (TBB) web sitesinin istatistiki sorgulamalarında 2018 yılından itibaren Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) 9’a göre aktif düzenleyici hesap bulunmaktadır. Ayrıca TBB veri sorgulama sistemi TFRS 9 uygulaması sonrası bilançoları tek bir düzeyde genelleştirdiği için 2018 öncesi ve sonrasına ilişkin bir bütün olarak analiz yapmak imkânsız hale gelmektedir. Çünkü bilanço kalemlerinde ilgili dönemde yapısal kırıklık oluşmakta bu ise yapılacak analizleri geçersiz kılabilir. Mevcut kısıtlar altında Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) üzerinden temin edilen ve Türkiye’de faaliyet gösteren tüm bankaları özetleyen aylık veriler kullanılarak bu çalışmanın analiz dönemi Ocak 2018 – Aralık 2020 (36 dönem) olarak belirlenmiştir.

Çalışmada performans faktörü olarak aktif kârlılığı (ROA) ve özkaynak kârlılığı (ROE) ayrı ayrı analizlere dâhil edilmiştir. Performans üzerinde etkili olduğu literatür tarafından belirlenen

Berkman, A.N. (2022). Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 229-252.
Doi: 10.30586/pek.1073544

değişkenler ise türev finansal araçların taahhütlere oranı, alım satım amaçlı maddi duran varlıklar, faiz dışı gelirlerin faiz dışı giderlere oranı, BASEL kriterlerine göre hesaplanan sermaye yeterlik rasyosu ve piyasaları temsilen sanayi üretim endeksi olarak belirlenmiştir. Sanayi üretim endeksi verisi Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), bankalara özgü veriler ise TBB web sitelerinden temin edilmiştir. Tablo 2’de analizlerde kullanılan değişkenler incelenebilir.

Tablo 2: Analizlerde Kullanılan Değişkenler

Değişken	Form	Hesaplama Yöntemi	Değişkenin Kullanıldığı Çalışmalar
ROA	Oran	Net Kâr / Aktif Toplamı	Çok fazla çalışmada kullanılmıştır.
ROE	Oran	Net Kâr / Özkaynak Toplamı	Çok fazla çalışmada kullanılmıştır.
LTFATA	Logaritmik	Türev Finansal Araçlar / Taahhütler	Nasibov (2010), Kütük (2014), Anbar ve Alper (2011), Şahin (2019), Kaya (2020), Akkaya ve Torun (2020).
LASMDV	Logaritmik	Alım Satım Amaçlı Maddi Duran Varlıkların Vadesi	Çavuşoğlu ve Utku (2016)
LFDGFDG	Logaritmik	Faiz Dışı Gelirler / Faiz Dışı Giderler	Atasoy ve Aydoğan (2007), Göçmen (2007), Vong vd. (2009), Krakah ve Ameyaw (2010), Alper ve Anbar (2011), Uzun ve Berberoğlu (2019), Kayran ve Kıyılar (2021).
LSUE	Logaritmik	Sanayi Üretim Endeksi	Sayılğan ve Yıldırım (2009), Dağıdır (2010), Taşkın (2011)
SYR	Oransal	Sermaye Yeterlik Rasyosu	Naceur ve Kandil (2008), Vyas vd. (2008), Vong vd. (2009), Olweny ve Shipho (2011), Taşkın (2011), Alper ve Anbar (2011), Ogboi ve Unuafe (2013), Nuriyeva (2014), Gharaibeh (2015), Dizgil (2017), Türkdönmez ve Babuşçu (2019), Erdoğan ve Acar (2020), Akkaya ve Torun (2020), Kayran ve Kıyılar (2021)

Tablo 2’de yer alan değişkenler ampirik literatürde sıkça tartışılan değişkenlerdir. Buna göre performans ölçütü olan ROA ve ROE dışındaki veriler arasında yer alan türev finansal araçların taahhütlere oranı verisi bankaların piyasa risklerine dikkat ederek mevcut taahhütleri için türev finansal araçlara yaptıkları yatırım oranını göstermektedir. Piyasa risklerinin arttığı dönemlerde

bu oranının artması beklenir. Alım satım amaçlı maddi duran varlıkların vadesinin pay kısmında Alım-Satım Amaçlı Menkul Değerin (Vadesine Kalan Gün Sayısı * Bilanço Değeri) yer almakta olup payda kısmında Alım-Satım Amaçlı Menkul Değerler Toplamı yer almaktadır. Buradan elde edilecek veri gün cinsinden yapılan menkul değerler yatırımını göstermektedir. Bankalar ellerinde bulunan nakit fazlasını kısa dönemli olarak menkul kıymetlere yatırmakta, nakit ihtiyacı olan dönemlerde ise ilgili menkul kıymetleri ellerinden çıkartmaktadırlar. Buna göre nakit yönetim başarısı bu oran ile incelenebilir. Faiz dışı gelirlerin faiz dışı giderlere oranı ise faiz dışındaki risklere ait değişimler karşısında bankaların aldığı önlemleri göstermektedir. Buna göre bu orandaki bir artış bankaların faiz dışındaki riskler için aldıkları önlemlerdeki başarıyı göstermektedir. Sermaye yeterlilik rasyosu ise Basel komitesinin önerisi doğrultusunda BDDK tarafından bankalar için zorunlu olarak en az %8 olacak şekilde belirlendiği, alınacak risklere karşılık ayrılması gereken sermayeyi göstermektedir. Son olarak sanayi üretim endeksi değişkeni ise Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 2015 = 100 olacak şekilde hesaplanan imalat sanayi üretimini göstermektedir. Buna göre üretimdeki bir artışın ihtiyaç duyulacak kredi sebebiyle banka performansını olumlu etkilemesi gerekmektedir. Buna göre analizlerde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 3’de görülebilir.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

	ROA	ROE	LTFATA	LASMDV	LFDGFDG	LSUE	SYR
Ortalama	0.7141	7.0894	1.9021	3.0531	1.9887	2.0552	17.871
Medyan	0.7335	7.1884	1.9024	3.0559	1.9891	2.0612	18.011
Maksimum	1.4466	14.833	1.9215	3.2304	1.9939	2.1604	19.519
Minimum	0.0843	0.7705	1.8892	2.8976	1.9826	1.8932	15.937
Standart Sapma	0.3694	3.8494	0.0067	0.0770	0.0031	0.0529	1.0874
Gözlem Sayısı	36						

Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde en yüksek değişkenliğin ROE serisinde olduğu görülebilir. Ayrıca sermaye yeterlik rasyosunun oldukça istikrarlı olduğu bankaların sermaye yeterliliği açısından başarılı performans izlediği görülebilir.

Bu çalışmada sırasıyla birim kök analizi, Johansen Eşbütünleşme Analizi ve Hata Düzeltme Modeli (HDM) uygulanmıştır.

İstatistik ve ekonometride, Artırılmış Dickey-Fuller testi (ADF), bir zaman serisi örneğinde bir birim kökün mevcut olduğu sıfır hipotezini test eder. Alternatif hipotez, testin hangi versiyonunun kullanıldığına bağlı olarak farklıdır, ancak genellikle durağanlık veya trend-durağanlıktır. Daha büyük ve daha karmaşık bir zaman serisi modelleri seti için Dickey-Fuller testinin artırılmış bir versiyonudur.

Testte kullanılan Artırılmış Dickey-Fuller (ADF) istatistiği, negatif bir sayıdır. Ne kadar yüksek düzeyde negatif olursa, belirli bir güven düzeyinde birim kök mevcut olduğu hipotezinin reddi o denli güçlü olur. ADF testi için test prosedürü Dickey-Fuller testiyle aynıdır ancak aşağıdaki modele uygulanır:

$$\Delta y_t = \alpha + \beta t + \gamma y_{t-1} + \delta_1 \Delta y_{t-1} + \dots + \delta_{p-1} \Delta y_{t-p+1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Bu denklemde, α bir sabit, β bir zaman trendindeki katsayı, ve p otoregresif sürecin gecikme derecesini ifade eder. $\alpha = 0$ ve $\beta = 0$ kısıtlarının uygulanması, bir rassal yürüyüşün modellenmesine karşılık gelir ve $\beta = 0$ kısıtının kullanılması, sürüklenmeli bir rassal yürüyüşün modellenmesine karşılık gelir. Sonuç olarak, testin Dickey-Fuller testinde tartışılanlara benzer üç ana versiyonu vardır.

ADF formülasyonu, p düzeyindeki gecikmeleri dahil ederek, daha yüksek düzeyde otoregresif süreçlere izin verir. Bu, test uygulanırken gecikme uzunluğunun (p) belirlenmesi gerektiği anlamına gelir. Olası bir yaklaşım, yüksek derecelerden aşağı doğru test etmek ve katsayılardaki t -değerlerini incelemektir. Alternatif bir yaklaşım, Akaike Bilgi Kriteri, Bayes Bilgi Kriteri veya Hannan-Quinn Bilgi Kriteri gibi bilgi kriterlerini incelemektir.

Birim kök testi daha sonra $\gamma < 0$ alternatif hipotezine karşı sıfır hipotezi ($\gamma = 0$) altında gerçekleştirilir. Test istatistiği için bir kez bir değer $DF_\tau = \frac{\hat{\gamma}}{SE(\hat{\gamma})}$ hesaplandığında, Dickey-Fuller testi için ilgili kritik değerle karşılaştırılabilir. Bu test asimetrik olduğundan, yalnızca

test istatistiğimizin DF_t negatif değerleriyle ilgileniyoruz. Hesaplanan test istatistiği kritik değerden küçük (daha negatif) ise, $\gamma = 0$ sıfır hipotezi reddedilir ve birim kök mevcut değildir.

Testin arkasındaki mantık, eğer seri bir birim kök süreci ile karakterize edilirse, o zaman serinin gecikmeli seviyesi (y_{t-1}) gecikmeli seviyede elde edilenin (Δy_{t-k}) yanı sıra y_t ‘deki değişimi tahmin etmede ilgili hiçbir bilgi sağlamayacaktır. Bu durumda $\gamma = 0$ sıfır hipotezi reddedilmez. Buna karşılık, sürecin birim kökü olmadığında, durağandır ve dolayısıyla ortalamaya geri dönüş sergiler - bu nedenle gecikmeli seviye, serinin değişimini tahmin etmede ilgili bilgileri sağlar ve birim kök sıfır hipotezi reddedilir.

İstatistikte, adını Søren Johansen’den alan Johansen testi, birkaç zaman serisinin eşbütünleşmesini test etmek için kullanılan bir prosedürdür. Bu test birden fazla eşbütünleşme ilişkisine izin verir, dolayısıyla tek bir tahmini eşbütünleşme ilişkisinden kalan artıklardaki birim kökler için Dickey-Fuller (veya ADF) testine dayanan Engle-Granger testinden daha genel olarak uygulanabilir.

İzli veya özdeğerli olmak üzere iki tür Johansen testi vardır ve çıkarımları biraz farklı olabilir. İz testi için sıfır hipotez, alternatif $r = k$ hipotezine karşı, eşbütünleşme vektörlerinin sayısının $r = r^* < k$ olduğu hipotezdir. Test, $r^* = 1, 2, \dots$ için sırayla ilerler ve sıfır hipotezin ilk reddedilmeyişi, r^* ’nin bir tahmini olarak alınır. “Maksimum özdeğer” testi için sıfır hipotezi, iz testi için olduğu gibidir, ancak alternatif hipotez $r = r^* + 1$ ’dir ve yine, test, ilk reddedilmeyiş ile $r^* = 1, 2, \dots$ için sırayla devam eder.

Birim kök testi gibi, modelde bir sabit terim, bir trend terimi, ikisi birden bulunabilir veya hiçbiri olmayabilir. Genel bir $X_t = \mu + \Phi D_t + \Pi_1 X_{t-1} + \dots + \Pi_p X_{t-p} + e_t$, $t = 1, \dots, T$ VAR(p) modeli için:

Hata düzeltme için iki olası özellik vardır:

Uzun-Dönem VHDM:

$$\Delta X_t = \mu + \Phi D_t + \Pi X_{t-p} + \Gamma_1 \Delta X_{t-1} + \dots + \Gamma_{p-1} \Delta X_{t-p+1} + e_t,$$
$$\Gamma_i = \Pi_1 + \dots + \Pi_i - I, \quad i = 1, \dots, p-1. \quad (2)$$

Geçici VHDM:

$$\Delta X_t = \mu + \Phi D_t - \Gamma_{p-1} \Delta X_{t-p+1} - \dots - \Gamma_1 \Delta X_{t-1} + \Pi X_{t-1} + e_t,$$

$$\Gamma_i = (\Pi_{i+1} + \dots + \Pi_p), \quad i = 1, \dots, p-1. \quad (3)$$

Her ikisi de aynıdır. Her iki VHDM’inde de; $\Pi = \Pi_1 + \dots + \Pi_p - I$, Π üzerinde çıkarımlar yapılır ve bunlar aynı olacaktır.

4. Bulgular

Analizlerde kullanılan değişkenlerin çoklu doğrusal bağıntıya sahip olup olmadığını incelemek amacıyla bağımsız değişkenler arasındaki korelasyonlar Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: Korelasyon Analizi

	LTFATA	LASMDV	LFDGFDG	LSUE
LASMDV	-0.4150			
LFDGFDG	0.4776	-0.0285		
LSUE	0.1861	0.0009	-0.2152	
SYR	-0.1437	-0.0547	-0.5144	0.1161

Tablo 4 incelendiğinde, en yüksek korelasyon ilişkisinin 0.4776 ile LFDGFDG ile LTFATA arasında olduğu görülmektedir. Değişkenler arasında 0.70 ve üzerindeki korelasyonlar önemli derece çoklu doğrusal bağıntı (*multicollinearity*) göstergesi olarak dikkate alınmaktadır. Dolayısıyla bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağıntı söz konusu değildir.

Analizler de kullanılacak değişkenlerin birim kök içerip içermediği, dolayısıyla durağan olup olmadığı zaman serisi çalışmalarındaki öncü incelemelerdendir. Buna göre, birim kökün varlığı ve yokluğu durumunda analiz uygulamaları farklı şekilde ilerlemektedir. Tablo 5’de Artırılmış Dickey-Fuller (ADF) analizi sonuçları görülmektedir. Ayrıca, seriler Philips-Perron birim kök analizi ile de sınanmış ancak bulguların tamamen aynı yönde olması nedeniyle sonuçlar rapor edilmemiştir.

Tablo 5: Birim Kök Sınaması Sonuçları

	Artırılmış Dickey-Fuller Seviyede		Artırılmış Dickey-Fuller Farkta	
	Sabit	Sabit + Trend	Sabit	Sabit + Trend
ROA	2.8266 (0.0648)*	2.7732 (0.2160)	-5.9439 (0.0000)	-5.8536 (0.0002)
ROE	2.7206 (0.0807)	2.6789 (0.2508)	-5.8971 (0.0000)	-5.8053 (0.0002)
LTFATA	-2.6834 (0.0870)	-2.7998 (0.2068)	-4.7867 (0.0005)	-4.7623 (0.0029)
LASMDV	-3.2458 (0.0256)	-3.1725 (0.1064)	-6.9697 (0.0000)	-6.9537 (0.0000)
LFDGFDG	-1.6696 (0.4347)	-3.5021 (0.0556)	-5.5874 (0.0000)	-5.6015 (0.0003)
LSUE	-3.5928 (0.0111)	-3.6406 (0.0506)	-8.4632 (0.0000)	-8.3767 (0.0000)
SYR	-1.3167 (0.6108)	-4.2053 (0.0124)	-4.4617 (0.0012)	-4.3729 (0.0075)

*Parantez içerisindeki değerler olasılık değerleridir.

Tablo 5 incelendiğinde tüm değişkenlerin seviyede birim köke sahip olduğu fark da ise birim kökün olmadığı görülebilir. Buna göre tüm serilerin aynı dereceden bütünleşik olması durumunda eşbütünleşmenin varlığı araştırılmalıdır. Tablo 6’da ROA ve Tablo 7’de ROE bağımlı değişkenlerinin yer aldığı Johansen Eşbütünleşme analizi sonuçları görülebilir.

Tablo 6: Johansen Eşbütünleşme Analiz Sonuçları (ROA)

Boş Hipotez	Test Değerleri		Kritik Değerler %5 - Olasılıklar			
	λ_{iz}	$\lambda_{\max}$ Öz	λ_{iz}	P_{iz}	$\lambda_{\max}$ Öz	$P_{Öz}$
$r = 0$	158,5275	66,6689	95,7536	0.0000	40,0775	0.0000
$r \leq 1$	91,8585	39,8573	69,8188	0.0003	33,8768	0.0086
$r \leq 2$	52,0011	30,9759	47,8561	0.0194	27,5834	0.0176
$r \leq 3$	21,0252	16,0590	29,7970	0.3561	21,1316	0.2214
$r \leq 4$	4,9661	3,0771	15,4947	0.8124	14,2640	0.9414
$r \leq 5$	1,8889	1,8889	3,8414	0.1693	3,8414	0.1693

Lineer deterministik trend altında ve SIC kriterine göre 2 gecikmede.

Tablo 6 sonuçları incelendiğinde en az iki adet eşbütünleşme vektörünün varlığı görülebilmektedir. Buna göre hem iz istatistiği hem de maksimum öz istatistiği Aktif kârlılığı

Berkman, A.N. (2022). Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 229-252.
Doi: 10.30586/pek.1073544

ile diğer değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Tablo 7’de ROE değişkeni dikkate alınarak eşbütünleşme ilişkisinin varlığı incelenmektedir.

Tablo 7: Johansen Eşbütünleşme Analiz Sonuçları (ROE)

Boş Hipotez	Test Değerleri		Kritik Değerler %5 - Olasılıklar			
	λ_{iz}	λ_{max} Öz	λ_{iz}	P _{iz}	λ_{max} Öz	P _{Öz}
$r = 0$	202,7906	68,2049	117,7082	0.0000	44,4972	0.0000
$r \leq 1$	134,5857	60,2590	88,8038	0.0000	38,3310	0.0000
$r \leq 2$	74,3266	33,3893	63,8761	0.0052	32,1183	0.0348
$r \leq 3$	40,9372	24,6814	42,9152	0.0778	25,8232	0.0702
$r \leq 4$	16,2558	14,1746	25,8721	0.4722	19,3870	0.2427
$r \leq 5$	2,0811	2,0811	12,5179	0.9635	12,5179	0.9635

Lineer deterministik trend altında ve SIC kriterine göre 2 gecikmede.

Tablo 7’de verilen sonuçlar incelendiğinde, ROE açısından da konu incelendiğinde en az iki adet eşbütünleşme vektörünün varlığı görülebilmektedir. Buna göre hem iz istatistiği hem de maksimum öz istatistiği Aktif kârlılığı ile diğer değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır.

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı altında hata düzeltme modeli uygulaması gerçekleştirmek değişkenler arasındaki ilişkileri anlamak açısından önem arz etmektedir. Buna göre Tablo 8’de hata düzeltme modeli sonuçları görülebilir.

Tablo 8: Hata Düzeltme Modeli Sonuçları

	ROA	ROE
Sabit Terim	0.03171 [0.5650]	0.3575 [0.6278]
Δ Bağımlı Değişken (-1)	0.2074 [0.7590]	0.1931 [0.7170]
Δ Bağımlı Değişken (-2)	0.0963 [0.3422]	0.0853 [0.3094]
Δ LTFATA(-1)	-5.0676 [-2.1517]	-5.2762 [-2.1734]
Δ LTFATA(-2)	-4.7059 [-2.4857]	-4.1279 [-2.5096]
Δ LASMDV(-1)	-0.5216 [-0.5813]	-5.5362 [-0.6116]
Δ LASMDV(-2)	-1.2492 [-1.4729]	-12.8835 [-1.5004]
Δ LFDGFDG(-1)	-0.9862 [2.3798]	1.031.232 [2.45742]
Δ FDGFDG(-2)	1.55433 [0.4425]	1.6634 [0.5176]
Δ SÜE(-1)	2.5378 [1.9990]	2.7009 [2.0929]
Δ SÜE(-2)	1.4680 [1.3498]	15.4531 [1.4041]
Δ SYR(-1)	0.2646 [1.4618]	2.7073 [1.4747]
Δ SYR(-2)	-0.1734 [-1.017]	-1.7510 [-0.9939]
ECT	-0.2816 [-1.9805]	-0.2686 [-2.0516]
R ²	0.5232	0.5330

Köşeli parantez içerisindeki değerler t istatistikleridir.

5. Sonuç

Bankaların karşı karşıya kaldıkları riskleri bertaraf edebilmek için uyguladıkları risk yönetim teknikleri çeşitli bilanço ve gelir tablosu kalemlerine yansır. Bu yansımanın sonucu olarak banka performansı (ROA ve ROE) etkilenebilmektedir. Bu çalışmada banka risk yönetim tekniklerinin banka performansı üzerindeki etkileri incelenmeye çalışılmıştır. 2018 yılından günümüze Türkiye Finansal Raporlama Standartları (TFRS) 9’a göre aktif düzenleyici hesap bulunması kısıtı altında 2018 öncesi ve sonrası alt kalemler hesaplamada ve raporlamada farklılık göstermektedir. İlgili kısıt altında bu çalışmanın analiz dönemi Ocak 2018 – Aralık 2020 olarak belirlenmiş olup konunun incelenmesinde birim kök analizleri, Johansen eşbütünleşme testi ve hata düzeltme modeli uygulanmıştır.

Analizlerden elde edilen eşbütünleşme bulguları uzun dönemli ilişkilerin varlığına işaret etmektedir. Hata düzeltme modeli sonuçlarına ilişkin bulgular kapsamında türev finansal araçların taahhütlere oranını değişkeninin hem ROA hem de ROE değişkenini istatistiksel olarak anlamlı ve negatif etkilediğini üstelik bu etkinin iki dönem (iki ay) için de devam ettiğini söylemek mümkündür. Bu durumda bankaların taahhütlerini yerine getirebilmek amacıyla türev finansal araçlara yaptıkları yatırımlar bankaları riskten koruyabilmekte ancak bu durum performansı negatif yönde etkilemektedir. Bu durumda taahhütlere bağlı olarak türev araç kullanımlarının bankalar için risklerini minimize etme konusunda katkı sağladığı düşünülmekle birlikte risklerini minimize etmenin oluşturduğu maliyet nedeniyle performanslarını olumsuz etkilediği söylenebilir. Literatürde bu konuyla ilgili olarak Akkaya ve Torun (2020) çalışması benzer şekilde sonuçlara sahipken Anbar ve Alper (2011) tam tersi sonuçlara sahiptir. Anbar ve Alper (2011) çalışması türev finansal araç kullanımının banka performansı üzerinde olumlu etkisini ortaya koymaktadır. Karşılaşılan bu farklılığın iki sebebi olduğu düşünülmektedir. Buna göre Anbar ve Alper (2011) çalışmasının örneklemini Borsaya kote bankalardır. Bu çalışmada ise Türkiye’de faaliyet gösteren tüm bankalara ilişkin veriler kullanılmıştır. Farklılığın diğer sebebinin ise bu çalışmada risk yönetim tekniğinin etkisi olarak kabul edilen türev finansal araçların taahhütlere oranı analizlere dâhil edilirken, Anbar ve Alper (2011) çalışmasında Türev Araç Kullanımı verisinden yararlanılması olduğu değerlendirilmektedir.

Analizlerden elde edilen bir diğer bulgu faiz dışı gelirlerin faiz dışı giderlere oranının hem ROA hem de ROE performansını olumsuz etkilediği yönündedir. Ancak bu etki sadece bir dönem

için (bir ay) anlamlı bulunmuştur. İkinci dönemde anlamlı bir negatif etki söz konusu değildir. Bu sonuç bankaların faiz dışı risklerle baş etme konusunda başarılı olsalar dahi bu başarının bilançoları üzerinde yarattığı negatif performans etkisinin varlığını ortaya koymaktadır. Literatürde faiz dışı gelirlerin performans üzerinde pozitif etkilerini ortaya koyan Krakah ve Ameyaw (2010), Alper ve Anbar (2011), Uzun ve Berberoğlu (2019), Kayran ve Kıyılar (2021) çalışmaları mevcuttur. Diğer yandan Atasoy ve Aydoğan (2007) ve Vong vd. (2009) çalışmalarında ise faiz dışı giderlerin performans üzerinde negatif etkisi olduğu ortaya konmaktadır. Bu çalışmada faiz dışı gelir ve giderler tek bir değişken olarak; faiz dışı gelirlerin faiz dışı giderlere oranı şeklinde analizlere dahil edilmiştir. Buna göre tespit edilen negatif etkinin faiz dışı giderlerin faiz dışı gelirlerden daha fazla olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Çalışmada belki de en beklenmedik sonuç sermaye yeterlilik rasyosunun ROA ve ROE üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı yönündeki sonuçtur. Bu durumda bankaların uzun süre boyunca sergiledikleri sermaye yeterlilikleri konusundaki istikrarlı tutumlarının artık bir maliyet veya performans unsuru olarak ROA ve ROE değişkenine yansımadığını ortaya koymaktadır. Literatürün genelinde çoğunlukla sermaye yeterliliğinin performans üzerinde pozitif etkisi olduğunu ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır. Ancak Gharaibeh (2015) çalışmasında bu durumun tam tersi yönünde bulgular da yer almaktadır. Çalışma döneminde Türkiye’de yer alan bankaların sermaye yeterlilik rasyolarının %17,81 olduğu tanımlayıcı istatistiklerden görülebilir. Ayrıca analizlere konu sermaye yeterlilik rasyosunun standart sapması yaklaşık 1’dir. İlgili rasyonun, Basel komitesinin önerisi doğrultusunda BDDK tarafından bankalar için zorunlu olarak en az %8 olması gerektiği düşünüldüğünde oldukça yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre oldukça yüksek ve tutarlı seyreden bu değişkenin ROA ve ROE üzerinde anlamlı bir etkisi olmayabilir. Benzer şekilde Alım satım amaçlı maddi duran varlıkların vadesinin ROA ve ROE performansları üzerinde anlamlı bir etkisi de tespit edilememiştir. Bu durum ise maddi duran varlıkların yatırımlarında düşük volatilité ile açıklanabilir. Buna göre ilgili varlıkların vadesi oldukça az değişkenliğe sahiptir. Bu ise ROA ve ROE üzerinde anlamlı bir etkiye neden olamadığını açıklayabilir. Son olarak sanayi üretim endeksinin ROA ve ROE üzerindeki etkisinin pozitif ve anlamlı olması artan üretime bağlı olarak artan sermaye ihtiyacının ve ihtiyaç duyulan sermayenin banka kredileri ile

karşılandığını ortaya koymaktadır. Ampirik literatürde Taşkın (2011) çalışması aynı bulguyu desteklemektedir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde bankalar için türev finansal araçlar ve taahhütlerin performansı negatif yönde etkilediği bulgusu bankaların üzerinde önlem alması gereken bir sonuç olmayabilir. Çeşitli finansal risklerden korunmak amaçlı gerçekleştirilen, taahhütlere bağlı olarak gerçekleştirilmiş türev finansal araç yatırımları riski azaltmak amaçlı neredeyse zorunlu bir uygulama olup olası riskin gerçekleşmesi durumunda oluşacak banka zararı bilinmemektedir. Diğer yandan faiz dışı giderlerin azaltılma çabasının banka performansı üzerinde pozitif etkili olması beklenebilir. Bununla birlikte sermaye yeterliliği konusunda anlamlı bir ilişki bulunmasa dahi ilgili oranının azalmasının anlamlı negatif etki yaratması da olasılık dâhilindedir.

Bu çalışmadan elde edilen bütün bu bulguların yanında analizlerin her bir banka için ayrı ayrı yapılmasının literatüre farklı katkılar sağlayacağı söylenebilir. Bu ise yeni çalışmaların konusunu oluşturacaktır.

Kaynakça

- Acaravcı, S. K., & Çalım, A. E. (2013). Turkish Banking Sector’s Profitability Factors. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(1), 27.
- Akkaya, M., & Torun, S. (2020). Türk Bankacılık Sektöründe Türev Ürünlerin Kullanımı ve Etkileri. *Türkiye Bankalar Birliği*, 31(115), 38-49.
- Allen, L., & Saunders, A. (2015). Risk Management in Banking (pp. 161-183). Oxford University Press: London, UK.
- Alper, D., Anbar, A. (2011). “Bank Specific and Macroeconomic Determinants of Commercial Bank Profitability: Empirical Evidence from Turkey” *Business and Economic Research Journal* Volume 2. Number 2.2011 pp.139-152 ISSN: 1309-2448.
- Anbar, A., & Alper, D. (2011). Bank Specific and Macroeconomic Determinants of Commercial Bank Profitability: Empirical Evidence from Turkey. *Business and Economics Research Journal*, 2(2), 139-152.
- Arif, A., & Anees, A. N. (2012). Liquidity Risk and Performance of Banking System. *Journal of Financial Regulation and Compliance*.
- Atasoy, H., & Aydoğan, K. (2007). Türk Bankacılık Sektöründe Gelir-Gider Analizi ve Kârlılık Performansının Belirleyicileri. *Uzmanlık Yeterlilik Tezi, TCMB, Bankacılık ve Finansal Kuruluşlar Genel Müdürlüğü, Ankara*.
- Basel Committee on Banking Supervision, 1996. Amendment to the Capital Accord to Incorporate Market Risks.
- Basel Committee on Banking Supervision, 2006. Basel II: International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: A Revised Framework.
- Bessis, J. (2011). Risk Management in Banking. John Wiley & Sons.
- Cade, E. (2013). *Managing Banking Risks: Reducing Uncertainty to Improve Bank Performance*. Routledge.
- Choudhry, M. (2011). *An Introduction to Banking: Liquidity Risk and Asset-Liability Management* (Vol. 30). John Wiley & Sons.
- Çavuşoğlu, K., & Utku, B. D. (2016). Duran Varlıkların TFRS 5 Çerçevesinde Değerlendirilmesi ve BIST (Borsa İstanbul) 30 Endeksinde Yer Alan Firmaların TFRS 5 Uyarınca Satış Amaçlı Elde Tutulan Duran Varlıkların Sınıflandırılmasına Yönelik Olarak İncelenmesi/. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 2(1), 88.
- Dağıdır, C. (2010). Türk Bankacılık Sektöründe Kârlılık ve Makroekonomik Değişkenlerle İlişkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 25-33.
- Dizgil, E. (2017). Türkiye’deki Mevduat Bankalarının Kârlılığını Etkileyen Mikro Düzeyli Faktörler Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 11(2), 31-52.
- Erdoğan, A., & Acar, E. (2020). Bankacılık Sektöründe Kârlılığı Etkileyen Bankaya Özgü Faktörler: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Özel Sermayeli Mevduat Bankaları Üzerine Bir Çalışma. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 57(654), 77-98.

Berkman, A.N. (2022). Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 229-252.
Doi: 10.30586/pek.1073544

- Gharaibeh, A. M. O. (2015). Empirical Evidence of the Determinants of Commercial Banks Profitability in Bahrain. *Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences*, 6(5), 299-314.
- Göçmen, G. (2007). Türkiye’de Bankacılık Sektörünün Bilanço Dışı Faaliyetlerindeki Gelişmeler. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 291-312.
- Hosna, A., Manzura, B., & Juanjuan, S. (2009). Credit Risk Management and Profitability in Commercial Banks in Sweden. *rapport nr.: Master Degree Project 2009*: 36.
- Kaya, H. (2020). *Spekülasyon ve Hedging Amaçlı Türev Araç Kullanımının Bankaların Faiz Oranı ve Döviz Kuru Riskine Etkisi: Borsa İstanbul’da İşlem Gören Bankalar Üzerine Bir Uygulama* (Master’s Thesis, Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Kayran, O., & Kıyılar, M. Türkiye’deki Mevduat Bankalarına Yönelik Bir Araştırma: Bankalarda Gelir Çeşitlendirmesinin Performans Üzerine Etkileri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(2), 419-439.
- Krakah, A. K., & Ameyaw, A. (2010). The Determinants of Bank’s Profitability in Ghana, The Case of Merchant Bank Ghana Limited (MBG) and Ghana Commercial Bank (GCB). *Unpublished MBA Thesis, Blekinge Institute of Technology*.
- Kütük, Ö. (2014). *Türev Araçlar ve Türk Bankacılık Sektöründeki Uygulamaları* (Master’s Thesis, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Liyuqi (2007), “Determinants of Banks Profitability and Its Implication on Risk Management Practices: Panel Evidence from the Uk”. University of Nottingham.
- Mermody, Y. A., & Ceran, M. (2011). Basel III Doğrultusunda Bankacılık Riskleri ve Sermaye Yeterliliği; Türk Bankacılık Sektörü Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 2(4), 35-46.
- Naceur, S. B., & Kandil, M. (2009). The Impact of Capital Requirements on Banks’ Cost of Intermediation and Performance: The Case of Egypt. *Journal of Economics and Business*, 61(1), 70-89.
- Nasibov, C. (2009). *Finansal Türev Ürünlerin Banka Bilançolarına Etkileri* (Doctoral Dissertation, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü).
- Nuriyeva, Z. (2014). *Factors Affecting the Profitability of Azerbaijan Banking System* (Doctoral Dissertation, Eastern Mediterranean University (EMU)-Doğu Akdeniz Üniversitesi (DAÜ)).
- Ogboi, C., & Unuafé, O. K. (2013). Impact of Credit Risk Management and Capital Adequacy on the Financial Performance of Commercial Banks in Nigeria. *Journal of Emerging Issues in Economics, Finance and Banking*, 2(3), 703-717.
- Olweny, T., & Shipho, T. M. (2011). Effects of Banking Sectoral Factors on the Profitability of Commercial Banks in Kenya. *Economics and Finance Review*, 1(5), 1-30.
- Sayılğan, G., & Yıldırım, O. (2009). Determinants of Profitability in Turkish Banking Sector: 2002-2007. *International Research Journal of Finance and Economics*, 28, 207-214.
- Staikouras, C., & Steliaros, M. (1999). Determinants Factors of Profitability of the Greek Banking System. *Journal of the Banking Association of Greece*, 19(20), 61-66.

Berkman, A.N. (2022). Bankaların Uyguladıkları Risk Yönetim Tekniklerinin Banka Performansı Üzerindeki Etkisi: Türkiye’de Faaliyet Gösteren Bankalar Üzerine Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 229-252.
Doi: 10.30586/pek.1073544

- Şahin, Y. (2019). *Katılım Bankacılığında Türev Ürünler* (Doctoral Dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).
- Şakar, H. (2002). Bankalarda Aktif Pasif Yönetimi, Mida Eğitim Merkezi, İstanbul.
- Tanyel, E. (2016). Türev Ürünler, Türkiye’de ve Dünyada Türev Piyasaların Gelişimi ve Kalkınma ve Yatırım Bankalarında Kullanımı. *İller Bankası Anonim Şirketi*.
- Taşkın, F. D. (2011). Türkiye’de Ticari Bankaların Performansını Etkileyen Faktörler. *Ege Akademik Bakış*, 11(2), 289-298.
- Türkdönmez, C. S., & Babuşcu, Ş. (2019). Bankaların Kârlılık Performansını Etkileyen Faktörler. *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 37-54.
- Uzun, U., & Berberoğlu, M. (2019). Faiz Dışı Gelirlerin Banka Performansına Etkisi: Türkiye Örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 239-248.
- Vong, P. I., & Chan, H. S. (2009). Determinants of Bank Profitability in Macao. *Macau Monetary Research Bulletin*, 12(6), 93-113.
- Vyas, R. K., Singh, M., & Yadav, R. (2008). The Impact of Capital Adequacy Requirements on Performance of Scheduled Commercial Banks. *Asia Pacific Business Review*, 4(2), 74-81.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Reel Politika Faizi ve Negatif Faiz Politikasının Enflasyon ve İstihdama Etkisi

The Effect of Real Policy Rate and Negative Interest Rate Policy on Inflation and Employment

Ayşe ÖZTÜRK¹, Gökhan ÖZKUL²

Öz

2008 Küresel krizinden sonra dünya genelinde merkez bankaları yeni para politikası araçlarına yönelim göstermeye başlamıştır. Bu bağlamda kısa vadeli faiz oranları para politikasını yönlendiren en önemli araçlardan biri haline gelmiştir. Merkez bankalarının temel hedeflerine ulaşmak için kullanmış olduğu kısa vadeli faiz oranlarına politika faizi denilmektedir. Politika faizi enflasyondan arındırıldığında ise reel politika faizi kavramına ulaşılmaktadır. Son yıllarda Türkiye ekonomisinde reel politika faizi negatif değer almaktadır. Bir diğer ifadeyle negatif faiz politikası uygulanmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın amacı, Ocak 2014 - Haziran 2022 dönemleri arası aylık verileri kullanarak Türkiye’de reel politika faizinin ve negatif faiz politikasının enflasyon ve istihdama olan etkisini Engle-Granger eşbütünleşme ve Granger nedensellik analiz yöntemi ile incelemektir. Elde edilen bulgular sonucunda uzun dönemde tüketici fiyat endeksi (TÜFE) ile reel politika faizi ve negatif faiz arasında bir ilişki bulunurken, istihdam ile reel politika faizi ve negatif faiz arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Kısa dönem hata düzeltme sonuçlarına göre reel politika faizinin TÜFE üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunamazken, negatif faizin TÜFE üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Granger nedensellik sonuçlarına bakıldığında ise negatif faizin ve reel politika faizinin TÜFE’nin nedeni oldukları bulunmuştur.

Jel Kodları: E40, E52, E31, E24.

Anahtar Kelimeler: Reel Politika Faizi, Negatif Faiz Politikası, TÜFE, İstihdam, Engle-Granger.

Abstract

After the 2008 global crisis, central banks around the world have started to turn to new monetary policy instruments. In this context, short-term interest rates have become one of the most important instruments guiding monetary policy. The short-term interest rates used by central banks to achieve their main objectives are called policy interest. When the policy rate is adjusted for inflation, the real policy rate concept is reached. In recent years, the real policy rate in the Turkish economy has taken a negative value. In other words, a negative interest rate policy is applied. In this context, the aim of the study is to examine the effect of real policy rate and negative interest policy on inflation and employment in Turkey by using the monthly data between January 2014 and June 2022 by using Engle-Granger cointegration. As a result of the findings, while there is a relationship between consumer price index (CPI) and real policy interest and negative interest in the long run, there is no relationship between employment and real policy rate and negative interest. According to the short-term error correction results, while the real policy rate did not have a statistically significant effect on the CPI, it was concluded that the negative interest rate had a statistically significant effect on the CPI. Looking at the Granger causality results, it was found that the negative interest rate and the real policy were the cause of the CPI.

Jel Codes: E40, E52, E31, E24.

Keywords: Real Policy Rate, Negative Interest Rate Policy, CPI, Employment, Engle-Granger.

¹ Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Finans ve Bankacılık Anabilim Dalı, aysemetinozturk@outlook.com, ORCID: 0000-0003-3230-954X

² Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, gokhanozkul@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7545-8292

1. Giriş

Merkez bankaları, para politikası yardımı ile ekonomi politikası hedeflerine ulaşmayı amaçlamaktadır. Dünya genelinde yaşanan finansal serbestleşme süreciyle para politikası uygulamalarının önemi daha da artmıştır. Bu ise kullanılacak para politikası araçlarının belirlenme sürecini mühim bir konu haline getirmiştir. Bu çerçevede son yıllarda dünya genelinde kullanılan para politikası araçlarından en önemlisi faiz oranları olmuştur (Bal vd., 2016: 96).

Faiz, tasarruf sahibinin parasını ödünç olarak ihtiyaç sahiplerine kullandırması sonucu alınan bedel olarak tanımlanmaktadır (Eğilmez, 2022). Faiz aracı ile merkez bankaları borçlanma maliyetlerini değiştirmek suretiyle tüketim ve yatırım kararlarını etkilemekte ve böylelikle ekonomideki toplam talebi yönlendirebilmektedir. Bu çerçevede faiz oranları fon arz edenler için tasarrufu belirleyen bir unsur iken, fon talep edenler ve yatırımcılar için ise maliyeti belirleyen bir unsur olmaktadır (Poyraz vd, 2020: 203).

Merkez bankalarının para politikası aracı olarak seçtiği faiz oranlarını nasıl belirleyeceği ve değiştireceği ekonomi politikası hedeflerine ulaşmak için oldukça mühimdir (Bal vd., 2016: 96). Bu anlamda merkez bankalarının temel hedeflerine ulaşmak için kullanmış olduğu faiz oranlarına politika faizi denilmektedir. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), bir hafta vadeli repo işlemlerinde uygulanan faiz oranını politika faizi olarak kullanmaktadır. TCMB, bu oranı değiştirerek hem fiyatlar genel seviyesini hem de iktisadi faaliyetleri etkilemeye çalışmaktadır (TCMB, 2022a).

Politika faizi merkez bankasının politika duruşunu yansıtan bir faiz oranıdır. Örneğin enflasyon hedeflemesi uygulayan bir merkez bankası politika faizini arttırıyorsa enflasyonun yükselme sürecine girmesinden dolayı bu süreci durdurabilmek için önlem alıyor şeklinde yorumlanmaktadır (Özatay, 2013: 440).

Merkez bankasının belirlediği politika faizi kısa vadeli bir faizdir. Enflasyon hedeflemesi rejiminde bu faizin hem fiyatlar genel seviyesini hem de iktisadi faaliyetleri etkileyebilmesi için para politikası aktarım kanallarından faiz kanalının iyi işlemesi gerekmektedir. Oysa gerçek hayatta talep düzeyini ve üretimi belirleyen faizler daha uzun vadeli faizler olan kredi ve mevduat faizleridir. Politika faizinin daha uzun vadeli faizleri etkilemesi için piyasa faizini, yani bankaların kendi aralarında kısa vadeli fon alıp sattıkları piyasadaki faizi etkilemesi gerekmektedir (Özatay, 2012: 25). Bu nedenle fiyat istikrarı başta olmak üzere

ekonomi politikası hedeflerine ulaşılması, merkez bankasının politika faizi değişikliğinin piyasa faizlerine yansıma derecesine bağlıdır (Güler, 2021: 17).

Faiz kavramı nominal faiz ve reel faiz şeklinde ikiye ayrılmaktadır. En basit tanımı ile nominal faiz, piyasada uygulanan cari faiz oranıdır. Bir diğer ifadeyle bankaların mevduata uyguladıkları faizdir. Reel faiz ise nominal faiz oranından enflasyonun etkisinin düşülmesi ile hesaplanan faiz oranıdır. Bir başka deyişle vade sonunda ele geçecek olan faizin satın alma gücünden arındırılması ile hesaplanan faizdir. Reel faizin negatif çıkmasının iki anlamı bulunmaktadır. Birincisi tasarruf sahipleri, parasını ödünç vermesi durumunda enflasyona karşı korunmamış olmaktadır. İkincisi ise tasarruf sahiplerinin tasarruflarından alınan pay, borçlanan kişiye aktarılmış olmaktadır. Bu durum ise borçlananları ödüllendirirken tasarruf yapanları cezalandırmaktadır (Eğilmez, 2022).

Politika faizi enflasyondan arındırıldığında reel politika faizi kavramına ulaşılmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın amacı, Türkiye’de reel politika faizinin ve negatif faiz politikasının enflasyon ve istihdama olan etkisini Ocak 2014 - Haziran 2022 dönemleri arası aylık verileri kullanarak incelemektir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada değişkenler arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek için Engle-Granger eşbütünleşme ve Granger nedensellik analiz yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmada ilk olarak politika faizi ve negatif faiz politikası hakkında bilgi verilmiştir. Ardından literatür taramasına geçilmiştir. Daha sonra veri seti ve yöntemden bahsedilmiştir. Son olarak elde edilen bulgular ampirik analiz kısmında sunulmuş ve çalışma sonuç kısmı ile son bulmuştur.

2. Politika Faizi ve Negatif Faiz Politikası

Para politikasında meydana gelen bir değişimin ekonomiyi etkileme sürecine parasal aktarım mekanizması denilmektedir. Ekonomi literatüründe parasal aktarımın hangi kanallar üzerinden gerçekleştiği ve bunların önemi konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır (Güler, 2021: 16). Bununla birlikte faiz oranı kanalı, kredi kanalı, varlık fiyatları kanalı ve döviz kuru kanalı en temel parasal aktarım kanalları olarak kabul edilmektedir (Erdoğan ve Yıldırım, 2009: 58; Örnek, 2009: 105).

Parasal aktarım kanallarından faiz oranı kanalı merkez bankalarının kısa vadeli faiz oranlarını etkilemek suretiyle işleyen bir kanaldır. Bu çerçevede politika faizi bu kanalın işleyişini

sağlayan en temel enstrümandır. Faiz kanalının işleyişi politika faizinde bir değişiklikle başlamakta ve piyasa mekanizmaları yardımıyla uzun dönem faiz oranlarına yansması ile sonuçlanmaktadır (TCMB, 2013: 5). Merkez bankaları politika faizini (kısa vadeli faiz oranlarını) yönlendirerek bankaların ve finansal kurumların uyguladıkları faiz oranlarını bir diğer ifadeyle piyasa faiz oranlarını etkilemeye çalışmaktadır. Piyasa faiz oranları bankalardan alınan kredi miktarları, toplam talep, fiyat istikrarı, istihdam seviyesi, ekonomik büyüme, varlık fiyatları gibi birçok ekonomi politikası hedefine ulaşma düzeyini etkileyebilmektedir. Bu nedenle merkez bankasının politika faizi değişikliğinin piyasa faizlerine yansma derecesi para politikasının başarısını etkileyen en önemli unsurlardan biridir (Güler, 2021: 16-17).

Ekonomiyi oluşturan aktörler kararlarını nominal faiz oranlarından ziyade reel faiz oranlarına göre vermektedir. Tüketim ve yatırım kararlarında en belirleyici faktör uzun dönem reel faiz oranlarıdır. Nominal fiyat düzeyinin katılığı nedeniyle merkez bankasının kısa dönem nominal faiz oranlarını (politika faizini) değiştirmesi durumunda kısa ve uzun dönem reel faiz oranları değişecektir (Örnek, 2009: 106, TCMB, 2013: 5). Örneğin genişletici bir para politikası kısa dönem nominal faiz oranlarını (politika faizini) ve dolayısıyla kısa dönem reel faiz oranlarını (reel politika faizini) düşürecektir. Bu da uzun dönem reel faiz oranlarına (piyasa faizine) yansıyacak ve tüketim ve yatırım harcamaları artacaktır (Örnek, 2009: 106). Böylelikle ekonomi daha yüksek bir hasıla seviyesine ulaşacaktır. Tabi bütün bu hareketlerin enflasyon üzerinde de bir etkisi olacaktır. Üstelik bu süreçlerin ortaya çıkması ekonomideki beklentilere bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir TCMB, 2013: 5).

2008 Küresel krizinden sonra birçok merkez bankası krize, politika faiz oranlarını düşürerek cevap vermiştir. Fakat bu uygulama beklenen toparlamayı yapamadığından varlık fiyatlarını yükseltmek ve banka rezervlerini artırmak için büyük ölçekli varlık alımları da dahil olmak üzere geleneksel olmayan para politikaları denenmiştir. Ampirik kanıtlar karışık olsa da bu politikaların nominal harcamalar üzerindeki etkisinin hayal kırıklığı yarattığı söylenebilir (Thornton ve Vasilakis, 2019: 61; Claeys, 2021: 8-9).

Merkez bankalarının taban oranlarının sıfıra yaklaşmasıyla birlikte, geleneksel para politikasının, kötü durumdaki ekonomiyi canlandırmak için gerekli olan piyasa faiz oranlarını düşürme seçeneği tükenmiştir. Bu nedenle Mankiw (2009), New York Times'daki bir makalesinde, borç vermeyi canlandırmanın bir yolu olarak negatif faiz oranları olasılığını

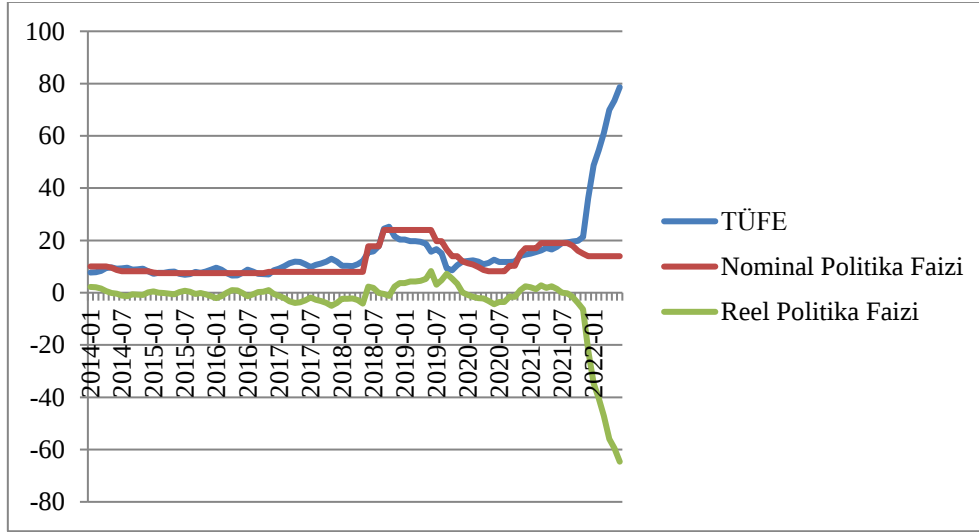
ortaya koyarak negatif faiz politikası tartışmasını ateşlemiştir (Ilgmann ve Menner, 2011: 2). Bu tartışmaların sonucu olarak 2012'den itibaren 7 merkez bankası (Avrupa Merkez Bankası, Danimarka, Macaristan, Norveç, İsveç, İsviçre ve Japonya merkez bankaları) geleneksel olmayan para politikalarının kapsamına negatif faiz politikasını da eklemişlerdir (Thornton ve Vasilakis, 2019: 61; Claes, 2021: 8-9). Bu merkez bankaları negatif faiz politikası ile ekonomiyi canlandırarak deflasyonu önlemeyi amaçlamışlardır (Irwin, 2014: 1; Köse vd., 2015: 322).

19. yüzyılın sonlarında Alman ekonomist Silvio Gesell, negatif faiz oranını parayı elde tutmaktan dolayı ödenen bir vergi olarak tanımlamıştır. Gesell, insanların ellerinde nakit para tutmalarını önlemek amacıyla, paranın belirli bir vade sonunda değersiz hale dönüşeceği değerli bir kâğıt veya senet olmasını önermiştir. Bankaların önemli miktarda fazla rezerv tutmasıyla birlikte, Gesell'in nakit biriktirme konusundaki endişesi çok modern görünmüştür. FED uzmanı Marvin Goodfriend de yaptığı bir sunumda negatif faiz oranını elde para bulundurmanın bir vergisi olarak nitelendirmiştir (McCullagh, 1999; Köse vd., 2015: 322). Bu çerçevede kişiler tasarruflarını elde tutmak yerine yatırıma yönlendirdiğinde elde edilecek getiri negatif olmayacaktır (Block, 1978: 121; Köse vd., 2015: 322).

Ekonomik durgunluk dönemleri finansal sistemin sarsılmasına ve işsizliğin artmasına neden olmaktadır. Birçok ekonomist ise bu durumda para politikasına güvenmektedir. Durgunluk, genellikle mal ve hizmetlere yönelik yetersiz talepten kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, merkez bankaları faiz oranlarını düşürerek toplam talepte artış yaratmak suretiyle bu eksikliği giderebilir. Daha düşük faiz oranları, haneleri ve işletmeleri borçlanmaya ve harcamaya teşvik etmektedir. Daha fazla harcama ise, mal ve hizmetler için daha fazla talep anlamına gelir. Bu da oluşan talebin karşılanması için işçilerin daha fazla istihdam edilmesi anlamına gelmektedir (Mankiw, 2009: 1-4).

Negatif faiz politikası, doğrudan doğruya nominal politika faizinin negatif belirlenmesi şeklinde uygulanabileceği gibi Türkiye'de olduğu gibi yüksek enflasyon yardımıyla reel politika faizinin negatif olması şeklinde de uygulanabilir. Şekil 1 incelendiğinde TÜFE'nin nominal politika faizini aştığı dönemler reel politika faizi negatif değer almaktadır.

Şekil 1. Türkiye’de Nominal ve Reel Politika Faizi

Kaynak: (TCMB, 2022b; TÜİK, 2022).

3. Literatür Taraması

Bu bölümde ilk olarak yerli literatür incelenmiştir. Yerli literatürdeki çalışmalar reel politika faizinden ziyade nominal faiz ile enflasyon ve istihdam arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Negatif faiz uygulamasının etkisi üzerine yapılan çalışmaların ise oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Literatürde öne çıkan çalışmalardan bir kısmı aşağıda sunulmuştur.

Onur (2008) yapmış olduğu çalışmada, Türkiye’de 1980 - 2005 dönemleri arası faiz oranları ile enflasyon arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik analizi ile incelemiştir. Çalışma sonucunda faiz oranının enflasyon üzerinde etkili olduğu ortaya konmuştur.

Doğrul ve Soytaş (2010) çalışmalarında, Türkiye’de 2005:01-2009:08 dönemleri arası verileri kullanarak faiz oranı, petrol fiyatları ve işsizlik arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto nedensellik analizi yöntemi ile incelemiştir. Analiz sonucunda petrolün gerçek fiyatının ve faiz oranının uzun vadede işsizlik tahminlerini iyileştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Oktar ve Dalyancı (2011) çalışmalarında, Türkiye’de 2003:01-2011:6 dönemleri arası verileri kullanarak para politikası faiz oranı ve enflasyon arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Granger nedensellik analizinin kullanıldığı çalışmada kısa dönemde enflasyonun politika faizini etkilediği, politika faizinin ise enflasyonu etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Uzun dönemde ise faiz oranı ve enflasyon arasındaki ilişkinin aynı yönlü olduğu ortaya konmuştur.

Özdemir ve Aksoy (2012) çalışmalarında, 1988:Q4-2010:Q4 dönemi 3 aylık verileri kullanarak Türkiye’de makroekonomik değişkenlerin istihdam üzerindeki etkisini incelemiştir. Vektör hata düzeltme modeli ve etki-tepki analizinin yapıldığı çalışmada reel faiz oranının istihdamı negatif yönde etkilediği ortaya konmuştur.

Yücememiş vd. (2015) yapmış oldukları çalışmada Türkiye’de 2003:01-2014:12 dönemleri arası verileri kullanarak faiz koridoru sistemi ile enflasyon arasındaki ilişkiyi Maki çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi yöntemi ile incelemiştir. Çalışma sonunda Para Politikası Kurulu TCMB ödünç alma ve ödünç verme faiz oranları ile ilgili kararlarının enflasyon üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Atgür ve Altay (2015) çalışmalarında, Türkiye’de 2004-2013 dönemleri arası enflasyon ve nominal faiz oranı ilişkisini Johansen, Lütkepohl-Saikkonen eşbütünleşme testleri ve dinamik en küçük kareler (DOLS) yöntemi ile incelemiştir. Elde edilen bulgular sonucunda nominal faiz ve enflasyon arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Torun ve Karanfil (2016) çalışmalarında, 1980 ve 2013 yılları arasında enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme, Granger nedensellik ve varyans ayrıştırma yöntemleriyle incelemiştir. Araştırma bulgularına göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ve faiz oranından enflasyona doğru da bir nedensellik ilişkisi bulunduğu ortaya konmuştur.

Doğan vd. (2016) yapmış oldukları çalışmada, 2003:01-2015:02 dönemleri arasında Türkiye’de enflasyon ile faiz oranı arasında nedensellik ilişkisi olup olmadığını incelemişlerdir. Granger nedensellik ve Johansen eşbütünleşme analizinin kullanıldığı çalışmada enflasyondan faiz oranına doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu, buna karşılık faiz oranından enflasyona doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı bulunmuştur.

Ekinci vd. (2016) çalışmalarında, Türkiye’de 2010:01-2015:10 dönemleri arası faiz oranındaki değişimler ile tüketici fiyat endeksi ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi parametrik ve parametrik olmayan regresyon analiz yöntemleri uygulayarak açıklamaya çalışmıştır. Elde edilen bulgular göre parametrik olmayan regresyon analizinin sonuçlarının daha güçlü olduğu ve döviz kuru ve enflasyonun faiz oranını %93 açıkladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tunalı ve Erönel (2016) çalışmalarında, Türkiye’de 2003:01-2014:02 dönemleri arası verileri kullanarak Fisher hipotezi çerçevesinde faiz oranı ile enflasyon arasındaki ilişkiyi

incelemiştir. Gregory-Hansen eşbütünleşme testinin kullanıldığı çalışmada Fisher etkisinin uzun dönemde geçerli iken kısa dönemde geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Güçlüoğlu (2017) çalışmasında, Türkiye’de makroekonomik değişkenlerin istihdam üzerindeki etkisini incelemiştir. Değişkenler arasındaki ilişki 2000Q1-2016Q2 dönemleri arası Johansen eşbütünleşme, Vektör Hata Düzeltme modeli ve Granger nedensellik analiz yöntemleri ile incelenmiştir. Çalışma sonucunda istihdam ve reel faiz oranı arasında ters yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Etki-tepki fonksiyonuna bakıldığında ise reel faiz oranında görülen artışların istihdamı kalıcı olarak düşürdüğü ortaya konmuştur.

Okur (2017) çalışmasında Türkiye’de 2008:01-2016:04 dönemleri arası veriler ile döviz kuru ve faiz oranının enflasyon hedefi üzerindeki etkisini Granger nedensellik analizi ile incelemiştir. Araştırma bulguları faiz oranı ve enflasyon arasında karşılıklı bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır.

İşcan ve Kaygısız (2019) çalışmalarında, Türkiye’de 2009:01-2017:12 dönemleri arasında enflasyon, döviz kuru ve faiz oranı arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik analizi ile incelemiştir. Araştırma bulgularına göre enflasyonun faizin nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Etki tepki analiz sonucuna göre ise enflasyondaki bir şokta faizin yaklaşık olarak iki dönem pozitif yönde tepki verdiği ortaya konmuştur.

Özkurt ve Özşahin (2019) yapmış oldukları çalışmada, Avrupa Birliği (AB), İsveç, Danimarka, Japonya ve İsviçre’de uygulanan negatif faiz oranı politikasını incelemiştir. 2000:Q1- 2017:Q4 çeyrek dönemlik veriler kullanılarak merkez bankası mevduat faiz oranları ile GSMH, TÜFE, işsizlik ve sanayi üretim oranları arasındaki ilişki ele alınmıştır. Elde edilen bulgular sonucunda negatif faiz oranı politikasının özellikle son dönemlerde bazı göstergelerde olumlu değişimler yaratmış olsa da istenen etkileri henüz yaratmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ayhan (2019) çalışmasında Türkiye ekonomisinde işsizliğin belirleyicileri olan makro ekonomik değişkenleri incelemiştir. 2015:01-2018:11 dönemleri arası işsiz sayılarının belirleyicileri ARDL, DOLS, FMOLS ve Eşik regresyon modelleri kullanılarak incelenmiştir. Elde edilen bulgular sonucunda işsiz sayısını faiz oranının pozitif yönde etkilediği ortaya konmuştur.

Yenice ve Yenisi (2019) çalışmalarında 2003:01-2018:04 dönemleri arasında Türkiye’de temel finansal makroekonomik faktörler arasındaki ilişkileri Toda-Yamamoto nedensellik

analizi ve ARDL sınır testi ile incelemiştir. Araştırmada enflasyon ile faiz oranı arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Evren ve Mucuk (2019) yapmış oldukları çalışmalarında, Türkiye’de enflasyon ile faiz oranı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmada 1980-2018 dönemleri arası veriler Johansen eşbütünleşme, VECM ve etki-tepki analizleri kullanılarak incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre enflasyon ve faiz oranının uzun dönemde birlikte hareket ettikleri görülmüştür. Etki-tepki fonksiyonlarına bakıldığında ise enflasyondaki bir artışın faiz oranını artırdığı, faiz oranındaki artışın enflasyonu düşürdüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Kara ve Baş (2020) çalışmalarında Türkiye’de para politikası araçlarının istihdam üzerindeki etkisini 2011:01-2019:01 dönemi verilerini kullanarak ARDL sınır testi yaklaşımı ile incelemiştir. Çalışma sonunda faiz oranı arttıkça istihdamın azaldığı ortaya konmuştur.

Kocaman ve Biçerli (2021) çalışmalarında 2005:12-2019:08 dönemi aylık verilerle Türkiye’de para ve maliye politikalarının işsizlik üzerindeki etkisini NARDL yöntemi ile incelemiştir. Çalışma sonunda işsizliği azaltmada en etkili para politikası aracının faizlerdeki düşüş olduğu ortaya konmuştur.

Yabancı literatür incelendiğinde yerli literatürde olduğu gibi çalışmaların reel politika faizinden ziyade nominal faiz ile enflasyon ve istihdam arasındaki ilişkiye odaklandığı görülmektedir. Negatif faiz uygulamasının etkisi üzerine yapılan çalışmaların ise oldukça sınırlı olduğu, yapılan çalışmaların çoğunun teorik tartışmalar üzerine yoğunlaştığı söylenebilir. Yabancı literatürde yapılmış olan çalışmalardan öne çıkanlar aşağıda sunulmuştur.

Prag (1994) yapmış olduğu çalışmasında, California’da 1980:01-1991:06 yılları arası işsizliğin faiz oranına tepkisini incelemiştir. Çalışmada, işsizlik oranı duyurularının beklentilerden farklı olduğu durumlarda faiz oranlarının yanıt verdiğini ve yanıtın büyüklüğünün işsizlik düzeyine göre değiştiğini ortaya koymaktadır. İşsizlik düzeyi düştükçe uzun vadeli faiz oranları negatif değere geçtiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bokhari ve Aslam (2013) çalışmalarında, Pakistan’da enflasyon, faiz ve işsizlik oranı arasındaki ilişkiyi Johansen Eşbütünleşme testi ve Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) yöntemlerini kullanarak incelemiştir. Çalışmanın sonuçları enflasyon, faiz ve işsizlik oranlarının eşbütünleşik olduğunu göstermektedir. Faiz ve işsizlik oranlarının her ikisinin de ekonomideki enflasyon oranı ile negatif ilişkili olduğu bulunmuştur.

Emerenini ve Eke (2014) çalışmalarında Ocak 2007 Ağustos 2014 dönemi aylık verileri kullanarak Nijerya'da enflasyonun belirleyicilerini en küçük kareler yöntemini kullanarak incelemiştir. Çalışma sonucunda politika faizinin enflasyonu etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Arshad ve Ali (2016) çalışmalarında 1974 ve 2013 yılları arasında Pakistan'da işsizlik oranı, faiz oranı ve enflasyon oranı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisini bulmak için Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) modeli kullanılmıştır. Modellerin kısa dönem dinamiklerini analiz etmek için ise Vektör Hata-Düzeltilme modeli kullanılmıştır. Araştırma sonucunda enflasyon ve işsizlik oranının kısa dönemde faiz oranı ile ilişkisi olduğu ortaya konmuştur.

Swastika ve Masih (2016) çalışmalarında, faiz oranı ve enflasyon oranı ile temsil edilen para politikası ile Avustralya'daki işsizlik oranı arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik ve Johansen eşbütünleşme yaklaşımı ile ele almıştır. Bulgular, faiz oranı ile işsizlik arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki olduğunu ve enflasyon ile işsizlik arasında uzun dönemli negatif bir ilişki olduğunu kanıtlamaktadır.

Hashim vd. (2019) çalışmalarında, Malezya'da işsizlik, enflasyon, faiz oranı ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkiyi 2001:Q1-2017:Q4 dönemlerini kapsayacak şekilde araştırmıştır. Johansen Juselius Eşbütünleşme testi ve Vektör Hata Düzeltilme modelinin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasında uzun dönemde bir ilişkinin olduğu ortaya konmuştur.

Czudaj (2020) çalışmasında 44 ekonominin 2002-2017 dönemi verilerini kullanarak negatif faiz politikasının GSYİH büyümesi ve enflasyon beklentileri üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışma sonunda negatif faiz politikasının GSYİH büyümesi ve enflasyon beklentileri üzerinde önemli ölçüde olumlu etkisi olduğu ortaya konmuştur.

Okeke ve Chukwu (2021) çalışmalarında Nijerya'da 1986-2018 dönemi verilerini kullanarak para politikası enstrümanlarının işsizlik üzerindeki etkisini otoregresif dağıtılmış gecikme tekniği ve eş bütünleşme yöntemini kullanarak incelemiştir. Araştırma bulguları, politika faizinin istihdam üzerindeki etkisinin anlamsız olduğunu ortaya koymuştur.

Hamdar vd. (2022) çalışmalarında negatif politika faizlerinin Euro Bölgesi'ndeki gayrimenkul fiyat enflasyonu üzerindeki etkilerini incelemiştir. Çalışmada konut fiyat endeksi, negatif politika faizleri, bütçe açığı, işsizlik oranı ve nominal birim işgücü maliyeti arasındaki ilişkiye

de bakılmıştır. Çalışma sonucunda negatif politika faizleri ile konut fiyat endeksi, bütçe açığı, işsizlik oranı ve nominal birim işgücü maliyeti arasında güçlü bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.

Literatür bir bütün olarak incelendiğinde politika faizi, enflasyon ve istihdam arasındaki ilişkiye yönelik yapılan çalışmalarda çoğunlukla nominal politika faizinin kullanıldığı, reel politika faizinin çok kullanılmadığı, negatif faiz politikası uygulamasının dünyada henüz yeni bir uygulama olmasından dolayı bu konuda da ampirik çalışma sayısının oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada reel politika faizi ve negatif faiz politikasının enflasyon ve istihdam üzerindeki etkisi ele alınacaktır. Üstelik Türkiye ekonomisinde doğrudan doğruya negatif nominal politika faizi uygulanmasa da son dönemlerde yüksek seyreden enflasyondan dolayı negatif reel politika faizi durumunun söz konusu olması konunun önemini arttırmakta ve farkını ortaya koymaktadır.

4. Veri Seti ve Yöntem

Bu bölümde çalışmanın amacı, kullanılan değişkenlerin açılımı, değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ve kullanılan yöntem hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmanın amacı Türkiye’de reel politika faizi ve negatif faiz politikasının enflasyon ve istihdama olan etkisini incelemektir. Bu çerçevede çalışmada Ocak 2014 - Haziran 2022 dönemleri arası aylık veriler kullanılarak reel politika faizi ve negatif faiz uygulaması ile enflasyon ve istihdam arasındaki ilişki Engle-Granger eşbütünleşme ve Granger nedensellik analiz yöntemi ile incelenmiştir.

Çalışmada enflasyon değişkeni olarak TÜFE değerleri kullanılmış ve veriler TÜİK (2022) resmi internet sayfasından elde edilmiştir. İstihdam (İST) değişkeni TCMB (2022b) elektronik veri dağıtım sisteminden alınmıştır. Reel politika faizi (RPF) değişkeni ise politika faizinden enflasyon oranının arındırılmasıyla elde edilmiştir. Bu çerçevede TCMB (2022b)’den elde edilen politika faizi verilerinden TÜFE değerleri çıkartılarak reel politika faizi değişkeni bulunmuştur. Son olarak negatif faiz (NF) değişkeni, reel politika faizi negatif ise 1, pozitif ise 0 değeri verilerek oluşturulan kukla değişkeninin reel politika faizi ile çarpılmasıyla elde edilmiştir.

Analize dâhil edilen bütün değişkenler için tanımlayıcı istatistiklere aşağıdaki Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	TÜFE	İST	RPF	NF
Ortalama	1.452451	45.69706	-3.301569	-4.205294
Ortanca	1.005000	45.90000	-0.525000	-0.525000
Maksimum	13.58000	47.80000	8.280000	0.000000
Minimum	-1.440000	40.70000	-64.62000	-64.62000
Standart Sapma	2.043296	1.450330	12.57569	12.15034
Çarpıklık	3.559861	-1.157939	-3.585089	-3.797989
Basıklık	18.77242	4.479713	15.42313	16.49569
Gözlem Sayısı	102	102	102	102

Çalışmada değişkenlerin durağanlık seviyelerini belirlemek için ilk olarak ADF (Dickey ve Fuller, 1981) birim kök testi, daha sonra PP (Phillip ve Perron, 1988) birim kök testi yapılmıştır. ADF ve PP birim kök testlerine göre hipotez testi “ H_0 : Birim kök vardır, seri durağan değildir” şeklinde sınanmaktadır. Bu doğrultuda geliştirilmiş olan modelde hipotezin reddedilmesi durumu serilerde birim kök bulunmadığını göstermektedir.

Çalışmada değişkenler arasındaki ilişki Engle-Granger eşbütünleşme ve Granger nedensellik analiz yöntemi ile incelenmiştir. Engle ve Granger (1987) yapmış oldukları çalışmalarında değişkenler arasındaki uzun dönemdeki ilişkiyi ve Granger temsil teoremi (Granger representation theorem) ile hata düzeltme modelini tahmin etmişlerdir. Bu eşbütünleşme yönteminde uzun dönem denge ilişkisi vektörel olmayıp tek yönlü elde edilmektedir. Yani değişkenlerin birisinin bağımlı birisinin bağımsız değişken olarak alınması gerekmektedir. Bu modelde değişkenlerin hepsinin aynı dereceden tümleşik (entegre) olması gerekmektedir. Bu yöntemde iki değişkenli model aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 X_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Engle-Granger (1987) yaklaşımı 5 adımda uygulanmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2017).

Adım 1: Bütün değişkenlere birim kök testi uygulanır. Değişkenlerin tümleşme dereceleri aynı ise 2. adıma geçilir.

Adım 2: Denklem 1 EKK (en küçük kareler) yöntemi ile tahmin edilir. Bu tahmin, değişkenler arasındaki uzun dönem denge ilişkisini ortaya koymaktadır. Ardından dengeden sapmayı gösteren ε_t kalıntıları elde edilir.

$$\hat{\varepsilon}_t = Y_t - \hat{\beta}_0 - \hat{\beta}_1 X_t \quad (2)$$

Adım 3: Değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi var ise ε_t kalıntıları durağan olmaktadır. Bu doğrultuda kalıntılar için durağanlık testi yapılmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken durum uzun dönemde eklenen sabit ve trend terimleridir. Bu terimler uzun dönem modelinde var ise denklem 1, denklem 3 gibi tanımlanıyor ise kalıntılar için durağanlık analizi sürecinde trendsiz ve sabitsiz model ele alınmaktadır. Elde edilecek olan test istatistiği Dickey-Fuller kritik değerlerle karşılaştırılamamaktadır. MacKinnon (1996) veya Engle-Granger (1987) tarafından geliştirilmiş olan kritik değer tablosu kullanılmaktadır (Mert ve Çağlar, 2019: 251-253; Sevüktekin & Çınar, 2017).

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 X_t + \beta_2 t + \varepsilon_t \quad (3)$$

Adım 4: Bu adımda, eşbütünleşme analizinin hipotezleri aşağıdaki gibi kurulmaktadır.

$$H_0: \delta = 0$$

$$H_0: \delta < 0$$

Sıfır hipotezi reddedilemezse tahmin edilen kalıntılar durağan değildir. Değişkenler arasında uzun dönemde ilişki bulunmamaktadır. Yani değişkenler eşbütünleşik değildir. Sıfır hipotezinin reddedilmesi durumunda ise kalıntıların durağan olduğu ve değişkenlerin eşbütünleşik olduğu sonucuna ulaşılır.

Adım 5: Engle ve Granger (1987) çalışmalarında Granger teoremi geliştirerek hata düzeltme modelini ortaya koymuşlardır. Bu teoreme göre değişkenler eşbütünleşik ise uzun dönemde bir ilişki olduğu görülmektedir. Fakat kısa dönemde bu değişkenler arasında bir dengesizlik ortaya çıkabilir kısa dönemde bu dengesizlik hata düzeltme mekanizmasıyla yoluyla düzeltilebilmektedir. Hata düzeltme modeli en genel anlamı ile aşağıdaki gibi yazılmaktadır:

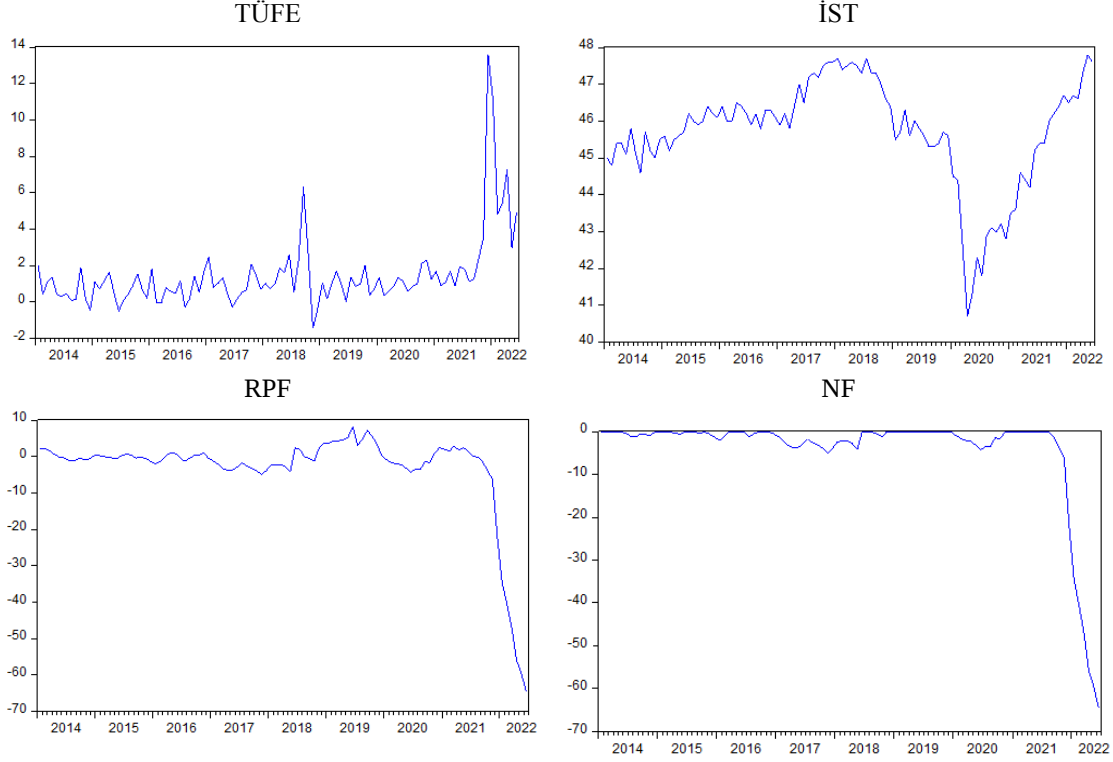
$$\Delta Y_t = \phi_0 + \sum_{j=1}^p \phi_j \Delta Y_{t-j} + \sum_{h=1}^q \theta_h \Delta X_{t-h} + \lambda(Y_{t-1} - \hat{\beta}_0 - \hat{\beta}_1 X_{t-1}) + v_t \quad (4)$$

Hata düzeltme modelinde λ hata düzeltme katsayısı istatistiksel olarak anlamlı ve negatif olması gerekmektedir. Bu katsayısının anlamlı olması kısa dönemde oluşacak sapmaların bir süre sonra düzelterek uzun dönemde dengeye geldiğini göstermektedir (Mert ve Çağlar, 2019: 251-253).

5. Ampirik Analiz

Bu bölümde ilk olarak bütün değişkenler için zaman serisi grafikleri incelenmiş, ardından birim kök testleri uygulanmış, son olarak ise değişkenler arasındaki ilişki analiz edilmiştir.

Şekil 2. Değişkenlerin Grafikleri

Değişkenlerin durağanlık seviyelerini tespit etmek için ADF ve PP birim kök testi yapılmış ve analiz sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

			ADF	PP	Durağanlık Düzeyi
TÜFE	Düzeyde Test İstatistiği		-2.202907	-4.347757	I(1)
	Düzeyde Olasılık		0.2066	0.0006	
	1. Farkında Test İstatistiği		-12.14767		
	1. Farkında Olasılık		0.0001		
	Kritik Değer	%1	-3.497727	-3.496346	
		%5	-2.890926	-2.890327	
		%10	-2.582514	-2.582196	
İST	Düzeyde Test İstatistiği		-1.534232	-1.630816	I(1)
	Düzeyde Olasılık		0.5123	0.4632	
	1. Farkında Test İstatistiği		-10.38865	-10.39619	
	1. Farkında Olasılık		0.0000	0.0000	
	Kritik Değer	%1	-3.496346	-3.496346	
		%5	-2.890327	-2.890327	
		%10	-2.582196	-2.582196	
RPF	Düzeyde Test İstatistiği		1.954582	3.447223	I(1)
	Düzeyde Olasılık		0.9998	1.0000	
	1. Farkında Test İstatistiği		-5.033671	-5.195003	
	1. Farkında Olasılık		0.0001	0.0000	
	Kritik Değer	%1	-3.497029	-3.496346	
		%5	-2.890623	-2.890327	
		%10	-2.582353	-2.582196	
NF	Düzeyde Test İstatistiği		1.470330	4.051339	I(1)
	Düzeyde Olasılık		0.9992	1.0000	
	1. Farkında Test İstatistiği		-3.986179	-3.973948	
	1. Farkında Olasılık		0.0022	0.0023	
	Kritik Değer	%1	-3.497029	-3.496346	
		%5	-2.890623	-2.890327	
		%10	-2.582353	-2.582196	

ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına göre TÜFE, İST, RPF ve NF değişkenleri için düzeyde test istatistik değerleri MacKinnon (1996) kritik değerlerden küçük, olasılık değerleri de 0.05 kritik değerinden büyüktür. Bu durumda “Birim kök vardır” boş hipotezi

reddedilememektedir. Boş hipotezin reddedilmemesi ise değişkenlerin birim kök içerdiği ve düzeyde durağan olmadığı anlamına gelmektedir. Bu nedenle ADF ve PP birim kök testleri birim kök içeren değişkenler için birinci farkında tekrar yapılmıştır. Birinci farklarında test istatistikleri MacKinnon (1996) kritik değerlerinden büyük, olasılık değerleri ise 0.05 kritik değerinden küçük olarak gerçekleşmiştir. Bu durumda “Birim kök vardır” boş hipotezi reddedilmekte ve bu değişkenlerin birinci farkında birim kök içermediği, yani durağan olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Sonuç olarak TÜFE, İST, RPF ve NF değişkenleri I(1) düzeylerinde durağandır.

Tablo 3. Engle-Granger Eşbütünleşme Testi Sonuçları

<i>H0= Seriler Eşbütünleşik değildir.</i>					
Model 1	Bağımlı Değişken	Tau-istatistiği	P	z-istatistiği	P
	TUFE	-5.278940	0.0007	-176.0521	0.0000
	RPF	-3.106298	0.2146	-17.53475	0.1963
	NF	-3.034027	0.2416	-17.48960	0.1978
Model 2	Bağımlı Değişken	Tau-istatistiği	P	z-istatistiği	P
	İST	-1.849043	0.7955	-6.603710	0.8103
	RPF	-2.743461	0.3684	-15.64430	0.2682
	NF	-3.064959	0.2302	-17.24186	0.2054

ADF ve PP birim kök testi analizlerinden sonra değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Engle-Granger eşbütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Tablo 3’de yer alan sonuçlara göre çalışmada TÜFE’nin bağımlı değişken olduğu model 1’de Engle-Granger eşbütünleşme testi sonuçlarına göre uzun dönem ilişkisi için Tau istatistiği -5.278940 ($P=0.0007<0.01$) ve $z=-176.0521$ ($P=0.0000<0.01$) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlardan “seriler eşbütünleşik değildir” şeklinde kurulan sıfır hipotezinin reddedildiği görülmektedir. İST’in bağımlı değişken olduğu model 2’de Engle-Granger eşbütünleşme testi sonuçlarına göre uzun dönem ilişkisi için tau: -1.849043 ($P=0.7955>0.01$) ve $z=-6.603710$ ($P=0.8103>0.01$) olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlardan “seriler eşbütünleşik değildir” şeklinde kurulan sıfır hipotezinin reddedilemediği görülmektedir. Elde edilen bulgulara göre bağımlı değişken olarak TÜFE’nin alındığı modelde serilerin uzun dönemde denge ilişkisine sahip olduğu diğer bir ifadeyle eşbütünleşik olduğu, bağımlı değişken olarak İST’in alındığı modelde ise serilerin uzun dönemde denge ilişkisine sahip olmadığı ve değişkenlerin eşbütünleşik olmadığı söylenebilir. Diğer yandan reel politika faizi ve negatif faizin istihdam üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 4. TÜFE İçin Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T	P
C	1.051712	0.196811	5.343759	0.0000
RPF	-0.034985	0.0977565	-0.358583	0.7207
NF	-0.067827	0.100980	-0.671687	0.5033

Tablo 4’de yer alan uzun dönem tahmin sonuçlarına bakıldığında reel politika faizindeki bir birimlik artışın TÜFE’yi %0.034 azalttığı, negatif faizdeki bir birimlik bir artışın ise TÜFE’yi %0.067 azalttığı görülmektedir. Bununla birlikte reel politika faizi ve negatif faiz denklemlerinin P değerlerine bakıldığında 0.05 yanılma düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 5. TÜFE İçin Kısa Dönem (Hata Düzeltme Modeli) Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T	P
C	-0.132060	0.133035	-1.493894	0.3184
RPF	-0.132351	0.132004	-1.002625	0.3585
NF	-0.250003	0.148278	-1.686044	0.0950
λ	-0.714919	0.090318	-7.915616	0.0000

Tablo 5’de yer alan kısa dönem tahmin sonuçlarına bakıldığında negatif faizin TÜFE üzerinde anlamlı bir etkisi olduğu görülmektedir (katsayı=-0.250003, $P=0.0950<10\%$). Negatif faizde kısa dönemde %1’lik bir artış TÜFE’yi %0.25 azaltmaktadır. Reel politika faizinde kısa dönemde %1’lik bir artış TÜFE’yi %0.13 azaltmaktadır. Bununla birlikte reel politika faizinin tüketici fiyat endeksi üzerinde kısa dönemde anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır (katsayı=-0.132351, $P=0.3585>10\%$, %5). Önemli bir sonuç olarak hata düzeltme katsayısı negatif ve anlamlıdır ($\lambda=-0.714919$, $P=0.0000<0.01$). Hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı olması hata düzeltme mekanizmasının çalıştığını, kısa dönemde oluşan dengeden sapmaların düzeltilerek uzun dönem dengesine ulaştığını göstermektedir. Kısa dönemde oluşacak dengesizliklerin yaklaşık olarak %71’i ilk dönem düzelecektir. Böylelikle, kısa dönemde oluşacak bir dengesizlik yaklaşık $1/0.714919 \cong 1$ dönem sonra (her bir dönem 1 ay olduğundan 1 ay sonra) düzelterek uzun dönem dengesine ulaşacaktır. Bunların dışında hata düzeltme

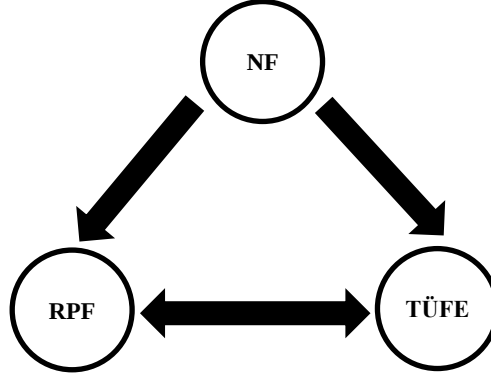
katsayısının negatif ve anlamlı olmasından dolayı negatif faizin TÜFE'nin uzun dönemde nedeni olduğu söylenebilir.

Tablo 6. TÜFE İçin Kısa Dönem Granger Nedensellik Sonuçları

H_0 :	N	F	P	Değerlendirme
RPF TÜFE'nin nedeni değildir	100	2.74906	0.0691	H_0 reddedilir.
TÜFE RPF'nin nedeni değildir	100	2.93035	0.0582	H_0 reddedilir.
NF TÜFE'nin nedeni değildir	100	3.29752	0.0413	H_0 reddedilir.
TÜFE NF'nin nedeni değildir	100	1.72144	0.1843	H_0 reddedilmez.
NF RPF'nin nedeni değildir	100	5.37748	0.0061	H_0 reddedilir.
RPF NF'nin nedeni değildir	100	0.04908	0.9521	H_0 reddedilmez.

Elde edilen hata düzeltme modellerinden yola çıkarak TÜFE ile negatif faiz (NF) arasında uzun dönem nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Tablo 6'da seriler arasında kısa dönem Granger nedensellik analiz sonuçları verilmektedir. Sonuçlara göre RPF TÜFE'nin nedeni değildir, TÜFE RPF'nin nedeni değildir, NF TÜFE'nin nedeni değildir, NF RPF'nin nedeni değildir şeklinde kurulan yokluk hipotezleri %10 yanılma düzeyinde reddedilmektedir. Dolayısıyla kısa dönemde reel politika faizi (RPF) TÜFE'nin nedenidir, TÜFE reel politika faizinin (RPF) nedenidir, negatif faiz (NF) TÜFE'nin nedenidir ve negatif faiz (NF) reel politika faizinin (RPF) nedenidir sonucuna ulaşılmaktadır. Diğer yandan TÜFE negatif faizin (NF) nedeni değildir şeklinde kurulan yokluk hipotezi reddedilememektedir. Sonuç olarak da TÜFE negatif faizin (NF) nedeni değildir sonucuna ulaşılmaktadır. Elde edilen bulgular Şekil 3'de özet olarak sunulmuştur. Buna göre reel politika faizi ve TÜFE karşılıklı birbirlerinin nedeni iken, negatif faiz ise reel politika faizi ve TÜFE'nin nedeni olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Şekil 3. Granger Nedensellik Testi Özet Bulgular

6. Sonuç

Bu çalışmada Türkiye’de reel politika faizi ve negatif faiz politikasının enflasyon ve istihdama olan etkisi Ocak 2014 - Haziran 2022 dönemleri arası aylık veriler kullanılarak Engle-Granger eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik analizi ile incelenmiştir.

Çalışmada değişkenlerin durağanlık seviyeleri ADF ve PP birim kök testi ile tespit edilmiştir. Buna göre bütün değişkenlerin I(1) seviyesinde durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Engle-Granger eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik analiz yöntemleri için bütün değişkenlerin I(1) seviyesinde durağan olması gerektiğinden dolayı bu analiz yöntemi tercih edilmiştir.

Engle-Granger eşbütünleşme analizi sonuçlarına göre TÜFE ile reel politika faizi ve negatif faiz arasında uzun dönemde ilişki bulunmuştur. Diğer yandan istihdam ile de reel politika faizi ve negatif faiz arasında uzun dönemde ilişki olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Kısa dönemde Granger nedensellik sonuçlarına bakıldığında ise negatif faizin ve reel politika faizinin TÜFE’nin nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Negatif faizde %1’lik bir artışta TÜFE’nin %0.25 oranında azaldığı ve reel politika faizinde %1’lik bir artışta TÜFE’nin %0.13 oranında azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. İstihdam ile reel politika faizi ve negatif faiz arasında uzun dönemde eşbütünleşme ilişkisi olmaması nedeni ile kısa dönemde Granger nedensellik ilişkisine bakılamamıştır.

Elde edilen bulgular literatürle karşılaştırıldığında Onur (2008), Oktar ve Dalyancı (2011), Atgür ve Altay (2015), Yücememiş vd. (2015), Doğan vd. (2016), Ekinci vd. (2016), Tunalı ve Erönal (2016), Torun ve Karanfil (2016), Okur (2017), İşcan ve Kaygısız (2019), Yenice

ve Yenisi (2019), Evren ve Mucuk (2019)'un faiz oranı ve enflasyon arasındaki ilişkiye yönelik elde ettiği bulgular ile benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte faiz oranı ile istihdam arasında Doğrul ve Soytaş (2010), Özdemir ve Aksoy (2012), Güçlüoğlu (2017), Ayhan (2019), Kara ve Baş (2020)'ın çalışmalarından farklı olarak herhangi bir ilişki bulunamamıştır. Bunda özellikle son dönemde yaşanan yüksek enflasyonun yaratmış olduğu negatif reel politika faizinin etkisi olabilir.

Sonuç olarak Ocak 2014 - Haziran 2022 dönemleri arasında reel politika faizi ve negatif faiz politikasının Türkiye'de istihdam üzerinde hiçbir etkisinin olmadığı söylenebilir. Reel politika faizindeki düşüşler ve negatif faiz politikası uygulaması enflasyonun daha da artmasına neden olmaktadır. Bu nedenle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde yaşanan yüksek enflasyon probleminden dolayı düşük veya negatif faiz politikası ile ekonomiyi durgunluktan çıkararak istihdamı arttırmanın çok olası olmadığı görülmektedir. Üstelik enflasyonun yapısal bir problem olması reel politika faizindeki düşüşlerin veya negatif faiz politikasının tüketicilerin harcama eğiliminin artmasına neden olmak suretiyle toplam talebi yükselterek enflasyonu besleme etkisi yaratmaktadır. Enflasyondaki artışlar ile birlikte ortaya çıkan belirsizlik ortamı ise düşük veya negatif faiz politikasına rağmen yatırımların artmamasına neden olmaktadır. Bu da enflasyon yüksek olduğu için enflasyon daha da yükselmektedir şeklinde bir kısır döngüyü ortaya koymaktadır. Bu nedenle istihdamı arttırmaktan ziyade öncelikle enflasyonu kontrol edecek politik önlemlerin alınması gerekmektedir. Enflasyon kontrol altına alınıp fiyat istikrarı sağlandıktan sonra zaten ekonomideki belirsizlik ortamı ortadan kalkacağı için yatırımlar artmaya ve istihdam kendiliğinden yükselmeye başlayacaktır.

Kaynakça

- Arshad, S., & Ali, A. 2016. Trade-off between inflation, interest and unemployment rate of Pakistan: Revisited. *Bulletin of Business and Economics*, 5(4), 193-209.
- Atgür, M., & Altay, N. 2015. Enflasyon ve nominal faiz oranı ilişkisi: Türkiye Örneği (2004-2013). *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 22(2), 521-533.
- Ayhan, F. 2019. Türkiye ekonomisinde işsizliğin belirleyicisi olan temel makroekonomik değişkenlerin tespitine ilişkin bir uygulama. *ÜİİİD-IJEAS*, (25), 235-252.
- Bal, H, Tanrıöver, B., & Erdoğan, E. 2016. Taylor kuralı kapsamında merkez bankası politika faiz oranlarının belirlenmesi: Stokastik trend yaklaşımı, *International Journal of Academic Value Studies*, 2(7), 95-106.
- Block, W. 1978. The Negative interest rate: Toward a taxonomic critique. *Journlol Lihnhnhniin Studio*, 2(2), 121-124.
- Bokhari, R. ve Aslam, M. 2013. Trade-off between inflation, interest and unemployment rate of Pakistan: A cointegration analysis. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 7(3), 482- 492
- Claeys, G. 2021. What are the effects of the ECB's negative interest rate policy? *Monetary Dialogue Papers*. European Parliament .
- Czudaj, R. L. 2020. Is the negative interest rate policy effective?. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 174, 75-86.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. 1981. Likelihood ratio statistic for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Doğan, B., Eroğlu, Ö., & Değer, O. 2016. Enflasyon ve faiz oranı arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 405-425.
- Doğrul, G. H., & Soytas, U. 2010. Relationship between oil prices, interest rate, and unemployment: Evidence from an emerging market. *Energy Economics*, 32, 1523–1528.
- Eğilmez, M. 2022, Şubat 9. Negatif reel faizle tasarruf artmaz. *Kendime Yazılar* <https://www.mahfiegilmez.com/2022/02/negatif-faizle-tasarruf-artmaz.html> (Erişim Tarihi: 24 Mayıs 2022)
- Ekinci, E. B., Alhan, A., & Ergör, Z. B. 2016. Parametrik olmayan regresyon analizi: Faiz oranı, enflasyon ve döviz kuru arasındaki ilişkinin incelenmesi örneği. *Bankacılık ve Sigortacılık Araştırmaları Dergisi*, 2(9), 28-37.

- Emerenini, F. M., & Eke, C. N. 2014. The impact of monetary policy rate on inflation in Nigeria. *Journal of Economics and sustainable Development*, 5(28), 146-153.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. 1987. Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.
- Erdoğan, S., & Yıldırım, D. Ç. 2009. Türkiye’de faiz kanalı ile parasal aktarım mekanizması. Eskişehir.
- Evren, S., & Mucuk, M. 2019. Faiz ile enflasyon arasındaki ilişkinin test edilmesi: Türkiye örneği (1980-2018). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, 180-187.
- Güçlüoğlu, Ü. M. 2017. Türkiye’de istihdam analizi ve bazı makroekonomik değişkenlerin istihdam üzerindeki etkisi. *Yayınlanmış Uzmanlık Tezi*. Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.
- Güler, A. 2021. Politika faizlerinin banka faizlerine geçişkenliği: Türkiye örneği. *EKEV Akademi Dergisi*, 25(85), 15-38.
- Hamdar, B., Skheita, Y., & Hamdar, M. B. 2022. An econometric approach to assess the impact of negative interest rate policy (NIRP) on real estate price inflation in the Eurozone. *Economics*, 11(1), 49-68.
- Hashim, A., Rambeli, N., Jalil, N. A., & Hashim, E. 2019. The dynamic relationship between unemployment, inflation, interest rate and economic growth. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 8(7), 89-94.
- Ilgmann, C., & Menner, M. 2011. Negative nominal interest rates: History and current proposals. *CAWM Discussion Paper N:43*, 1-32.
- Irwin, N. 2014. Europe gets negative interest rates. What does that even mean. *The New York Times*: <http://nyti.ms/1pG5uyr> (Erişim Tarihi: 24 Mayıs 2022)
- İşcan, H., & Kaygısız, A. D. 2019. Türkiye’de döviz kuru, enflasyon ve faiz oranı ilişkisi: 2009-2017 uygulaması. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 , 577-600.
- Kara, M., & Baş, G. 2020. Türkiye’de para politikası araçlarının istihdam düzeyi üzerine etkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 5(12), 106-115
- Kocaman, M., & Biçerli, M. K. 2021. Para ve maliye politikalarının işsizlik üzerindeki asimetrik etkileri: Türkiye uygulaması. *Maliye Dergisi*, 181, 19-44.

Öztürk, A. & Özkul, G., (2022). Reel Politika Faizi ve Negatif Faiz Politikasının Enflasyon ve İstihdama Etkisi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 253-278.
Doi:10.30586/pek.1193071

- Köse, Y., Atik, M., & Yılmaz, B. 2015. Türkiye için negatif faiz oranının uygulanabilirliği ve analitik olarak incelenmesi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(13), 1309-1123
- MacKinnon, J. G. 1996. Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. *Journal of Applied Econometrics*, 11(6), 601-618.
- Mankiw, N. G. 2009. It may be time for the fed to go negative. Department of Economics, 1-4.
- Mccullagh, D. 1999. Cash and the 'Carry Tax'. <https://www.wired.com/1999/10/cash-and-the-carry-tax/> (Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022).
- Mert, M., & Çağlar, A. E. 2019. EvIEWS ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Okeke, I. C., & Chukwu, K. O. 2021. Effect of monetary policy on the rate of unemployment in Nigerian economy (1986-2018). *Journal of Global Accounting*, 7(1), 1-13.
- Oktar, S., & Dalyancı, L. 2011. Türkiye ekonomisinde para politikası ve enflasyon arasındaki ilişkinin analizi. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, XXXI(II), 1-20.
- Okur, A. 2017. Türkiye ekonomisinde faiz oranı ve döviz kurunun enflasyon hedefi üzerine etkisi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(13), 146-164.
- Onur, S. 2008. Türkiye ekonomisinde faiz oranları-enflasyon ilişkisi üzerine bir model denemesi. *Journal of Qafqaz University*, (24), 69-110.
- Örnek, İ. 2009. Türkiye’de parasal aktarım mekanizması kanallarının işleyişi. *Maliye Dergisi*, 156(1), 104-125.
- Özatay, F. 2012. Para politikasında yeni arayışlar, *İktisat ve Toplum*, 2(15), 20-30.
- Özatay, F. 2013. Parasal İktisat Kuram ve Politika, 3. Baskı, Ankara: Efil Yayınevi.
- Özdemir, Z. A. & Aksoy, E. 2012. Türkiye’de makroekonomik değişkenler ve istihdam teşviklerinin istihdam üzerindeki etkileri. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 12(24), 102-124.
- Özkurt, İ. C., & Özşahin, L. 2019. Alternatif para politikası arayışları; Negatif faiz oranı politikası. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 430-473.
- Phillips, P. C. B. ve Perron, P. 1988. Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75, 335-346.
- Poyraz, E., Türkün Kaya, B. & Kahraman, E. 2020. Politika faizindeki değişimlerin Borsa İstanbul 100 endeksi üzerindeki etkisinin olay analizi ile incelenmesi. *International*

Öztürk, A. & Özkul, G., (2022). Reel Politika Faizi ve Negatif Faiz Politikasının Enflasyon ve İstihdama Etkisi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 253-278.
Doi:10.30586/pek.1193071

-
- Review of Economics and Management, 8(2), 201-220.
<http://dx.doi.org/10.18825/iremjournal.745166>
- Prag, J. 1994. The response of Interest rates to unemployment rate announcements: Is there a natural rate of unemployment. *Journal of Macroeconomics*, 16(1), 171-184
- Sevüktekin, M., & Çınar, M. 2017. Ekonomik zaman serileri analizi (evIEWS uygulamalı). Bursa: Dora Yayınları.
- Swastika, P. ve Masih, M. 2016. Do interest rate and inflation affect unemployment? Evidence from Australia. MPRA Paper No. 100067.
- TCMB. 2022a. Para politikası ve enflasyon hedeflemesi <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banka+Hakk+inda/Sikca+Sorulan+Sorular/Para+Politikasi+ve+Enflasyon+Hedeflemesi/>, (Erişim Tarihi: 13 Ekim 2022).
- TCMB. 2022b. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>, (Erişim Tarihi: 21 Mayıs 2022).
- TCMB. 2013. Parasal aktarım mekanizması. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/4e99834e-179b-4a08-820c-f2b259032afd/ParasalAktarim.pdf?MOD=AJPERES>, (Erişim Tarihi: 14 Ekim 2022).
- Thornton, J., & Vasilakis, C. 2019. Negative policy interest rates and exchange rate behavior: Further results. *Finance Research Letters*, 29, 61-67.
- Torun, M., & Karanfil, M. (2016). 1980-2013 Dönemi Türkiye ekonomisinde enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişki. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(27), 473-490.
- Tunalı, H., & Erönel, Y. Y. 2016. Enflasyon ve faiz oranı ilişkisi: Türkiye'de Fisher etkisinin geçerliliği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), 1415-1431.
- TÜİK. 2022. Türkiye İstatistik Kurumu. Ekim 12, 2022 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Fiyat-Endeksi-Kasim-2021-37389> (Erişim Tarihi: 12 Ekim 2022).
- Yenice, S., & Yenisu, E. 2019. Türkiye'de döviz kuru, enflasyon ve faiz oranlarının etkileşimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(4), 1065-1086.

Öztürk, A. & Özkul, G., (2022). Reel Politika Faizi ve Negatif Faiz Politikasının Enflasyon ve İstihdama Etkisi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 253-278.
Doi:10.30586/pek.1193071

Yücememiş, B. T., Alkan, U., & Dağıdır, C. 2015. Yeni bir para politikası aracı olarak faiz koridoru: Türkiye'de para politikası kurulu faiz kararlarının enflasyon üzerindeki etkisi. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 7(13), 449-478.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Türkiye’de Turizm Enflasyon İlişkisinin Ampirik Analizi¹

Empirical Analysis of Tourism Inflation Relationship in Turkey

Hülya BALIM², Ayşe DURGUN KAYGISIZ³

Öz

Turizm sektörü, tüm ülkeler için önemli bir ekonomik kaynaktır. Turizmin ülkelerin makroekonomik göstergeleri ve ekonomik performansı üzerinde önemli etkileri vardır. Turizm talebinin yükseldiği dönemlerde görünmez ihracat kalemi olarak gelirlerin artması gibi pozitif etkiler yaratırken, talepteki artışla birlikte dönemsel olarak bazı mal ve hizmet fiyatlarında artışlar gözlenmektedir. Ortaya çıkan bu artışlarla talep enflasyonun oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda enflasyon ile turizm ve turizm ile enflasyon arasındaki ilişki önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı 2008:1- 2021:9 döneminde turizm sektöründe gerçekleşen gelişmelerin enflasyon üzerindeki etkilerini incelemektir. Turizm talebindeki artışlar turizm alanındaki gelişmeleri temsil etmektedir. Çalışmada turizmdeki gelişmeleri temsilen ziyaretçi sayıları, enflasyonu temsilen ise tüketici fiyat endeksinin (TÜFE) turizmle ilişkili olabilecek, gıda ve alkolsüz içecek, alkollü içecek, lokanta ve konaklama, ulaşım ve eğlence alt kalemleri dikkate alınmıştır. Çalışmanın analizinde, ARDL sınır testi ve Granger nedensellik testleri kullanılmıştır. Nedensellik testi neticesinde sadece gıda enflasyonundan turist sayısına doğru bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Turizm talebinde yaşanan artışların enflasyon üzerindeki etkileri değişkenler üzerinden yorumlanmaya çalışılmıştır.

Jel Kodları: L83, E31, C22

Anahtar Kelimeler: Turizm, enflasyon, TÜFE, ADF, ARDL

Abstract

The tourism sector is an important economic resource for all countries. It has significant effects on countries macroeconomic indicators and economic performance. While it creates positive effects such as the increase in income as an invisible export item in periods when tourism demand rises, increases in some commodities and services, along with the increase in demand, are periodically observed. We can say that with these increases, demand inflation occurs. In this context, the relationship between inflation and tourism and between tourism and inflation is important. The aim of this study is to examine not only the effects of developments in tourism but the effects also on inflation within the period 2008:1- 2021:9. Increases in tourism demand represent developments in tourism. The study, the number of visitors to represent developments in tourism, and the consumer price index (CPI) to represent inflation, sub-items which can be related to tourism like food and non-alcoholic beverages, alcoholic beverages, restaurants and accommodation, transportation and entertainment were taken into account. ARDL bounds test and Granger causality tests were used in the analysis of the study. As a result of the causality test, a causality was found from only food inflation to the number of tourists. The effects of increases in tourism demand on inflation were tried to be interpreted through variables.

Jel Codes: L83, E31, C22

Keywords: Turizm, enflasyon, TÜFE, ADF, ARDL

¹ Bu makale Hülya BALIM’ın Doç.Dr. Ayşe DURGUN KAYGISIZ danışmanlığında aynı adla yazılmış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Bilim Uzmanı, Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisat Bölümü, hulyabalim32@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8356-8624

³ Doç. Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisat Bölümü, aysedurgun@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8062-7473

1. Giriş

Turizm bireyler açısından boş zaman değerlendirme, eğlence ve kültür olanakları sağlarken, ülke ekonomileri açısından da büyük önem taşımaktadır. Turizmin ülke ekonomilerine pek çok olumlu katkısı bulunmaktadır. Gelişen ve büyüyen turizm sektörü, dış ihracatın arttırılması, yeni iş sahalarının açılması, döviz girdisi sağlanması, dış borç ödemelerine olan katkısı, büyüme gibi birçok etkiye sahiptir. Bu etkilerin yanı sıra sosyal ve kültürel pek çok alanı da etkilemektedir.

Kişilerin turizm olayına dâhil olabilmeleri gelir seviyeleri ile paralellik göstermektedir. Gelişmiş ülke vatandaşlarının turizme katılma oranları diğer ülke vatandaşlarına göre hayli yüksek seviyelerde seyretmektedir. Bakıldığında insanların büyük bir kısmının seyahat etme ve boş zaman değerlendirme olanaklarından yoksun olduğu görülmektedir. Bireylerin gelirlerinde meydana gelen değişimler mal ve hizmet fiyatlarında da gerçekleştiğinde, turizm talebi de değişim göstermektedir. Talebin fiyat esnekliği ve talebin gelir esnekliği ile bu durum ölçülebilmektedir (Durgun Kaygısız, 2019, s. 425).

Turizmi gelir ve fiyat üzerinden açıklamak gerekirse, turizm faaliyetinin yürütüldüğü bölgede döviz kurunda meydana gelen yükselişle birlikte, yabancı misafirler için hizmetler göreceli olarak ucuz hale gelir ve bu durum turizm talebinin arttırmasına yol açabilir. Bu doğrultuda artan talep, mal ve hizmetlerin fiyatlarının yükselmesi ile sonuçlanabilir (Sincleir ve Stabler, 1997, s. 23). Ortaya çıkan yükselişlerle talep enflasyonun oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda enflasyon ile turizm ve turizm ile enflasyon arasındaki ilişki incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışma da öncelikle turizm ve enflasyon ilişkisi çift taraflı olarak açıklanmıştır. Sonrasında konu ile alakalı literatür ele alınmıştır. Analiz kısmında ise enflasyon ve turizm verileri doğrultusunda ARDL sınır testi ve granger nedensellik testleri yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar değerlendirilerek çalışma sonlandırılmıştır.

2. Turizmin Enflasyona Etkisi

Turizm talebinin artış gösterdiği bölgelerde, yerli ve yabancı mallara olan talebin hızla arttığı görülmektedir. Yaşanılan artışlar sadece ürünlerde değil yatırımlarda da yaşanmakta ve fiyatlar yükselmektedir (Akova, 1998, s. 76).

Fiyat yükselişlerinin başlıca sebepleri ise aşağıda verilmiştir (Günel, 2009, s. 52);

- Turist sayısında meydana gelen zamansız ve öngörülemeyen artışlar,
- Turistik mal ve hizmet maliyetlerinde yaşanan artışlar,
- Turizm bölgesine gelen yabancı turistler ile etkileşime giren yerleşiklerin tüketim eğilimlerinde meydana gelen değişimler, sebepler arasında gösterilebilir.

Turizmin yoğun olduğu dönemlerde, turistlerin harcama eğilimlerinin fazla olması sebebi ile ürün arz edenler karlılıklarını artırmak için fiyatları yükseltme eğilimine girmektedir. Bu duruma yol açan en önemli nedenlerden biri ise turizmin mevsimsellik etkisidir. Dönem itibari ile artan fiyatlar turizm bölgesindeki yerleşikler için alım gücünde düşmelere yol açmaktadır. Özellikle enflasyonun temel ihtiyaç maddelerini etkilediği ve talep enflasyonuna⁴ yol açtığı görülmektedir (Library Service, 2012, s. 78).

Turistler tarafından talebi yoğun olan, hediyelik eşya, giyim, eğlence, yeme içme gibi ürün ve hizmetlerin fiyatlarının yükseldiği söylenebilir. Konaklama hizmetleri için çok kısa dönemde turizm arzının esnekliğinin sıfır olması sebebiyle, kapasite arttırılması zor olduğundan turizm bölgesinde fiyatların yükseldiği görülmektedir.

Turizmin yoğun olduğu dönemlerde tarımsal ürünlere olan talebin artması ile fiyatların yükseldiği ve yerleşik halkın alım gücünün düştüğü görülmektedir (Çıkın vd., 2009, s. 7). Bu durum tarım arzında bulunanlar için yüksek gelir anlamına gelirken, aynı zamanda yüksek fiyatlar nedeni ile iç piyasanın daralması anlamına da gelmektedir.

Turizm bölgelerinde talebi karşılamak için kurulan yeni tesisler inşaat sektöründe de hareketliliğe yol açarken, arazi fiyatlarının yükselmesine sebep olmaktadır (Frent, 2016, s. 32). Yükselen arazi fiyatları yüzünden arazi sahipleri daha yüksek oranlarda vergi vermeye başlayacaklardır. Vergi maliyeti altında ezilen arazi sahipleri arazilerini turizm tesislerine satmak zorunda kalacaktır (Zengin, 2010, s. 116). Yükselen fiyatların dönemsel olarak enflasyonu etkileyeceği söylenebilir.

Turizmde talep enflasyonu sürecini oluşturan sebepler kısaca aşağıdaki gibidir (Vanhove, 2005, s. 177);

⁴ Talep enflasyonu, cari fiyatlar genel düzeyinde, üretilen mal ve hizmetlerin toplam talebi karşılayamaması durumunda, fiyatların yükselmesidir.

- Mevsimsel talep,
- Esnek olmayan talep,
- Belirsiz piyasa tepkileri (Kira, turizm firmaları),
- Uluslararası turist akımıyla birlikte ithal edilen enflasyon (Yüklü döviz kuru girişleri),
- Hükümet kararları,
- Bazı turistik ürün ve hizmetlere uygulanan vergiler, sonuçlar arasında gösterilebilir.

Turizmin talep enflasyonu dışında maliyet enflasyonuna⁵ etkileri de bulunmaktadır. Turizm sektöründe arz edenlerin kullandıkları girdilerde meydana gelen fiyat artışları maliyet enflasyonunu oluşturmaktadır. Turizm emek yoğun bir sektör olduğundan artan talep, daha fazla istihdama yol açar ve firmalar için iş gücü maliyetleri yükselir (Mihalic, 2014, s. 35).

Turizmdeki diğer maliyetler ise;

- Sektörel bazda kullanılan kredi faizlerinin yüksek olması,
- Sigorta maliyetlerinin yükselmesi,
- Dijital dönüşüm maliyetleri,
- Doğal afetler sonucu meydana gelen maliyetler,
- Turizmde kullanılan girdi maliyetlerinde yaşanan fiyat artışları, olarak sıralanabilir.

Bir diğer maliyet enflasyonu yaratan etki ise uluslararası alanda düzenlenen etkinliklerdir. Hazırlıklar için yeni konaklama ve tesisler inşa edilmesi, ulaşım ve alt yapı iyileştirmeleri gibi pek çok yatırım gerektiren bu süreç beraberinde ham madde ve ara mal talebinin artmasına sebep olmaktadır (Bayraktutan ve Solmaz, 2019, s. 99). Bu sürecin sonunda maliyet enflasyonu yükselmektedir.

Turizm sektörünün ülke ekonomisi açısından enflasyon yaratıp yaratmadığını gösteren birkaç ölçüt aşağıda verilmiştir (İçöz, 2005, s. 266);

- Turizmin sektörel olarak ortaya koyduğu net döviz kazançları, giderlerinden az ise turizm sektörünün enflasyonist bir süreçte olduğu söylenebilir.

⁵ Üretilen mal ve hizmetlerinin maliyetlerinin sürekli olarak artmasına maliyet enflasyonu denilmektedir.

- Toplu olarak turizm faaliyetlerinin ulusal para cinsinden karşılığı, net döviz kazancından fazla ise turizm sektörünün enflasyonist olduğu söylenebilir.
- Turizm sektörünün ülke ekonomisi açısından katkısı dikkate alınmayarak, diğer sektörlerde hizmet verenlerin turizm sektörüne girmesi, turizm sektörü açısından enflasyonist baskı yaratabilmektedir.

Turizmin enflasyona olan etkisi talep ve maliyet enflasyonu çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. Türkiye açısından bakıldığında ithal girdi fiyatlarındaki yükselişler maliyet enflasyonunu daha fazla tetiklemekte ve maliyet enflasyonu artmaktadır. Döviz kurundaki yükselişler maliyetleri arttırmış olsa da yabancı misafirler için pozitif bir etki yaratmaktadır. Yabancı turistler açısından daha ucuz hale gelen ürün ve hizmetler talebi yükseltir ve talep enflasyonunu tetikleyebilir. Bu süreç içerisinde iki enflasyon süreci birlikte gerçekleşebilir.

3. Enflasyonun Turizme Etkisi

Enflasyonist bir sürecin yaşandığı ekonomilerde turizm sektörü de bu durumdan etkilenmektedir. Fiyatların ve maliyetlerin artış gösterdiği bu süreç turizme de yansımaktadır (Oktayer vd. 2007, s. 133).

Enflasyonun turizm açısından değerlendirmesi yapıldığında (Ünlüöner vd. 2011, s. 185; Çeken, 2019, s. 156; İçöz, 2005, s. 269);

- Yüksek seyreden enflasyon oranları tasarruf oranlarını düşürür. İç turizmde daralma yaşanır ve orta gelir grubunun turizm faaliyetlerine katılması zorlaşır.
- Yurt içi fiyat artışları, döviz kurundaki yükselişten fazla olursa, dış aktif turizm negatif etkilenir.
- Dış pasif turizm gelişir.
- Mal ve hizmetlerde kalite düşüşleri meydana gelir, müşteri memnuniyeti azalmaya başlar.
- Turistleri kandırmaya yönelik davranışlar fazlaşır ve alışkanlık haline döner.
- Enflasyonist dönem itibari ile yaşanan fiyat istikrarsızlıkları aktif dış turizm açısından olumsuzluklar yaratmaktadır. Güvensiz görünen ekonomik görünüm yabancı tur operatörlerini etkilemekte ve aktif dış turizmde caydırıcı bir etki yaratmaktadır.

- Enflasyonist dönemde değer kaybeden ulusal para ile ithal girdi fiyatları artar ve turizm yatırımlarında ithal girdi oranı fazla olduğundan maliyetler yükselmektedir.
- Enflasyonist süreçte yükselen fiyatlar, turizm faaliyetlerine katılanların satın alma gücü üzerinde negatif bir etki yaratmaktadır. Bu süreçte satın alma gücünde meydana gelen azalışlarla birlikte iç turizmde daralma meydana gelmektedir. Aktif dış turizm açısından bakıldığında, ulusal paranın değerinin enflasyon oranı kadar düşürüldüğü sürece dış turizm açısından sıkıntı yaşanmamaktadır.
- Enflasyonun yüksek seyretmesi ile birlikte yaşanan süreçte talepte meydana gelen daralma, yüksek yatırım maliyeti gerektiren tesislerin boş kalmasına yol açmaktadır. Yatırımların geri dönüş süresinin uzamasına ve karlıklarda düşüş yaşanmasına sebep olmaktadır. Bu durum sektöre yeni yatırımlar yapacak girişimciler üzerinde caydırıcı etki yaratmaktadır.
- Turizm sektöründe çalışanların enflasyonist süreçte nominal ücretleri yükselirken, reel ücretlerinde azalma meydana gelmektedir. Bu durum çalışanlar üzerinde negatif etki yaratmakta, verimlilik ve hizmet kalitesi azalmaktadır.
- Enflasyonist ortam turizm sektörüne yatırım yapılması yerine kar oranı yüksek sektörlere yatırım yapılmasına yol açar ve kaynak dağılımında bozulmalar yaşanabilir.

Sonuç olarak enflasyonist sürecin tüm sektörler gibi turizm sektörünü de etkilediğini söyleyebiliriz. Türkiye gibi yüksek enflasyon süreçlerinin yaşandığı ülkelerde mal ve hizmet fiyatlarında yaşanan yükselişler alım gücünü düşürmektedir. Bu durum yerleşiklerin iç turizm talebinde olumsuz bir süreç yaşanmasına sebep olmaktadır. Bu dönemde yaşanan refah kaybı yerleşikler için sorun yaratırken, kurda yaşanan yükselişler göreceli olarak ucuz bir pazar haline gelen Türkiye’yi yabancı turistler için cazip hale getirmektedir. Covid-19 sürecinde azalan turizm talebi kurda yaşanan yükselişle birlikte özellikte bazı sınır komşusu olan ilerimizde hareketlilik yaratmıştır. Günöbirlikçi turistler için Türkiye, alışveriş cenneti olarak görölmeye başlanmıştır. Covid-19 salgın sürecinin başladığı dönemde azalan turizm talebi aşılama faaliyetleri sonrası yeniden artmaya başlamıştır. Dünya genelinde ve Türkiye’de turizm faaliyetleri artış göstererek yabancı ve günöbirlikçi turist sayılarında artışlar gözlenmiştir.

4. Literatür

Enflasyon ve turizmi direk olarak birbiriyle ilişkilendiren az sayıda çalışma bulunmaktadır. Fakat uygulamaya bakıldığında yüksek enflasyona sahip olan ülkelerde turizm faaliyetlerinin enflasyondan etkilendiği, aynı zamanda turizmin artış gösterdiği dönemlerde de ülke enflasyonunun bu durumdan etkilendiği bilinmektedir. Bu alanda yapılan çalışmalar aşağıda özetlenmiştir.

İçöz (1991) çalışmasında enflasyon ve turizm ilişkisini iki boyutta değerlendirmiştir. Öncelikli olarak turizmin enflasyon üzerindeki etkisini, ikinci olarak ise enflasyonun turizm üzerindeki etkilerini ele almıştır. Sonuç olarak turistik faaliyetlerin canlandığı dönemlerde, turistik mal ve hizmet fiyatlarının da yükseldiğini ve bu artışların bir sonraki dönem için baz teşkil edeceğini belirtmiştir.

Bu alanda yapılan bir diğer çalışma ise Bayraktutan ve Solmaz’a (2019) aittir. Çalışmaların da turizm ve enflasyon ilişkisini teorik olarak incelemişlerdir. Sonuç olarak enflasyonun, talebin fiyat esnekliğine bağlı olarak yurt içi turizmi azalttığını söylemektedirler. Aynı zamanda iç ve dış turizmdeki artışın fiyatlar genel seviyesini tetiklediğini ileri sürmektedirler.

Shaari vd. (2018) bu çalışmada 1986-2004 yılları arasındaki TÜFE, para arzı (M2), GSYİH, faiz oranı, devlet harcama verileri kullanılarak Malezya’da yaşanan turizm kaynaklı enflasyonun tespiti amaçlanmıştır. Yapılan ARDL analiz sonucunda artan turist sayısının enflasyonda artışlara sebep olduğu görülmüştür.

Karadağ (2021) çalışmasında turizm gelirleri ile TÜFE arasındaki ilişkiyi 2003-2020 yılları arasındaki verileri kullanarak incelemiştir. Yapılan ampirik analiz sonucunda Türkiye ekonomisi için turizm gelirlerinin TÜFE’nin artışına yol açtığı, TÜFE’deki artışın ise turizm gelirlerindeki artışa neden olduğu görülmüştür. Ayrıca çalışmada TÜFE’deki artışın iç turizmi daralttığı fakat yükselen döviz kuru ile yabancı turistler için ülkenin tercih edilebilirliğin arttığı sonucuna varılmıştır.

Pektaş ve Ünlüönen (2019) yaptıkları çalışmada 2004-2018 yılları arasındaki gelen turist sayısı, TÜFE, gecelik konaklama vb. veriler incelenerek aralarındaki ilişki ortaya konulmuş grafikler ve tablolar yorumlanmıştır. Çalışmada turizm faaliyetlerinin yoğun olduğu

bölgelerde mevsimsellik etkisi ile enflasyonun yükselme eğiliminde olduğu bildirilmiştir. İncelenen dönemde enflasyonun yüksek olduğu görülmüştür. 2017 ile 2018 yılları arasında turizm talebinin arttığı fakat turizm geliri, ortalama geceleme sayısı ve kişi başı ortalama harcama rakamlarının düştüğü tespit edilmiştir.

İlgaz Yıldırım vd. (2017)’ ne ait çalışmada, 2005-2015 yılları arasındaki veriler kullanılarak turizm gelirleri ve enflasyon arasındaki ilişki incelenmiştir. Turizm gelirleri ile enflasyon verisi olarak TÜFE kullanılmıştır. İlk olarak Dickey-Fuller testi uygulanmış daha sonra eşbütünleşme ve hata düzeltme modeli ile Wald testi yapılmıştır. Değişkenler arasında uzun dönemde ilişki olduğu fakat kısa dönemde bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir. Enflasyondaki artışların turizm gelirlerinde azalmaya sebep olduğu sonucuna varılmıştır.

Turizm gelirleri ve TÜFE arasındaki ilişkinin incelendiği diğer bir çalışma ise Kayış ve Aygün (2016) tarafından yapılmıştır. 2003-2011 yılları arasındaki veriler kullanılmış ve nedensellik analizleri yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda turizm gelirleri ile TÜFE arasında nedensellik ilişkisine rastlanılmamıştır.

Coppin (1993) çalışma ile 1980’li yıllarda turizme bağımlı olan Barbados ekonomisinin enflasyon belirleyicilerinin tespiti amaçlanmıştır. Yapılan çalışmada reel turizm faaliyeti, ithal enflasyon ve faiz oranları incelenen dönemde enflasyonun belirleyicileri olarak gösterilmektedir. Turizmin yapısı itibari ile döviz yaratan bir sektör olması ve istihdam üzerindeki pozitif etkilerine rağmen, yaşanan büyümenin talep kaynaklı enflasyonu etkilediği sonucuna varılmıştır.

Özer ve Kırca (2020) tarafından yapılan çalışmanın amacı toplam turizmin yanı sıra iç ve dış turizm talebinin, Türkiye’de bölgesel enflasyon üzerindeki etkilerini ortaya çıkarmaktır. Çalışmada 2004-2013 yılları arasındaki farklı geceleme biçimlerinin etkileri NUTS2 bölgeleri ve enflasyona ilişkin veriler incelenmiş, ana bulgularda tüm geceleme biçimleri için Türkiye’de genel ve bölgesel bazda enflasyonun attığı görülmüştür. Bölgesel farklılıkların geceleme biçimlerini de etkilediği görülmektedir. Sonuç olarak geceleme oranlarındaki %1 artış, genel enflasyonda %0,88 artışa sebep olduğu sonucu elde edilmiştir. Yapılan çalışmada yerli turistlerin daha fazla harcama yaptığı, yabancı turistlerin ise her şey dâhil tatil sistemine

dâhil oldukları için sadece paket turlara harcama yaptıkları görülmüştür. Yurt içi geceleme sayılarındaki artışın tüm ülkeler için enflasyonu daha fazla artırdığı öne sürülmüştür.

Durgun Kaygısız (2019) bu çalışmada 2003-2018 yılları arasında gıda ve hizmet enflasyonunun turizm üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Yabancı ziyaretçi sayısı ve TÜFE alt kalemleri kullanılarak yapılan çalışmada VAR analizine yer verilmiştir. Kurulan iki ayrı model için varyans ayrıştırma ve Granger nedensellik analizleri uygulanmış ve sonuçlara ulaşılmıştır. İlk olarak turist sayısındaki artışların gıda fiyatlarındaki artışa sebep olabileceği sonucuna varılmıştır. İkinci olarak ise turist sayısındaki değişimin hizmet enflasyonuna etkisi incelenmiş ve iki değişken arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Bu alanda yapılan bir diğer çalışma ise TCMB ekonomistleri olan Koca vd. (2016) tarafından yapılmıştır. Çalışmada ülkeye gelen yabancı ziyaretçi sayısındaki değişimin, ülke genelinde gıda talebinde dalgalanmalara yol açtığı bildirilmiştir. 2016 yılında bir önceki yılın aynı dönemine göre ziyaretçi sayısı %32 oranında azalmış ve ülke genelinde gıda talebinde düşüş meydana gelmiştir. Bu çerçevede yabancı turist sayısı ve yurt içi gıda fiyatları arasındaki ilişki incelenmiştir. Sonuç olarak Koca vd. dört bölge için tahmin edilen etkilerin toplamı, turizmdeki daralmanın 2016 yılsonu ülke geneli gıda enflasyonuna olan toplam etkisi yaklaşık -1,7 puan olarak tahmin edilmiştir. Bölge gıda enflasyonlarında son dönemde gözlenen farklılaşma analiz bulguları desteklemektedir. Ziyaretçi sayılarında görece olarak yaşanan düşüşün en belirgin olduğu İstanbul ve Antalya bölgelerinde gıda enflasyonu son dönemde diğer bölgelere kıyasla daha düşük seyretmektedir.

Syazwani (2013) tarafından yapılan farklı bir çalışmada Malezya'daki suç oranları ile gelen turist sayısı, enflasyon ve işsizlik arasındaki ilişki 1998-2012 yılları arasındaki veriler kullanılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Çoklu doğrusal regresyon analizi ile işsizlik, enflasyon, gelen turist sayısı ve suç oranları arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Turist sayısındaki artışın enflasyonu artırdığı ve başka etkenler olmasına rağmen suç oranlarının da arttığı görülmüştür.

Yong (2014) yaptığı çalışmada turizm talebi, enflasyon ve inovasyon arasındaki ilişki incelenmeye çalışılmıştır. 1988-2010 örnek döneminde 14 Avrupa ülkesi için örneklem oluşturulmuştur. Enflasyon, Küresel İnovasyon Endeksi (GII), turizm talebi verileri kullanılmıştır. Sonuçlar inovasyon sürecinin olumlu etkileri olduğunu göstermektedir.

Yapılan çalışmada yenilik sürecinin 10 yıllık bir süre içerisinde etkisini gösterdiği, yükselen enflasyon maliyetlerinin turizm sektörüne uzun dönemde olumsuz etki yarattığı görülmektedir.

5. Araştırmanın Amacı Veri Seti ve Bulgular

Bu çalışmanın amacı 2008: 1- 2021: 9 döneminde turizmdeki gelişmelerin enflasyon üzerindeki etkisini incelemektir. Turizm talebindeki artışlar turizm alanındaki gelişmeleri temsil etmektedir. Turizm talebi de turist sayısı ve turist harcamaları ile ölçülebilmektedir (Song vd., 2010, s. 64). Bu çalışma da hem turist harcamaları hem de turist sayısı kullanılmak istense de turist harcamaları hakkında yeterli veri olmaması nedeniyle sadece turist sayısı kullanılabilmiştir. Ayrıca enflasyonu daha özelinde inceleyebilmek için tüketici fiyat endeksinin turizm ile ilgili ana alt kalemleri kullanılmıştır. Bu nedenle turizmdeki gelişmeleri temsilen ziyaretçi sayıları, enflasyonu temsilen ise tüketici fiyat endeksinin (TÜFE) turizmle ilişkili olabilecek, gıda ve alkolsüz içecek, alkollü içecek, lokanta ve konaklama, ulaşım ve eğlence alt kalemleri dikkate alınmıştır. Değişkenlerin logaritması alınarak modele dâhil edilmiştir. Turist sayıları turizm mevsimine göre dalgalanma gösterdiği için hareketli ortalama yöntemine göre mevsimsellikten arındırılmıştır. Model kurulurken gıda enflasyonu ve hizmet enflasyonu olarak iki ayrı model oluşturulmuştur. Çalışma Durgun Kaygısız (2019) ve Koca’nın (2016) çalışmaları dikkate alınarak modellenmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Değişkenler ve Tanımları

Kısaltması	Değişkenin Adı	Kaynak
GE	Tüketici fiyat endeksinin gıda ve alkolsüz içecek + alkollü içecek ana alt grupları	TCMB
HE	Tüketici fiyat endeksinin hizmet (Lokanta-otel + ulaşım+ eğlence) ana alt grubu	TCMB
TS	Ziyaretçi sayısı	
Dum1	2008 küresel krizini temsilen kukla değişken	Tarafımızdan üretilmiştir.
Dum 2	2020 Covid-19 pandemi dönemini temsilen kukla değişken	Tarafımızdan üretilmiştir.

Ekonometrik analizlere başlamadan önce serilere durağanlık analizi yapılması gerekmektedir. Çünkü kullanılacak analize karar verirken serilerin durağan olup olmadıkları ve durağan değillerse kaçınıcı farkında durağan olduklarını önem arz etmektedir. Bu çalışmada durağanlığı test etmek için en çok kullanılan Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi uygulanmıştır.

Tablo 2. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

	Değişkenler	Sabit	Sabit ve trendli
Düzye değerleri	GE	0.022793	-2.614624
	HE	3.394111	0.249159
	TS*	-5.383386	-5.526970
Birinci farkları	GE*	-11.49126*	-11.46623
	HE*	-8.528015	-9.436741
Kritik değerler	%1	-3.470427	-4.014986
	%5	-2.879045	-3.437458
	%10	-2.576182	-3.142936
*%1 de anlamlılığı göstermektedir.			

Tablo 2’de ADF birim kök testi sonuçları gösterilmektedir. Değişkenlerimizden gıda enflasyonu (GE) ve hizmet enflasyonu (HE) seviyede birim kök içermektedir. Turist sayısı ise düzey halinde durağan bir seridir

5.1. ARDL sınır testi yaklaşımı

Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki olup olmadığı eşbütünleşme testleri ile analiz edilmektedir. Bu çalışmamızda Pesaran vd. (2001) tarafından ortaya koyulan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (Autoregressive Distributed Lag – ARDL) sınır testi yaklaşımı uygulanmıştır. Bu testin diğer eşbütünleşme testlerine göre bazı avantajları bulunmaktadır. En önemli avantajı değişkenlerin $I(0)$ veya $I(1)$ olup olmadıklarına bakılmaksızın uygulanabilmesidir (Pesaran vd., 2001, s. 290). Bu nedenle serileri durağanlaştırılarak veri kaybına yol açmamakta hem de farklı durağanlığa sahip serilere de kolaylıkla uygulanabilmektedir. Bu testin bir diğer avantajı ise kısıtsız hata düzeltme modeli kullanmasıdır. Bu nedenle Engle-Granger testlerine göre daha iyi istatistiksel niteliklere sahiptir (Narayan ve Narayan, 2005, s. 429). Ayrıca düşük gözlem sayısı olan çalışmalarda bile kullanılabilir olması da avantajlarından. Küçük örnekleme sahip serilerde diğer eşbütünleşme testlerine göre ARDL sınır testi daha güvenilir sonuçlar vermektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı eşbütünleşme testlerinden serilerimize en uygun olan ARDL eşbütünleşme testidir. Çünkü serilerin durağanlık seviyeleri birbirinden farklıdır.

Bilindiği üzere tüketici fiyat endeksinin 12 alt ana kalemi bulunmaktadır. Enflasyon ve turizm ilişkisini en genel şekilde TÜFE bazlı incelemek yerine turizm sektörü ile ilişkili alt kalemler bazında incelemenin daha net sonuç vereceği düşünülmüştür. Bu amaçla TÜFE kalemi öncelikle gıda ve hizmet enflasyonu şeklinde ikiye ayrılmıştır. Gıda enflasyonu kapsamında gıda ve alkolsüz içecek ile alkollü içecek ana alt grupları ele alınmıştır. Bu grup model 1 ile test edilmiştir. Hizmet enflasyonu ise turizmle en yakın ilişkili olan lokanta-oteller, ulaşım ve eğlence ana alt kalemlerinden oluşturulmuştur. Hizmet enflasyonu grubu ise model 2 ile test edilmiştir.

MODEL 1.

Turizmdeki gelişmelerin gıda enflasyonu üzerindeki etkilerini ölçmek için model 1 oluşturulmuştur. Model 1 aşağıdaki gibidir.

$$GE = \alpha_1 + \alpha_2 TS + \alpha_3 Dum1 + \alpha_4 Dum2 \quad Model(1)$$

GE = Tüketici fiyat endeksi gıda ve alkolsüz içecek + alkollü içecek ana alt kalemi

TS = Ziyaretçi sayısı

Dum 1 = 2008 küresel krizini temsilen kukla değişken

Dum 2 = 2020 Covid-19 pandemisini temsilen kukla değişken

ARDL sınır testinin ilk aşaması değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmamasının tespit edilmesidir. İlk aşama için öncelikle uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Uygun gecikme uzunluğu otokorelasyon ve değişen varyans problemlerinin olmadığı en düşük bilgi kriterlerinin sağlandığı gecikme uzunluğudur. Modeldeki gözlem sayısı ve veri setinin aylık olması da dikkate alınarak uygun gecikme uzunluğu Tablo 3’de gösterilmiştir. Buna göre uygun gecikme uzunluğu 4 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3. ARDL Modeli İçin Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Model 1)

Lag	AIC	LM	Breusch-pagan-
1	-4.849056	0.1119	0.5215
2	-4.857985	0.2293	0.6626
3	-4.857985	0.7003	0.6443
4*	-4.971682	0.2516	0.6454

Not: Lag modelin gecikme uzunluğunu

LM: Breusch-godfrey LM otokorelasyon test istatistiğinin olasılık değerini,

Breusch-pagan-Godfrey: Değişen varyans testinin olasılık değerini göstermektedir.

*En uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

Gecikme uzunluğu belirlendikten sonra yukarıda belirtilen temel hipotezlerin F testi ile sınanması gerekmektedir (Narayan, 2005, s. 1981). F istatistiği alt ve üst sınır kritik değerler ile karşılaştırılır. F istatistik değeri, kritik değerin üst sınırından daha büyük ise H_0 hipotezi reddedilir. Diğer bir anlatımla değişkenlerin arasında uzun dönemli eşbütünleşme var demektir. F istatistik değeri, kritik değerin alt sınırından daha küçük ise H_0 hipotezi reddedilemez. Yani değişkenler arasında eş bütünleşme yoktur. F istatistik değeri kritik

değerin alt ve üst sınırının arasında kalıyor ise eş bütünleşme hakkında bir karar verilemez. Böyle bir durumda değişkenlerin durağanlık seviyeleri dikkate alınarak diğer eşbütünleşme testlerinin yapılması tavsiye edilmektedir (Yılancı, 2012, s. 70).

Tablo 4. ARDL Sınır Testi Sonuçları (Model 1)

K	F istatistiği	Alt sınır I(0)	Üst sınır
3	3.332897	4.203	5.32

Not: k bağımsız değişken sayısını ifade etmektedir. Kritik değerler %5 anlamlılık düzeyindeki değerlerdir.

Tablo 4’de sınır testi sonuçlarını göstermektedir. Tabloya göre F istatistik değeri kritik değerlerin alt ve üst sınırında daha küçük olduğu için değişkenler arasında eşbütünleşme bulunmamaktadır. Diğer bir anlatımla gıda enflasyonu ile turist sayısı arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilememiştir. Eşbütünleşme elde edilemediği için ARDL sınır testinin diğer aşamalarına geçilmemiştir.

Tablo 5. ARDL Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Model1)

Değişken	Katsayılar	t-İstatistik	Prob
TS	0.006018	0.142260	0.8871
Dum1	0.113143	1.230698	0.2203
Dum2	0.031121	0.354535	0.7234
C	0.559523	3.741880	0.0003
@trend	0.000922	3.701926	0.0003
D(DUM1)	-0.054669	-3.956262	0.0001
D(dum1 (-1)	0.032984	-2.322779	0.0215
Cointeq(-1)*	-0.096757	-3.686410	0.0003

Tablo 5’te ARDL modelinin kısa ve uzun dönem katsayıları verilmiştir. Değişkenler arasında eşbütünleşme çıkmadığı için uzun dönem katsayıları istatistiki olarak anlamsız çıkmıştır. Buna rağmen hata düzeltme katsayısı beklenildiği gibi negatif ve anlamlıdır.

MODEL 2.

Turizmdeki gelişmelerin hizmet enflasyonu üzerindeki etkilerini ölçmek için model 2 oluşturulmuştur. Model 2 aşağıdaki gibidir.

$$HE = \alpha_1 + \alpha_2 TS + \alpha_3 Dum1 + \alpha_4 Dum2 \quad \text{Model (2)}$$

HE= Tüketici fiyat endeksi hizmet (Lokanta-otel, ulaşım ve eğlence) ana alt kalemi

TS= Ziyaretçi sayısı

Dum 1= 2008 küresel krizini temsilen kukla değişken

Dum 2= 2020 Covid-19 pandemisini temsilen kukla değişken

ARDL sınır testinin ilk aşaması değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin olup olmamasının tespit edilmesidir. İlk aşama için öncelikle uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesi gerekmektedir. Uygun gecikme uzunluğu otokorelasyon ve değişen varyans problemlerinin olmadığı en düşük bilgi kriterlerinin sağlandığı gecikme uzunluğudur. Modeldeki gözlem sayısı ve veri setinin aylık olması da dikkate alınarak uygun gecikme uzunluğu Tablo 6’de gösterilmiştir. Buna göre uygun gecikme uzunluğu 5 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 61. ARDL Modeli İçin Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi (Model 2)

Lag	AIC	LM	Breusch-pagan-Godfrey
1	-	0.000	0.0470
2	-	0.0025	0.0064
3	-	0.8086	0.0055
4	-	0.8086	0.0055
5*	-	0.8086	0.0466

Not: Lag modelin gecikme uzunluğunu

LM: Breusch-godfrey LM otokorelasyon test istatistiğinin olasılık değerini,

Breusch-Pagan-Godfrey: Değişen varyans testinin olasılık değerini göstermektedir.

**En uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.*

Uygun gecikme uzunluğu belirlendikten sonra temel hipotezlerin F testi ile sınanması gerekmektedir. Tablo 7’da Model 2 için ARDL sınır testi sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 7. ARDL Sınır Testi Sonuçları (Model 2)

K	F	Alt sınır	Üst sınır
3	1.791677	4.203	5.32

Not: k bağımsız değişken sayısını ifade etmektedir. Kritik değerler %5 anlamlılık düzeyindeki değerlerdir.

Yukarıdaki tabloya göre F istatistik değeri kritik değerlerin alt ve üst sınırında daha küçük olduğu için değişkenler arasında eşbütünleşme bulunmamaktadır. Diğer bir anlatımla hizmet enflasyonu ile turist sayısı arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilememiştir. Eşbütünleşme elde edilemediği için ARDL sınır testinin diğer aşamalarına geçilmemiştir.

Tablo 8. ARDL Uzun ve Kısa Dönem Katsayıları (Model 2)

Değişken	Katsayılar	t-İstatistik	Prob
TS	0.323375	1.440098	0.1519
Dum1	0.126799	1.023988	0.3075
Dum2	0.580164	1.837316	0.0682
C	0.031044	2.985829	0.0033
@trend	0.000185	3.502579	0.0006
D(HE(-1))	0.374178	4.947857	0.0000
D(HE(-2))	-0.224598	-2.980293	0.0034
D(DUM3)	-0.000606	-0.079495	0.9367
D(Dum3 (-1))	-0.000205	-0.022290	0.9822
D(Dum3 (-2))	0.020867	2.211846	0.0285
D(Dum3 (-3))	0.027037	3.245452	0.0014
Cointeq(-1)*	-0.021105	0.007805	0.0077

Tablo 8 model iki için ARDL modelinin kısa ve uzun dönem katsayılarını göstermektedir. Değişkenler arasında eşbütünleşme çıkmadığı için uzun dönem katsayıları istatistiki olarak anlamsız çıkmıştır. Buna rağmen hata düzeltme katsayısı beklenildiği gibi negatif ve anlamlıdır.

5.2. VAR analizi ve Granger nedensellik testi

Bir regresyon analizinde kullanılan bir değişkenin diğer değişkenlere olan bağımlılığı nedensellik olarak tanımlanmaktadır (Gujarati, 2003, s. 696). Değişkenler arasındaki ilişki

her zaman nedensellik olarak açıklanamaz. Fakat bu değişkenler arasında istatistiksel olarak bir ilişki ve birlikteliğin olduğu anlamına gelmektedir (Tarı, 2014, s. 436). Nedenselliğin yönünün belirlenmesi için Granger nedensellik testi uygulanmaktadır. Analizlerde VAR modelinde kullanılan değişkenler arasındaki karşılıklı ilişkiler Granger nedensellik testi ile belirlenmektedir (Işık, 2005: 346). Serilerde uygun gecikme uzunluğunun bulunması için ilk olarak Vektör Otoregresif Modeli (VAR) uygulanması gerekir.

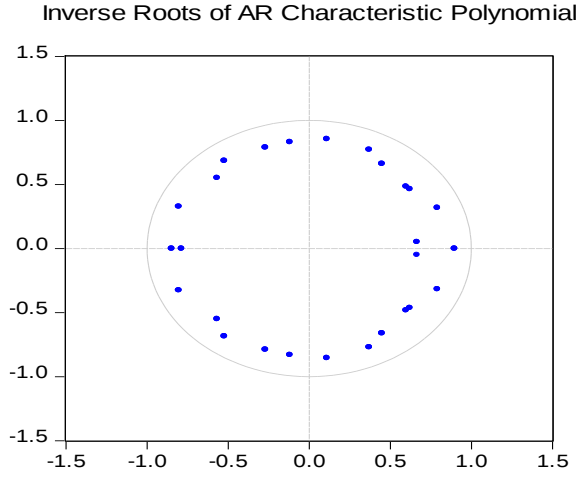
Değişkenler arasındaki sebep sonuç ilişkisini tespit edebilmek için Granger Nedensellik testi uygulanmıştır. Granger nedensellik testi serilerin durağanlık seviyelerine duyarlı bir testtir. Var analizi kurularak serilerin nedensellikleri incelenmiştir.

Tablo 9. VAR Analizinde Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LR	FPE	AIC	SC	HQ
1	244.8328	2.31e-09	-11.37365	-11.13803*	-11.27795
2	39.12060	1.99e-09*	-11.52185*	-11.10952	-11.35437*
3	7.651417	2.12e-09	-11.45849	-10.86944	-11.21923
4	7.076527	2.27e-09	-11.39220	-10.62643	-11.08116
5	1.003756	2.53e-09	-11.28329	-10.34081	-10.90048
6	3.414632	2.78e-09	-11.19227	-10.07307	-10.73768
7	4.663985	3.02e-09	-11.11121	-9.815298	-10.58484
8	19.80457	2.92e-09	-11.14742	-9.674796	-10.54927
9	21.56744*	2.77e-09	-11.20111	-9.551775	-10.53119

Tablo 9 VAR analizinin gecikme uzunluğunu göstermektedir. En fazla yıldızın olduğu yer gecikme uzunluğunu göstermektedir. Tablo 7’e göre gecikme uzunluğunun 2 olması gerekmektedir. Fakat model iki gecikmeli olarak kurulduğunda otokorelasyon ve değişen varyans problemleri oluşmaktadır. Bu sorunlar ortadan kalkıncaya kadar gecikme değere arttırılması gerekmektedir. Tablo 7’ de dokuzuncu gecikme de de bir yıldız gözükmemektedir. Model dokuz gecikmeli kurulduğunda VAR modelin tüm istikrar koşullarını sağlamaktadır.

Şekil 1. Karakteristik Kökler (AR Roots)

VAR(9) modelinin birinci istikrar koşulu birim köklerin çember içerisinde kalmasıdır. Şekil 1’ de görüldüğü üzere bu koşul sağlanmıştır.

Tablo 10. Otokorelasyon LM Testi Sonuçları

Lag	Prob
1	0.7112
2	0.5311
3	0.2215
4	0.1133
5	0.6600
6	0.7717
7	0.1383
8	0.7368
9	0.4307
10	0.1326

VAR(9) modelinin bir diğer istikrar koşulu otokorelasyon sorununu olmamasıdır. Otokorelasyon sorunu LM test ile analiz edilmiş ve sonucu Tablo 10’de verilmiştir. Buna göre modelin otokorelasyon sorunu yoktur.

Tablo 11. Değişen Varyans Test

Chi-sq	df	prob
370.8154	324	0.0373

Son olarak modelin değişen varyans testi de yapılmıştır. Tablo 11’de görüldüğü üzere VAR(9) modelinin değişen varyans sorunu bulunmamaktadır.

Tablo 12. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı değişken: GE	Prop
TS	0.9933
HE	0.5467
Bağımlı değişken: TS	
GE	0.0044
HE	0.1885
Bağımlı değişken: HE	
GE	0.8268
TS	0.1621

VAR modeli tüm istikrara koşullarını sağlandıktan sonra kurulan VAR(9) modeli üzerinden Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Nedensellik testi sonuçları Tablo 10’de gösterilmiştir. Değişkenler arasında sadece gıda enflasyonundan turist sayısına doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Turizm ve enflasyon ilişkisi karşılıklı etkileşim olarak ele alınmaktadır. Turizm faaliyetinin belli aylarda yoğunlaşması talebin özellikle o dönemlerde artmasına ve fiyatların geçici olarak yükselmesine neden olmaktadır. Buna karşın yüksek enflasyonun yaşandığı bölgeler maliyetleri arttırıp alım güçlerini düşüreceği için turistler tarafından pek tercih edilmemektedir.

Bu çalışmada turizm ile enflasyon arasındaki ilişkiyi tespit edebilmek için 2008:1 2021:9 dönemine zaman serisi analizleri uygulanmıştır. Turizmdeki gelişmeleri hem gıda hem de hizmet enflasyonu özelinde incelemek amacıyla iki bağımsız model oluşturulmuştur. Birinci modelin bağımlı değişkeni tüketici fiyat endeksinin gıda ve alkolsüz içecek + alkollü içecek

ana alt grubudur. İkinci modelin bağımlı değişkenini tüketici fiyat endeksinin lokanta-otel + ulaşım+ eğlence ana alt kalemleri oluşturmaktadır. Her iki modelde de bağımsız değişken turist sayısıdır. Ayrıca modele 2008 krizi ve 2020 pandemi nedeniyle iki adet kukla değişken eklenmiştir.

Öncelikli olarak değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki incelenmiştir. Bunun için serilerin durağanlıkları test edilmiştir. Bu testin sonuçlarına göre turist sayımız düzeyde durağan olmasına rağmen, enflasyonla bağlantılı gıda ve hizmet enflasyonu serilerimiz birinci farkında durağan hale gelmiştir. Değişkenlerin durağanlık seviyelerinin farklı olması ARDL eş bütünleşme testinin yapılmasını gerekli kılmıştır. ARDL testi sonucunda her iki modelde de değişkenler eş bütünleşik çıkmamışlardır. Yani değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmemiştir. Buna karşın değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişkiyi tespit amacıyla yapılan hata düzeltme modeline göre ise modelin hata düzeltme katsayısı beklenildiği gibi negatif ve istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Ayrıca Granger nedensellik testi neticesinde sadece gıda enflasyonundan turist sayısına doğru bir nedensellik tespit edilmiştir.

Değerlendirmeler ışığında, turizm talebinin arttığı bölgelerde özellikle gıda enflasyonunun arttığını, enflasyonun yüksek olduğu bölgeler de ise turizm talebinin bundan olumsuz yönde etkilendiğini genel olarak söyleyebiliriz. Bu durumu ortadan kaldırabilmek için turizm sektöründeki mevsimselliği azaltarak, faaliyetleri 12 aya yaymak bir çözüm olarak görülebilir. Mevsimselliğin azalması ile turizm gelirleri arttırılabilir ve işsizliğin azaltılmasına önemli bir katkı sağlanabilir.

Teorik bazda incelendiğinde ve daha önceki çalışmaların elde ettikleri sonuçlar değerlendirildiğinde, turizm ve enflasyon ilişkisini yukarıdaki gibi değerlendirmek mümkündür. Lakin bu çalışmanın sonuçları turizm ve enflasyon arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Elde edilen bu sonuç literatürdeki diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir. Bunun nedeni kullanılmış olan değişkenlerin, zaman aralığının ve analiz yönteminin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca iki seneye yakın zamandır yaşanan Covid-19 süreci de turizmde farklılaşmaya yol açarak (Durgun Kaygısız, 2021, s. 90), bu ilişkiyi etkilemiştir. Buna ek olarak gıda fiyatlarından turist sayısına doğru çıkan nedensellik ise bize, turistlerin seçim yaparken enflasyon düzeyine dikkat ettiklerini göstermektedir. Bu durumu kısa vadede fırsata çevirmek mümkün gözükmektedir. Yaşanılan

Balım, H. & Durgun Kaygısız, A., (2022). Türkiye’de Turizm Enflasyon İlişkisinin Ampirik Analizi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 279-303.

Doi:10.30586/pek.1187013

kur farkından dolayı da Türkiye yabancı turistlerin tercih edebileceği bir ülke konumundadır. Fakat bu aşamada tüm dünyada artış trendin de olan enflasyonu dikkate alarak politikalar uygulanması gerekmektedir.

Kaynakça

- Akova, İ., 1998. Türkiye'de turizm sektörünün olanakları ve ekonomik fonksiyonları. *Coğrafya Dergisi*, 0 (6), 59-92.
- Bayraktutan, Y. ve Solmaz, A.R. (2019). Enflasyon ve turizm, N. Işık, ve E. Dineri, (Ed), *Makro Ekonomik Göstergelerle Turizm Ekonomisi içinde (s.91-105) içinde*. Nobel Yayınevi.
- Coppin, A. (1993). Recent evidence on the determinants of inflation in a tourism-oriented economy: Barbados, *Social and Economic Studies*, 42 (2-3), 65-80.
- Çeken, H., 2019. Turizm ekonomisi. (3. Basım). İstanbul: Detay Yayıncılık.
- Çıkın, A. , Çeken, H. ve Uçar, M., 2009. Turizmin tarım sektörüne etkisi, *Agro-Turizm ve ekonomik sonuçları. Tarım Ekonomisi Dergisi*, 15 (1-2), 1-8. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarekoder/issue/25835/272392>
- Durgun Kaygısız, A., 2021. Covid-19 sonrası Türk turizm sektöründe oluşabilecek fırsatlar ve riskler. *Bartın İİBF Dergisi*, 12 (13), 79-95.
- Durgun Kaygısız, A. (2019). Gıda ve hizmet enflasyonunda turizmin payı: 2003- 2018 Türkiye için ampirik analiz. O. Çoban, A. Erbaşı, E. Karakoç, F. Karasioğlu, ve A. Çoban, (Ed), *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler, Cilt 2 (ss.421-440) içinde*. Gece Akademi.
- Frent, C., 2016. An overviw on the negative impacts of tourism. *Journal Of Tourism – Studies And Research In Tourism*, 2, 32-37.
- Gujurati, D.N., 2003. Basic econometrics (Fourth edition). Nort America: Tata McGraw- Hill Publishing Company Ltd.
- Günel, Ö. D., 2009. Turizm sektöründe mevsimsellik sorunu ve mevsimlik istihdamın sektör çalışanlarının örgütsel bağlılıklarına etkisi: Konaklama İşletmeleri çalışanlarına yönelik bir araştırma. Doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- İlgaz Yıldırım, B., Yıldırım, F. ve Gülmez, M., 2017. Türkiye'de enflasyon ve turizm gelirleri ilişkisi üzerine ekonometrik bir analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3 (1), 69-81.
- Işık, N., 2005. Enflasyonla mücadelede politika aracı seçimi: Bir vektör otoregresyon (VAR) analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 346.
- İçöz, O., 1991. Enflasyonun turizm sektörüne etkileri. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 19-2.
- İçöz, O., 2005. Turizm Ekonomisi (3.Basım). Ankara : Turhan Kitapevi Yayınları.

- Karadağ, H., 2021. Türkiye ekonomisinde turizm gelirlerinin TÜFE’ye etkisinin incelenmesi: MWALD temelli nedensellik analizi. *Journal of Tourism Intelligence and Smartness*, 4 (1), 31-42.
- Kayış, A. A. ve Şehriban, A., 2016. Türkiye’de turizm sektörünün enflasyon üzerine etkisini açıklamaya yönelik bir model önerisi. *Uluslararası İş, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 1 (1): 37–57.
- Koca, Y. K. Özmen, M.U. ve Sarıkaya, Ç., 2016. Turizm gelişmelerinin gıda fiyatlarına etkisi. *TCMB Enflasyon Raporu 2016-4: Kutu 3-2*, 37-39.
- Library Service, 2012. The economics of tourism. Digitised by the University of Pretoria, s.78.
- Mihalic, T., 2014. Tourism and economic development issues. In R. Sharpley & D. Telfer, J. (Eds.), *Tourism and development. Concepts and Issues*. (2nd ed., pp. 77-117). Channel View Publications (<http://www.channelviewpublications.com/display.asp?isbn=9781845414726>)
- Narayan, P. K. ve. Narayan S., 2005. Estimating income and price elasticities of imports for fiji in a cointegration framework. *Economic Modelling*, 22, 423-438.
- Oktayer, N., Susam, N. ve Çak, M., 2007. Türkiye’de turizm ekonomisi. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Özer, M. ve Kırca, M., 2020. The impact of tourism demand on regional inflation in Turkey. *Journal of the Geographical Institute “Jovan Cvijić” SASA*, 70 (3), 241–254.
- Pektaş, Ş. Y. ve Ünlüönen, K., 2019. The evaluation of tourism in Turkey in terms of inflation, *Journal of Tourismology*, 6 (1), 111-132.
- Pesaran, M. H., Y. Shin ve Smith R. J., 2001. Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.
- Shaari, M. S., Ahmad, T. S. T. ve Razali, R. (2018). Tourism led-inflation: A case of Malaysia. *MATEC Web of Conferences*, 150, 1-6.
- Sinclair, M. T. ve Stabler, M. (1997). *The economics of tourism*. Routledge.
- Song, H, G. Li, S.F. Witt ve Fei, B., 2010. Tourism demand modelling and forecasting: How should demand be measured? *Tourism Economics*, 16 (1), 63-81.
- Syazwani, N., 2013. A Study on Relationship between Tourist Arrivals, Inflation, and Unemployment with Crime Rates in Malaysia, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2276771> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2276771>
- Tarı, R., 2014. *Ekonometri*. (10. Baskı). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Balım, H. & Durgun Kaygısız, A., (2022). Türkiye’de Turizm Enflasyon İlişkisinin Ampirik Analizi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 279-303.

Doi:10.30586/pek.1187013

-
- Ünlüönen, K., Tayfun, A. ve Kılıçlar, A., 2011. Turizm Ekonomisi (3.Basım). Ankara, Nobel Kitap.
- Vanhove, N., 2005. The Economics of Tourism Destinations, Elsevier Butterworth-Heinemann Linacre House. Burlington: Jordan Hill, Oxford OX2 8DP 30 Corporate Drive.
- Yılancı, V., 2012. Türkiye’de para talebi istikrarlılığının testi: Kayan pencerelerde sınır testi yaklaşımı. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 33, 67-74.
- Yong, E. L., 2014. Innovation, tourism demand and inflation: Evidence from 14 European countries. Journal of Economics, Business and Management, 2 (3), 191-195
- Zengin, B., 2010. Turizm Sektörünün Türkiye ekonomisine reel ve moneter etkileri. Akademik İncelemeler Dergisi, 5(1), 102-126.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Post-Marksizmin Marksist İktisat Eleştirisi

The Marxist Economics Critique of Post-Marxism

Hüsnü BİLİR¹

Öz

Post-Marksist yaklaşım 1960'lı yıllardan sonra meydana gelen teorik ve pratik gelişmeler neticesinde Marx'ın çalışmalarının ve Marksizmin hükümsüz kılındığını ileri sürmektedir. Bu bakımdan Marx'ın ekonomik alana ontolojik bir öncelik tanıyan tarih anlayışı hatalıdır, çünkü bu anlayış ekonomik olanın inşa edilmesinde kültürel ve politik pratikleri devre dışı bırakarak, kapitalist üretimi birikim dinamiklerini belirleyen sınırlı bir pratikler alt kümesine indirgemektedir. Ancak post-Marksist düşünürlere göre modern kapitalist toplumlarda ortaya çıkan çok sayıdaki antagonizma herhangi bir nesnel çelişkiye -yani sınıf mücadelesine- indirgenemez. Bu antagonizmalar söylemsel olarak üretilme biçimlerine bağlı olarak ekolojik, feminist, ulusal ya da işçi hareketleri gibi farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla işçi sınıfının politik dönüşümdeki ayrıcalıklı rolü ortadan kalkmış ve işçi sınıfının bu ayrıcalıklı rolünün yerini "yeni toplumsal hareketler" almıştır. Bu nedenle post-Marksistler toplumsal antagonizmanın sınıfsız bir toplumla sona ereceği görüşünü reddetmektedirler. Bu bakış açısı doğrultusunda Marksizmdeki değer ve sömürü kavramları da anlamlarını yitirmişlerdir. Bu çalışmanın amacı Samuel Bowles, Jon Elster ve John E. Roemer özelinde post-Marksist yaklaşımın Marksist iktisada bilhassa sınıf, değer ve sömürü kavramları çerçevesinde yönelttikleri eleştirileri ele almak ve söz konusu eleştirilere yanıt aramaktır.

Jel Kodları: B24, B31, B41, B51.

Anahtar Kelimeler: Post-Marksizm, Marksist İktisat, Samuel Bowles, Jon Elster, John E. Roemer.

Abstract

The post-Marxist approach argues that Marx's work and Marxism have been invalidated as a result of the theoretical and practical developments that occurred after the 1960s. In this respect, Marx's understanding of history, which gives an ontological priority to the economic sphere, is flawed because it reduces capitalist production to a limited subset of practices that determine the dynamics of accumulation, by excluding cultural and political practices in the construction of the economic one. According to post-Marxist thinkers, however, the multitude of antagonisms that arise in modern capitalist societies cannot be reduced to any objective contradiction - i.e. class struggle. Depending on how they are discursively produced, these antagonisms can take different forms, such as ecological, feminist, national or labor movements. Therefore, the privileged role of the working class in political transformation has disappeared and this privileged role of the working class has been replaced by "new social movements". For this reason, post-Marxists reject the view that social antagonism will end with a classless society. In line with this point of view, the concepts of value and exploitation in Marxism have also lost their meaning. The aim of this study is to examine and respond to the criticisms of Marxist economics by Samuel Bowles, Jon Elster and John E. Roemer, particularly with respect to the concepts of class, value and exploitation.

Jel Codes: B24, B31, B41, B51

Keywords: Post-Marxism, Marxist Economics, Samuel Bowles, Jon Elster, John E. Roemer.

¹ Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Spor Yöneticiliği Bölümü, husunubilir@aksaray.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9602-8267.

1. Giriş

Post-Marksizm, Marksist geleneğin ekonomik determinist ve tarihselci eğilimlerinin politik alanı ekonomik alana bağımlı kılarak tali hale getirdiğini ve sınıf kimliğinin ve siyasetin kapsamını daralttığını vurgulayan düşünürleri ve onların eleştirilerini ifade etmek üzere kullanılan bir kavramdır. Bu bakış açısı Karl Marx'ın (1818-1883) çalışmalarının ve Marksizmin bilhassa yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki tarihsel gelişmeler ve teorik ilerlemeler neticesinde hükümsüz kılındığını ya da çürütüldüğünü ileri sürmektedir² (Wolff ve Cullenberg, 1986: 126).

Bu bakımdan post-Marksizmin geleneksel Marksizme yönelik eleştirileri sosyolojiden siyaset bilimine kadar uzanan pek çok tartışmayı tetiklemiştir (Miklitsch, 1995; Petras, 1999; Trimbur, 1999; Tormey ve Townshend, 2006; Laclau ve Mouffe, 2008; Wood, 2011). Ancak bu çalışmanın kapsamı post-Marksizmin Marksist iktisada yönelttiği eleştirileri ele almakla sınırlıdır. Türkçe literatürde post-Marksizmin genellikle siyaset bilimi açısından ele alındığı ve konunun iktisadi yönünün çok fazla incelenmediği söylenebilir. Bu doğrultuda Marksizmin post-Marksist düşünürler olarak nitelendirilen Samuel Bowles, Jon Elster ve John E. Roemer'in eleştirilerine odaklanılacaktır. Bu düşünürlerin seçilmesinin sebebi, ekonomi anlayışı, emek-değer teorisi, sömürü kavrayışı bakımından geleneksel Marksizmin yetersiz kaldığını belirtmeleri ve söz konusu yetersizlikleri gidererek Marksizmin ötesine geçmeyi amaçlamış olmalarıdır. Söz konusu düşünürlerin -İngilizce literatürde ele alınmış olsa da- Türkçe literatürde post-Marksizmin ekonomik eleştirileri bağlamında daha önce incelenmemiş olmasının çalışmanın özgün yanını teşkil ettiği söylenebilir. Bu bakımdan çalışmanın temel amacı bu üç düşünürün geleneksel Marksizme yönelik eleştirilerini incelemek ve bu eleştirilerin geçerliliğini sorgulamaktır.

² Eğer Marx'a veya geleneksel Marksizm'e yönelik eleştiriler post-Marksizm'in kuramsal kökenleri olarak ele alınabilirse post-Marksist eleştirilerin literatürde çok daha eski tarihlerde ortaya çıktığı söylenebilir. Bu bağlamda Hobsbawm (1999: 290) Benedetto Croce'yi (1866-1952) ilk post-Marksist (ya da eski Marksist) olarak tasvir etmektedir. Jameson (1996: 21) ise post-Marksizm'in Bernstein'in revizyonist sosyalizminden farklı olmadığını ifade etmiş ve Bernstein'in eleştirilerini ilk post-Marksizm olarak nitelendirirken, benzer teşhis ve önerilerin daha yoğun olarak 1970'li yıllarda yeniden ortaya çıktığını belirtmiştir. Tormey ve Townshend (2006: 2) ise bu önermeye karşı çıkmakta ve Laclau ve Mouffe'un Marksizm'in teorik bir yapı ve ideoloji olarak geçerliliğini ve anlamlılığını sorgulayan çalışmaları ile Batı Marksizmi teorisyenlerinin yanıt aradıkları soruların birbirlerinden farklı olduğunu belirtmektedirler. Örneğin Lukacs, Ernst Bloch, Gramsci gibi düşünürler Marksizmin tükendiği ön kabulünden hareket etmemişlerdir, Marksizm'i diğer düşünce sistemleriyle veya teorik bakış açılarıyla desteklemekten ziyade Marksizm'in geliştirilmesini ve detaylandırılmasını amaçlamışlardır.

2. Post-Marksizmin Kavramsal Arka Planı

Post-Marksist yaklaşımın ortaya çıkmasının teorik ve politik sebeplerinin bulunduğu söylenebilir. Bu sebepleri keskin hatlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir: Marksizmin teorik olarak eleştirilmeye başlanması elbette yaşanan pratik sorunların bir neticesidir, diğer yandan teorik tartışmalar da pratik meseleleri şekillendirmekte ve etkilemektedir. Bu bakımdan Marksizmin hükümsüz kılındığının ileri sürülmesinin sebeplerinin başında yirminci yüzyılın ikinci yarısında bilim dünyasında yaşanan dönüşüm gelmektedir. Bu süreçte post-yapısalcılık ve post-modernizm gibi yaklaşımların bilimsel pratiklerin geleneksel sınırlarını ve büyük anlatıları sorgulaması Marksizmin de sorgulanmasını beraberinde getirmiştir (Callinicos, 1990; Docherty, 1990; Goldstein, 2005; Wood, 2011; Sim, 2019; Callinicos, Kouvelakis ve Pradella, 2021). Bu bağlamda, Marksizm büyük anlatı ya da tarihsel sürecin doğasına ilişkin “bütüncül” bir açıklama ve dolayısıyla insan eylemliliğini göz ardı eden bir felsefe olduğu gerekçesiyle eleştiriye maruz kalmıştır³ (Tormey ve Townshend, 2006).

Söz konusu teorik gelişmelerin yanı sıra, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından yaşanan bazı pratik gelişmeler de geleneksel Marksizmin sorgulanmasına yol açmıştır. İlk olarak SSCB’nin Kruşçev’den itibaren batı kapitalizmiyle yakınlaşması (Kaygalak, 2001: 35) ve Çin’in piyasa sistemine geçmesi “sosyalizm” düşüncesinin başarısızlığa uğradığı şeklinde yorumlanmış ve bu bakış açısı post-Marksizme zemin hazırlamıştır. Ayrıca İngiltere ve ABD’de “Yeni Sağ”ın evrimleşmesi de (Wood, 2011: 29) post-Marksizmin politik öncülleri arasında değerlendirilebilir. Ancak post-Marksist yaklaşımın ön plana çıkmasına sebep olan belki de en oneli gelişme bilhassa kapitalizmin sanayi-sonrası ülkelerdeki klasik işçi sınıfının önemini yitirmesine yol açan yapısal dönüşümleri ile bunun sonucunda kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal yaşam alanlarına gittikçe daha fazla dahil olması ve bunun sarsıcı etkilerinin yeni toplumsal protesto biçimleri doğurmuş olmasıdır (Steinmetz, 1994: 177-180).

Örneğin Post-Marksist yaklaşımın en önemli temsilcilerinden olan Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe’a (2008: 27) göre Marksizmin teorik krizine yol açan şey “bizzat çağdaş toplumsal mücadelelerin çoğulluğu ve bu mücadelelerin içerdiği zenginlikler”dir⁴:

³ Geleneksel Marksizme yönelik benzer eleştirilerin daha önceki tarihlerde de dile getirildiğini ileri süren çalışmalar için bkz. Hobsbawm, 1999; Geras, 1987; Jameson, 1996; Petras, 1999.

⁴ Tormey ve Townshend’e (2006: 4, 226) göre post-Marksizm söz konusu eylemleri işçi sınıfından bağımsız olarak ele aldığı ve partilerin, hareketlerin ve toplumsal grupların fiili mücadelesinden, isteyerek ya da istemeyerek, uzak kaldığı için -yirminci yüzyılın başlarındaki Karl Kautsky, Vladimir I. Lenin, Rosa

“Şimdi kriz içinde olan, işçi sınıfının ontolojik merkeziliğine, bir toplum tipinden diğerine geçişte kurucu moment olarak büyük “D” ile yazılan Devrimin rolüne ve politika momentini anlamsız hale getirecek şekilde, tamamen bütünleşmiş ve homojen bir kolektif irade gibi yanıltıcı beklentilere dayanan sosyalizm anlayışıdır (...) Teorik yeniden değerlendirme görevine aciliyet kazandıran bu değişimlerin temelinde bir dizi yeni fenomen yatıyor: Yeni feminizmin, etnik, ulusal ve cinsel azınlıkların protesto hareketlerinin, nüfusun marjinalleştirilmiş tabakalarının kurumlara karşı verdiği ekoloji mücadelelerinin, anti-nükleer hareketin, kapitalist çevre ülkelerde atipik toplumsal mücadele biçimlerinin doğuşu...” (Laclau ve Mouffe, 2008: 25-26).

Bu bakımdan Laclau ve Mouffe (1987, 2008) tarihsel materyalizmden post-Marksizm’e geçiş yaptıklarını ifade etmişlerdir. Post-Marksist bakış açısına göre Marksizmin temel hatası tarihsel devrimci misyonun tamamlanması konusunda birleşik bir toplumsal öznenin yani işçi sınıfının varlığını kabul etmesidir. Determinist bir toplumsal ilişkiler anlayışı temelinde sınıf mücadelesi (ve buna karşılık gelen sınıf bilinci) merkezi bir role sahiptir ve bu önem son kertede ekonominin belirleyici olmasıyla garanti altına alınmaktadır. Bu bakımdan Marksizm özcüdür ve bu dar sınıfsal düşünce yapısı herhangi bir sınıf özcülüğüne indirgenemeyen yeni toplumsal dönüşümlerin anlaşılması önünde bir engel teşkil etmektedir⁵ (Donaldson, 2008: 4-5; Kouvelakis, 2021: 341-342). Marksizm’i aşılması gereken bir engel olarak değerlendiren post-Marksist yaklaşımın temel özellikleri şu şekilde özetlenebilir: Marx’ın tarihsel materyalizm anlayışı indirgemecidir; işçi sınıfı ile sosyalizm arasında hiçbir zorunlu ya da ayrıcalıklı ilişki söz konusu değildir; sınıf ile politika arasında zorunlu bir tekabül yetten söz edilemez; “sınıf” temelli analizden “yeni toplumsal hareketler” temelli analize geçilmelidir (Bilir, 2022: 33-36).

Post-Marksist düşünürler bu temel özellikler çerçevesinde sınıf belirleyiciliğini reddetmekte ve “söylemsel ve söylemsel-olmayan pratikler arasındaki ayrımı reddettikleri” (Laclau ve Mouffe, 2008: 171) için söylemin ontolojik üstünlüğe sahip olduğunu savunmaktadırlar. Bu anlamda hiçbir şey söyleme dışsal değildir ya da söyleme indirgenemez. Sadece söylemsel pratikler aracılığıyla farklı politik özneler mümkün hale gelmektedir. Post-Marksist bakış açısından toplumsal pratikler yerini söylemsel pratiklere, sınıf çelişkileri de yerini toplumsal antagonizmaya bırakmaktadır (Boucher, 2021: 368). Din, ırk, cinsiyet, etnisite gibi

Luxemburg, Leon Trotsky ve Antonio Gramsci gibi işçi hareketinde aktif olarak yer alan Marksistlerin aksine-entelektüel ve akademik bir harekettir, devrimci bir hareket değildir.

⁵ Bununla birlikte Laclau ve Mouffe (1987: 97) bu çağdaş düşünce yapısının aslında Marksizm’de bulunduğunu, Marksist düşüncenin kendisini çağdaş dünyanın gerçekliğine uyarlama ve özcülükten uzaklaşma yönünde sürekli bir çaba içinde olduğunu, dolayısıyla kendi teorik ve politik çabalarının da Marksizmin geçmişinde zaten yer aldığını ifade etmektedirler.

fenomenlere dayalı farklı kimliklerin çoğalması Marksist sınıf düşüncesinin geçerliliğini yitirmesine neden olmuştur, çünkü bu yeni ortamda sınıflar çözülmeğe (Adaklı, 2001: 19). Sınıf mücadelelerinden ziyade kadınlar, azınlıklar, eşcinseller, barış yanlıları, sendikalar, çevreciler ve diğerleri gibi politik hareketler arasındaki antagonizmaları açıklayan unsur ise “sömürü değil heterojenliktir” (Goldstein, 2019: 356). Dolayısıyla post-Marksistler sınıfsız toplumsal antagonizmalar etrafında örgütlenen yeni türde toplumsal hareketlerin hem sanayileşmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ülkelerde sınıf-bazlı sol siyaseti önemsiz kıldığını ileri sürmektedirler. Bu doğrultuda Marx’ın siyaseti önemsizleştiren toplumsal dönüşüm anlayışı eleştirilmeli ve belirli özler üzerinden düşünme alışkanlığı (özcülük) post-yapısalcı bir bakış açısıyla terk edilmelidir (Boucher, 2012: 216-217).

3. Bowles, Elster ve Roemer’in Geleneksel Marksizme Yönelik Eleştirileri

Post-Marksist yaklaşıma göre geleneksel Marksizmin en büyük teorik zaafı ekonomik determinizmdir⁶ (Mouzelis, 1990: 1). Ekonomik determinizm “toplumsal hayatın bir bütün olarak ekonomik altyapı tarafından belirlenmesi ve genel olarak Marx’ın teorisinin determinizmi konusunda ısrar eden bir Marksizm biçimi” (Bottomore, 1983) olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ekonomik determinizm ekonomik ile ekonomik-olmayan -bilhassa politik ve kültürel- arasındaki ilişkide ekonomik olana öncelik tanınmasını ifade etmektedir. Bu analizde üretim güçleri arasındaki mücadele –üretim ilişkileri- olarak ifade edilen ekonomik altyapı, tüm toplumsal süreçlerden oluşan üstyapıyı şekillendirmektedir. Bu yapı içerisinde, toplumların bir üretim biçiminden diğerine geçişini belirleyen bu ilişkidir ve sınıf mücadelesi toplumsal değişimin itici gücünü teşkil etmektedir. Ekonomik determinizm de bu ilerleme şeklinin belli bir teleolojik gelişme çizgisini takip etmesini sağlamak ve bu gelişimin sınıfsız bir topluma doğru evrilmesini teminat altına almaktadır.

Bu anlayışta sınıf mücadelesi merkezi bir role sahiptir, ancak post-Marksist düşünürlere göre günümüz kapitalist toplumlarında sınıf kavramının içeriği değişmiştir. Bu nedenle toplumsal ilerlemede işçi sınıfının ayrıcalıklı konumu ortadan kalkmıştır. “Sosyalist hedefler ile toplumsal failerin üretim ilişkileri içindeki konumları arasında hiçbir mantıksal ve zorunlu ilişki” yoktur ve işçilerin sınıf mücadelesi de “*bütün diğer toplumsal mücadeleler gibi (...)*

⁶ Bazı çalışmalarda ise ekonomik indirgemecilik (economic reductionism) kavramı kullanılmaktadır. Bu çalışmada ekonomik determinizm kavramı kullanılacaktır.

verili bir hegemonik bağlam içinde bulunan kendi eklemlenme biçimlerine bağlıdır” (Laclau ve Mouffe, 1985/2008, s. 147, vurgular Laclau ve Mouffe’a aittir). Bu nedenle sınıfın tarihin doğal lokomotif olduğu kabulü artık geçerli değildir; işçiler anti-kapitalist siyaset hattının ve örgütlenmesinin “ayrıcalıklı özneleri” değildirler; tüm toplumsal hareketler devrimci kolektif iradeye bağlıdır (Laclau ve Mouffe, 1985/2008, s. 148).

Bu çerçevede post-Marksist yaklaşımda hem temel ekonomik dinamiklerin zaruri politik neticesi olan sınıf mücadelesi anlayışına hem de sınıf indirgemeciliğine karşı çıkmaktadır (Laclau, 1977; Roemer, 1982a; 1982b; Laclau ve Mouffe, 1987, 2008, Balibar, 1991). Post-Marksist yaklaşıma göre üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki bu çelişki, antagonizmayı içermeyen bir çelişkidir, sınıf mücadelesi ise çelişkinin olmadığı bir antagonizmadır (Laclau, 1990: 7). Çünkü antagonizma Marksist gelenekte toplumsal ilerleme yasasını oluşturan şeyle hiçbir alakası olmayan dışsal bir koşuldur. Laclau’ya (1990: 6-9) göre kapitalist üretim ilişkilerindeki antagonizmanın mantıksal olarak emek gücünün satıcısı ile alıcısı arasındaki ilişkiden kaynaklandığı kabul edilmektedir, ancak sadece işçi bu tür bir çekip alınmaya (extraction) direnirse bu ilişki antagonist hale gelmektedir ve bu tür bir direncin mantıksal bir sonuç olacağını gösteren hiçbir şey yoktur. Eğer işçi ile kapitalist arasında bir antagonizma söz konusu olacaksa, bu antagonizma üretim ilişkilerinin kendi doğasından kaynaklanmaz, üretim ilişkileri ile bunun dışında bir yerde bulunan işçinin kimliği arasında ortaya çıkmaktadır.

Bu bakımdan, post-Marksist yaklaşım, gerçeklikte verili hiçbir düzen olmadığını, bunun yerine gerçekliğin söylem, eklemlenme ve rastlantısallık yoluyla şekillendiğini ileri sürmektedir (Kaygalak, 2001: 33). Günümüz toplumlarında ortaya çıkan çok sayıdaki antagonizma herhangi bir nesnel çelişkiye -yani sınıf mücadelesine- indirgenemez. Bu antagonizmalar söylemsel olarak üretilme biçimlerine bağlı olarak ekolojik, feminist, ulusal ya da işçi hareketleri gibi farklı ve kimi zaman da dağınık şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla toplumsal antagonizmanın sınıfsız bir toplumla sona ereceği görüşü reddedilmektedir⁷.

Bu noktada post-Marksist yaklaşım ekonomik determinizm ve sınıf mücadelesi temelli anlayışı reddetmesiyle geleneksel Marksizmden bir kopuşa işaret etmektedir. Bu durum

⁷ Bu durum, Bowles’a (1985: 507-508) göre post-Marksist yaklaşımda sınıf ilişkilerinin önemini yitirdiği anlamına gelmemektedir: Post-Marksizm’de de sınıf ilişkileri önemlidir, ancak geleneksel Marksizm’den farklı olarak dışsal/işsel ayrımı veya diğer bir ifadeyle ekonomik/ekonomik-olmayan ayrımı kapitalist ekonominin ekonomik, politik ve kültürel olarak modellenmesi konusunda kısıtlı da olsa bir role sahiptir.

Bowles, Elster ve Roemer'in çalışmalarında net bir biçimde göze çarpmaktadır. Üç düşünür de geleneksel Marksizmin ekonomiye aşırı vurgu yaptığını ve bu çerçevede toplumsal ve kültürel pratikleri tali hale getirdiğini ileri sürmektedir. Sınıf temelli bir analizin söz konusu olduğu bu yapıda bireyler sadece sınıfsal konumları üzerinden ele alınmaktadır, ancak sınıf kavramının değişmesi bu analizi ve dolayısıyla analizin emek-değer teorisi, sınıf mücadelesi, sömürü gibi temel kavramlarını geçersiz kılmaktadır. Bu noktada *geleneksel Marksizmi tamamen bir kenara bırakmadan* birey temelli ve ekonomik determinizmden uzak yeni bir anlayışa ihtiyaç duyulmaktadır.

Örneğin toplumsal yapıların bireysel eylemlerin niyetlenilmemiş sonuçları olarak yorumlanması ve amaçlarına ulaşmak için en etkili araçları seçmek anlamında, insanların araçsal olarak rasyonel olması ön kabullerinden yola çıkan Elster (1982) ve Marksist teorinin modern sosyalist ülkelerdeki davranış ve gelişmeleri açıklama konusundaki başarısızlığından dolayı bir krizle karşı karşıya olduğunu belirten Roemer (1982a) Marksizmin sağlam bir metodolojik temelden yoksun olduğunu ileri sürmekte ve Marksist teorinin metodolojik bireycilik anlayışını benimsemesi gerektiğini savunmaktadırlar. Elster'e (1982: 452-453) göre Hegelci geleneğin desteklediği işlevselci sosyoloji teorisinin ilkelerini benimseyen Marksist toplumsal analiz teleolojik açıklamaları ve tembel bir düşünce yapısını teşvik etmektedir. Bu nedenle "bugün artık geleneksel anlamda Marksist olmak, ahlaken ya da entelektüel açıdan mümkün değildir: Marksistler, Marx'ın doğru ve önemli kabul ettiği her şeyi ya da pek çok şeyi –bilimsel sosyalizm, emek değer teorisi veya düşen kar oranları, diğer ve daha savunulabilir görüşlerle birlikte- kabul ederler" (Elster, (1985: 531).

Artık bu kabullerin geçerli olmadığını ileri süren Elster (1982: 454) bireysel bazda işleyen mekanizmalar açığa çıkarılmadan Marksizmin makro-yapılar ve uzun dönemli değişimle ilgili savlarının spekülasyondan öteye gidemeyeceğini belirtmektedir. Elster'e (1982: 464-478) göre sınıflar mülkiyet ilişkilerinin doğası ve gelir ve güç dağılımı konusunda birbirleriyle karşı karşıya gelen kolektif eyleyenler haline gelmişlerdir. Bunun yanı sıra belirli bir sınıfın üyeleri arasında stratejik ilişkiler söz konusudur. Seçimler arasındaki karşılıklı bağımlılığın altını çizen oyun teorisi -rasyonel seçim teorisinin bir dalı- bu karmaşık sınıf ilişkilerini açıklama konusunda Marksizme katkıda bulunabilir⁸.

⁸ Örneğin oyun teorisi sermaye ile emek arasındaki mücadelenin iki kişilik ve sıfır toplamı bir oyun aracılığıyla, kapitalist sınıfın üyelerinin kendi aralarındaki mücadeleyi ise n sayıda kişinin yer aldığı bir oyun aracılığıyla resmedebilir.

Bowles’a (1985) göre de sınıf ilişkilerinde insan eylemliliğinin belirleyici rolünü ön plana çıkarmanın ve Marksizmi ekonomik determinizmden kurtarmanın yolu politik ve kültürel alanların analizi için yeni kavramlar yaratmaktır: Post-Marksist yaklaşım “insan eyleminin yönlendirilmesinde ekonomik etmenler kadar kültür ve siyasetin de önemli bir rol oynadığı ekonomist-olmayan bir iktisat teorisi inşa etmeyi amaçlamakta” (Bowles, 1985: 512) ve Marksizmin ekonomik determinist bakış açısından bir kopuşa işaret etmektedir.

Bowles’a (1985: 509) göre post-Marksizmin katkılarıyla meydana gelen temel metodolojik gelişmeler İkinci Dünya Savaşı sonrasında etkili olan iki önemli entelektüel akımı yansıtmaktadır: Birincisi, Perry Anderson’un (1976) ifadesiyle Batı Marksizmi’nin ortaya çıkışı; ikincisi ise iktisatta matematiksel yöntemlerin -bilhassa Piero Sraffa geleneğinde çalışmalarını sürdüren iktisatçılar tarafından doğrusal ekonomik modellerin yoğun biçimde kullanılması- ön plana çıkmasıdır. Bowles (1985: 509) Batı Marksizmi’nin geleneksel Marksist iktisadı sadece “bir bütün olarak toplumun yapısının ve dinamiklerinin belirleyicisi olarak ekonomik altyapıya çok fazla vurgu” (Bowles, 1985: 510) yaptığı gerekçesiyle eleştirdiğini belirtmiştir, bu nedenle Batı Marksizmi iktisat teorisinin yeniden ele alınmasını sağlayamamıştır. Post-Marksist yaklaşım ise, aksine, gelişmiş kapitalist dünya sisteminin anlaşılmasında sınıfın, artığın ve diğer ekonomik kategorilerin önemini yadsımamakla birlikte, geleneksel Marksizmde ekonominin tek belirleyici olarak ele alındığını ileri sürmektedir: Geleneksel model, ekonomik olanın inşa edilmesinde kültürel ve politik pratikleri devre dışı bırakarak, kapitalist üretimi müşterek olarak birikim dinamiklerini belirleyen sınırlı bir pratikler alt kümesine indirgemektedir (Bowles, 1985: 510). Dolayısıyla buradaki can alıcı hata “ekonomiye atfedilen önem değildir, ekonomi kavrayışının kendisidir” (Bowles, 1985: 518). Çünkü Marksist iktisat kapitalist ekonomiyi mülkiyet-bazlı bir sistem olarak ele almakta ve ekonominin politik yönlerini mülkiyet haklarının korunması ve mülkiyet sözleşmelerinin uygulanmasıyla sınırlandırmaktadır. Bu politik unsurlar ise ekonominin değil devletin yetki alanına girmektedir, bu nedenle ekonomi apolitiktir (Bowles, 1985: 518). Ancak emeğin ayrıştırılması mekanizması göstermektedir ki, işçi ile işveren arasındaki temel kapitalist ilişki devletin baskı aygıtlarıyla uygulanan bir sözleşme olarak ele alınamaz. Kapitalist ekonominin kendisi politiktir, çünkü işçi değişiminin uygulanması doğrudan kapitalist üretimin yapısı içerisinde gerçekleşmelidir. Bu nedenle ekonominin içsel, ekonomik-olmayanın dışsal olarak nitelendirilmesi hatalıdır, çünkü iş sözleşmelerinin

uygulanması ve işgücü yoğunluğunun belirlenmesi genellikle politik olarak nitelendirilseler de açıktır ki ekonomi açısından içseldir (Bowles, 1985: 518-519).

Ekonomik olmayan faktörlerin analize dahil edilmesi, post-Marksist düşünürlere göre, Marx'ın değer teorisinden uzaklaşmayı da beraberinde getirmektedir (Bowles ve Gintis, 1977; Roemer, 1982a, 1982b, 1982c, 1985; Elster, 1985). Bu eleştirinin temelinde ise Marx'ın emek-değer teorisinin kapitalizm dışındaki ekonomik sistemlerde sömürü meselesini açıklayamadığı düşüncesi yatmaktadır. Örneğin Roemer'e (1982a: viii) göre Marx yoğun derecede soyutlamalara başvurarak ve bir sömürü teorisi önererek kapitalist ekonominin işleyişini net bir şekilde açıklamıştır ve Marksist siyaset teorisi de bu temel üzerine inşa edilmiştir. Ancak modern sosyalizmin yüzleştiği sorunları ele alabilmek için kapitalizm dışındaki diğer üretim biçimlerini de -özellikle sosyalizm- ele alabilecek daha genel bir sömürü teorisine ihtiyaç vardır.

Benzer şekilde Bowles da (1985) geleneksel emek-değer teorisini eleştirmektedir. Bowles'a (1985: 513) göre Marx'ın analizinde emek gücüne ödenen karşılık ile emeğin kapitaliste getirisi arasındaki fark kapitalistin karını ya da artık değeri oluşturur, post-Marksist model ise emek ile emek gücü arasında *formel* değil *tözel* (substantive) bir ayrıma gitmekte ve emeğin özgüllüğünü vurgulamaktadır. Marx'ın analizinde emek bir pratikten ziyade bir çıktı ya da kapitalist için bir kullanım değeri olarak ele alınmaktadır, emek bir nesne gibi ele alındığı için de diğer girdilerden bir farkı kalmamaktadır, dolayısıyla “bir eyleyen olarak işçi emek değer teorisinin bu formülasyonunda ortadan kaybolmaktadır” (Bowles, 1985: 514). Emeğin bir nesne gibi ele alınmasının sonucunda 1) iş hayatında tahakküm ve bölümlenme gibi eleştiriler tamamen göz ardı edilmekte, 2) ırkçılık, cinsiyetçilik ve diğer ayrımcılık türleri kapitalistlerin kar arayışının doğal bir neticesi olarak ortadan kalkmakta ve sadece kendiliğinden üretilen kültürel (ya da süper-kültürel) özellikler olarak ortaya çıkmakta, 3) işsizlik kapitalizmin yapısından değil işçilerin seçimlerinden kaynaklanmaktadır -yani gönüllü işsizlik söz konusu olmaktadır (Bowles, 1985: 514-515). Böylelikle “siyaset ve kültür üretimden dışlanmaktadır. Çünkü üretim hem etkindir hem de apolitiktir, kapitalist üretimin -demokratik ve adil olmadığı ve müsrif olduğu şeklindeki- sosyalist eleştirisi mülkiyetin dağıtımı meselesine indirgenmektedir” (Bowles, 1985: 515).

Bu noktada iktisadi analizlerde matematiksel yöntemlerin yoğun şekilde kullanılmaya başlanması, Bowles'a (1985: 510) göre ekonomik determinizm hatasına düşülmesine engel teşkil etmektedir ve bu husus post-Marksist iktisatçıları geleneksel Marksistlerden ayıran

hususlardan bir tanesidir. Bowles (1985: 511) matematiksel yöntemlerin analize dahil edilmesinin Marksist iktisat teorisi açısından pratik ile yapı ya da eylem ile sistem arasındaki ilişkinin daha iyi analiz edilmesine olanak sağladığını ileri sürmektedir. Marksist iktisat teorisi kişisel-çıkar peşinde koşan iktisadi eyleyenlerin (kapitalist firmalar, işçiler ve diğerleri) eylemleri ile fiyatlar, karlar ve ücretlerin yapılarındaki durağanlık ve değişim süreçleri arasındaki ilişkiye ve bu eylemleri tetikleyen ve kısıtlayan ekonomik ilişkilere dair zımni bir teoridir. Bu bakış açısının bir örneği, kapitalist firmaların kar için giriştikleri rekabet ile sermayenin merkezileşmesiyle rekabet sisteminin dönüşümü arasındaki ilişkidir. Bu bakış açısına göre, bireysel eyleyenlerin eylemleri sınıf konumlarının bilgisinden ya da sınıf konumlarının yeniden üretilmesi için gerekli olan koşullardan türetilebilir. Bu bakış açısı, bir yapının dinamiklerinin ve eyleyenlerin eylemlerinin bu yapıya atfedilen bazı verili işlevlerden türetilebileceğini ifade eden işlevselci yaklaşıma oldukça benzemektedir. İşlevselci yaklaşıma göre, örneğin, liberal bir demokraside devlet yöneticilerinin (state managers) eylemi, devletin kapitalist üretim ilişkilerini yeniden üretmek şeklindeki verili işleviyle açıklanabilir. Post-Marksist bakış açısı ise, aksine, devlet yöneticilerinin karşılaştıkları fırsatları, amaçları ve kısıtları araştırmaktadır -daha fazla vergi geliri elde etme isteğiyle seçim başarısını sağlama arasındaki denge kurulması- ve bunun sonucu da kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi *olabilir*.

Bu bakımdan kapitalizmdeki işçi-kapitalist ilişkisinin hangi normlara göre sömürücü olarak nitelendirilmesi gerektiğini soran Roemer'e (1982b: 253) göre Marksistlerin karşı karşıya kaldığı temel sorunlardan birisi, modern kapitalist toplumlarda işçilerin neden sömürülüyor olmaları gerektiğini açık bir şekilde izah edilememeleridir: "Sömürü mülkiyet ilişkileri üzerinden ele alınmadığında feodalizmde, kapitalizmde ve belki de sosyalizmde devam edecek olan sömürü biçimleri arasında ayırım yapmak olanaksızlaşmaktadır" (Roemer, 1982c: 311). Roemer (1982b: 273) bu noktada Marx'ın artık değer yaratan tek meta olarak emeği kabul ederek bir yanılgıya düştüğünü ve artık yaratabilen bir ekonomide herhangi bir metanın bu özelliğe sahip olabileceğini ileri sürmektedir: "Emek-değer teorisi, emek gücü kapitalizmde sömürülen yegâne meta olmadığı için, sermaye birikimini açıklayamaz" (Roemer, 1982b: 275). Bu nedenle Roemer'e (1982c: 306) göre sömürüyü ilişkisel olarak değil emek gücünün birey ile toplum arasındaki (karşılıklı) aktarımı üzerinden ele alan Marksist teori emek-değer teorisi olmadan da yeniden ele alınıp güncellenebilir. Bu noktada sömürüyü mülkiyet temelinde ele alan bir yaklaşıma -sömürünün sebebi olarak üretim

araçlarının adil olmayan ve eşitsiz dağılımını vurgulayan bir yaklaşıma (Roemer, 1985: 65)- ihtiyaç duyulmaktadır, çünkü “mülkiyet ilişkileri temelindeki bir sömürü yaklaşımında sömürü üretim anında ortaya çıkmaz, hatta işçi emek gücünü satmasa bile sömürü ortaya çıkabilmektedir. Sömürü üretim araçlarının dağılımı nedeniyle ortaya çıkmaktadır⁹” (Roemer, 1982c: 281-284).

4. Eleştirinin Eleştirisi: Bowles, Elster ve Roemer

Bu kısımda Bowles, Elster ve Roemer’in geleneksel Marksist iktisat eleştirileri yanıtlanmaya çalışılacaktır. İlk eleştiriyle başlayalım: Üç düşünür de Marksizm’de toplumsal bütünlüğün ekonomik yönünün ekonomik-olmayan -bilhassa politik ve kültürel- yönlerini belirlediğini kabul etmekte ve Marksizm’in ekonomik determinist bir bakış açısına sahip olduğunu ileri sürmektedirler¹⁰. Ancak hem Marx’ın eserlerinde hem de Marksist gelenekte ekonomik determinizmden ziyade toplumsal bütünün farklı katmanları arasındaki etkileşime dikkat çekildiği söylenebilir.

Marx ekonomik alan toplumsal/kültürel/siyasal alan şeklinde bir ayrıma gitmemekte, bu alanların birbirine bağlı bir bütün olduğunu ve bu bütünün tarihsel koşullar tarafından değiştirildiğini ifade etmektedir. Tabii ki Marx “üretim ilişkilerinin, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturduğunu¹¹” (Marx, 2005b: 39) ifade ederek üretim ilişkilerinin belirleyici rolünü vurgulamıştır. Aynı zamanda insanların “doğrudan belirli olan ve geçmişten gelen koşullar içinde tarihlerini kendilerinin yaptığını” (Marx, 2010: 13) belirterek yapıların ve koşulların önemine işaret etmiş, ancak “koşulların da insanlar tarafından değiştirilebileceğini” (Marx ve Engels, 2013: 15) ifade ederek yapı ile özne arasındaki belirlenimin iki yönlü olduğunu vurgulamak istemiştir. Benzer şekilde Friedrich Engels’e

⁹ Ayrıca Roemer’e (1982c: 302-305) göre Marksist teori sömürünün etik boyutuna değinmemekte ve emek-değer teorisiyle sömürüyü ele alarak kapitalist ekonominin genişleme becerisini izah etmektedir. Bu bakımdan Roemer’e (1985: 31-32) göre sömürü etik açıdan önem taşımazken, kapitalist genişlemenin sırrı olan birikim teorisi, işçilerin kapitalistler tarafından tahakkümünü ele alan tahakküm teorisi, yabancılaşma teorisi ve (üretim araçlarının sahipliğindeki) eşitsizlik teorisi açısından önemlidir.

¹⁰ Gülenç’e (2010: 147) göre sonraki dönemde Karl Kautsky, Georgi Plekhanov ve Nikolaï Bukharin gibi Marksist düşünürlerin Marx’ın fikirlerini aşırı indirgemeci bir yaklaşımla ele alarak, her türlü toplumsal ilişkiyi ekonomik perspektiften açıklama çabaları tarihsel materyalizmin her türlü gelişmeye ekonomik olgularla açıkladığı şeklinde bir yanlış anlaşılıma yol açmıştır.

¹¹ Marx bu durumu bir başka çalışmasında şu sözlerle ifade etmiştir: “Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak, toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır” (Marx, 2005b: 39).

göre de “ekonomik durum temeldir, fakat üstyapının çeşitli unsurları da tarihsel mücadelelerin gidişi üzerinde kendi etkilerini uygular ve çoğu durumda da bunların biçimlerini belirlemekte ağırlıklarını gösterirler” (Akt: Kaygalak, 2001: 44). Dolayısıyla Engels’e göre hem kendisinin hem de Marx’ın analizi için “ekonomik unsurun tek belirleyici olduğu”nu söylemek tarihsel materyalizmi “anlamsız, soyut ve saçma bir ibare”ye dönüştürmektir.

Bu doğrultuda Resnick ve Wolff’un (1982: 32) belirttiği gibi, Georg Lukács, Karl Korsch, Antonio Gramsci, Wilhelm Reich, Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, Herbert Marcuse ve Jean-Paul Sartre gibi düşünürler de Marksizm’in ekonomik determinizm ile özdeşleştirilmesine karşı çıkmışlardır. Örneğin Lukács’a (1998: 87) göre Marksist teorinin ayırt edici özelliği, ekonomik faktörlerin önceliğini vurgulaması değildir, toplumsal gerçekliğin çelişkili, çok-boyutlu, karmaşık ve dinamik yapısının anlaşılabilmesi için bütüncül bir bakış açısı sunmasıdır. Marksizm’in determinist olduğu eleştirisi onun bütüncül bakış açısını gözden kaçırmak anlamına gelmektedir. Çünkü Althusser’in de (2002: 138-139) belirttiği gibi “ekonomik diyalektiğin asla *katışıksız halde* rol oynamadığını, tarihte üstyapı vs. denen bu mercilerin işlerini bitirdikten sonra saygıyla bir kenara çekildiklerinin ya da Zaman’ı geldiğinde Majesteleri Ekonomi’nin diyalektiğin kraliyet yolu üzerinde ilerlemesine izin vermek için, sanki onun katışıksız görüngüsüymüş gibi yok olduklarının asla görülmediğini söylemek gerekir. Ne ilk anda ne de son anda, ‘son kerte’nin tek başına saati asla çalmaz” (vurgular Althusser’e aittir).

Kısacası Marx’ın analizinde üretim, tüketim ve bölüşüm meselesi tamamen toplumsal ilişkilere bağlı olarak belirlenmektedir, yani Marx’ın analizi bütünüyle ilişkiseldir, söz konusu ilişkiler tarihsel koşullara bağlı olarak değişmektedir. Dolayısıyla Marx’ın analizinde farklı düzeylerde etkili olan süreçlerin ya da mekanizmaların nihai olarak belirleyiciliğinden söz edilemez. Daha ziyade toplumsal süreçler kavramı merkezi bir konuma sahiptir ve toplumsal süreçlerin hiçbir bileşeni nihai ölçüde belirleyici güce ya da konuma sahip değildir. Resnick ve Wolff (1982: 38-39) bu duruma işaret etmek amacıyla “üst-belirlenim¹²” kavramını kullanmakta ve bu kavramın herhangi bir toplumsal veçhenin -örneğin ekonomik- diğer toplumsal veçhelerin nihai ya da son kertedeki belirleyicisi olabileceği fikrini ortadan kaldırdığını ifade etmektedirler. Toplumsal bütünlüğün ekonomik yönü ile ekonomik-olmayan yönleri arasındaki nispi öneme değil, tüm yönler arasındaki ilişkisel yapıya ve bu

¹² Resnick ve Wolff bu kavramı Althusser’den devralmışlardır. Bu kavrama dair detaylı bilgi için bkz. Althusser, 1962, 2002.

yönlerin bir araya gelmesine odaklanılmaktadır. Ekonomik yönün, diğerleri üzerindeki belirleyiciliği ortadan kalktığı için ekonomik determinizm de söz konusu olmayacaktır. Bu bakımdan Marksist teori ekonomik ya da başka türlü determinist, indirgemeci ya da özcü olmaktan ziyade üst-belirlenimci olarak karakterize edilebilir (Resnick ve Wolff, 1982: 40-41).

Elster ve Roemer'in ekonomik determinizmden kurtulmak için önerdikleri metodolojik bireycilik ele alındığında, Marx'ın analizinin birey bazlı da “okunabileceği” söylenebilir. Bir düşünür, teori, eser okumalarında seçilen kelimeler, cümleler ya da pasajlar oldukça farklı bir genel resmin ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir. Bu durum Marx'ın eserleri için de geçerlidir. Marx'ın farklı bağlamlarda kullandığı ifadelerden yola çıkılarak farklı Marx okumaları pekâlâ mümkündür, belki de Marksist gelenekteki temel tartışma sebeplerinden birisi de budur. Örneğin Kurz (2017: 62-63), Elster ve Roemer'in önerdiği şekilde, Marx'ın analizini kapitalistlerin dur durak bilmeden kârlarını artırmaya çalıştıkları için, hiç niyetlenmedikleri veya öngörmedikleri bir süreci tetikledikleri şeklinde yorumlamaktadır. Kendine özgü bireysel rasyonelitetleri, müşterek konumlarını sarsan ve kapitalist toplumu ortadan kaldıran etkiler doğurmaktadır. Kapitalistler sahip oldukları üretim tarzından gittikçe daha fazla kâr sızdırarak, insanın insan tarafından sömürülmesinin son bulduğu sınıfsız bir toplumun ortaya çıkışını fakında olmadan hızlandırmaktadırlar. Dolayısıyla Marx'ın analizi - sınıf temelli bir okumanın yanı sıra- birey temelli olarak da ele alınabilir, bunun için yeni mikro temellere gerek yoktur.

Ayrıca Elster'in ve Roemer'in metodolojik bireycilik eleştirilerinde, bulunması gereken “doğru” mikro-temellerden söz edilmekte ve alternatif hakikatler olabileceği şeklindeki tartışmalara hiç değinilmemektedir; daha ziyade amaçları Marksist iktisat için “doğru” metodolojik temelleri bulmaktır. Ancak bu öneriyle Marksizm'in içinde bulunduğu ileri sürülen yetersizlik ve açmazlardan nasıl kurtulacağı konusu net değildir. Toplumsal alanı bütünüyle bireylere indirgeyen ve toplumsal yapılar ile bu yapılarda meydana gelen değişimi, bireylerin eylemleri üzerinden ele alan metodolojik bireycilik (Bilir, 2018: 665) anlayışının da teleolojik ve ideolojik açıklamalara yol açtığı söylenebilir.

Sınıf konusundaki eleştirilerle ilgili olarak, öncelikle, post-Marksist düşünürlerin iddia ettiğinin aksine Marx'ın analizinde sınıf kavramının tek-boyutlu olmadığı belirtilmelidir: Marx'ın analizinde sınıf iktisadi olduğu kadar toplumsal içeriğe de sahiptir, sınıfların gelenekleri, örf-âdetleri, toplumsal kurumları, düşünce kalıpları, alışkanlıklar vs. vardır.

Sınıflar aynı zamanda siyasi kavramlardır. Kaygalak'ın (2001: 45) belirttiği gibi Marx için sınıfların oluşmasında ilk koşul maddi varoluşun gerçekleşmesidir –“kendinde sınıf (class in itself)” olarak nitelendirilen durum-, ancak ekonomik düzeyde ortaya çıkan ortak çıkarlar sınıfın oluşması için yeterli değildir. Sınıfın oluşması, nesnel çıkarlar doğrultusunda sınıfın üyelerinin toplumsal bir bilince ulaşmasına ve ideolojik-politik bir figür haline gelmesine – “kendisi için sınıf (class for itself)” durumu- bağlıdır. Diğer bir ifadeyle, sınıf orada öylece duran bir şey değildir, aksine “politik öznenin müdahalesiyle her an yeniden kurulması gereken ve sürekli kabuk değiştiren bir kategoridir” (Balta, 2001: 376). Dolayısıyla kendinde sınıfın nesnel koşulları uzun ve karmaşık sınıf oluşumu süreci için yalnızca bir başlangıç noktasıdır ve sınıfın oluşması için işçilerin asgari düzeyde çıkarlarının bilincinde olması, ulusal düzeyde yerel mücadelelerin katmanlaşmasının ve dağılmasının üstesinden gelecek şekilde örgütlenebilmesi ve bu mücadeleyi yönlendirebilecek politik enstrümanlara sahip olması gerekmektedir (bkz. Marx, 2010).

Marx'ın analizinde sınıf kavramının önemi, sermaye birikiminin kapitalist toplumlarda oldukça belirleyicisi olmasından gelmektedir. Bu bakımdan “Marx'ın sınıf kavramının ayırt edici özelliği bu kavramı artık emeğin üretimi ve dağıtım süreci olarak tanımlamasıdır” (Resnick ve Wolff, 1987: 127). Bu kavrayış, artık emeğin üretim ve dağıtım süreciyle mülkiyet ve güç dağılımı meseleleri arasında bir ayrıma gitmekte¹³ ve kapitalist metalarda artık emeğin nasıl ortaya çıktığını, bu artık emeğe kapitalistler tarafından artık değer olarak nasıl el konulduğunu ve dağıtıldığını izah etmektedir. Resnick ve Wolff'a (1982: 39-40) göre, Marx'ın sınıf kavramı toplumda artık emeğin elde edildiği ekonomik sürece işaret etmektedir: Toplumsal gerçekliğin kurucu bir yönü olarak sınıf Marksist teoride toplumsal analize “kavramsal bir giriş noktası” işlevi görmektedir. Marksist sınıf teorisinde bireyin belirli bir sınıfın üyesi olması sadece bireylerin kategorize edilmesini ifade etmemektedir, daha ziyade toplumsal eyleyenlerin temel sınıf süreçleri aracılığıyla toplumsal yapıya nasıl dahil olduklarını açıklamanın bir yoludur. Çünkü toplumsal yapıdaki konumlar eyleyenlerin deneyimlerini, fikirlerini, kimliklerini, tutumlarını, davranışlarını şekillendiren belli kapasiteler, kısıtlar, roller ve ilişkilerle yakından bağlantılıdır. Örneğin bir ülkede kadınların işgücüne katılımları yeniden üretim, işgücü piyasası katmanlaşması, işgücü piyasası

¹³ Günümüz kapitalist dünyasında mülkiyet sahipleri ile güç sahipleri aynı kişiler olmak zorunda olmadıkları rahatlıkla gözlemlenebilir, örneğin hisse senedi sahipleri ile şirket yöneticileri farklı kişilerdir. Ayrıca siyasi ve ekonomik güç de mülkiyet sahipliğinden bağımsız olarak ortaya çıkabilir, örneğin şirket ve devlet bürokratları mülkiyet sahibi olsalar da olmasalar da gücü ellerinde tutabilirler.

düzenlemeleri, firmaların kâr elde etme stratejileri, toplumsal cinsiyet rolleri, kültürel kodlar, aile yapısı gibi pek çok siyasi, toplumsal, kültürel faktörden etkilenebilmektedir ve bu faktörler sınıfla ilişkili süreçlerdir. Bu noktada, Bowles'ın iddiasının aksine, Marksist gelenekte devletin sınıflar arasında ya da sınıflar üstü bir pozisyonda yer alan nötr bir alan olarak ele alınmadığı belirtilmelidir. Geras'ın (1988: 40) vurguladığı gibi, sömürü ve sınıf yapılarının dayattığı rekabetçi etkiler, sınırlar ve baskılar büyük bir nedensel etkiye sahiptir ve bu etkiler neticesinde devlet kapitalistlerin çıkarlarına -her zaman ve her şeyde değil ama genel olarak- öncelik verme eğilimindedir. Dolayısıyla burada bir nispi otonomiden söz edilebilir. Üretim ve sınıf ilişkilerinin açıklayıcı önceliği de a priori bir hakikat değildir, uzun bir tarihsel süreç sonucunda oluşturulan -hem destekleyici örnekleri hem de istisnaları söz konusu olan- ampirik bir hipotezdir.

Diğer yandan, Marx'ın eserlerindeki sınıf kavramının alternatif Marksist sınıf kavramsallaştırmalarından farklı olduğunun belirtilmesi gerekmektedir. Marx toplumsal yapıyı temel olarak iki sınıf -kapitalistler ve işçiler- üzerinden inceleyip, sınıf kavramını artık emeğe el konulması sürecinin temel dinamiği olarak ele alırken, Marksist gelenekte sınıf kimi zaman mülkiyet (Dahrendorf, 1959; Giddens, 1975) ve güç (Laclau, 1977; Poulantzas, 1976, 1978; Jessop, 1980) dağılımı üzerinden, kimi zaman da belirli öz-bilinç durumları (kendisi için sınıf ve kendinde sınıf) üzerinden (Thompson, 1963) tanımlanmaktadır (Wolff ve Cullenberg, 1986: 128). Bu noktada post-Marksist düşünürlerin Marksist gelenek içerisindeki farklı yorum ve yaklaşımları (Poulantzas, 1976, 1978; B. Enrenreich ve J. Enrenreich, 1979; Wright, 1979; Callinicos, 1987; Resnick ve Wolff, 1981, 1986, 1987, 2002, 2003, 2004) hesaba katmadıkları görülmektedir¹⁴.

Bowles ve Roemer'in Marksist gelenekte emeğin sıradan bir nesne olarak ele alındığı, bu nedenle emeğin özgüllüğünün ortadan kalktığı eleştirisi incelendiğinde, Marx'ın insan emeğine spesifik bir önem atfettiği görülmektedir. Marx için emek kavramı doğa teorisi, insan faaliyetleri, beden ve ihtiyaçları, duyguların niteliği, toplumsal cinsiyet, toplumsal iş birliği ve insanın kendini gerçekleştirilmesiyle ilgili çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Kısacası üretim ve üretimin temeli olan emek belirli yaşam biçimlerinin içinde gerçekleştiği toplumsal bir

¹⁴ Benzer bir durum post-Marksist düşünürlerin değer teorisine yönelik eleştirileri için de geçerlidir: Post-Marksist düşünürler Marksist gelenekteki alternatif değer teorilerini göz ardı etmekte ve Marksizm'i yekpare bir yapı olarak değerlendirmektedir. Marx'ın çalışmalarında ve Marksist gelenekte değer tartışmalarına dair detaylı bilgi için bkz. Sherman, 1970; Hodges, 1972; Shaikh, 1977; Elster, 1985; Wolff, Callari ve Roberts, 1984; Garegnani, 2018.

anlama sahiptir (Eagleton, 2011: 138-139). Marx’a göre -hayvanlar da üretim etkinliğinde bulunsa da- insan türsel olarak üretken yaşama bağlıdır (Marx, 2005a: 146) ve bu üretkenliğin temeli de insan emeğidir. Bu bakımdan Marx üretim güçlerini emeğin sahibi işçi ile üretim araçları olmak üzere ikiye ayırmaktadır (bkz. Marx, 2011). Marx, iki meta belli bir orandan birbirleriyle mübadele edildiğinde, bu iki metanın bazı ölçüler bakımından eşit olması gerektiğini ileri sürmüştür. Marx’a göre, bu iki metanın “ortak özelliği”, soyut insan emeği ürünü olmalarından başka bir şey değildir. Bu doğrultuda bir metanın değeri, bu metayı üretmek için gerekli olan emek miktarı tarafından belirlenmektedir.

İnsan emeğinin önemi kendisini artı değerın üretiminde net biçimde göstermektedir. Artı-değerın yaratılmasında neden sadece emeğin hesaba katıldığına bakıldığında, Marx kapitalistin amacının “yalnız kullanım-değeri değil, değer üretmek” olduğunu “yalnız değer değil, aynı zamanda artı değer üretmek” (Marx, 2004: 188) olduğunu belirtmektedir. Marx’a göre artı değerin belirlenmesinde iki faktör belirleyicidir: değişmeyen sermaye ve değişen sermaye. Buna göre sermayenin emek-gücü tarafından temsil edilen kısmı olan değişen sermaye “üretim sürecinde bir değer değişimine uğrayan kısım”dır ve “kendi değerinin eşdeğerini yeniden ürettiği gibi, bir fazlalığı da, değişen koşullara göre az ya da çok olabilen bir artı-değeri de üretir” (Marx, 2004: 209). Dolayısıyla artı değerin artması -çalışma süresinin ve/veya emek verimliliğinin artırılması yoluyla- emeğe bağlıdır. Emeğin spesifik olarak ele alınmasının bir diğer örneği de özel mülkiyetle de yakından bağlantılı olan yabancılaşma teorisidir; bu teori tüm insanları konu almaz, daha ziyade emeğin -emeği sağlayan işçinin- yabancılaşmasını ele almaktadır (Kırmızıaltın, 2018: 141-142).

Marx’ın emeği -bu özgüllüğünü vurgulamakla birlikte- diğer nesneler gibi ele almasının sebebi ise kapitalist üretim ilişkileridir: “Üretim insanı sadece *meta*, *insani meta*, meta olarak belirlenmiş insan olarak yaratmakla kalmaz, onu bu tanım uyarınca, fiziki bakımdan olduğu kadar *entelektüel* bakımdan da *insanlıktan uzaklaştırılmış* bir varlık olarak üretir” (Marx, 2005a: 156; vurgular Marx’a aittir). Kırmızıaltın’ın (2018: 140) belirttiği gibi, burada üretim -üretim ilişkileri, üretim tarzı- derken kastedilen kapitalist üretimdir, ancak feodal üretim ilişkileri için de farklı bir ilişkisellik ile bahsi geçen insanlıktan uzaklaştırma söz konusu olmalıdır. İnsanlıktan uzaklaşan, yani kendi özünden uzaklaşan bir varlık olan insanın özüne dönmesi, kapitalist toplumsal ilişkilerin yerine komünist toplumsal ilişkilerin geçerli kılınmasıyla sağlanacaktır.

Sömürü meselesine gelindiğinde, Marx'ın analizinde toplumsal ilişkilerin belirleyicisi olan üretim ilişkilerinin temeli üretim güçlerinin dağılımıdır ve kapitalizmin ayırt edici özelliği de üretim araçlarının kapitalistlerin elinde adil olmayan bir şekilde toplanmasıdır. Bu bakımdan üretim ilişkileri üretim araçlarının mülkiyeti üzerine inşa edilmektedir. Burada üretim ilişkileriyle kastedilen sermaye ile emek arasındaki mücadeledir, yani mülkiyet ilişkileridir. Marx mülkiyetin önemine şu sözlerle işaret etmiştir: “Burjuva mülkiyetini tanımlamak, burjuva üretimin tüm toplumsal ilişkilerinin açıklanmasından başka bir şey değildir. Mülkiyeti, sanki bağımsız bir ilişki, ayrı bir kategori, soyut ve ölümsüz bir düşünceymiş gibi tanımlamak, metafiziğin ya da hukukun kuruntusundan başka bir şey olamaz” (Marx, 1999: 152).

Post-Marksist düşünürlerin ileri sürdüğü gibi, yeni teknolojilerin kapitalist üretim ilişkilerinde yarattığı köklü değişimlerin sınıf yapısını değiştirdiği muhakkaktır¹⁵. Bu süreçte, kapitalizm karşıtı hareketlerin çeşitlendiği ve bu hareketlerin gelecek dönemde -işçi sınıfının önderliğinde de olabilir, işçi sınıfının katılımıyla da- müşterek bir paydada buluşarak sistemsal bir dönüşüm yaratabilme potansiyeline sahip oldukları söylenebilir. Post-Marksizm kapitalizm karşıtı farklı hareketlerin Marksist literatürde tartışılmasını tekrar gündeme getirmesi açısından önemlidir. Ancak bu sürecin nasıl gerçekleşeceği ve bu süreçte öncü gücün ne olacağı konusunda, diğer bir ifadeyle bu tür bir değişimin teorik yapısı ile bu değişimi pratikte kimin gerçekleştireceği arasında bir boşluk ortaya çıkmaktadır. Bu noktada, işçi sınıfının -her ne kadar bölünmüş ve örgütlenmeden uzak olsa da- hegemonya mücadelesinde cinsiyetçi özgürlük hareketlerine ya da çevre hareketlerine kıyasla daha büyük bir role sahip olduğunu söylemek özcülük anlamına gelmemektedir. İşçi sınıfı kapitalist üretimi durdurma kapasitesine sahip olduğu için ayrıcalıklı bir konuma sahiptir; ayrıca örgütlenebilme ve toplumsal dönüşüme ön ayak olma potansiyeline de sahip olduğu için nesnel çıkarını gerçekleştirme potansiyeline de sahiptir (bkz. Savran, 1990). Ayrıca Kaygalak'ın da (2001: 53) vurguladığı üzere, günümüz gelişmiş ülkelerinde edinilen ekonomik ve siyasi hakların elde edilmesi sürecinde işçi sınıfının örgütlü mücadelesinin önemli bir paya sahip olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

¹⁵ Bu süreçte, Eagleton'ın (2011: 18-19) belirttiği gibi, piyasaların kuralılaşmasıyla birlikte geleneksel imalat sanayinin parçalara ayrılması ve işçi sınıfının vahşi bir yasal ve siyasal saldırıya uğraması işçi sınıfının güç kaybına uğramasında etkili olmuştur.

Bu nedenle sol için yeni stratejiler önerilirken toplumsal dönüşüm sürecinde sınıf kavramı halen önemini korumaktadır. Post-Marksist bakış açısı ise günümüz toplumlarındaki ekonomik ve siyasi eşitsizlikleri ve bunların beraberinde getirdiği sömürü ilişkilerini ve devletin bu süreçteki rolünü göz ardı ederek “siyasetin amacını bir kimlik kurma mücadelesine indirgemektedir” (Kaygalak, 2001: 53). Dolayısıyla bu analizde söylem gerçekliğin nihai özü olarak ele alınmaktadır ve bu da “söylemsel indirgemecilik” olarak yorumlanabilir, çünkü dışsal ve nesnel bir toplumsal gerçeklik, sadece mantıksal bir söylem nesnesi haline gelebilirse mevcuttur. Kapitalist sömürü artık değer yasasının ya da artık değerın çekip alınmasının bir sonucu değildir, sadece işçi bunun söylemsel olarak ifade edebilirlerse -ya da dışarıdan birileri gelip onlara sınıf bilinci aşılsa- ortaya çıkacaktır. Artık değere kapitalist tarafından el konulması, nesnel bir süreç olarak, işçiler bu çekip alınmaya isyan etmedikçe ya da direnmedikçe antagonizmaya ya da sınıf mücadelesine işaret etmek için yeterli değildir. Ancak Boron’un (2000: 58-59) belirttiği gibi halk isyanlarının tarihi sosyalist, demokratik ve/veya eşitlikçi söylem ve öğretilerin tahininden çok daha eskidir. Demokratik söylemin on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren geliştiği göz önünde bulundurulduğunda, klasik antikiteden on sekizinci yüzyıla kadarki dönemdeki toplumsal mücadelelerin tarihsel gelişimi nasıl anlaşılacaktır?

5. Sonuç

Post-Marksist eleştiriler Bowles, Elster ve Roemer özelinde ele alındığında iki husus ön plana çıkmaktadır. İlk olarak, Marx’ın çalışmaları ile Marksizm arasında herhangi bir ayrım yapılmamaktadır -veya bir ayrım söz konusu olsa bile bu önemsiz bir ayrımdır. Dolayısıyla Marx’ın kendi çalışmalarında belirttiği görüşlerin aksinin ispat edilmesi –ki bu tartışmalı bir iddiadır- Marksizmin hükümsüz kılınması olarak yorumlanmaktadır. İkinci olarak, Marksist gelenek içerisinde yer alan farklı teori ve düşüncelerden oluşan geniş literatür göz ardı edilmekte, Marksizm yekpare bir yapı olarak ele alınmaktadır. Halbuki Marksist gelenek -bu çalışma bağlamında sınıf ve değer teorileri özelinde görüldüğü üzere- farklı ve karmaşık teorilerden oluşan zengin bir bütündür¹⁶. Bu bütün içerisinde yer alan teori ve görüşler

¹⁶ Derrida (2014: 30-31) kendilerine Marksist diyenler ya da kendilerine Marksist denenler arasında bir özdeşlikten söz etmenin imkânsız olduğunu ifade ederek bu durumun altını çizmektedir. Derrida’ya (2001: 42) göre, tek ve bölünmez, çelişkili olmayan bir Marx mirasından söz etmek idealleştirme deviniminden kaynaklanmaktadır.

Marx'ın özgün fikir ve formülasyonlarının yanı sıra Marx öncesi fikir ve düşünceleri de kapsamaktadır.

Bu bakımdan Marx'ın çalışmaları ile Marksizm'in bir tutulması post-Marksizmin alametifarikası olarak nitelendirilebilir. Çünkü post-Marksist düşünürlerin Marx'ın kendi eserlerini ya da birbirinden oldukça farklı ve çoğu zaman da birbiriyle çatışan teorilerden oluşan Marksist düşünce geleneğini derinlemesine incelemeyip yorumlamaktansa, Marksizm'i tek bir teoriye indirgeyip bu teoriyi reddettikleri söylenebilir¹⁷. Ayrıca söz konusu eleştiriler -bilhassa sınıf ve değer teorisi konusundaki eleştirileri- birlikte ele alındığında, Wolff ve Cullenberg'in (1985: 129) belirttiği gibi, bu durum epistemolojik bir sorun olarak yorumlanabilir¹⁸. Çünkü post-Marksist düşünürler söz konusu teorileri ekonomik yaşamın alternatif yorumlamaları olarak değil de doğru ve yanlış teoriler olarak kategorize etmektedirler. Doğruyu, görünen o ki, tüm düşünürlerin ampirik ve/veya rasyonel araçlarla ulaşmaya çalıştığı tek bir önermeler seti olarak kabul etmektedirler. Farklı doğrular olabileceğini, farklı teorilerin dayandığı farklı geçerlilik kriterlerinin olabileceğini göz ardı etmektedirler. Dolayısıyla Marksizm'in –onlar için- tek doğrusunu reddettiklerinde Marksist gelenek içerisindeki alternatif kavramları incelemeye de gerek kalmamaktadır. Bu bakımdan oluşturulması amaçlanan bakış açısının Laclau ve Mouffe'un (2008: 29) ifadesiyle nasıl *post-Marksist* olarak tanımlanacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Post-Marksistlerin teorik konumlarının, Resnick ve Cullenberg (1985), Geras (1987, 1988) ve Petras'ın (1999) yaptığı gibi, “Marksizm'in tamamen dışında (ex-Marxism)¹⁹” olarak tarif edilmesi daha uygun olacaktır²⁰: Post-Marksist yaklaşımın, terimin çağrıştırdığı gibi, Marksist geleneğin zengin çeşitliliği üzerinde toplumsal yapıyı incelemek için yeni ve eleştirel bir analiz geliştirmeyi amaçlayan bir bakış açısı olduğunu söylemek oldukça zordur. Post-Marksizm, daha ziyade, Marx'ın ve Marksist geleneğin temel önermelerini reddedip bu teoriye muhalif bir model

¹⁷ Post-Marksist düşünürler Marksizm'in indirgemeci olduğunu ileri sürerken, heterojen Marksist geleneği monist bir bakış açısıyla ele alarak, ekonomiyi kuramsal olarak inşa etmektense siyaset ve kültüre ve sınıf kavramını da sınıf kimliğine indirgeyerek, kendileri indirgemeciliğe sürüklenmektedirler (Demir, 2014: 141, 162-163).

¹⁸ Ayrıca sınıf kavramı ve emek-değer teorisi Marx'ın analizinin çok önemli bir parçası olduğu için, bunların dışarıda bırakılması Marx'tan ciddi ölçüde uzaklaşılması anlamına gelmektedir.

¹⁹ Trimbur (1999: 285) ise post-Marksizmin yükselişini Kuzey Amerika akademik dünyası açısından Marksizmin yaşadığı otorite ve güven kaybının belli miktarda telafi edilmesi olarak yorumlamaktadır.

²⁰ Wood'a (2011: 19-20) göre ise post-Marksizm Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi* ve *Komünist Manifesto* başlıklı eserlerinde, gerçek tarihsel temeli terk edip ideoloji temeline dönüş yapmış olmakla eleştirdikleri hakiki sosyalizmin günümüze uyarlanmasıdır.

önerdiği için, “post” öneki sadece bir haleflik-seleflik ifade etmektedir. Ancak bu terim, önceki teoriyle bir devamlılıktan ziyade söz konusu teoriden bir kopuş yaşandığını gizlemektedir.

Bununla birlikte, post-Marksist tartışmalar Marksizmin güncelliğine katkı sağlamaktadır. Post-Marksist düşünürler bilhassa yirminci yüzyılın ikinci yarısında yaşanan teorik ve politik gelişmeler neticesinde hem Marx’ın analizinin hem de Marksist geleneğin geçerliliğini yitirdiğini ileri sürerken, 2008 Mortgage Krizi’nin ardından -her kriz döneminden sonra olduğu gibi- ve Covid 19 salgınıyla birlikte kapitalizmin sonunun gelip gelmediği tartışmalarında Marx’ın analizi yeniden gündeme gelmiştir. Kapitalizmi ve onun içsel çelişkilerini bütün berraklığıyla gözler önüne sermiş olması Marx’ın analizinin güncelliğini göstermektedir. Ulus-ötesi şirketlerin küresel ekonomideki ağırlığının artması²¹ ve bunun karşısında güç merkezi olarak ulus devletlerin zayıflaması Marx’ın küreselleşme analizinin anlamlılığını ve geçerliliğini artırmıştır. Marx’ın anlatısı bugün belki de geçmişe nazaran çok daha anlamlıdır. Bu bakımdan, post-Marksizm Marx’ın ya da Marksizmin ölümü ya da sonu anlamına gelmemektedir; aksine Marx’ın ve Marksizmin güncelliğine işaret etmektedir.

²¹ 2017 yılı itibarıyla dünyanın en büyük 100 ekonomisinden 69 tanesi ulus-ötesi şirket iken, sadece 31 tanesi devlet ekonomisidir (<https://www.globaljustice.org.uk/news/69-richest-100-entities-planet-are-corporations-not-governments-figures-show/>).

Kaynakça

- Adaklı, G. 2001. Post-Marksizmin Kuramsal ve Siyasal Açmazları. *Praksis*, 1: 13-32.
- Anderson, P. 1976. *Considerations on Western Marxism*. London: New Left Books.
- Althusser, L. 1962. *Contradiction and Overdetermination*. Trans. B. Brewster. Available from:
https://pages.mtu.edu/~jds/teachings/CSReadings/Althusser_Contradiction%20and%20Overdetermination.pdf (Accessed at 04.06.2022).
- Althusser, L. 2002. *Marx İçin*. Çev. I. Ergüden. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Balibar, E. 1991. *From Class Struggle to Classless Struggle?*. In E. Balibar & I. Wallerstein (Eds.), *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities* (pp. 153-184). London and New York: Verso.
- Balta, E. 2001. Marx'ın Hayaletleri: Marksizmle Yapıbozumun Diyaloğu. *Praksis*, 4, 360-383.
- Bilir, H. 2018. Neoklasik İktisadın Tanımlanmasına Yönelik Bir Deneme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(2): 658-670.
- Bilir, H. 2022. Post-Marksist Yaklaşımın Kökenleri ve Temel Özellikleri. İçinde A. A. Eren & E. G. Bozdağ (Ed.), *Dünden Bugüne İktisadi ve Finansal Konular Üzerine Tartışmalar* (ss. 27-39). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Boron, A. A. 2000. *Embattled Legacy: "Post-Marxism" and the Social and Political Theory of Karl Marx*. *Latin American Perspectives*, 27(4): 49-79.
- Bottomore, T. (Ed). 1983. *A Dictionary of Marxist Thought*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Boucher, G. 2012. *Understanding Marxism*. Chesham, England: Acumen Publishing Ltd.
- Boucher, G. 2021. Ernesto Laclau (1935-2014) and Chantal Mouffe (1943-). In A. Callinicos, S. Kouvelakis & L. Pradella (Eds.), *Routledge Handbook of Marxism and Post-Marxism* (pp. 368-375). New York and London: Routledge.
- Bowles, S. 1985. *Post-Marxian Economics: Labour, Learning and History*. *Social Science Information*, 24(3): 507-528.
- Bowles, S. ve Gintis, H. 1977. *The Marxian Theory of Value and Heterogeneous Labour: A Critique and Reformulation*. *Cambridge Journal of Economics*, 1(2): 173-192.
- Callinicos, A. 1987. *The "New Middle Class" and Socialist Politics*. In A. Callinicos & C. Harman (Eds.), *The Changing Working Class: Essays on Class Structure Today* (pp. 13-52). London: Bookmarks.
- Callinicos, A. 1990. *Against Postmodernism*. New York: St. Martin's.
- Callinicos, A., Kouvelakis, S. & Pradella, L. 2021. *Introduction*. In A. Callinicos, S. Kouvelakis & L. Pradella (Eds.), *Routledge Handbook of Marxism and Post-Marxism* (pp. 1-22). New York and London: Routledge.

- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. California: Stanford University Press.
- Demir, G. 2014. *Postmarksizm ve Radikal Demokrasi*. İstanbul: Patika Kitap.
- Derrida, J. 2001. *Marx'ın Hayaletleri*. Çev. A. Tümertekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Derrida, J. 2014. *Marx ve Mahdumları*. Çev. A. Tümertekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Donaldson, M. 2008. Gramsci, Class and Post-Marxism. *International Gramsci Journal*, 1(1): 1-27.
- Eagleton, T. 2011. *Marx Neden Haklıydı?* Çev. O. Köymen. İstanbul: Yordam Kitap.
- Elster, J. 1982. The Case for Methodological Individualism. *Theory and Society*, 11(4): 453-482.
- Elster, J. 1985. *Making Sense of Marx*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ehrenreich, B. ve Ehrenreich, J. 1979. *The Professional-Managerial Class*. In P. Walker (Ed.), *Between Labor and Capital* (pp. 5-45). Boston: South End Press.
- Garegnani, P. 2018. On the Labour Theory of Value in Marx and in the Marxist Tradition. *Review of Political Economy*, 30(4): 618-642.
- Geras, N. 1987. Post-Marxism. *New Left Review*, 163: 40-82.
- Geras, N. 1988. Ex-Marxism Without Substance: Being A Real Reply to Laclau and Mouffe. *New Left Review*, 169: 34-61.
- Giddens, A. 1975. *The Class Structure of the Advanced Societies*. New York: Harper and Row.
- Goldstein, P. 2005. *Post-Marxist Theory: An Introduction*. Albany: SUNY Press.
- Goldstein, P. 2019. Ernesto Laclau and Chantal Mouffe: The Evolution of Post-Marxism. *Global Discourse*, 9(2): 351-363.
- Gülenç, K. 2010. Post-Marksizm, Radikal Demokrasi ve Eleştirileri. *Yeditepe'de Felsefe*, 9(56): 138-188.
- Hobsbawm, E. J. 1999. *İmparatorluk Çağı: 1875-1914*. Çev. V. Aslan. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hodges, D. C. 1972. Marx's Theory of Value. *Philosophy and Phenomenological Research*, 33(2): 249-258.
- Jameson, F. 1996. Actually Existing Marxism. In Ed. S. Makdisi, C. Casarino & R. Karl (Eds.), *Marxism Beyond Marxism* (pp. 14-54). New York: Routledge.
- Jessop, B. 1980. The Political Indeterminacy of Democracy. In A. Hunt (Ed.), *Marxism and Democracy* (pp. 55-80). London: Lawrence & Wishart.
- Kaygalak, S. 2001. Post-Marksist Siyasetin Sefaleti: Radikal Demokrasi. *Praksis*, 1: 33-59.
- Kırmızıaltın, E. 2018. Karl Marx. İçinde A. A. Eren & E. Kırmızıaltın (Ed), *İktisat Sosyolojisi: Kurucu Düşünürler ve İktisat Okulları Özelinde Bir Çalışma* (ss. 127-164). Ankara: Heretik Yayınları.

- Kouvelakis, S. 2021. Beyond Marxism? The “Crisis of Marxism” and the Post-Marxist Moment. In A. Callinicos, S. Kouvelakis & L. Pradella (Eds.), *Routledge Handbook of Marxism and Post-Marxism* (pp. 337-350). New York and London: Routledge.
- Kurz, H. D. 2017. İktisadi Düşünce Tarihi. Çev. H. Bilir & E. Değirmenci. Ankara: Heretik Yayınları.
- Laclau, E. 1977. *Politics and Ideology in Marxist Theory*. London: New Left Books.
- Laclau, E. 1990. *New Reflections on the Revolution of Our Times*. London, UK: Verso.
- Laclau, E. ve Mouffe, C. 1987. Post-Marxism Without Apologies. *New Left Review*, 166: 79-106.
- Laclau, E. ve Mouffe, C. 2008. Hegemony ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru. Çev. A. Kardam. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Lukács, G. 1998. Tarih ve Sınıf Bilinci. Çev. Y. Öner. İstanbul: Belge Yayınları.
- Marx K. 1999. Felsefenin Sefaleti. Çev. A. Kardam. Ankara, Sol Yayınları.
- Marx K. 2004. Kapital (Birinci Cilt). Çev. A. Bilgi. Ankara, Sol Yayınları.
- Marx K. 2005a. 1844 Elyazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe. Çev. K. Somer. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K. 2005b. Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı. Çev. Sevim Belli, Altıncı Baskı, Ankara, Sol Yayınları.
- Marx, K. 2010. Louis Bonaparte’ın On Sekiz Brumaire’i. Çev. T. Bora. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. 2011. Kapital (İkinci Cilt). Çev. A. Bilgi. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. 2013. Alman İdeolojisi. Çev. T. Ok & O. Geridönmez. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Miklitsch, R. 1995. The Rhetoric of Post-Marxism: Discourse and Institutionalality in Laclau and Mouffe, Resnick and Wolff. *Social Text*, 45: 167-196.
- Mouzelis, N. P. 1990. *Post-Marxist Alternatives: The Construction of Social Orders*. London: The Macmillan Press.
- Petras, J. 1999. *The Left Strikes Back: Class Conflict in the Age of Neoliberalism*. Colorado, USA and Oxford, UK: Westview Press.
- Poulantzas, N. 1976. *Classes in Contemporary Capitalism*. Trans. D. Fernbach. London: New Left Books.
- Poulantzas, N. 1978. *Political Power and Social Classes*. Trans. T. O’Hagan. London: New Left Books.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 1981. Classes in Marxian Theory. *Review of Radical Political Economics*, 13(4): 1-18.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 1982. Marxist Epistemology: The Critique of Economic Determinism. *Social Text*, 6: 31-72.

- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 1986. What are Class Analysis?. In P. Zarembka (Ed.), Research in Political Economy (vol. 9) (pp. 1-32). Greenwich, Conn.: JAI Press.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 1987. Knowledge and Class. Chicago: University of Chicago Press.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 2002. Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR. New York and London: Routledge.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 2003. The Diversity of Class Analyses: A Critique of Erik Olin Wright and Beyond. Critical Sociology, 29(1): 7-28.
- Resnick, S. A. ve Wolff, R. D. 2004. Dialectics and Class in Marxian Economics: David Harvey and Beyond. New School Economic Review, 1(1): 59-72.
- Roemer, J. E. 1982a. A General Theory of Exploitation and Class. Cambridge, Massachusetts, and London: Harvard University Press.
- Roemer, J. E. 1982b. New Directions in the Marxian Theory of Exploitation and Class. Politics & Society, 11(3): 253-287.
- Roemer, J. E. 1982c. Property Relations vs. Surplus Value in Marxian Exploitation. Philosophy & Public Affairs, 11(4): 281-313.
- Roemer, J. E. 1985. Should Marxists be Interested in Exploitation? Philosophy & Public Affairs, 14(1): 30-65.
- Savran, G. 1990. 'Öz'lerin Reddinden Sınıf Politikasının Reddine. 11. Tez, 10: 108-133.
- Shaikh, A. 1977. Marx's Theory of Value and the 'Transformation Problem'. In J. Schwartz (Ed.), The Subtle Anatomy of Capitalism (pp. 106-139). Santa Monica, Goodyear Publishing.
- Sherman, H. J. 1970. The Marxist Theory of Value Revisited. Science & Society, 34(3): 257-292.
- Sim, S. 1998. Post-Marxism: A Reader. Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Sim, S. 2000. Post-Marxism: An Intellectual History. London, UK: Routledge.
- Sim, S. 2019. Spectres of Post-Marxism? Reassessing the Key Post-Marxist Texts. Global Discourse, 9(2): 417-432.
- Steinmetz, G. 1994. Regulation Theory, Post-Marxism, and the New Social Movements. Comparative Studies in Society and History, 36(1): 176-212.
- Thompson, E. P. 1963. The Making of the English Working Class. New York: Vintage Books.
- Tormey, S. ve Townshend, J. 2006. Key Thinkers From Critical Theory to Post-Marxism. London, UK: Sage.
- Trimbur, J. 1999. The Problem of Post-Marxism: Radical Democracy and Class Struggle. JAC, 19(2): 285-291.
- Wolff, R. D.; Callari, A. ve Roberts, B. 1984. A Marxian Alternative to the Traditional "Transformation Problem". Review of Radical Political Economics, 16(2-3): 115-135.

Bilir, H., (2022). Post-Marksızmin Marksist İktisat Eleştirisi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 324-349.

Doi: 10.30586/pek.1188157

Wolff, R. D. & Cullenberg, S. 1986. Marxism and Post-Marxism. *Social Text*, 15: 126-135.

Wood, E. M. 2011. Sınıftan Kaçış: Yeni “Hakiki” Sosyalizm. Çev. Ş. Alpagut. İstanbul: Yordam Kitap.

Wright, E. O. 1979. *Class, Crisis, and the State*. London: New Left Books.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Rawls ve Nozick Çerçevesinde Adalet ve Özgürlük¹

Justice and Freedom in the Context of Rawls and Nozick

Hasan Tahsin YÖYEN², Bünyamin DURAN³

Öz

Bu çalışmanın odağı John Rawls ve Robert Nozick tarafından geliştirilen adalet teorileri çerçevesinde adalet ve özgürlük kavramları arasındaki bağıdır. Rawls ve Nozick adaletle dair sorulara birbirinden oldukça farklı cevaplar vermişlerdir. Rawls geliştirdiği analiz araçlarıyla iki temel adalet ilkesine erişir. Bu ilkeler eşit temel özgürlükleri savunur ve bunların korunması için bazı gereklilikler getirir. Nozick ise adaletle dair üç ilkedden bahseder. Bu ilkeler adil edinimi ve adil olmayan bir edinimden kaynaklanan adaletsizliğin giderilmesini içerir. Nozick bir şeyin elde edilmesinin adil bir sürecin sonunda olup olmadığına odaklanmış, toplumdaki bireylerin eşit özgürlüğünü ve bu eşit özgürlüğün korunması fikrini adaletle dahil etmemiştir. İki düşünürün adalet teorilerinin birbirinden tamamen farklı yollarda ilerliyor olması da bununla ilgilidir. Taraflar apayrı özgürlük anlayışlarına sahiptir. Eşit temel özgürlükleri adaletin bir gereği olarak kabul eden Rawls, adil bir toplum için devlete eşit temel özgürlükleri koruma görevini yüklemiş ve pozitif özgürlükleri dikkate almıştır. Nozick ise minimal devleti savunmuş ve negatif özgürlüklerin bireylerin özgürlüğü için yeterli olduğunu düşünmüştür. Bu özgürlük anlayışları hakkaniyet olarak adalet ile yetkilenme teorisi arasındaki zıtlığın sebebidir. Bu zıtlık bizlere, adalet ve özgürlük kavramlarının birbirinden ayrı düşünülemeyecek, iç içe geçmiş ve birbirini belirleyen kavramlar olduğunu göstermektedir.

Jel Kodları: B29, D31, D63, P0

Anahtar Kelimeler: Hakkaniyet Olarak Adalet, Yetkilenme Teorisi, Özgürlük, John Rawls, Robert Nozick

Abstract

The focus of this essay is the link between the concepts of justice and freedom within the framework of the theories of justice developed by John Rawls and Robert Nozick. Rawls and Nozick have different answers for questions about justice. Rawls reaches two basic principles of justice with the analysis tools he developed. These principles uphold equal basic freedoms and impose certain requirements for their protection. Nozick talks about three principles about justice. These principles include fair acquisition and rectification of injustice resulting from an unfair acquisition. Nozick focused on whether the acquisition of something is at the end of a fair process, and did not include in justice the idea of equal freedom of individuals in society and the protection of this equal freedom. The fact that the theories of justice of the two thinkers proceed in completely different ways is also related to this. The parties have different understandings of freedom. Rawls, accepts equal basic freedoms as a requirement of justice, charged the state with the duty of protecting equal basic freedoms for a just society and took positive freedoms into account. Nozick, on the other hand, defended the minimal state and thought that negative freedoms were sufficient for the freedom of individuals. These understandings of freedom are the cause of the contrast between justice as fairness and entitlement theory. This contrast shows us that the concepts of justice and freedom cannot be considered separately from each other, that they are intertwined and determine each other.

Jel Codes: B29, D31, D63, P0

Keywords: Justice as Fairness, Entitlement Theory, Freedom, John Rawls, Robert Nozick

¹ Bu makale Hasan Tahsin YÖYEN'nin Prof. Dr. Bünyamin DURAN danışmanlığında yazılmış "John Rawls'un Adalet Teorisi ve Ekonomik Özgürlükler: Türkiye Örneği" başlığı ile yayınlanmış doktora tezinden türetilmiştir.

² Öğr. Gör. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Kazım Karabekir Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, htahsinyoyen@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1019-0453.

³ Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, bduran42@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-9639-9276.

1. Giriş

Adalet, insanoğlunun bir arada yaşamak için ihtiyaç duyduğu bir erdemdir. Nasıl ki bir insanın sağlıklı bir vücuda sahip olabilmesi belli miktarda gıda, su ve uykuyu gerektiriyorsa, bir toplumun huzur içinde varlığını sürdürebilmesi de adaletin tesis edilmesini gerektirir. Zira adaletsizlik bireyler arasındaki ilişkileri bozacak, çatışmaları besleyecektir. Birey içinde bulunduğu toplumla var olduğuna göre, insanın adaletle olan ihtiyacının temel gereksinimler kadar acil ve sürekli olduğu söylenebilir. Bununla beraber insan, tarih boyunca adaletin tam olarak ne olduğu sorusuna ortak bir cevap verememiştir. Bu soruya verilen farklı cevaplar adaletle birlikte özgürlük kavramını da sık sık gündeme getirir. Adil olan dağıtımın veya adil olan davranışın ne olduğunun cevabı bireylerin hak ve özgürlüklerine de dokunur. Bu bağlamda kimi zaman adalet ve özgürlük kol kola seyrederken kimi zaman da birbiriyle çatışır gibi görünmektedir.

Özgürlük ve adalet arasındaki bu ilişki John Rawls ve Robert Nozick'in adaletle dair görüşlerinde de karşımıza çıkar. Hakkaniyet olarak adalet fikrini ortaya atan Rawls için temel özgürlükler vazgeçilemez ve kendinden asla feragat edilemez esas ilkelere. Bu anlamda özgürlük ve adalet birbiriyle uyum içindedir. Fakat Nozick'in görüşlerinde bu uyum farklı bir biçime bürünür. Nozick, bireylerin ekonomik faaliyetlerinde de tamamen özgür olabilmesi gerektiğini düşündüğünden Rawls'u sözde adaleti sağlamak uğruna özgürlükleri kısıtladığı gerekçesiyle eleştirir. Bu durum bize özgürlük ve adaletin farklı kabullerinin birbirinin alanını işgal ettiğini gösterir. Rawls'un adalet tanımı, Nozick'in özgürlük tanımını işgal ederken, Nozick'in korumaya çalıştığı özgürlüklerin de Rawls'çu adaleti zedelediğini görürüz.

Bu çalışmada iki düşünürün fikirleri çerçevesinde özgürlük ve adalet arasındaki ilişkiye değinilecektir. Bu iki kavram daha çok ekonomi penceresinden ele alınarak bir toplumda yaratılan toplam değer paylaşımı ve o toplumdaki bireylerin özgürlüğüne temas edilecektir.

2. John Rawls'un Hakkaniyet Olarak Adaleti

John Rawls (1921 - 2002) da Kant gibi deontolojisttir, yani ahlaki meselelerle ilgilenmekten ziyade ahlakın kaynağını bulmaya çabalar. Rawls, “*Bir Adalet Teorisi*” (1971) isimli eseriyle adil bir toplumun nasıl kurulabileceğine dair fikirlerini ortaya koymuştur. Bu eser diğerlerine nasip olmayan yoğun bir ilgiyle karşılanmış ve adaleti siyaset, hukuk ve ekonomi başta olmak

üzere çeşitli alanlarda yürütülen tartışmaların merkezine yerleştirmiştir (Buchanan, 1980: 5-6).

Bir Adalet Teorisi ile Rawls'un amacı Locke, Rousseau ve Kant gibi sosyal sözleşme teorisyenlerinin yolundan giderek bir adalet kuramına varmaktır. Burada ortaya koyduğu adalet kavramını faydacı adalete alternatif olarak gösterirken aynı zamanda adaletin bu tanımının faydacı adaletten üstün olduğunu da vurgular (Rawls, 2017: 5-22). Zaman içerisinde hem birçok farklı düşünürün Rawls'un fikirlerini eleştiren makale ve kitaplarının etkisi hem de bunlardan bağımsız kendi görüşlerindeki değişimler sonucu Rawls, "*Siyasal Liberalizm*" (1993) adlı yeni bir eser ortaya koymuştur. Bu eserle birlikte hakkaniyet olarak adaleti artık bir siyasal adalet anlayışı olarak sunar. Buradaki temel motivasyon insanların farklı ahlaki düşüncelere ve iyi anlayışlarına sahip olmasına rağmen ortak bir siyasal ahlakta buluşabilecekleri iddiasıdır. Bu ortak siyasal ahlak hiçbir ahlaki düşünceyi desteklemez, toplumdaki insanların kabulüyle kendi başına var olur. Öyle ki önceki eserlerinde dine yer vermeyen Rawls, *Siyasal Liberalizm*'de dinin siyasal hayatın bir gerçeği olduğunu dikkate alarak hem dinsel hem de seküler isteklerin bir arada var olabileceği bir siyasal sistem ortaya koymayı amaçlamıştır (Rawls, 2007: XI-XVI).

Siyasal Liberalizm'le birlikte Rawls'un amacında birtakım değişiklikler olduysa da hakkaniyet olarak adalet anlayışı özünde değişmemiştir. Bu sebeple çalışmanın sınırları da dikkate alınarak Rawls'un hakkaniyet olarak adalete nasıl eriştiği ve bunun sonucunda elde ettiği ilkeleri özetleyelim.

2.1. Rawls'un Kullandığı Analiz Araçları

Rawls'un geliştirip kullandığı analiz araçlarını "fitrat durumu" (original position), "bilgisizlik şalı" (veil of ignorance), "düşünsel denge" (reflective equilibrium), "maksimin kuralı" (maximin rule) ve "Pareto optimumu" (Pareto optimality) şeklinde sıralayabiliriz.

İlk olarak fitrat durumu, adalet ilkelerine nasıl ulaşılacağı sorusundan doğmuştur. Adaleti, hak ve sorumlulukların bölüşülmesinde kişinin kendisine imtiyaz tanımaması, kendisini başkalarıyla eşit görmesi olarak ele aldığımızda mevcut duygusal donanımıyla insanların böyle tarafsız davranabilmelerinin mümkün olmadığını görebiliriz. Farabi ve Kant bunun ilahi aklın gücüyle olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Aksi durumda hayvansal duyguların baskısı altında olan birey adil davranamaz. Birçok konuda Kant'ı izleyen Rawls ise bu konuda ondan

ayrılır ve teorisini dini – metafizik unsurlara müracaat etmeden, sadece insanın ampirik yapısını dikkate alarak şekillendirmeye çalışır. Buradan hareketle Rawls, gerçekte olmayan farazi olarak kurguladığı bir topluluğun bazı şartlar altında tarafsız davranabileceklerini böylece hak ve sorumlulukları belirleyen adalet ilkelerini müştereken bulabileceklerini ileri sürer.

Rawls’un kurguladığı bu toplulukta bireyler bilgisizlik şalının ardında karar alırlar. Bu şal, kendilerinin rengini, ırkını, sınıfını, cinsiyetlerini, hangi konuda uzman olduklarını, fiziki güçlerini, ülkelerinin ekonomisinin hangi düzeyde olduğunu ve adalet dışında hangi ahlaki değerlere sahip olduklarını bilmelerini engeller. Böylece adalet ilkelerini belirlerken seçimlerini etkileyecek duygulardan arınmış olacaklardır. İşte Rawls bireylerin içinde bulunduğu bu duruma fitrat durumu adını verir. Rawls’un buradaki amacı Kant’ın saf pratik aklına ulaşmaktır. Burada her türlü hayvansal içgüdünün etkisi ve baskısından arınmış “radikal bedensizlik” diyebileceğimiz, Farabi’nin ise “melek benzeri” dediği bir insanlık duruma erişme söz konusudur. Sandel, Rawls’un bu fikrini metafiziksiz liberalizm olarak adlandırmıştır (Sandel, 1998: 32).

Rawls fitrat durumu yaklaşımını “Arşimet noktası”na benzetir. Arşimet’in “bana bir dayanak noktası verin, dünyayı yerinden oynatayım” sözüne benzer şekilde Rawls da “bana bir başlangıç noktası verin, haklı bir adalet teorisi geliştireyim” der gibidir. Rawls’a göre bu yolla soyut taahhütlerimizi bir araya getirerek somut olaylara uygulayabileceğimiz adalet ilkelerini üretebiliriz. Bu ilkeler hakkaniyet olarak adaletin ilkeleridir (Kocaoğlu, 2017: 31-36). Fitrat durumu, bilgisizlik şalıyla var olan (tarafların simetrik konumlandırılabilmesi için) gerçek topluma girmeden önce herkesin deneyimlediği varsayılan, toplumsal iş birliğini amaçlayan bir düşünce deneyidir (Rawls, 2007: 68-72).

Fitrat durumunda herkes eşit olarak konumlandırıldığından eşit yasama gücüne sahiptir ve önerilen ilkelere karşı açık olarak onaylarını beyan etme hakları vardır. Bu eşitlik şüphesiz bilgisizlik şalıyla sağlanır. Böylece taraflardan herhangi biri için söz konusu olabilecek pazarlık gücü veya belli kişilerin belli kişilerle gruplaşmaları, diğerleri üzerinde baskı kurmaları gibi ihtimaller ortadan kalkar (Bercuson, 2014: 19-20).

Fitrat durumunda bilgisizlik şalıyla amaçlanan şey tarafların aralarındaki farkları bilmediklerinde rasyonel oldukları sürece aynı argümanları savunacak olmalarıdır. Böylece ortak bir adalet anlayışı ile herkes tarafından kabul gören adalet ilkelerine ulaşılabilir. Örneğin

fitrat durumundaki kişilerden birini ele alalım. Diyelim ki bu kişi başka bir adalet kavramını şu an elinde bulundurduğunun yerine koydu. Böyle bir durumda diğer insanlar da aynı şeyi yapacaktır. Çünkü rasyonel ve tarafsız bu insan topluluğu için ortak iyiden ayrılmalara sebep olacak bir fark yoktur. Daha doğrusu bu farkları bilmezler. Böylece o kişinin kabul ettiği adalet anlayışı topluluğun adalet anlayışı olur (Rawls, 2017: 166).

Fıtrat durumunda bakışımı konumlanmış taraflar her zaman oy birliğiyle karar alırlar. Zira herkes aynı argümanlara ikna olur. Fakat bu fıtrat durumundaki taraflardan herhangi birinin görüşünün herkesin görüşü olacağı, yani aslında tek bir kişinin de aynı sonuçlara ulaşacağı anlamına gelmez. Burada herkesin gözden geçirilmiş yargısı birbirini etkiler ve nihayetinde en makul, rasyonel ve istikrarlı olanda birleşilir. Rawls bu durumu düşünsel denge olarak adlandırmıştır. O halde fıtrat durumunda bilgisizlik şalı ardındaki insanları adalet ilkelerini belirlemeye götüren deneyin sonucunda düşünsel dengeye ulaşılır. Taraflar bu süreçte adalet ilkelerine dair genel kabul gören varsayımları listeler ve bu varsayımların herkesin kabul ettiği adalet ilkelerine ulaşmada yeterli olup olmadığına bakılır. Yeterli görülmeyenlerin yerine farklı varsayımlar üzerine yoğunlaşılır, tartışılır ve tüm bu düşünce eyleminin sonucunda adalet ilkelerine ulaşılır. Rawls tarafların konumlarından dolayı eşit dağıtım ilkesiyle işe başlayacaklarını düşünür. Buradan hareketle taraflar eşit temel özgürlükler, adil fırsat eşitliği ve eşit gelir dağılımı gibi ilkelerle yola çıkar ve sürecin sonunda adaletin iki ilkesine ulaşabilir. Düşünsel denge tarafların a priori ilkeleri aramaktan ziyade diyalektik bir süreçle adalet ilkelerini belirlemeye çalıştıklarını gösterir. Taraflar bu düşünce eylemi sırasında sezgisel bir araç olan maksimin kuralı ve Pareto optimumunu kullanarak alternatif adalet ilkelerini müzakere ederler (Kocaoğlu, 2017: 55-56; Rawls, 2017: 177-178).

Maksimin kuralı alternatiflerin sonuçlarına göre sıralandığı bir listeyle ilgilidir. Bu sıralamada en iyi değil en kötü sonuçlar dikkate alınır. Listede en az kötü sonuca sahip olan alternatif seçilecektir. Bu kural aslında bilgisizlik şalının bir sonucudur. Zira taraflar ilkeleri bilgisizlik şalının ardında seçtiklerinden kendilerini karşılaşılabilecekleri en kötü sonuçlardan korumaya çalışırlar. Rawls'a göre taraflar bu korunma mantığıyla adaletin iki ilkesine varacaklardır (Kocaoğlu, 2017: 58). Maksimin kuralının en kötüye göre bir sıralama öngörmesi tarafların kendilerinin belki de toplumdaki en dezavantajlılar arasında yer aldığını düşünmesiyle en dezavantajlı grubun lehine hareket etmesinin bir sonucudur. Bu aynı zamanda Rawls'un maksimin kuralının eleştirilme sebeplerinden biridir. Nozick gibi isimler

bu fikri sadece en dezavantajlıların dikkate alındığı diğer grupların ihmal edildiği gerekçesiyle eleştirmişlerdir (Sen, 1974: 307-308). Bu noktaya Nozick’le ilgili başlıkta temas edilecektir.

Rawls maksimin kuralını mevcut bütün alternatiflerin en kötü sonuçlarını belirleyip bunların arasında diğerlerinden daha az kötü olan sonucu benimsememiz olarak tanımlar. Bu kural tarafları rasyonel davranmaktan alıkoymaz. Taraflar maksimin kuralının işlemesiyle beraber ortalama fayda ilkesi yerine adaletin iki ilkesini tercih edeceklerdir. Taraflar en kötü sonuçlara odaklanarak gerçekte temel çıkarlarının ne olduğu üzerine kafa yorar ve adaletin iki ilkesine ulaşırlar (Rawls, 2001: 97-99).

Rawls iyi düzenlenmiş bir toplumda adaletin iki ilkesinin nasıl varlık göstereceğini açıklamak için ekonomik araçlardan da faydalanmıştır. Son olarak bahsedeceğimiz bu araç Pareto optimumudur (Worland, 1973: 124). Sosyal ve ekonomik düzenlemelerde en etkin biçim için ilkeler Pareto optimumu dikkate alınarak seçilir. Bu kavram ekonomide bazı ürünlerden daha az üretmeden üretimi arttırmak için girdileri değiştirmenin bir yolu yoksa o üretim organizasyonunun verimli olduğunu söyler. *Bir Adalet Teorisi*’nde ise Pareto optimumu bir kurum ya da kişinin durumunu kötüleştirmeden diğerinin durumunu iyileştirmenin mümkün olmadığı durumu ifade eder. Rawls buna verimlilik ilkesi demiştir. Verimlilik ilkesi fıtrat durumunda konumlanan bireylerin sosyal ve ekonomik kararların verimliliğini değerlendirmesi için kabul edilir (Kocaoğlu, 2017: 61; Rawls, 1999: 57-58).

Fıtrat durumundaki taraflar servetin herkes için hayattaki hedefleri gerçekleştirmede gerekli olan birincil sosyal mallardan biri olduğunu düşünmeleriyle serveti meydana getiren üretim, dağıtım ve mübadele sürecinin o toplumdaki herkesin iyiliği için verimli bir şekilde işlemesi gerektiği fikrine varacaklardır. Ancak bu durumu Rawls’un felsefesindeki Kant’çı yansıma ile uzlaştırmak gerekir. Kendinde amaç olan insanın onuru, bireyin iyiliğinin toplumun iyiliğine feda edilmesi fikrinin önüne geçer. İşte Rawls’un verimlilik ilkesi dediği Pareto optimumuna böyle erişilir. Ekonomik kurumların yapılandırılması ve işleyişinde, politikaların yürütülmesinde ve toplumun kaynaklarının kullanılmasında Pareto optimalliğini sağlamak hem ekonomik verimlilik hem de bireyin özerkliğini dikkate alarak bunlara dair kaygılara cevap verir (Worland, 1973: 126).

Taraflar bu yöntemsel araçları kullanarak nihayetinde adaletin iki ilkesine erişirler.

2.2. Adaletin İki İlkesi

Bahsedilen analiz araçlarını kullanarak Rawls hakkaniyet olarak adaleti simgeleyen iki ilkeye erişir. Rawls’a göre bu ilkeler şu soruların cevabıdır (Rawls, 2001: 39):

“Demokratik bir toplum, özgür ve eşit kabul edilen vatandaşlar arasındaki adil iş birliği olarak kabul edilirse, bu toplum için en uygun ilkeler nelerdir?”

“Vatandaşların özgür ve eşit olduklarını kabul etmenin yanında, bu kabulü temel kurumlarında gerçekleştirmeye çalışan demokratik bir toplum için uygun ilkeler hangileridir?”

Buradan hareketle iki ilkenin adına “eşit özgürlük ilkesi” ve “adil fırsat eşitliği ile fark ilkesi” diyebiliriz. Bu iki ilke arasında bir öncelik sıralaması vardır. Rawls’un “leksikal düzen” (alfabetik düzen) dediği bu sıralama aslında adalet ilkelerinin hiyerarşik bir sıralamasıdır. Üst sıradaki ilke tamamıyla yerine getirilmeden bir alttakine geçilemez. O hâlde adaletin birinci ilkesinin ikinci ilkeye göre önceliği vardır. Taraflar hiçbir durumda eşit özgürlük ilkesinden ayrılamaz. Daha büyük bir ekonomik veya sosyal fayda uğruna eşit özgürlüklerden feragat edilemez. Ayrıca Rawls ikinci ilke için de kendi içinde bir sıralama yapmış ve adil fırsat eşitliğinin fark ilkesinden önce geldiğini belirtmiştir (Rawls, 2001: 43; Pogge, T. W., 1989: 161-162; Eren, 2008: 189).

Siyasal Liberalizm’deki son haliyle ifade edecek olursak adaletin birinci ilkesi: “*Herkes başkalarının özgürlükleriyle uyumlu tamamen yeterli eşit temel özgürlükler düzenine sahip olma yolunda eşit hakka sahiptir*” şeklindedir. Buradaki özgürlük iki ana zemini düzenler. Bunlardan birincisi siyasal alan, ikincisi ise ekonomik alandır. İlkinde siyasal hak ve özgürlükler ikincisinde ise refahın paylaşımı söz konusudur. Rawls refahın paylaşımına ayrı bir önem verir. Çünkü gelir ve servetin adil dağılımı demokratik eşitliğin mümkün ve sürdürülebilir olmasını sağlar. Demokratik eşitlik ise şüphesiz siyasal hak ve özgürlüklerin kullanımına ortam hazırlar (Kocaoğlu, 2017: 74-75).

Adaletin ilk ilkesine istinaden Rawls için eşit temel özgürlükler şu şekilde sıralanabilir (Rawls, 2001: 44): düşünce özgürlüğü ve vicdan özgürlüğü, oy kullanma ve siyasete katılma gibi hakları içeren siyasal özgürlükler, örgütlenme özgürlüğü, kişinin hürriyeti ve bütünlüğü tarafından belirlenen hak ve özgürlükler ile hukukun üstünlüğünün kapsadığı hak ve özgürlükler. Rawls özgürlükleri devletin koruyacağı ve devletin müdahalesi ile mümkün

olanlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Bunları negatif ve pozitif özgürlükler olarak sınıflandırabiliriz. Bu özgürlükler asla ekonomik refah gibi farklı amaçlar uğruna feda edilemezler. Özgürlükler sadece daha fazla (kişiye) özgürlük söz konusu olduğunda kısıtlanabilir. Yani özgürlük yalnızca yine özgürlük için feda edilebilir. Leksikal düzen ile korumaya aldığı özgürlüğün önceliği kuralıyla Rawls, özgürlüğün refahla takas edilmesi gibi olumsuzlukların önüne geçmiştir (Barry, 1973: 59; Kukathas ve Pettit, 1990: 44).

Adaletin ikinci ilkesi ise şu şekilde ifade edilir (Rawls, 2007: 320): “*Toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler iki şartı karşılamalıdır. Birinci olarak adil fırsat eşitliği adı altında herkese açık olan konum ve makamlarla ilgili olmalıdır ve ikinci olarak, toplumun en az avantajlı üyelerinin en çok faydasına olmalıdır*”. Bu ilke Rawls’un özgürlük anlayışının ekonomik alandaki uzantısının bir sonucudur. Rawls gelir ve servetin adil dağılımına ayrıca önem verir. Zira o toplumun üyeleri ekonomik refahtan adil bir pay alamazlarsa demokratik eşitlik bozulur. Zamanla ekonomik gücü elinde bulunduranlar diğerlerinin özgürlüğünü sınırlandırabilir. Yani Rawls için bir bütün olan eşit özgürlük ifadesinde eşitlik zarar gördüğünde özgürlük de kaybedilir. Bunun önüne geçmek adına Rawls adaletin ikinci ilkesini ortaya koymuştur.

İkinci ilke bize, sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri dikkate alarak kurumların inşasında iki gereklilik dayatır. Bunlar ikinci ilkenin alt başlıkları olarak yazabileceğimiz adil fırsat eşitliği ve fark ilkesidir. Adil fırsat eşitliği o toplumdaki her pozisyonun herkese açık olması ve herkes için erişilebilir olmasını ifade ederken farkı ilkesi, sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin o toplumda bulunan en az avantajlı kesimin yararına olacak şekilde düzenlenmesini talep eder.

Adil fırsat eşitliğinin doğal özgürlük sistemindeki biçimsel fırsat eşitliğinin kusurlarını giderme amacı vardır. Rawls bununla sadece resmi anlamda kamu kurumlarının ve sosyal pozisyonların her vatandaşa açık olmasını kastetmez. Adil fırsat eşitliği, her vatandaşın bunları elde etmede adil bir şansa sahip olması anlamına gelir. Yani aynı beceri ve yeteneklere ve bunları kullanmada aynı motivasyona sahip olan insanlar kökenleri, içinde doğdukları ve yetiştikleri sınıf ne olursa olsun aynı düzeyde beklentilere sahip olabilirler (Rawls, 2001: 43-44).

Rawls’a göre adil fırsat eşitliği liberal eşitliği ifade eder. Liberal eşitliğin amaçlarını gerçekleştirmek için temel yapıya doğal özgürlük sisteminde var olanların ötesinde birtakım gereksinimler eklenir. Örneğin siyasi baskılara yol açabilecek kadar büyüyen gelir ve servet

dengelesizliğinin önüne geçmek için ekonomik güçlerin uzun vadeli eğilimlerini düzenleyen siyasi ve yasal kurumlar oluşturulmalıdır. Bu noktada eğitimin önemi de büyüktür. Toplum, ailelerin geliri ne olursa olsun her vatandaşa eşit eğitim fırsatı sağlamalıdır (Rawls, 2001: 44).

Fark ilkesi ise doğrudan toplumun en az avantajlı üyelerini konu edinir. Bu kesimin hedeflerine ulaşma ihtimali toplumun diğer kesimlerine göre çok daha zor ve sınırlıdır. Rawls bu kişiler için özgürlüğün değerinin daha avantajlı olanlara göre daha düşük olduğunu belirtir. Toplum bunu telafi etmelidir. Bu noktada ahlaki olarak keyfi dağılan eşitsizlikleri ortadan kaldırmak adına adil fırsat eşitliği fark ilkesiyle desteklenir. Bu ilke toplumdaki temel kurumları düzenler. O toplumdaki temel kurumlar en az avantajlıların en yüksek yararına işlemelidir. Yani fark ilkesi gelir dağılımında eşitlik gibi amaçları barındırmaz. Bu ilke var olan gelir eşitsizliğinin en az avantajlıların lehine düzenlenmesini talep eder. Pogge fark ilkesinin bu talebinin maksimin kuralıyla uyum içinde oluşuna dikkat çekmiştir. Zira fitrat durumundaki taraflar, sosyoekonomik kurumların tasarımlarını değerlendirirken kendilerinin sosyoekonomik olarak en kötü konumda olabileceklerini dikkate alacaklardır (Kocaoğlu, 2017: 79 vd.; Pogge, 2007: 107).

Fark ilkesi eşitsizliklere hiçbir kısıtlama getirmediği iddiasıyla çokça eleştirilmiştir. Örneğin eşitsizlikler marjinal olarak en az avantajlılara giden payı arttırdığı sürece hiçbir sorun yok gibi görünmektedir. Ancak Rawls'un da vurguladığı gibi hem adaletin birinci ilkesi hem de ikinci ilkedeki adil fırsat eşitliği, fark ilkesinden önce eşitsizliklere çeşitli kısıtlamalar getirir. Dolayısıyla leksikal düzeni ihmal edip önceki ilkeleri görmezden gelerek fark ilkesini eleştirmek doğru olmayacaktır (Rawls, 2017: 107; Rawls, 2001: 61; Freeman, 2018: 4).

Buraya kadar anlatılanlarla birlikte John Rawls'un hakkaniyet olarak adaleti ve ortaya attığı bu kavramın içinde özgürlüğe dair bir çerçeve çizilmiş oldu. Şimdi Rawls'un adalet kavramına getirdiği eleştiriler üzerinden Robert Nozick'in fikirlerine değinelim.

3. Hakkaniyet Olarak Adalet Karşı Yetkilenme Teorisi

John Rawls ile aynı dönemde yaşamış olan Robert Nozick (1938 - 2002), Rawls'un görüşlerini gerçekten önemsemekle beraber birçok noktada onu eleştirmiştir. Nozick, ahlak ve siyaset felsefesi alanlarında çalışan birinin Rawls'un görüşlerinden bağımsız hareket edemeyeceğini söyleyerek ya Rawls'un görüşüne katılmamız ya da neden katılmadığımızı

açıklamamız gerektiğini belirtmiştir. Bu minvalde ortaya koyduğu yetkilenme teorisi üzerinden hakkaniyet olarak adalete neden karşı olduğunu açıklamıştır.

Nozick, Rawls gibi faydacıların karşısında yer alarak bireylerin birbirinden ayrı olarak varlıklarına ve bireyin bağımsızlığına vurgu yapsa da Rawls'tan çok daha farklı sonuçlara ulaşır. Her iki düşünürün de Kant'ın insanların birer araç değil amaç olduğu ilkesine dayanarak faydacı teoriyi reddettiği söylenebilir. Nozick, Rawls'tan ziyade adaleti varsayımsal bir sözleşmeye dayandırmaktan kaçınsa da iki düşünür de geniş ölçüde liberalizmin toplum sözleşmesi geleneğinden faydalanarak adaleti eşit ve özgür bireylere göre ele alırlar. Ancak bu özgürlük ve eşitliğin adaletin içeriğine etkileri konusunda birbirlerinden ayrılırlar. Bunun sonucu olarak Nozick, Rawls'un refah devletinin aksine minimal devleti savunmuştur (Zwolinski, 2008: 147-154; Schaefer, 2007: 164).

Nozick için minimal devletin ötesi kabulü mümkün olmayacak kadar kapsamlı devlet türlerini simgeler. Adaletin ikinci ilkesini benimseyen Rawls'un refah devleti de bunlardan biridir. Dağıtıcı adalet minimal devletten çok daha geniş yetkileri elinde bulunduran bir devleti gerektirir ki bu yetkiler Nozick'e göre bireylerin haklarını ihlal etmektedir (Nozick, 2006: 203). Rawls'un aksine Nozick, bireyin özgürlüğü için devletin koruması gereken hakların yeterli olduğu, devletin müdahalesiyle bireylere tanınan haklarınsa tam aksine başkalarının özgürlüğünü kısıtladığını düşünür.

Nozick'e göre pozitif özgürlükler birilerine haklar tanırken diğerlerinin haklarını ihlal eder. Onun bu düşüncesi dağıtıcı adaletin karşısında yer almasının temel sebebidir. Nozick yeniden dağıtımın yapılamayacağını çünkü hiçbir kişi veya kurumun buna yetkisi olmadığını düşünür. Doğal talihin farklı etkilerini hafifletmek için adalete bir görev yüklenemez. Nozick bu argümanı desteklemek için tarihsel bir yetkilenme teorisini dağıtıcı adalete karşı yeterli bir açıklama olarak sunar (Williams, 2008: 490). Toplumdaki herkes diğerlerinden bir şey karşılığında veya hediye olarak başka bir şey alır. Yeni edinimler gönüllü takaslar ya da bireylerin eylemleri sonucunda oluşur. Nozick özgür bir toplumda bir otorite tarafından payların dağıtılmaya kalkışılmasını evlenecekleri kişiyi seçebilen bireylere eş dağıtmaya benzeterek kişi haklarının ihlaline vurgu yapmıştır (Nozick, 2006: 203-204).

Nozick için mülkiyet üç şekilde elde edilebilir (Nozick, 2006: 204-26):

1. Mülklerin ilk olarak edinilmesi (elde etmeyle ilgili adalet ilkesi)
2. Mülklerin bir kişiden bir başkasına transferi (transferlerle ilgili adalet ilkesi)
3. Mülklerle ilgili adaletsizliğin düzeltilmesiyle ilgili adalet ilkesi

Üçüncü ilke ilk iki ilkenin geçmişte ihlali sonucu ortaya çıkan adaletsizliklerin düzeltilmesini ifade eder. Özetle Nozick için mülk edinme bu üç yolla mümkündür. Eğer dünyanın adil bir yer olduğunu söyleyebiliyorsak bireyler belli bir malı adil bir satın alma veya transfer yoluyla haklı olarak elde ediyor demektir. Adalet için bundan fazlasının talep edilmesine gerek yoktur (Nozick, 1999: 151). Rawls'un bilgisizlik şalı tarafları paylaşılacak şeylerin birileri tarafından üretilmemiş de gökten inmişler gibi davranmaya davet ettiği için yetkilenmenin görülmesini engeller. İkinci olarak Rawls, kişilerin yeteneklerinin ahlaki olarak keyfi dağıldığı görüşünden hareketle bu yetenekleri kolektif bir varlık olarak ele alır. Nozick'e göre bu Rawls'un saygı duyduğu insan onuruna zarar verdiği gibi faydacılara yönelttiği eleştiriye benzer şekilde kişiler arasındaki ayrımın ciddiye alınmaması sorununa da yol açar (Schaefer, 2007: 167-168). Buna paralel olarak Nozick, bireylerin doğal yeteneklerini nasıl geliştirdiklerini ihmal ettiği gerekçesiyle de Rawls'u eleştirir. Zira bu bireylerin özerkliğinin ve kendi eylemlerin sonuçlarından sorumlu olmalarının ihlali anlamına gelir. Halbuki Rawls özerk varlıklar olarak insanlara saygıya vurgu yapan bir teori ortaya atmak istemiştir (Nozick, 1999: 214).

Yetkilenme teorisiyle Rawls'un benimsediği dağıtıcı adaletin kusurlarını göstermek isteyen Nozick, basketbolcu Wilt Chamberlain üzerinden verdiği örnekle dağıtıcı adaletin nasıl kişiye ait olana haksız şekilde müdahale ettiğini anlatmaya çalışır. Bu basketbolcunun yeni bir takımla sözleşme imzaladığını ve bu sözleşmeye maça gelen her seyirci için bilet fiyatından bir dolarlık bir ücret talep ettiğini düşünelim. Takımın bunu kabul etmesiyle birlikte bu oyuncu sadece biletlerden dahi yılda yüz binlerce dolar kazanabilir. Nozick'in yetkilenme teorisine göre bu oyuncunun elde ettiği her sent haklı olarak ona aittir. Zira basketbolcu çıkıp oyununu oynamış, seyirciler de tamamen kendi rızalarıyla ödemelerini yapmışlardır. Burada taraflar arası transferle ilgili adalet ilkesi görülür ve bu dağıtımda adil olmayan hiçbir şey yoktur. Kimse herhangi bir nedenle bu oyuncunun gelirinin “fazla” olduğunu iddia ederek yeniden dağıtım talep edemez. Seyirciler ile oyuncu arasında adil bir transfer yapıldığından üçüncü bir kişi veya kurumun sonradan ortaya çıkarak bir hak talebinde bulunması söz konusu olamaz (Nozick, 2006: 216-217).

Görüldüğü gibi Nozick'e göre insanlar doğal varlıkları üzerinde hak sahibidirler. Dolayısıyla bu varlıklarından meydana getirdikleri şeylerin de sahibi olurlar. O halde insanların eşit olmayan doğal varlıklarından eşit olmayan payların çıkmasında herhangi bir haksızlık yoktur. Ahlaki olarak keyfi olsun veya olmasın, insanlar doğal varlıkları ve bu doğal varlıklarının çıktıkları üzerinde hakka sahiptirler. Rawls, fitrat durumundaki tarafların bunun aksini kabul etmeleri için hiçbir geçerli argüman sunmamıştır. Yani Rawls'un doğal varlıkların keyfiliğinin doğal özgürlük sistemini reddetmek için geçerli bir neden olduğu iddiası kanıtlanmamış bir varsayımdan ibarettir (Meadowcroft, 2011: 189-190).

Yetkilenme teorisi Rawls'un dert edindiği sosyal ve doğal talihin yarattığı farkları hafifletmek ya da ortadan kaldırmak için bir önlem içermez. Adil bir sistem için bu eşitsizlikleri ortadan kaldırmak gerekmez. Aksine, bu eşitsizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik yeniden dağıtımçı kamu politikaları adaletin önünde bir engeldir. Bu politikalar dolaylı olarak kaynakların dağıtımı için uygun olduklarını varsayarlar ancak bireyler kendilerinin ve emeklerinin sahibi olduklarına göre bu varsayım yanlıştır. Bireyler mülkiyet elde etme ve devretme yetkilerini kullanarak maddi kaynaklar üzerinde eşit olmayan haklar elde edebilirler (Williams, 2008: 490-491). Zira Nozick için insanların birbirine eşit olarak davranmasını talep eden bir varsayım felsefi olarak gerekçelendirilmelidir. Örneğin bir kişi herhangi bir sebepten belli bir sinemayı tercih edip filmleri her zaman orada izleyebilir. Bu durumda bu kişi tercih ettiği sinemanın sahibine diğer sinema sahipleriyle karşılaştırdığımızda eşit davranmamıştır. Eşitlik ilkesi bu eşitsiz muameleyi yasaklar veya bu muamele sonucu oluşan eşit olmayan gelir ve servet dağılımının düzeltilmesini ister. Nozick bu durumu eleştirir ve insanlar arasındaki farklılıkların niçin haklı nedenlere dayandırılması gerektiğini sorgular. Değiştirebileceğimiz ya da telafi edebileceğimiz bir eşitsizliği neden değiştirip telafi etmemiz gerektiğini düşünelim? Nozick'e göre Rawls bu sorulara haklı bir cevap üretememiştir (Meadowcroft, 2011: 188-189).

Rawls toplumsal iş birliği sonucu ortaya çıkan çıkarların nasıl dağıtılacağı ile ilgilenir. Peki toplumsal iş birliği neden dağıtıcı adalet sorununu beraberinde getirir? İş birliği olmadığında, yani herkes kendi payını kendi çalışmasıyla ürettiğinde bir adalet sorunu olmayacak mıdır? Nozick'e göre Rawls'un bu soruya cevabı evettir. Buradan hareketle Nozick tekrardan toplumsal iş birliğinde hangi gerekçeyle adalet sorunun gündeme geldiğini sorgular. İş birliği yokken kimin ne üzerinde hakkı olduğu bilinir ve bir adalet talebi yoktur. Yalnızca birinin bir

başkasının sahip olduğunu çalabileceği gerçeği söz konusu olur ki bu durumda da yetkilenme teorisi adalet görevini yerine getirir (Nozick, 1999: 184-186).

Dağıtıcı adalet bütün malların bireylerin kendisi tarafından üretildiğini ya da bir şey karşılığında veya hediye olarak elde edildiğini ihmal eder ve bu mallar bir merkezden dağıtılıyormuş gibi davranır. Örneğin her biri ayrı bir adada iki yıl boyunca tek başına çalışan Robinson Crusoe'lar olsun. Bunların ürettikleri her ürün kendilerine aittir. 2 yılın ardından bir şekilde iletişime geçseler de bu gerçek değişmez. Artık iletişimde oldukları için herhangi bir gerekçeyle daha çok üreten ve daha iyi durumda olan Crusoe daha kötü durumda olana bir şey borçlu olmaz. Nozick bu örnek ile toplumsal iş birliğinden dolayı Rawls'un fark ilkesinin kabul edilebilir olmadığını göstermek istemiştir. Buna ek olarak doğal yetenekleri sayesinde daha iyi konumda olanlar yeni bir şey icat etmek gibi herkese büyük avantaj sağlayacak şeyler ürettiklerinde toplumdaki en az avantajlılar da bundan faydalanır. Nozick bunun yetersiz görülüp doğal yeteneklere sahip olanlardan daha fazla vergi alınmasına karşı çıkmıştır (Schaefer, 2007: 167). Ancak Rawls'un fark ilkesi eşitsizliklerin en az avantajlıların en yüksek yararına olacak şekilde düzenlenmesini gerektirir. Rawls, Nozick'in bahsettiği durumda en az avantajlıların bundan faydalandıklarını inkâr etmez fakat bunu yeterli de görmez. Bunun sebebi daha önce zikredildiği gibi yetenekleri kişilerden bağımsız ele almasıdır. Hiç kimse öncesinde sahip olduğu yeteneği hak etmek için bir şey yapmamıştır.

Robinson Crusoe örneği ise tam bir toplumsal iş birliğini yansıtmamaktadır. Crusoe'lar için söylenenler doğru olabilir ancak toplumsal iş birliği durumunda her şey daha karmaşık bir hale gelir. Bu durumda toplam çıktı bir bakıma herkesin ürünü olur. İşte bu toplumda ürünün nasıl dağıtılacağı sorunu dağıtıcı adalet sorunudur. Nozick bunun kabul edilmesi durumunda da fark ilkesinin başarısız olacağını düşünür. Çünkü bireylerin emeklerinin ortak üretimdeki paylarını açıkça ölçmemiz çoğu zaman mümkün değildir. Ayrıca fark ilkesi bireyleri farklı işler yapmaları ya da herkesin yapamadığı bazı işleri yürütmeleri için teşvik eder. Nozick'e göre bu teşviklerin tam olarak kimlere ve ne kadar verileceği de bilinemez. Teşvik verilse dahi bunun sonucunda motivasyonu artan bireylerin ilave katkısı teşvik için katlandığımız maliyetten büyük olur mu? Nozick'e göre bu soruların cevapları verilemeyeceğinden fark ilkesinin gerçekleştirilmesi de mümkün olmaz (Nozick, 1999: 188-189). Ayrıca fark ilkesi gelir ve servet dağılımında doğal yeteneklerin etkisini ortadan kaldırmak istese de kendi içinde doğal yeteneklere göre bir dağıtıma izin verir (Meadowcroft, 2011: 188).

Özetle Nozick, hakkaniyet olarak adaletle genel ve özel olarak ayırabileceğimiz iki temel sebep üzerinden karşı çıkar. Birincisi hakkaniyet olarak adaletin minimal devletin ötesinde daha kapsamlı bir devleti gerektirmesidir. Rawls için temel özgürlükler birtakım pozitif hak ve özgürlükler ile korunmalıdır. Aksi takdirde birçok vatandaş için temel özgürlüklerin değeri azalır, hatta kullanımı mümkün olmaz. Nozick ise tam aksine, bir kesimin haklarını korumak adına pozitif hak ve özgürlüklerin devreye girmesinin başkalarının özgürlüğünü ihlal ettiğini düşünür. Buradan hareketle ikinci sebebe fark ilkesinin adil olmayışına erişiriz. Nozick çeşitli nedenlerden hareketle fark ilkesinin haklı olmadığını düşünür. İlk olarak bu ilke en az avantajlıların durumunu iyileştirmeye çalışırken diğerlerinin temel özgürlüklerine müdahalede bulunur. İkincisi fark ilkesi ahlaki olarak keyfi sebeplerden meydana gelen sonuçları düzeltmek istese de ahlaki olarak keyfi sebeplere göre bir dağıtım öngörür. Üçüncü olarak da Nozick'in yetkilenme teorisinde ifade ettiği gibi kişilerin doğal yeteneklerinin ve bunun sonucunda ürettiklerinin üzerinde hak sahibi olmaları fark ilkesinin adil olmadığını gösterir. O halde ortaya çıkan eşitsizlikler haklıdır ve düzeltilmesi gerekmez. Nozick için adaletin bu eşitsizlikleri ortadan kaldırmak gibi bir görevi yoktur.

4. İki Adalet Görüşü Çerçevesinde Özgürlük

Hakkaniyet olarak adalet ve yetkilenme teorisi temelde Rawls'un deyimiyle devletin müdahalesiyle mümkün olan özgürlükler noktasında ayrı düşerler. Zira Nozick için böyle bir durum söz konusu değildir. Nozick sadece devletin koruması gereken özgürlüklerin varlığını kabul eder. Rawls ise bunun yanında devletin belli müdahaleler ile birtakım özgürlükleri mümkün kılması gerektiğini düşünür. Bu da iki düşünürü devletin ekonomik hayatta ne kadar var olması gerektiği konusunda birbirinden ayırır. Böylece bir tarafta minimal devletle bireyleri için sınırsız ekonomik özgürlükleri savunan Nozick, diğer tarafta yine bireylerin özgürlüğü için devlet müdahalesini destekleyen refah devleti savunucusu Rawls'u görürüz.

Böylece iki düşünür arasındaki çatışmayı ekonomik özgürlük kavramı üzerinden ele alabiliriz. Ekonomik özgürlük bireylerin üretme, tüketme, yatırım yapma ve bir işte çalışma gibi ekonomik faaliyetleri yerine getirirken bir engelle karşılaşmamasını, özgür olmasını ifade eder (Miller ve Kim, 2013: 19). Ekonomik özgürlük bireyin özerkliğini savunurken sahip olunan gelir ve servete dair bir sınır koymaz. Ancak Rawls gelir ve servet eşitsizliklerindeki artışın bir noktadan sonra daha az gelir ve serveti olanların temel özgürlüklerine zarar vereceğini düşündüğünden buna karşı çıkar. Nozick ise Rawls'un aksine bu sınırlamanın adil

olmadığını düşünür. Amartya Sen (1933 - ...) Nozick'in bu anlayışını iki yönden eleştirmiştir. Birincisi, Sen'e göre pozitif özgürlükleri kabul etmemiz negatif özgürlüklerin kendi başına değerini ortadan kaldırmaz. İkinci olarak ise negatif özgürlüklerin mevcut olduğu durumda gıda arzında bir yetersizlik olmamasına rağmen modern dünyada yaşanan bazı kıtlıkların önüne geçilememiştir. Sen için bu facialar Nozick'in özgürlük anlayışının yetersiz kaldığına veya başka bir deyişle Rawls'un pozitif özgürlükleri hesaba katmada haklı olduğuna bir örnek oluşturabilir (Sen, 1988: 275).

Sen kıtlık örneğindeki gibi yeterli besin alamama veya sağlık hizmetlerinden faydalanamama, temel siyasi ve medeni haklara erişmede sorunlar yaşama durumunu “özgürlüksüzlük” olarak tanımlar. O halde Sen için özgürlüğü; ekonomik özgürlük, siyasi özgürlük ve sosyal mal ve hizmetlere erişim özgürlüğünden ayrı düşünemeyiz. Sen'e göre özgürlük kısaca yaşamaya değer bir hayat yaşama yeteneğine sahip olmaktır. Örneğin eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim mümkün olmadığında toplumdaki yasalar sınırsız haklar tanısa dahi bazıları için ekonomik özgürlükler kısıtlanmış demektir (Miletzki ve Broten, 2017: 10-11). Pozitif özgürlüklerin yokluğunun toplumun belli bir kesimini yaşamaya değer bir hayat yaşama yeteneğinden mahrum bıraktığı fikriyle Sen, özgürlük konusunda Nozick'ten ziyade Rawls'u haklı görmemize destek olur.

Nozick ile Rawls arasındaki çatışmanın temelinde yatan sebep bireyin yeteneklerine dair fikir ayrılığıdır. Nozick bireyi yeteneklerinin sahibi olarak görürken Rawls bu yeteneklerin ahlaki olarak keyfi dağıldığını, kimsenin yeteneklerini hak edecek bir şey yapmadığını düşünür. Bu genetik miras bireyin çabasından bağımsız olduğundan hak edilmesi söz konusu değildir (Eren, 2008: 185). Dolayısıyla Rawls için bireyler yeteneklerinden dolayı elde ettikleri üzerinde mutlak bir mülkiyet hakkına sahip kabul edilemez. Bunun bir sebebi de yeteneklerin belli dönemler çok talep görmesi belli dönemlerde ise hiç talep görmemesidir. Örneğin bir X işini düşünelim, Y zamanında bu işe hiç talep yokken Z zamanında talep patlaması yaşanmış olsun. Y zamanında yaşayıp X konusunda yetenekli olan birey A bu yeteneği ile neredeyse hiçbir şey kazanamazken, Z zamanında yaşayıp yine X konusunda yetenekli olan birey B çok büyük kazançlar elde edebilir. A'nın hiç para kazanamadığı ancak B'nin çok büyük meblağlar elde ettiği iki durumda da bireyler bunu hak edecek bir şey yapmamışlardır. Rawls'un bu düşüncesi bireyin toplumla olan bağını kabul eder ve bazı durumların sadece birey üzerinden

değil toplum etkisiyle oluştuğunu hesaba katar. Bu pencereden bakıldığında Nozick bireyi toplumdan soyutlayarak toplum etkisini ihmal etmiş gibidir.

Buraya kadar söylenenlerden hareketle adalet ve özgürlük kümelerinin ne denli iç içe geçtiği açıktır. Bir adalet fikri ortaya atılırken özgürlüğün sınırları çizilmiş olur veya ters açıdan bakılırsa bir adalet fikrine sahip olabilmek için kesin bir özgürlük tanımına ihtiyaç vardır. Adaletle dair düşüncelerimiz özgürlüğün sınırlarını belirlerken özgürlük tanımı da adaletin gerçekte ne olduğunu belirler. Adaletle özgürlüğün bu ayrılmaz ilişkisi Rawls ve Nozick'in birbiriyle çatışan adalet fikirleri sayesinde net olarak görülebilmektedir.

Rawls özgürlüğü adaletin belirleyicisi olarak kullanmış ve her ne sebeple olursa olsun eşit temel özgürlüklerin zarar görmemesi gerektiğini kabul etmiştir. Zira temel özgürlüklerdeki eşitliğin zarar görmesi adaletsizlik anlamına gelir. Temel özgürlüklerin toplumun belli bir kesimi için zarar görmesi de ekonomik gerçeklerle ilişkilidir. Ekonomik anlamda dezavantajlı grupların konumlarından dolayı sahip oldukları temel özgürlüklerin değeri toplumun diğer kesimlerine göre daha düşük olacaktır. Artan gelir ve servet eşitsizliği artık çok düşük gelire ve sınırlı servete sahip olanlar için Sen'in bahsettiği özgürlüksüzlük durumuna düşmeyi ifade eder. Örneğin kişi görünürde özgür olmasına rağmen biçimsel fırsat eşitliği onun iyi bir eğitim almasını sağlayamaz, bunun sonucunda asgari ücretle piyasada iş görmesi onun ortalama üzerinde bir maaşa sahip beyaz yakalıdan hayatın birçok alanında geri kalmasına sebep olur. Barınma, sağlık, eğitim ve çeşitli kültürel faaliyetlere erişme hakları beyaz yakalıya göre oldukça sınırlıdır. Bu yüzden Rawls biçimsel fırsat eşitliğinin değil "liberal eşitliğin" sağlanması gerektiğini bunun da adil fırsat eşitliğinin sunulmasıyla mümkün olacağını düşünmüştür (Rawls, 2001: 43-44). Ayrıca fark ilkesiyle bu asgari ücretli bireyi destekleyerek onun sahip olduğu temel özgürlükleri kullanabilmesini amaçlar.

Nozick ise adaletle ve adaletin gerektirdiğine farklı bir açıdan odaklanarak adil bir sürecin sonunda elde edilenler üzerinde tekrardan bir tartışmayı kabul etmemiştir. Yetkilenme teorisiyle adil edinimi açıklamış ve adaletin eşitliği sağlamak gibi bir görevi olmadığını savunmuştur. Nozick için özgürlük, adil eylemlerde bulunan bireye dışarıdan bir müdahalenin olmamasını ifade eder. Bu durumda hakkaniyet olarak adaletin adil fırsat eşitliği ve fark ilkesi özgürlüğe bir müdahale olarak görülür. Bireyin özgürlüğüne müdahale ise adaletsizlik demektir. Nozick için toplumun bir kesiminin diğer kesimine göre daha iyi veya daha kötü hayat beklentilerinin olması adaletin konusu değildir.

5. Sonuç

Düşüncelerinde ortak noktalar bulunmasına rağmen Rawls ve Nozick'in adalet teorileri birbirinden tamamen farklı yollarda ilerler. Bu ayrılığın temel sebebi iki düşünürün özgürlüğe farklı açılardan bakıyor olmasıdır. Bir taraftan özgürlüğü bireyi faaliyetlerinde serbest bırakmak şeklinde algılayan Nozick, diğer tarafta ise bireyin haklarını kullanabilmesini dert edinen ve bu minvalde devlet müdahalesini gerekli gören Rawls'un özgürlük anlayışı bulunur. İki görüşün çatışmasının yoğunlaştığı nokta ise ekonomik özgürlüklerdir. Zira ekonomik özgürlük kavramı bireyin ekonomik faaliyetlerinde serbest bırakılmasını savunur ve edinimlerin adil olmasından yola çıkan Nozick'in adalet anlayışına uygundur. Fakat Rawls sınırsız ekonomik özgürlüklerin gelir ve servet dağılımında büyük eşitsizliklere sebep olabileceğini, bunun da bazı vatandaşlar için temel özgürlüklerin değerinin azalması anlamına geleceğini öngörür.

Burada özgürlük ve adalet arasındaki ilişki açıkça görülür. Rawls için adaletin temelinde eşit özgürlükler yer alırken Nozick adaletle eşit özgürlükleri korumak gibi bir görev yüklemeyiz. Edinimler adalet uygun olarak gerçekleştiyse her şey olması gerektiği gibidir. Sürecin getirdiği gelir ve servet eşitsizlikleri sebebiyle devletin müdahalede bulunması kabul edilemez. Zira bu müdahale doğrudan bireyin özgürlüğünü ihlal eder ve adil değildir. Nozick adil olanla ahlaki olanı birbirinden ayırmış gibidir. Örneğin ahlaken insanların birbirine yardım etmesi gerektiği söylenebilir ancak devlet adaleti yerine getirmek adına bireylerin rızası olmadan başka bir bireye yardım etmek adına vergi koyamaz. Bu adaleti sağlamaktan ziyade adaletsizlik yaratır. Fakat çalışmada bahsedildiği üzere Nozick itirazlarında bireyin toplumla olan bağıını ihmal etmiştir. Bireyin toplumun bir üyesi olarak toplumla var olduğu gerçeğini hesaba katarsak Rawls'un arzu ettiği müdahalelerin adaletle zarar vermediği aksine eşit temel özgürlükleri korumak adına adaletle hizmet ettiği görülebilir.

Sonuç itibarıyla adalet ve özgürlük birbirinden ayrı ele almak mümkün değildir. Örneğin hakkaniyet olarak adaleti benimseyen bir kişi Nozick'in özgürlük anlayışına tabi olamaz. Zira hakkaniyet olarak adalet Nozick'çi özgürlüğe müdahale eder. Ters açıdan baktığımızda adaleti yetkilenme teorisi çerçevesinde ele alan biri Rawls'çu özgürlüğü reddedecektir. Yetkilenme teorisinde devlet müdahalesini öngören özgürlük anlayışına yer yoktur. O halde adalet ve özgürlük birbirini tamamlayan, iç içe geçmiş kavramlardır. Hangi açıdan bakarsak diğerini belli bir çerçeveye oturtmuş oluruz. Adalet kavramından yola çıktığımızda bu

beraberinde buna uygun bir özgürlük tanımı getirirken özgürlükten yola çıktığımızda da adaletin ne olduğu sorusuna o özgürlük tanımına göre cevap buluruz.

Nitekim toplumdaki bir bireyin özgürlüğünün kısıtlanmasının adaletsizlik anlamına geldiği açıktır. Toplumda her vatandaşın özgürlüğü korunuyorsa bu toplumun adil bir sisteme sahip olduğunu söylemek de doğru olacaktır. Böylece hem eşit temel özgürlükleri koruyan yani her bireye özgürlüğünü verip onu kullanmasını sağlayan hakkaniyet olarak adaletin hem de adil edimleri tanımlayıp bunların sonucuna müdahalede bulunmayı reddeden yetkilenme teorisinin kendi içinde tutarlı olduğu söylenebilir. Zira birbirinin belirleyicisi olan adalet ve özgürlük her iki teoride de uyum içinde hareket etmektedir. Bu teoriler arasındaki çatışmaya karşın her bir teori içinde adalet ve özgürlüğün uyumu iki kavramın bütünlüğünü açıkça ortaya koyar.

Kaynakça

- Barry, B. (1973). *The Liberal Theory of Justice: A Critical Examination of the Principal Doctrines in "A Theory of Justice" by John Rawls*. London: Oxford University Press.
- Bercuson, J. (2014). *John Rawls and the History of Political Thought*. New York: Routledge.
- Buchanan, A. (1980). A Critical Introduction to Rawls' Theory of Justice. H. G. Blocker, & E. H. Smith içinde, *John Rawls's Theory of Social Justices* (s. 5- 41). Athens: Ohio University Press.
- Eren, A. A. (2008). Piyasa: Tarihi, Teorisi ve Eleştirileri (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara).
- Freeman, S. (2018). Rawls on Distributive Justice and the Difference Principle. S. Olsaretti içinde, *The Oxford Handbook of Distributive Justice* (s. 1-31). Oxford: Oxford University Press.
- Kocaoğlu, M. (2017). *John Rawls Adalet Teorisi ve Temel Kavramları*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Kukathas, C., & Pettit, P. (1990). *Rawls: A Theory of Justice and Its Critics*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Meadowcroft, J. (2011). Nozick's Critique of Rawls: Distribution, Entitlement and the Assumptive World of Theory of Justice. R. M. Bader içinde, *Nozick's Anarchy, State and Utopia* (s. 168-196). Cambridge University Press. doi:10.1017/CCOL9780521197762
- Miletzki, J., & Broten, N. (2017). *An Analysis of Amartya Sen's Development as Freedom*. London: Macat.
- Miller, A. T., & Kim, A. B. (2013). Defining Economic Freedom. H. K. R., & F. E. J. içinde, *2011 Index of Economic Freedom* (s. 19-27). The Heritage Foundation. Ocak 12, 2022 tarihinde http://www.tusciafisco.it/images/files/6_Chapter%202.pdf adresinden alındı.
- Nozick, R. (1999). *Anarchy, State and Utopia*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Nozick, R. (2006). *Anarşi, Devlet ve Ütopya*. (A. Oktay, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Pogge, T. (2007). *John Rawls: His Life and Theory of Justice*. (M. Kosch, Çev.) New York: Oxford University Press.
- Pogge, T. W. (1989). *Realizing Rawls*. New York: Conell University Press.

- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Rawls, J. (2001). *Justice as Fairness: A Restatement*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rawls, J. (2007). *Siyasal Liberalizm*. (M. F. Bilgin, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rawls, J. (2017). *Bir Adalet Teorisi*. (V. A. Coşar, Çev.) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Sandel, M. J. (1998). *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schaefer, D. L. (2007). Procedural versus Substantive Justice: Rawls and Nozick. *Social Philosophy and Policy*, 24(1), 164-186. doi:10.1017/S0265052507070070
- Sen, A. (1974). Rawls Versus Bentham: An Axiomatic Examination of the Pure Distribution Problem. *Theory and Decision*, 4(3), 301-309. doi:10.1007/bf00136651
- Sen, A. (1988). Freedom of Choice: Concept and Content. *European Economic Review*, 32(2-3), 269-294. doi:10.1016/0014-2921(88)90173-0
- Williams, A. (2008). Liberty, Equality and Property. J. S. Dryzek, B. Honig, & A. Phillips içinde, *The Oxford Handbook of Political Theory* (s. 489-506). Oxford University Press. doi:10.1093/oxfordhb/9780199548439.003.0027
- Worland, S. T. (1973). the Economic Significance of John Rawls' "A Theory of Justice". *Nebraska Journal of Economics and Business*, 12(4), 119-126. Şubat 15, 2021 tarihinde <https://www.jstor.org/stable/40472471> adresinden alındı
- Zwolinski, M. (2008). The Separateness of Persons and Liberal Theory. *The Journal of Value Inquiry*(42), 147-165. doi:10.1007/s10790-008-9107-y

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Kamu Yönetimi Geleneği Açısından Osmanlı'da Ahilik Kurumu (Devlet Ana Eseri'nin Ahilik Değınileri Üzerinden Bir Değıerlendirme)

Ahi Organization in the Ottoman Empire in Terms of Public Administration Tradition (An Evaluation of The Novel Devlet Ana on The Virtues of Akhism)

Azize Serap TUNÇER¹

Öz

Bir ahlak ve sanat okulu, esnaf teşkilatı, kooperatif, sivil toplum kuruluşu olan Ahilik teşkilatı, 13.yüzyıldan 18.yüzyıl başlarına kadar Anadolu toplumunun ekonomik ve sosyal hayatını düzenlemiştir. İmparatorluk düzeyinde örgütlenen ahilik kurumu, iktisadi faaliyet alanı yanında, bir sivil toplum örgütü olarak, toplumsal yapının dinamizmini ve gücünü de desteklemiştir. Böylece tüm kentlerde yeni ve farklı kurallarla örölü daha canlı bir kent hayatı ortaya çıkmıştır. Bu örgütler, bazı ekonomik, siyasal, sosyal ve hatta askeri konuların çözümünde önemli bir rol oynamışlar ve aynı zamanda çözüm üretmede, insanlar ve yerel otoritelerle iletişim teknikleri kullanmışlardır. Kurumun ilke ve değıerleri esas itibarıyla Osmanlı Devleti'nin de temel değıerlerini oluşturmuştur. Toplumların yaşadığı, hemen tüm toplumsal, siyasal ve ekonomik değışmeler, romancılar için önemli malzemeler sunarlar. Kemal Tahir'in ünlü Devlet Ana romanında, Osmanlı İmparatorluğının kuruluş yıllarında Ahilik kurumunun nasıl önemli bir rol oynadığı açıklanmıştır. Çalışmada, romanda ele alındığı şekliyle Ahiliğın tüm yönleri işaret edilmektedir. Ahiliğın temel işleyiş çerçevesine bugünün ilkeleriyle bakıldığında otoriter bir devlet yapısı içinde etkin bir yönetim sistemi kurdukları söylenebilir.

Jel Kodları: L31, H10, N10, M14.

Anahtar Kelimeler: Ahilik, kamu yönetimi, Osmanlı, roman

Abstract

Akhi community, which is a school of ethics and arts, an institution of artisans, a cooperative, a non-governmental organization, regulated economic and social life of the Anatolian society from 13th century to the early 18th century. Having been organized across the Empire, the ahi institution, in addition to its functions in the economic sphere, supported the dynamism and strength of the social structure as a sivil society organisation. Thus in the all cities started a new bright and different urban life in that years. These organizations play an important role in overcoming some economic, politic, societal even military issues and also use contact techniques in finding solutions to help people and local authorities. The principles and values of the institution essentially formed the basic values of the Ottoman Empire. Almost every social, political and economic changings that societies lived has offered important materials to the novelists. In Kemal Tahir's famous novels Devlet Ana is explained, how was playing an important role of Ahilik, in the Ottoman Empire's beginning years. In this work is noted every perspectives of Akhism, which we found in this novel. When we look at the basic operating framework of the Akhism with today's principles, it can be said that they have established an effective governance systematic within an authoritarian state structure.

Jel Codes: L31, H10, N10, M14.

Keywords: Ahhism, public administration, Ottoman, novel.

¹Prof. Dr. Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Faköltesi, Sosyal Hizmet Bölüm Başkanı
serap@seraptuncer.com. Orcid: 0000-0001-8629-4828

1. Giriş

Ülkemizde kamu yönetimi geleneği, ağırlıklı olarak bürokrasi odaklı kamu kurumları üzerinden irdelenir. Ancak reel tarihe bakıldığında, kamu yönetimi içerisinde ekonomi politikalarının önemli bir yer tuttuğı ve bu politikaların oluşumunda da sivil ekonomik kuruluşların etkin rolü olduğu görülür. Nitekim var olan ilişkinin görmezden gelinmesi üzerine kurulu kuramsal çerçevenin, küreselleşme akımları ile birlikte değıştiğı gözlemi ve yönetim dilinin işletme literatürü lehine alan kaybı ile bu ilişki iyice su yüzüne çıkmıştır.

Bugün kamusal tüm görevlerin “özel sektör”e devredilmesi ya da kamu örgütleri özel sektör işbirliği ile yapılması olumlanmakta; en üst yönetim kademelerinde “kamu yönetimi deneyimi” yerine “özel sektör deneyimi” tercih unsuru haline gelmektedir.

Kaldı ki siyasi tarih anlatımında da kriz dönemlerinde iş adamları örgütleri başta olmak üzere ekonomik kurumların kamu yönetim politikalarına dahil, uzman raporları, beyanatları, gazete ilanları vb yollarla etkin katkıları yer almaktadır.

Anadolu geleneğindeki “ahilik” akımı da özel sektörün “yönetime katkı sunması” alışkanlığının simgesel kurumlarından biri olup; hala yaşayan ruhuyla da gücünü sergilemektedir. Bu çalışmada, bahse konu yönetim-ekonomi ilişkisinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yansıması olan Ahilik ve Osmanlı yönetimi ilişkisinin gücü, bir edebiyat eseri değinileri eşliğinde irdelenmektedir.

Kemal Tahir'in “Devlet Ana” adlı eseri, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş serüvenini neredeyse dönemin diliyle veren son derece etkileyici bir yapıttır. Roman küçük bir göçebe aşiretinin yoksulluk ve baskınlardan korunmaya odaklı yönetiminin, Osman beyle birlikte genişlemeye başlaması ve Bizans ve Moğol baskısından yılmış insanları yönetme yeteneği ve ilkelerinin detaylarını vermektedir. Bu anlamda eser, canlı yazı dili ile roman özelliğini korurken aynı zamanda tarihi olayları da gerçeğe uygun şekilde canlandırma becerisini taşımakta; yanı sıra yönetim bilim ve sanatına dair pek çok temel ilkeyi de sergilemektedir. Tahir'in Türkçeyi dönemin ağız ve canlılığıyla aksettirmeyi büyük bir başarıyla gerçekleştirdiğı eseri 1967 yılında yayınlanmış ve 1968 Türk Dil Kurumu Roman Ödülü'nü kazanmıştır.

Romanın kuruluş sürecine dair en önemli vurgularından biri de Ahilik Teşkilatının Osmanlı'daki rolünü sergilemesidir. İşte bu çalışmada romandaki bu Ahilik vurguları ele alınacak ve yönetim açısından Ahilerin gücü ve ilkelerinin rolü değeriendirilecektir.

2. Ahilik Kurumu

Ahilik kavramının İslam dünyasında Abbasi halifesi Nasır Li-dinillah tarafından kurumsallaştıran “fütüvvet” kurumu’ndan türediğı ve Anadolu’da 13.yüzyıldan itibaren yayılmaya başladığı bilinmektedir.

Anadolu’daki Ahilik ise “fütüvvetten farklı, mesleki kuruluş olarak, Anadolu Türklerinin şekillendirilip kendi damgalarını vurarak geliştirdikleri” bir kuruluştur. Kuruluşun amacı öncelikle, 13. yüzyıl civarında Asya’daki büyük ve gelişmiş Türk kentlerinden gelen “sanat ve meslek sahiplerine kolayca iş kurmak, yerli Bizans sanatkarları ile rekabet edebilmek” olarak açığa çıkmaktadır (Baykaler vd. 2017: 15). Görüldüğü gibi öncelikle ekonomik bir dayanışma amaçlanmaktadır. Elbette üretimde kaliteyi garanti etmek ve ahlaklı üretici yetiştirmek hedefi de bulunmaktadır.

Buna karşın, Anadolu’da tarım ve askerlik Türklerin yükümlölükleri olduğundan, Rum ve Ermenilerin sanat ve ticarete daha gelişkin olmaları da süregelen bir durumdur. Örneğın klasik dönemde ipek yolu ile önemli ticaret yollarının uğrak noktası olan Çankırı merkezde, ahilik geleneğine bağılı olarak faaliyet gösteren esnaf ve tüccar hakkında da ciddi bilgiler ortaya çıkmaktadır. Çankırı’daki ticaret mahalle bazında incelendiğinde, ağırlıklı olarak “Rum ve Ermeni milletinın mütemekkin olduğu (ikamet ettiğı) mahalleler” öne çıkmaktadır (Arslan, 2008: 403-404).

Kıvılcımlı (1996: 298-299), “köy üretmenleri örgütü” olarak Bektaşileri, “şehir üretmenlerinin örgütü” olarak da Ahileri tanımladıktan sonra, “Mevleviler, Rufailer, Yunus Emreler, Süleyman Çelebi’ler, hepsinin, İslam dininde Türk toplumunun inanç gücüyle Rönesanslar yapmış” davranış değerişiklikleri yaratmış düşünceler olduklarını belirtir.

2.1 Ahiliğın Kuruluşu

Esasen bir meslek örgütlenmesi olan ve esnaflığa dayanan bu kurum, ekonomik gücü arttıkça askeri ve siyasi roller de üstlenmiş görünmektedir. 1236 yılında Horasan’da doğmuş olan Ahi Evran’ın, asıl adı Mahmud Nureddin, takma adı Nimetullah’dır.. Köseadağ Savaşı’ndan sonra

Moğol baskısı ile Anadolu’ya göç eden Oğuz Türkleri arasında bulunan Ahi Evran’ın ailesi önce Konya’ya yerleşmiş; daha sonra Denizli ve Kayseri’ye geçmiş, sonunda Kırşehir’e yerleşmiştir... Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda önemli rol oynayan binlerce ahi yetiştiren Ahi Evran, 1329’da 93 yaşındayken ölmüştür (Ekinci, 2012: 42, 44).

Ahilerin ahlak esaslarını, görgü kurallarını, törenlerini, geleneklerini, anlatan eserlere ‘‘fütüvvetname’’ denir... 740 edebın tamamını yaşayışında uygulayan insan ‘‘insan-ı kamil’’ mertebesinde görölmektedir (Ekinci, 2012: 37).

Nitekim Tahir (1975: 111), Ahilik kuşağı kuşanmak isteyen kişiye sorduğı sorularla bu ilkeleri şöyle özetler: ‘‘Ey can, kulağını aç! Yola girmek dileğindesin. Şöyle bil ki, Ahilik ince yoldur ve de çetin yoldur ve de gayet sarp yoldur. Yüreğine, bileğine, güvenmeyen girmemek gerekir. Çünkü yüceleyim derken batağa batmak vardır. Yolumuz anlamaklık yoludur ve de inanmaklık yoludur ve de tutmaklık yoludur. Törelere tutmaya gücün yeter mi? Yüreğın ne demek?’’.

Göröldüğü gibi burada Ahiliğın, ‘‘ince, çetin, sarp’’ bir yol olduğunu bilmesi ve bu yola girenlerin, ‘‘yüreğine ve bileğine’’ güvenmesi; ‘‘anlamak ve inanmak ve de töreleri tutmak’’ gerekliklerine riayet etmesi beklenir ki; bunlar için her şeyden önce ‘‘yürek’’ gerektir. Nitekim yöneltilen bu sorulara, ‘‘-beliii’’ yani ‘‘evet kabulüm’’ yanıtı alınırsa, Ahilik yolunun başlangıcına gelinmiş olmaktadır.

Burada anlatılanlar esasen bir meslek ahlakı ilkeleri gibi görönmekte ise de aynı zamanda bir ‘‘kamil-insan’’ modeli yaratmaktadır ki, bu insanın, yalnız ekonomik değil, askeri ve idari açıdan da özlenen bir modeli temsil ettiğı ortadadır.

2.2 Ekonomik Gücü

Ahiliğın ilk gelişkin sanat kolunun ‘‘deri işçiliğı’’ olması, göçebe Türk kültürü için bu iş kolunun önemi ile çakıştığından; iki yaklaşımdan büyüyen bir güç oluşmuştur. ‘‘Göçer yaşamının geliştirdiğı en önemli tekniklerin dericilikte bulunmasının doğal’’ olduğunu belirten Kuban (2017: 58), Kazakistan’ın Pazırık bölgesinde ‘‘on iki tür deri işleme tekniğı saptandığını’’ eklemektedir.

Debbağlık ve deri işçiliğı alanında ‘‘sanat pir’ının Ahi Evran Nasuriddin Mahmut olduğı’’ ve deri işçiliğının, dönemin yaşam koşulları için önem taşıyan birçok eşyada kullanıldığı

bilinmektedir. At eyeri, kolan, kayış gibi at kullanmakla ilgili eşyaların yanı sıra, ayakkabı, giysi ve her türlü eşyanın içine konulduğu takımlar, torbalar, kovaların üretiminde de deri kullanılmıştır (Ekinci, 2012: 52). Dolayısıyla dericilikle başlayan zanaat gücünün diğer sanat kollarıyla da yayıldığı görülür. Nitekim Ahi Evran-ı Veli önderliğinde Anadolu'da güç ve önem kazanan bu sivil yapılanma, Anadolu ve Balkanlar'dan Orta Doğu ve Kafkaslara kadar yayılmış; "Türk Fütüvvet Hareketi" olarak kabul edilmiştir. Böylece kurulduğu 13. yüzyıldan, 20.yüzyıla kadar kesintisiz bir biçimde Anadolu'nun bütün şehir ve köylerinde yaşayan Türk toplumunda, varlığını sürdürmüştür (Ekinci, 2012: 16).

İşte Ahilerin bu gücünü Tahir (1975: 37) şöyle aktarır: "-Bizim buraların çarşısı pazarı Ahilerden sorulur. Subaşı da karışabilemez, tekfur da... Kadı karışır az biraz, kitabın yazdığı kadarcık".

Bu güç aslında örgütlülüğün, özdisiplininin, dayanışmanın ve üretimin gücüdür. Diğer yandan özellikle de Tahir'in tanımladığı şekliyle serserilik yapan, ortalığı haraca kesen, afyon içen "cavlak"lara karşı, Ahilerin silahlı güç olarak direnmeleri de zorunluluk haline gelmektedir.

Şöyle aktarır bu konuyu: " 'Cavlak' deriz bunlara biz... İyi saymayız. Her kötülük vardır bu takımda... Utanmaz bunlar: varlıklıdan haraç ister vermeyeni öldürür. Varlıksızın nesini bulursa alır, 'acından ölür mü?' demez. Bir zamanlar Moğol'a hizmet ettiler, ordusuna girip... Bellerinde gördüğün meşin torba afyonluktur, gece gündüz yutarlar afyonu... Şimdi Sema'a durdular. Hoplayıp zıplar, sonunda çoğu düşer bayılır. Bayılanı Tanrı'ya varmış sayar bu avanaklar! 'Pirimiz Adem Baba' derler. Bu hesapça Hava anamız da anaları olur... Soğuk sıcak dinlemezler afyon gücüyle. Çalışmayı günah sayar bu takım; ahiliği, 'Esnaflıktır ' diye küçümser. Sövmedikleri korkudandır. Ahiler çarşılarını kılıç elde savunmazsa ossaat basıp dağıtıp yüklenip savuşurlar" (Tahir, 1975: 64).

Oysa Tahir'in de belirttiği gibi Ahiliğin en önemli düsturu çalışmak, üretmektir. Mevlevilik, Bektaşilik ve Ahilik ilişkisi üzerinden Ahilik felsefesini mükemmel biçimde ifade eden, bir rivayete göre, Mevlana'ya, "-Siz Mevleviler ne yaparsınız ya Hz. Mevlânâ?" diye soranlara, Mevlânâ "sema " yaptıklarına işaretle: "-Allah der, döneriz", diye belirtir. Aynı soruyu Hacı Bektaş-ı Veli'ye, sorduklarında, "-Biz bir kere "Allah" deyince bir daha dönmeyiz", diyerek kinayeli bir cevap verir. Aynı soru bu kez Ahi Evran'a sorulur ve şu yanıt alınır: "-Biz, "Allah" deyip çalışırız" (Köksal, 2006: 74-75-76).

Nitekim Ahi Evran sadece bir ekonomik önder, esnaflar piri, bir öğretinin kurucusu ve bir teşkilatın sıradan bir başkanı olmamıştır. O, şartlar gerektiğinde siyasetçi olmaktan, düşman yanı başında belirdiğinde asker olmaktan çekinmemiştir. “Bütün Anadolu Moğol zulmü altında inim inim inlerken başka güç odaklarının yaptığı gibi güya “akıllı siyaset” güderek Moğollarla anlaşmak, uzlaşmak, hatta iyi geçinmek suretiyle makam ve mansıplar elde etme seçeneği yerine” (Ekinci, 2012: 23), milletin menfaatleri doğrultusunda vermiştir. Bu süreçte Konya ve Kayseri’de, ahilerin biraraya gelerek ekonomik güçlerini askeri bir güce dönüştürdükleri gözlenmiştir.

2.3 Askeri Gücü

Sonuç itibariyle ekonomik gücün “korunması” için gereken silahlı güç, zamanla tam bir askeri güç olma yoluna da girmiştir. Nitekim Tahir (1975: 366), Osmanlı öncesinde Ahilerin “korkutucu gücü”nü şöyle anar: “Germiyanoglu’nun ve Moğol Genel Valisi’nin yasağı var. “Bizi ahilerle çatıştırmayacaksın” diye kılıç atlattılar. Ahiler korkuludur, bulaşan iflah olmaz! ...Ahilere dokunan, toza gübüre karışır. Yiter gider ki, izi belirsiz”.

Ahiliğin bu yönünün, özünde Türklere özgülenen ve bu nedenle Osmanlı İmparatorluğunun “özgün” boyutunu oluşturan tutum ve davranışlar arasında sayılan özellikler olduğu açıktır. Bu özellikler, “maddi ve manevi sağlamlık, yüksek onur, verilen söze sadık kalmak, ihanet edenlere karşı acımasızlık, ırkçılıktan uzak oluş, vurgulu bir askeri anlayış ve buna uygun erdemler, gözü peklilik, savaşanlar arası dayanışma, üste kesin itaat, kendisinin ve başkalarının yaşamını hiçe saymak” (Roux, 2000: 270) olarak sıralanır².

Ahi birliklerinin kuruluşuna dair kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, ortak askeri tavır aldıkları örneklerden birlik içinde davranabildikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Ahiliğin Anadolu’da gelişmesi ve yayılmasında desteği bulunan Alaaddin Keykubad’ın, “1237 yılında oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından öldürtülmesi üzerine, Ahilerin bu sultana karşı direnişe geçtikleri bilinmektedir” (Ekinci, 2012: 56).

Ahilerin askeri gücü yalnızca düşmanı tahrip aşamasında değil, düşmana karşı taktik geliştirme ve savaş dayanışma iradesi açısından da önemlidir. Ahilerin mesleki özdisiplini aslında askeri disipline yakın bir güvenirlilik yaratmaktadır ki, güvenirlilik konusu hayatların

² Anlaşılar bir paralellikle, Osmanlı’nın yıkılış sürecinde de bu “erdem”lerde büyük bir aşınma olduğu ve birçok yerel bürokratin yolsuzluğa bulaştığı söylenebilir (Tunçer, 2018). Bu gerçek de Kuntay’ın (büyük eseri “Üç İstanbul”da ele alınmıştır (Sanay, 2002: 102).

ortaya konduğu savaşlar açısından daha da önemlidir. Tahir (1975: 107), Ahilerin ilkelerinin toplandığı kitabın okunduğu sahneyi şöyle ifade eder:

“Kerim Çelebi, meşin kaplı eski cöngü kuşağından çıkardı üç kez öptüğü başına götürdü yapraklarını saygılı biraz da kasıtlı açarak okuyacağı yeri seçti sakalından geçirdiği sol elini belindeki Ahi palasının sapına dayayıp ...okudu;

--“Şöyledir bilin Ey İhvanlar, ey dostlar ve ey mert yoldaşlar! Ahilik çok Ulu kattır ve de saygılı basamaktır. Ama onu gördüm ki, bölüklerimize şeytan uğramış, yiğitlerin gönül gözlerini bağlamış. Alpliğin yerini Yavuzluk, utanmanın yerine yüz­süz­lük kapmış. Bilmekliğin uyanık ışığı sönüp bilinmezliğin uykulu karanlığı yerin yüzünü sarmış. Ahiler, bir kapılarını boşlayıp beğler kapısına birikmiş, oysa bu dünyada, her bir nesneye bozuntu elverir, Ahiliğe erişilemez!”.

Tahir’in burada verdiği ilkeler de çok önemlidir: “gönül gözü bağlı olmak; alpliğin yerini yavuzluğa bırakmak; utanmanın yerine yüz­süz­lüğe sarılmak; bilmekliğin uyanık ışığı yerine bilinmezliğin karanlığını seçmek” çok önemli etik ve askeri ilkelerdir. Dahası “Tanrı kapısı yerine bey kapısına birikmek” de aynı derecede şiddetle eleştirilmektedir. Son söz ise “her şey bozulsa da Ahilik bozulmaz” şeklindedir.

2.4 Siyasi gücü

Ahilerin ekonomik ve askeri güçleri doğal olarak siyasi güce de dönüşmüştür. Bu gücü besleyen unsurlardan biri de “Ahi tekkeleri’ndeki konaklama hizmetleri ve bunun 20. yüzyıla kadar uzanan “köy odaları” gelenekleri” olmuştur (Eraslan, 2013).

Bu konuyu Tahir (1975: 167) şöyle değerlendiriyor: “Ahi yiğitleri sabahtan akşama kadar, çarşıda zanaatla uğraştıklarından, savaşçılıkta gaziler kadar usta değillerdi ama aralarında okuma yazma bilenleri, ülkeye nam salmış ustalar çoktu. Yol terbiyesiyle yontulmuşlardı. Her yerde örgütleri bulunduğu için, şeyhleri birbiriyle aralıksız haberleşiyorlar, ayrıca, gezginleri tekkelerine kondurduklarından dünyada olup bitenleri herkesten önce duyup öğreniyorlardı”.

Nitekim Tanpınar da Şeyh Edebali’nin geleni ve geçeni misafir ettiği bir misafirhanesi bulunduğunu ve İbni Battuta’nın, Anadolu’da uğradığı yerlerde hemen daima bir Ahiye rastladığını, Ahi evlerinde kaldığını” (2011: 98) belirtir.

Ahi evleri yalnız konukların ağırlandıkları yerler değil, Ahilerin belli ritüellerle buluştukları, sohbet ettikleri, yerlerdir. Bugün Çankırı yöresinde yaşatılan “yaren” geleneği ve yarenlerin “âlem”leri, esasında “Hazreti Mevlâna zamanında, Konya’da Selçuk ümera ve küberasının âlemlerine benzer; altı yedi asır, bu âdetleri külliye izale edememiş; bu sohbe, biraz hatta bir hayli Ahilik çeşnisi biraz da yeniçerilik bakıyesi girmiştir... Ahibaba: (Filân kardeşimizin küstahlığı affoluna) diye bir gülbank çeker. Huzzar: (Allah Allah Hu eyvallah) tarzında tasvip ederler” (Uygur, 2002: 39). Yine Ahi babalarının, kentin kamusal erkanının bir parçası olduğu bilinmektedir (Üçok, 2002: 315-316)³.

3. Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşunda Ahiler

Tahir, Anadolu topraklarında ve özellikle Osmanlı’da Ahiliğin önemine sık sık değinmiş; ancak en kapsamlı aktarımı, İmparatorluğun kuruluşunu rüyasında gören bir Ahi bilgesinin rüyasına ayırmıştır.

3.1 Kuruluş Rüyası

Tanpınar’ın (2011: 98) deyiimiyle “Osmanlı macerası, bir aşk romanıyla başlar”. Bu aşk, Osman beyin Şeyh Edebalı’nın kızı Mal Hatun’a olan aşkıdır. Bu aşk konusunda tereddütlü olan Edebalı, Osman beyin ilk talebini reddettikten sonra nihayet evinde misafir kaldığı ve bir odada yan yana yer yataklarında yattıkları bir gece gördüğü o meşhur rüyayı dinledikten sonra damatlığa kabul eder.

Tanpınar’ın aktarımıyla rüya şöyledir: Şeyh Edebalı rüyasında, göğsünden çıkan hilal şeklindeki bir ayın büyüyerek Osman’ın göğsüne girdiğini görür. Osman’ın göğsünde üç kıtayı dallarının altına alan büyük bir ağaç büyür. Ağacın kökleri ise 4 büyük nehrin kaynağı haline gelir. Bu nehirler, Dicle, Fırat, Nil ve Tuna’dır. Aslında Edebalı, Osman’ın kuracağı Osmanlı İmparatorluğu’nu ve bu imparatorluğun nasıl 4 büyük nehri kapsayacak kadar büyüyeceğini rüyasında görmüştür ve Osmanlı’nın tüm zafer tarihini kuracak bu kişiye kızını vermesi gerektiğine ikna olur. Bu rüyanın “ilk defa Hammer’in dikkat ettiği gibi Tevrat’taki Yakup’un rüyasına göre uydurulmuş eski hükümdar sülalesi rüyalarına tıpkı tıpkısına benzediği aşıkardır”. Ancak buradaki özgün yan, Edebalı’nın onayıyla gerçekleşen bu

³ Daha yeni tarihlerde, kıtlık dönemlerinde, o yerin vali veya mutasarrıfı, müftüsü, kadısı, Ahi Baba vekili, belediye reisinin, ayaklarına çarıkları giyerek, ellerine öğendere aldıkları, önlerine birer çift öküz katarak kara sapanla çift sürmeye başladıkları, böylelikle bütün milletin çiftçi olduğunun gösterildiği”; bu yolla toprak için suya gereksinimi sergileyen bir tür ritüel gerçekleştirildiği bildirilmektedir (Üçok, 2002: 315-316).

evliliğın, Osman'ın gittikçe artan askeri gücüne “manevi bir nüfuz ilave etmesi”dir. Bu birleşme Osmanlı beyliğinin, Anadolu'da ve Suriye taraflarında çok yaygın olan Fütüvvet teşkilatıyla da birleşmesi anlamını taşımaktadır.

Aynı rüyayı daha uzun bir pasajla anlatan Tahir'in (1975: 264-265) yorumu ise şöyledir: “İtburnu'nda, Şeyh Edebalı Efendimizin mübarek katında, hayırlı perşembeyi, hayırlı cumaya bağlayan gece, bir düş gördüm. Şeyh Edebalı Efendimiz'in mübarek kucaklarından bir ay doğdu, parıltısı karanlığı çalkadı çıktı, yükseldi, orak biçiminde iken dola dola sini değirmesine döndü. Dünyayı nura boğdu. Öyle ki, gözler kamaşıp bakmaya güç yetesi kalmadı. Baktım ki, sizin Osman Beyiniz de iki diz üstünde sağ yanımdadır ve de tesbihe girmiştir. Göklere bezeyen ay, inip geldi, göğsüne yaslandı, gövdesine karıştı. “Aman nedir, ne hikmettir?” dememize kalmadı, ayın gömüldüğü yerde bir fıdan belirdi, yeşerip büyüdü, göklere dalbudak saldı. Toprağın, denizlerin yüzünü kapladı, Kaf Dağları'nın ve de Toros Dağları'nın ve de Atlas dağlarının ve Hosma dağların doruklarını gölgesine aldı. Fırat ırmağını, Dicle'yi, mübarek Nil'i, Frenk içindeki coşkun Tuna'yı kavradı. Uçsuz bucaksız çöller, bozkırlar, çayırly çemenli ovalar, sahralar, Yedi Denizler ve de ağaç denizi'nden nişan verir derin ormanlar, uzakların parlak gümüş kubbeli, göke baş çekmiş kuleli, firavun çağından kalma nice nice anıtlı nice kentler geldi, hep bu ağacın altına sokuldu. Bize hayret elverdi. “Neyin nesi?” demeye kalmadan, bir esinti çıktı, yürekten sıkıntıyı, vesveseyi sürüp çıkaran 7 Cennet yeli... Kendime geldim, sabaha kadar düşündüm, yazdım çizdim. Sabah namazından sonra, Şeyh Edebalı hazretlerine düşümü açıp danışayım dedim, elini kaldırıp susturdu, “Gerekmez, sana açılan bize de göründü. Tanrı işaretidir” buyurdu. Birinize büyük devlettir ve de büyük müjdedir”.

3.2 Osmanlı'ya Ahi Desteğı

Elbette büyük Ahi şeyhi Edebalı'nın imparatorluğun kuruluşunda rolü bulunmaktadır. Bazı araştırmacıların, Ahilerin bu akrabalık sebebiyle Osmanlıları desteklediklerini düşünmelerine karşın; “Ahi birliklerinin en kuvvetli olduğı bölgenin Osmanlı Beyliği'nin kurulduğı Söğüt civarı değil, Orta Anadolu bölgesi olup; Orta Anadolu'da da Şeyh Edebalı gibi birçok Ahi şeyhi olmasına karşın diğer Ahi şeyhlerinin aynı derecede yakınlık göstermedikleri” yolunda itirazlar da bulunmaktadır (Ekinci: 2012: 101). Tahir (1975: 166) ise desteğın genel olarak

bulunduğuna inanmaktadır ve bu durumu, “Ahiler toptan, gaziler büyük çoğunluklarıyla, Osman Beyi tutuyorlar, barışta aklına, savaşta yiğitliğine güveniyorlardı” sözleriyle vurgular.

Diğer tüm beyliklerin de o dönemde Bizans'a karşı savaş içinde olmalarına karşın, neden Osman beyin başarılı olduğu sorusunu “gaza tezi” ile “gaziler”e atfeden Wittek'in bu konudaki yaklaşımı da Osmanlılar'ın Bizans'ın merkezine, Konstantinopolis'e (İstanbul'a) yakın olmaları nedeniyle uzun süreli bir mücadele vermeleri gerektiği ve bu sürede yalnızca savaşçılığın değil, “kurucu” altyapının oluşturulmasının önem kazandığı görüşüdür. Buna göre fethedilen yerlerde yerleşmek ve bir birlik ortamı sağlanmasında hem üreticilikleri hem de kentli gelenekleri sürdüren Ahilerin de katkısı önemli olmuştur (Helvacıoğlu, 2018).

Tahir (1975: 224), bir “Kayı Beyi” beklentisini de tüm Ahilerin paylaştıklarını düşünmekte ve şöyle demektedir: “Vaktiyle Türkmen oymaklarının, Gazi birliklerinin, cümle Derviş takımının ağızları yoklandı ve de Oğuzname'de yeri bulundu ki: “Kayı, Oğuzhan'ın ulu oğludur... Şöyle vasiyet etmiştir ki kendisinden sonra, hanlık Kayı'ya değsin! Madem onun evladından biri sağ ola ki Hanlığa yarar, gayrı tayfadan han dikilmeye! Selçuklu'nun, Hanlığı kapması, elbet zor iledir ve de töresizdir. Hanlık kayı evladına düşse gerek ve kıyamete kadar başkası almasa gerek”. Ülke Moğol soygunundan, Tatar zulmünden bunalmıştır. Halk Selçuklu'yu suçlamaktadır. Cimri işinden sonra, Karamanlı'dan umut kesilmiştir. Ankara Ahileri, Konya Ahileri, Amasya, Sivas, Kayseri, kısacası ülkenin bütün Ahileri, Konya tahtına Kayı'dan Bey gözlemektedir”.

Sonuç itibarıyla “Osmanlı'nın kuruluş dönemindeki yöneticileri arasında Ahilik oldukça yaygındır. Padişahlardan Osman Gazi, Orhan Bey, I. Murad, Vezir Çandarlı Kara Halil Paşa, Alaeddin Paşa, Hacı Paşa, Sinanüddin Yusuf Paşa bunlar arasında sayılabilir. Hatta I. Murad'ın peştamal kuşanmış bir ahi olduğu söylenir” (Ekinci, 2012: 101).

Ancak bu destekle ilgili yine Tahir'in (1975: 227) yaptığı bir önemli vurguyu da atlamamak gerekmektedir. Buna göre Osman Bey, Ahi şeyhi Edebali'nin desteğinin önemini farkında olmakla birlikte; ilk hamlesinin büyük bir emsal oluşturacağını ve daha sonra Ahi şeyhlerine sormadan iş yapamayacağını da bir tehlike olarak öngörmüş ve bu sorunu şöyle çözmüştür:

“Osmanbey, Edebali'nin iyice şaşalayacağını bildiğinden, Şeyhle yalnız konuşmak istemişti. Niyeti ileride kullanacağı önemli bir yardımcının halk üzerinde büyük etkisi zedelenmeden, kendisine tepeden bakmasını, tecrübesiz sayarak her şeye öğüt vermeye kalkmasını şimdiden

önleyip, ileride faydasız çekişmelere meydan vermemektir. Bugünü, çok önceden düşünmüş, suyu baştan kesmeye; böylece, babasının arkadaşlarıyla ayrı ayrı uğraşmaktan kurtulmaya karar vermişti. Baş olayım diyenler, çevresindekilerin hepsinden daha akıllı, daha bilgili, daha cesur hatta daha korkak bile olmak zorundaydılar. Buradaki akıl, buradaki bilgi, her anda, her durumda işe yararlılığı bakımından değeriendirilmeliydi. Baş, çevresindekilerin hepsinden daha sezgili de olmalıydı. Ayrıca bir işe ya hiç girişmemeli, girişti mi de duraklama göstermeden, koparana kadar çabalamalıydı”.

Görüldüğü üzere bu ilk hamle ile destek alınmış ve aynı zamanda “karar bildirilmesi” yoluyla, şeyhlerin sonraki müdahalelerine kapı önceden kapatılmıştır. Bu yönetme iradesidir ki, birlikte güçlü olmalarını sağlamıştır. Dönemin şehirlerinin bu örgütlenme yapısı ile yönetsel açıdan kendi kendine yeterli bir hale gelmeleri sağlandığı gibi şehir halkının haksız uygulamalara maruz kalması ve dış saldırılara karşı korunması da sağlanmıştır. Bu güçlü teşkilat yapılarına karşın “Ahi birliklerinin siyasi bir teşekkül gibi beylik kurmak için herhangi bir teşebbüste bulunduklarına rastlanmamıştır” (Ekinci, 2012: 100).

4. Yönetim Politikalarında Uyum Noktaları

Ahilik ilkelerinin hepsi günümüzde “iyi yönetim” ilkeleri olarak bilinen temellere dayanır, evrensel ilkelerin tarihsel altyapısı olarak okunabilir.

4.1 Ahlaki İlkelerin Öne Geçmesi

Ahilikle Osmanlı politikalarının uyumunun bir vechesi de din konusundaki temel yaklaşımlarıdır. Ahilik için din ve tasavvuf çok önemli iki unsur olmakla birlikte, “bütün bu önem ve etkilenmenin, Ahilik yapılanmasını bir dini kurum ya da tarikat olarak belirginleştiremeyeceği; Ahiliğin sosyal ve kültürel cephesinin daha çok ahlakla ilgili olduğunu” (Ekinci, 2012: 17) vurgulamak önemlidir.

Osmanlı'ya gelince yine aynı yazara göre, Müslüman olmalarıyla birlikte Türklerin ekonomik, sosyal ve kültürel hayatında önemli değişiklikler meydana gelmiş; Müslüman Türkleri İslami esaslara göre idare etmek amacıyla, ele geçirilen her şehre İranlı bir kadı tayin edilmiş; Hızla kurulan medreselerde, ders veren İran ve Arabistan'dan getirilen İslam ulemasının Türk geleneklerine karşı hoşgörüsüzlüğü açığa çıkmıştır. “Halbuki Türkler, ‘İslamı dar şeriat kaideleri içinde değil, geniş ve yumuşak bir ruh ve mana ile anlayarak’ kendilerine izah eden mutasavvıf Türk dervişlerinin telkinleriyle kabul etmiş” olduklarından,

bazı 'tedirginlikler' yaşanmıştır. Diğer bir grup ise birinci gruptakilerin aksine, İslami inanç ve hayat tarzından çok eski Türk geleneklerine ve Şaman inançlara bağlı olup; ...İslamiyet'i de bir nevi Şamanizm olarak benimsediklerinden; bu grup, devlete karşı çatışmacı bir tavır almış ve bütün bir orta çağ boyunca meydana gelen ayaklanmaların başlıca sebeplerinden biri olmuşlardır" (Ekinci, 2012: 27).

İşte dinle ilişkideki bu "esnek uyum", hem idari kadronun hem de Ahi birliklerinin sert çatışma yaşamalarını engellemiştir. Kaldı ki Osmanlı'nın genişleme politikasında da bu anlamda bir baskıcı tutum bulunmamakta idi. Tahir (1975: 228, 229) bu konuyu, romandan Osman bey'in ağzından alınan uzun pasajında şöyle aktarmaktadır:

"İstanbul'un Bizans'ı, Frengin karanlık dünyasından kopup geldi. Ama o kölelik düzenini burada tutturamadı. Tutturamayınca da " Toprak Allah'ın, İmparator kahya, köylü kiracı" demek zorunda kaldı. İmparatorun hür köylüleri, Latin İstanbul'u basıp alınca Frenk düzeninin nasıl bir bela olduğunu görüp anlamıştır. Bu düzen, köylüyü köle etmeye dayanır. Kim ister köle olmayı? Demek zorlayacaksın aralıksız! Zorlarken zorlarken ne olur adam? İnsanlıktan çıkar! İşte bu sebepten Frenk adamı, say ki, kuduz canavardır. Kahpedir, kıyıcıdır, Allah'ı maldır, dini imanı soymaktır, ırzı, namusu, utanması, acıması, sözü, yemini hiç yoktur. Bunalırsa insan eti yer. Bizans köylüsü kabul etmez bu rezilliği.... Uçlara yerleştirilmiş Hristiyan Türkler ise hiç yanaşmazlar köleliğe. .. [Bizim] yönelişimiz çok adam istemez! Kalabalıkları biriktirip köylünün başına musallat etmek zorunda değilsin. Bu zamana kadar hiç görmediği, bilmediği bir düzeni götürüp, Bizans köylüsünü şaşırtıp ürkütmek de yok! Köleliğe karşı, Frenk soygununa, zulmuna, düşmanlarına karşı bir hoşgörü, dayanışma, can, ırz, mal güvenliği sağlayacağız. Alın teri ile çalışanlar bizden yana olacak ister istemez... Batıya yöneleceğiz! Talan etmeyeceğiz! Din yaymaya çabalamayacağız. Tersine herkesin inancına saygı göstereceğiz! İnsanlar arasında, din, soy, varlık bakımından hiç bir üstünlük tanımayacağız".

Osmanlı Türkleri'nin bu genel tarzı ile Ahiliğin buluşmasında çaba gösterilen hususlardan biri de "eğlence anlayışı" olmuştur. "Misyonları gereği, bir şehir ya da ülkede hükümdar/yönetici bulunmadığı durumlarda Ahilerin hükümeti yönetmelerinin de söz konusu olduğunu belirten İbn-i Batuta, Ahilerin misyonu ile ilgili olarak Seyahatnamesi'nde şu görüşlere yer vermektedir: 'Ahiler, Anadolu'ya yerleşmiş bulunan Türkmenlerin yaşadıkları her yerde,

şehir, kasaba ve köylerde bulunmaktadırlar. Türklerin geleneksel kültüründe, sosyal, siyasal, kültürel ve dini hayatlarının her döneminde yer alan, toy ve eğlencelerin vazgeçilmezlerinden olan eğlence kültürü, Ahilik örgütünün kutlamaları içinde de devam ettirilmiş ama bu eğlencelere İslami bir yön ve anlam kazandırılmıştır. Kimileri hala devam etmekte olan yaren, barana, sıra, fefene, helva sohbetleri, gezek vb. eğitim ve eğlence amaçlı toplantılar bunun somut örnekleridir. Ahi kurumunun misyonu içinde kişiyi eğiterek ona bir iş, sanat ve meslek edindirmek önemli bir yer tutmaktadır” (Ekinci, 2012: 20).

4.2 Ahi Kadınlarının Önemi

Osmanlı Türk yapılanması ile Ahiliğı buluşturan önemli hususlardan biri de Türk kadınlarının İslami çerçeveyi aşan hem savaşçı hem de siyasette söz sahibi kadın imgesi olan Bacıbey ile Ahilikte var olan Bacıyan-ı Rumlardır. Kimi düşünürlerce dünyanın ilk kadın kuruluşu olarak da kabul edilen “Bacıyan-ı Rum” Birliğı, Ahi Evran'ın eşi Fatma bacı tarafından kurulmuş ve kadın esnaflara mekan ve meslek edindirme görevini üstlenmiştir. Dolayısıyla bu kadın Ahiler de erkeklerle aynı mesleki ve insani etik ilkelere tabi olarak üretime katılmışlardır. Yine Bacıbey ve arkadaşları gibi savaş durumunda vatan savunmasında eşlerinin yanında askeri hizmet görmeleri de uygun görülmüştür. İşte kadınlara tanınan bu özel önem nedeniyle de Osmanlı Türkleri ile Ahilik kurumu arasında uyum bulunmaktadır.

Roux (2000: 270) Osmanlı'da kadının yerini tanımlarken, “İslamiyetin ancak çok yavaş bir süreçle yok edebildiğı, kadınların toplum içindeki şaşırtıcı sağlam konumları”na övgüyle vurgu yapar.

Her ne kadar Tahir'in eserinde sadece Bacıbey ve etrafındaki savaşçı kadınları anılmış ve Bacıyan-ı Rumlara ilişkin herhangi bir değinde bulunulmamış ise de bu paralelliğı de anmak yerinde olacaktır.

Tahir (1975: 32) esas itibariyle romanını, eserin baş kahramanlarından olan ve Ertuğrul Beyin eşi olan Bacıbey üzerine kurmakta; imparatorluğun kuruluşunda bu savaşçı ve gözüpek kadınların da rolü olduğunu vurgulamaktadır. Bacıbey şöyle tanıtılır: “Karıları bile dövüşkendir Ertuğrul Beyin... Bunlara ‘Rum bacıları’ derler, başkanları, Demircan eniştemin anası Bacıbeydir”.

Romanda erkeklerin pek olumlu bakmadığı bir saldırı hakkında “Olmaz” kararı çıkınca; kadınlar susup kabullenmeye zorlanmazlar; aksine erkeklere kışkırtıcı bir çağrı yaparak şöyle

derler: “Bacılar takımı, at binmeye yemin içti. Erkek olan gelir. Gelmeyene sözüm yok! Başta, aptallar olmak üzere savaşçı dervişler, gazilerden birazı, Ahi yiğitlerinden bile birkaç akli ermez, var güçleriyle bağırdılar: -Nurol Bacıbey! Ömrüne bereket!” (Tahir, 1975: 181). (Görüldüğü gibi burada Bacıbey'in kararının yanlış olduğu düşünülmekte ve destek veren erkekler aptal ve akli ermez olarak nitelenmekle birlikte; erkekler arasından da kendisine itaatin normal karşılandığı anlaşılmaktadır).

Başka bir sahnede ise Bacıbey Frenk savaşçısına kılıçla saldırmaktadır: “Filatyos kırbacı bir daha kaldırmıştı ki, ...Bacıbey, şimşek gibi çektiği eğri kılıcıyla şimşek gibi atılıp Filatyos'un kırbacını tutamak yerinden budayıverdi. Filatyos biran şaşırmış, sonra Bacıbey'in kadın oluşundan yararlanıp hakareti üstünde hiç almamaya daha uygun bulmuştu... Osman Bey'in karşılık vermesine meydan kalmadan, Gaziler de ellerini kılıçlara attılar. Bacıbey kumanda eder gibi bağırды: -Ne güne durmaktasınız bacılar! Öldünüz mü? Söğüt'ün ünlü bacı takımı, birden kılıç çekip reislerinin yanına sıralandı. Savaşçı dervişlerin bir kısmı da, şakır şakır oklarını kuruyordu” (Tahir, 1975: 237, 241).

Tahir'in, romanının tüm örgüsünde ve özellikle kadının aile içinde ve giderek siyasal iktidarda söz sahibi olması örneğiyle belirginleşen “laik” yapısına ilişkin görüşünün doğru olmakla birlikte, bu koşulların “sadece Osmanlı'nın kuruluş devirleri için geçerli” olduğu uyarısı da yapılmaktadır (Aydın, 1996: 193-194). Toplum düzenini tayin eden kuralların dinden değil ekonomik zorunluluklardan doğmasının kadınların güçlenmesini sağladığı ve devletin bu laik karakterinin, devletleşme süreci üzerinde olumlu etkiler yarattığı açıktır⁴. Hakimiyet alanı genişleyen Osmanlı, bu anlayışı ile daha kolay yayılmış ve merkezileşmesini gerçekleştirebilmiştir.

Özetle Bacıbey aynı zamanda Devlet Ana olarak da roman kurgusunda yerini almaktadır.

⁴ Aydın (1996: 29) bu duruma bir örnek olarak, Orhan Gazi'ye ait Vakıf tarafından, “Bursa'nın zaptında büyük himmeti ve askeri coşturarak zaferde katkısı olan heterodoks derviş Geyikli Baba'ya gönderilen” içki hediyesini göstermektedir. Nitekim dervişe “bir kısım arazi ile iki yük şarap ve iki yük rakı verilmesi”ne ilişkin bulunan kayıtların, “sünni olduğu kabul edilen bir Osmanlı sultanının dini yasaklara riayet derecesini ve bir heterodoks dervişe gösterdiği itibar açısından son derece dikkat çekici” olduğu vurgulanmaktadır. Yine II.Selim'in sadrazam Sokullu ile ilk kez anlaşmazlığa düştüğü konunun “şarap” olduğu; hükümdarın Osmanlılar için stratejik önemi bir yana, ünlü bir şarap üretim merkezi olan Kıbrıs adasının alınması konusundaki ısrarının anlaşmazlığa yol açtığı ileri sürülür (Sander, 2004: 110). Ancak ilerleyen süreçte Osmanlı devlet yöneticilerinin “koyu bir Müslüman devleti” görevlileri olarak “absolutizmin en koyu misalini verdikleri” (Velidedeoğlu, 1975: 333) belirtilmelidir. Romanda da kutlamalar bölümünde içkilerden söz edilmektedir.

4.3 Ahiliğin Yönetime Yapıcı Katkıları

Ahilerin bir diğer özelliği, kentler bazında güçlü örgütlenmeler yaratmaları idi. Örneğin Tanpınar (2011: 18-19), Hacı Bayram'ın Ankara örgütlenmesini anarken, onun siyasi nüfuzunu şöyle aktarır: “O, sade Hakla Hak olan bir veli değildir. Türk cemiyetinin bünyesinde gerçekten yapıcı bir rol de oynar. Kurduğu Bayramiye tarikatı esnaf ve çiftçinin tarikatidir. Böylece Anadolu'da Horasanlı Baba İlyas'la başlayan geniş köylü hareketiyle ahilik teşkilatı onun etrafında birleşir. Daha sağlığında hareket o kadar genişler ki, II. Murad yanı başında gelişen bu manevi saltanattan ürkererek Şeyh'i Ankara'dan Edirne'ye getirir. Ve ancak niyetlerinden iyice emin olduktan sonra onu geriye göndermeye razı olur. Hakikatte bu telaşa hiç lüzum yoktu. Hacı Bayram, imparatorluğun iç nizamını yapıyordu”.

“Ahiler, Anadolu' da iç güvenliği sağlamışlar, böylece Devletin bütün gücünü dış tehlikelere karşı kullanmasına imkan vermişlerdir... Devletin lüzüm görmesi halinde, ahi birlikleri yeterli sayıda üyesini ordunun ihtiyacı olan mal ve hizmetleri üretmek üzere sefere gönderirdi” (Ekinci, 2012: 101-102).

Tanpınar, “Ahilerden Ankara'da büyük eser kalmadığına” hayıflanırken⁵, Ankara'da süren yarım asırlık Ahi hakimiyeti olgusunu, “burjuvazi değilse bile artizanının ve çarşının şehri idaresi demektir ki, şark tarihinde az tesadüf edilir” diyerek değerlendirir⁶. Gerçekten de Batı tarihinde burjuvazi sınıfının kent mimarisine ve yönetimine katkısı çok değerlendirilmiş bir konudur.

Batıda kentlerin kurulması sürecinde “daha 12. yy.da tüccarların kazançlarının oldukça büyük bir bölümünü yurttaşlarının yararı için harcadıkları; kiliseler yaptırıp, hastaneler kurdukları” ve “Ortaçağ komününün, günümüzde devletin sahip olduğu tüm temel nitelikleri taşıdığı”

⁵ Bugün Ahiliğin yaşatılması çalışmaları, çeşitli yeni öneriler yaratmaktadır. Örneğin 2014 yılında, Başbakan Ahmet Davutoğlu 27. Ahilik Haftası dolayısıyla Kırşehir'de yaptığı konuşmada, “esnafa AVM'lerde yüzde 5 esnaf kotası uygulanacağını” (Sabah, 2014) söylemiştir. Ancak bu önerinin Ahilik ruhunu AVM yaklaşımına ezdirmek olarak okunabileceği endişesi, çeşitli eleştirilerle karşılanmıştır (Aktaş, 2015: 147).

⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hazırlattığı bir rapor bu açıdan önemlidir. “Rapor çağına tanıklık edecek önemli bir belgedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Ankara'da Ahilikten kalanlar hakkında birinci elden ve gözleme dayalı bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bilgiler bizzat 1910'lu yılların Ankara esnafıyla görüşülerek ve esnaf arasında yaşayan Ahilikle ilgili merasimler izlenerek elde edilmiş; kitabî bilgilere ihtiyaç duyulduğu yerde de tespit edilebilen yazılı kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Ne yazık ki raporun hazırlandığı dönemin Ankara'sında Ahilikten çok az şey yaşamaktadır. Bu sebeple raportör (ler) daha çok yazılı kaynaklara veya geçmiş dönemler hakkında bilgi sahibi olan kaynak kişilere başvurmak zorunda kalmış, yer yer elde etikleri verileri yorumlamışlardır. Bu rapor, önemli Ahi merkezlerinden Ankara'da ve kısmen Kırşehir'de Ahilikten kalan son izleri kaydetmesi açısından önemlidir. (s. 31-32-33)

(Pirene, 1982:149) belirtilmektedir. Dahası “şehirlerde canlanan yaşamın, tüccarların serbest hareketlerine engel olan feodal kısıtlamalarla karşılaşınca “lonca” denilen birlikler kurulması” (Huberman, 1982: 23-48) sürecinde, loncaların Ahilik yapılanmasına benzer işlevleri üstlendiklerini de biliyoruz. Ancak doğu deneyimi açısından Ahilik çok özel bir yere sahiptir.

Ahilikte “üretmek” esastır. Nitekim Tahir bunu miras uygulamasından hareketle vurgular ve şöyle der kahramanı: “Şöyle biline ki, Ahilikte miras yürümez, babanın kazandığı oğluna geçmez ve de herkesin kendi kazanması kanundur. (S.108) Çünkü bu felsefenin kurucusu, “Doksan üç yıl yaşayan ve akla yar, nefse düşman olan bu faziletli er kişi, tekkesine kapanmış, dünyadan elini eteğini çekmiş münzevi bir sofı ve softa değildi. O, hayatını kazanmak için diyar diyar dolaşmış, her sanat ve zanaata başvurmuş, ‘elvan elvan’ deriler işlemiş. Nasıl ki, Hacı Bektaşî Veli, köylerde Türkmenlerin başına geçerek çiftçilik yapmışsa, Ahi Evran da şehirlerde otuz iki esnafı bir başa bağlayarak tarikat çerçevesi içinde insanoğullarına hayatlarını kazanmayı öğretmiştir”(Ekinci, 2012: 44)

Sonuç olarak Ahiler de kurdukları tekkeler üzerinden topluma değerli kamusal hizmetler sunmuş durumdadırlar (Biricik, 2016: 1283-1285). Bu da Osmanlı’da Ahilik kurumunun ekonomik işlevlerine ek olarak askeri, siyasal ve kamusal hizmet alanında değerli katkılar yaptıklarını göstermektedir.

5. Sonuç

Edebiyatın en önemli dallarından biri olan roman sanatı, birçok toplumu anlama ve anlatmada önemli işlev görmüş, yer yer bir tarihi eser gibi döneminin sosyo-ekonomik ortamının aktarıcılığı rolüne de soyunmuştur. Görece kuru tarihsel anlatı yerine canlandırılmış bir örgüye sahip olması, romanın avantajı olarak da kabul edilebilir. Buna karşın günümüzde tarih anlatımının dinamik bir alan kazanmasına katkı sunan roman türünün, tarihsel gerçekleri tahrif ya da manipüle etmek gibi olumsuz açıdan kullanılmaya açık hale gelmesine yol açması sorunu bulunduğu da reddedilemez. Yine de disiplinlerarasılığın yükseldiği ve bütüncül bakış açısının önem kazandığı çağdaş eğitim koşullarında, sanat bakış açısının temel bir değer olarak kazandırılması değerli bir çaba olacaktır.

Bu çalışmada Osmanlı’da Ahilik kurumunun aslında bilinen kimi işlevleri, çağdaş Türk Edebiyatı’nın en önemli kalemlerinden biri olan Kemal Tahir’in “Devlet Ana” adlı eseri odağında ele alınmıştır. Kuşkusuz her roman öncelikle bir kurmacadır ve bu nedenle eser,

tarihi gerçekliğe uyum açısından çeşitli eleşitiler de almıştır. Ancak genel yapısına bakıldığında eserin tarihi olay ve olguları oldukça gerçeeğe yakın vermeye çalışırken, canlı bir ruh katmayı da amaçladığı ve bunu başarıyla gerçekleştirmiş olduğu şeklinde bir genelleme yapılabilir.

Bu çalışmada romanın toplumsal yaşamın aynası olduğu gerçeeğinden hareketle, tarihi süreçleri açık ve kasdi olarak tahrif amacı taşımadıkça, edebi çalışmaların literatürün zenginleşmesine katkıda bulunacakları n kabulünden hareket edilmiş ve bir gerçekliğin estetize edilerek de olsa vurgulanmasının önemine dikkat çekilmek istenmiştir.

Gerçeklikle büyük örtüşme içerdiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş serüveni içerisinde Ahilik Teşkilatının büyük rolü olmuş; Ahilik ilke ve değerleri etrafında buluşan bu örgütler hem ekonomik, hem sosyal hem de askeri yönden kuruluşa etkin destek vermişlerdir.

Ahilik kurumunun bu desteğinde ekonomik gleri kadar bu gücü aynı zamanda toplumsal güvenin tesisi için de kullanan etik ve mesleki ilkelere bağlılıkları rol oynamıştır. Özellikle askeri güç olarak da güvenilir bir destek oluşturan ve yaşadıkları kente sundukları kamusal hizmetler bakımından da batıdaki lonca örgütleri kadar işlevsel olabilen bu kurumlar, siyasi roller de üstlenmişlerdir. Dolayısıyla Avrupa'da aynı tarihsel aralıkta kent yaşamının canlanması, kendine özgü yönetsel kurumlarının oluşması ve bu nedenle kentlerin merkezi yönetimlerin özerk unsurları haline gelmesi süreçlerinin Anadolu topraklarında da yaşandığı anlaşılmaktadır.

Yine bu kurumların güçlü sivil toplum örgütlenmesi modeli oldukları ve üretime ilişkin detaycı kuralları ile tüketiciyi koruma ve kalite odaklı yapılarıyla, günümüzdeki odaların st yapılanması olarak görülebilecekleri açıktır. Ahiler sadece piyasayı düzenleyici işlev üstlenmemiş aynı zamanda sosyo ekonomik yapının aktif bir aktörü olarak katılımcı yönetim sürecinin de parçası olmuşlardır.

Bu erveden bakıldığında, bugün kamu yönetimi alanında özel kurumlarla işbirliği konusunda sivil toplum örgütlerinin göreve çağırılması ve kamusal sorumluluk üstlenmelerinin beklenmesi uygulamasının kökenindeki örnekler olarak kabul edilmelidirler.

Kuşkusuz bu işbirliğinin en önemli nedenlerinden biri de her iki yaklaşımın dini olmaktan çok ahlaki ilkelerde buluşması; özellikle toplumsal yapıda kadına verdikleri özel ve ayrıksı önem gibi kültürel kimi ortak kodların da rolü bulunmaktadır. Çalışmada tüm bu ortak yönler, roman anlatım ve diyalogları örnek gösterilerek bir kez daha vurgulanmıştır.

Kaynakça

- Aktaş, C. 2015. Şehir Tutulması. İstanbul: İz yayıncılık.
- Arslan, Y. 2008. XIX. Yüzyılda Çankırı Sosyo-Ekonomik Hayatına Genel Bir Bakış. 100. Yıla Doğru Çankırı (IV. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri). Çankırı Valiliği. 393-409.
- Aydın, E. 1996. Nasıl Müslüman Olduk? (Türklerin Müslümanlaştırılmasının Resmi Olmayan Tarihi). 11.Basım. İstanbul: Doruk.
- Baykaler, G., Demiröz, A., Gürbüz, E.Y., Deneci, A., Absarıloğlu, A. 2017. Dünya Kültür Mirasımız Yâran. Çankırı.
- Biricik, İ. 2016. Devlet Ana Romanının Sosyolojik Boyutları. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 5(3). 1267-1287. <http://www.tekedergisi.com/Makaleler/144944501613biricik.pdf> (13.04.2022).
- Ekinci, Y. 2012. Ahilik. 12. Basım. Ankara: Sistem Yayıncılık.
- Eraslan, İ. 2013. Köy Odası Hatıraları (Bir Ahilik Geleneği). Kırşehir: Kırşehir Belediyesi Yayınları.
- Helvacıoğlu, E. 2018. Paul Wittek'e göre, neden Osmanlı? Bilim ve Gelecek. [https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2018/05/26/paul-witteke-gore-neden-osmanli/#:~:text=Wittek'in%20%E2%80%9COsmanl%C4%B1%20%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu',kom%C5%9Fular%C4%B1na%20\(Osman%20gibilerine\)%20b%C4%B1rak%C4%B1rlar.](https://bilimvegelecek.com.tr/index.php/2018/05/26/paul-witteke-gore-neden-osmanli/#:~:text=Wittek'in%20%E2%80%9COsmanl%C4%B1%20%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu',kom%C5%9Fular%C4%B1na%20(Osman%20gibilerine)%20b%C4%B1rak%C4%B1rlar.) (13.04.2022).
- Huberman, L. 2002. Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla. Çev.M. Belge. Ankara: Dost.
- Kıvılcımlı, H. 1996. Dinin Türk Toplumuna Etkileri. Nasıl Müslüman Olduk? (Türklerin Müslümanlaştırılmasının Resmi Olmayan Tarihi) içinde. Aydın, E. 11.Basım. İstanbul: Doruk. 321-372.
- Köksal, M.F., 2006. Ahi Evran ve Ahilik. Kırşehir: Kırşehir Valiliği Yayını.
- Kuban, D. 2017. Batı'ya Göçün Sanatsal Evreleri. 4. Baskı. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Pirenne, H. 1982. Ortaçağ Kentleri (Kökenleri ve Ticaretin Canlanması). Ankara: Dost.
- Roux, J.P. 2007. Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl). Çev. Y.Kazancıgil. 3. Basım. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Sabah. 2014. Davutoğlu: AVM'lerde Yüzde 5 Esnaf Kotası Uygulanacak. <https://www.sabah.com.tr/gundem/2014/09/27/basbakan-davutoglu-konusuyor.> (13.04.2022).

Tunçer A., S., (2022). Kamu Yönetimi Geleneği Açısından Osmanlı'da Ahilik Kurumu (Devlet Ana Eseri'nin Ahilik Değınileri Üzerinden Bir Değıerlendirme). *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 351-370.

Doi:10.30586/pek.1103259

-
- Sanay, A.B. 2002. Mithat Cemal Kuntay (Hayatı, Sanatı ve Eserleri). Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları.
- Sander, O. 2004. Anka'nın Yükselişı ve Düşüşü (Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme). 3. Basım. Ankara: İmge.
- Şimşek, M. 2002. Ahilik: TKY'nin Tarihteki Uygulaması. İstanbul: Hayat.
- Tahir, K., 1975. Devlet Ana. 5. Basım. Ankara: Bilgi.
- Tanpınar, A.H. 2011. Beş Şehir. 28. Baskı. İstanbul: Dergah.
- Tunçer, A.S. 2018. Osmanlı Kent Yönetimi Hizmetlerinde Modernleşme Çalışmaları. Uluslararası Kùltür ve Medeniyet Zirvesi. Antalya. İKSAD. 1-5.
- Uygur, T.N. 2002. Çankırı Halk Edebiyatı. Ankara: Okuyan Adam.
- Üçok, H.H. 2002. Çankırı Tarih ve Halkiyatı. Ankara: Okuyan Adam.
- Velidedeoğlu, H.V. 1975. Devirden Devire. C.2. Ankara: Bilgi.
- Witteck, P. 1995. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu. Çev. F. Berktay. İstanbul: Pencere.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğı olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Ankara İlinde Konsültan Hekimlerin Acil Servise Ulaşma Sürelerinin ve Bu Süreleri Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi

Inspection of consultant specialists' arrival durations to emergency units in Ankara province and the factors affecting these durations

Şerife ENGELOĞLU¹, Gülbiye YENİMAHALLELİ YAŞAR², Meliha Meliş GÜNALTAY³

Öz

Konsültasyon sürecinin etkin yönetimi acil serviste hekimi bekleyen bir hastanın gelecekteki yaşantısının sağlıklı bir şekilde devam etmesi açısından oldukça önemlidir. Bu çalışma, Ankara ilinde hizmet sunan 36 hastanenin acil servis hizmetlerinde gerçekleştirilen konsültasyon hizmetlerini, konsültan hekimlerin acil servise ortalama ulaşma süreleri ve bu süreyi etkileyen faktörler kapsamında incelemeyi amaçlamıştır. Araştırmanın evrenini, 2018 yılında Ankara ilinde hizmet sunan ve Türkiye Sağlıkta Kalite Göstergeleri Sistemi'ne veri girişi yapan 36 hastane (kamu, özel ve üniversite) oluşturmaktadır. Çalışma tanımlayıcı ve geriye dönük (retrospektif) bir araştırmadır. Çalışmada, kurum türü, yatak sayısı, yatan hasta sayısı, acil servis muayene sayısı, acil serviste gerçekleşen ölüm sayısı, acil serviste ortalama müşahade süresi, acil servis hasta memnuniyeti oranı, konsültan hekim istem sayısı değerlendirilmiş ve bu değişkenlerin konsültan hekimin acil servise ulaşma süreleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Değişkenlere yönelik tanımlayıcı bulgular raporlanmış, veriler üzerinde korelasyon analizi ve aşamalı (stepwise) regresyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini etkileyen faktörlerin sırası ile acil servis muayene sayısı, kurum türü, konsültan hekim istem sayısı ve hastanenin yatak sayısı olduğu belirlenmiştir. Bu değişkenlerin konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini etkileyen faktörlerin %77'sini açıkladığı tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda, acil servis hasta yoğunluğunun azaltılması, bunu gerçekleştirebilmek için ise birinci basamak sağlık hizmetlerinin güçlendirilmesi ile sağlık hizmetlerine erişimin önündeki arz ve talep yönlü engellerin kaldırılması yönünde politika değişiklikleri önerilmiştir. Ayrıca sağlıkta kalite değerlendirmelerinin etkin bir biçimde yürütülmesinin sürecin iyileştirilmesine katkı sağlayacağı da değerlendirilmiştir.

Jel Kodları: I11, I18, I19

Anahtar Kelimeler: Acil Servis, Konsültasyon, Sağlıkta Kalite Göstergeleri, Sağlık Yönetimi

¹ Sağlık Uzmanı, T.C. Sağlık Bakanlığı, Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Sağlıkta Kalite, Akreditasyon ve Çalışan Hakları Dairesi Başkanlığı, Sağlıkta Kalite Standartları Birimi, ORCID: 0000-0002-7207-8937

² Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü (Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Health Sciences, Department of Health Management, Ankara), ORCID: 0000-0001-8617-7162

³ Arş.Gör., Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Ankara (Res. Asst., Ankara University, Faculty of Health Science, Department of Health Management, Ankara) Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü (Res. Asst., Çankırı Karatekin University, Faculty of Health Science, Department of Health Management, Çankırı). mmelisgok@gmail.com ORCID: 0000-0002-2883-4416

Abstract

Effective management of the consultation process is critical for the patient who is waiting for a doctor in the emergency room to live a healthy future life. The purpose of this study is to look into the consultation services provided in the emergency departments of 36 hospitals in Ankara, in terms of the average time taken by consultant physicians to reach the emergency department and the factors that affect this time. In 2018, 36 hospitals (public, private, and academic) in the province of Ankara entered data into the Turkish Health Quality Indicators System. This study is a descriptive and retrospective research project. The type of institution, the number of beds, the number of inpatients, the number of emergency service examinations, the number of deaths in the emergency department, the average observation time in the emergency department, the patient satisfaction rate in the emergency department, and the number of consultant physician requests were all evaluated in the study, as well as the effects of these variables on the time the consultant physician arrived at the emergency department. The data was subjected to descriptive findings for the variables, as well as correlation and stepwise regression analysis. The number of emergency service examinations, the kind of institution, the number of consultant physician requests, and the number of beds in the hospital were found to be the factors determining the average time to reach the consultant physician to the emergency room, according to the analysis. The consulting physician determined that these variables explained 77 percent of the factors affecting the average time to reach the emergency department. In light of the study's findings, policy measures have been advocated to lower patient density in emergency rooms, increase primary health care services, and remove supply and demand-side impediments to health care access. It has also been determined that the successful execution of health quality assessments will help to improve the process' improvement.

Jel Codes: I 11, I18, I19

Keywords: Emergency Service, Consultation, Quality Indicators in Health, Health Management

1. Giriş

Bilimsel bilginin gelişmesi, her alanda olduğu gibi sağlık alanında da uzmanlık sayısının artmasını beraberinde getirmiştir. Öte yandan hastalıkların doğru tanı ve tedavisi için vakanın bütüncül bir anlayışla değerlendirilmesi günümüz tıbbının hâkim yaklaşımıdır. Bu yaklaşım ve artan uzmanlaşma, hekimin mesleğini uygularken diğer alanların uzmanlık bilgisine ve teknik desteğine ihtiyaç duymasını, dolayısıyla birden fazla uzmanlık alanının birlikte çalışmasını gerektirmektedir. Hekimin mesleğini uygularken farklı bir alanda çalışan hekimlerden aldığı danışmanlık konsültasyon ya da danışım olarak adlandırılmaktadır (Karakaya ve vd., 2009; TTB, 2009).

Acil sağlık hizmetleri, acil yardım ve kurtarma ile başlayıp birçok durumda ambulans hizmetleri ile hastane acil servislerine kadar uzanan bir süreci içeren sağlık hizmetleridir. Bu çerçevede acil sağlık hizmetleri sürecinde, hastane öncesi acil tıp hizmetleri sistemi ile hastane acil tıp hizmetleri sistemi bir bütün olarak ele alınmalıdır. İlk 24 saat içinde tıbbi müdahale gerektiren veya derhal müdahale edilmediği takdirde hayati riskin doğacağı kabul edilen durumlar acil durumlar olarak tanımlanmaktadır (Söyük ve Arslan Kurtuluş, 2017).

Acil servisler, her türlü hastanın bakıldığı ve 24 saat boyunca kesintisiz hizmet veren hastane birimleridir. Acil servise başvuran hastaların bakımı üç biçimde sonuçlanabilmektedir. Birincisi, ilk değerlendirmenin ardından yapılan tedavi ve girişimle akut sağlık sorununun çözümlenmesi sonucunda hastanın taburcu edilmesidir. İkincisi, tedavisinin devamı için hastalığı ile ilgili bölüme yatırılmasıdır. Üçüncüsü ise çeşitli nedenlerle başka bir sağlık kurumuna sevk edilmesidir. Hasta mağduriyetine yol açmaması için bu sürecin mümkün olduğu ölçüde hızlı yürütülmesi gerekmektedir (Dönmez ve vd., 2017). Bu hızı etkileyen etmenlerden biri konsültan hekimin acil servise ulaşma süresidir. Konsültasyon süreci başarılı yönetilemez ise hastanın acil serviste kalma süresi uzamakta, gerekli tedaviyi zamanında alamamasından kaynaklanan hastalıklar tedavi edilemez duruma gelebilmekte ve hatta ölümler yaşanabilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Ankara ilinde hizmet sunan 36 hastanenin (kamu, özel ve üniversite) acil servislerinde gerçekleşen konsültasyon hizmetlerinin, Sağlık Bakanlığı veri tabanındaki

verilere dayalı olarak, konsültan hekimlerin acil servislere ortalama ulaşma süresi ve bu süreyi etkileyen faktörler bakımından incelenmesidir.

1.1. Acil servislere konsültasyon süreci

Hastanelerde acil servis süreci, “Acil Servis Prosedürü”ne göre yürütülmektedir. Buna göre acil servise başvuran her hastaya, triyajdaki hekim tarafından “triyaj skalası”na göre bir triyaj kodu belirlenmektedir. Renklerle simgelenen bu kodlar, yeşil-sarı-kırmızı olarak, acil olmayan hastadan acil müdahale gerektiren hastaya doğru bir sıralamayı içermektedir. Triyaj kodu yeşil olan hastalar; ayaktan başvuran, genel durumu stabil olan, ayaktan tedavisi sağlanabilecek basit sağlık sorunları bulunan hastalardır. Bu hastaların tetkik ve tedavileri triyajda bulunan hızlı bakım birimlerinde gerçekleştirilmektedir. Triyaj kodu sarı veya kırmızı olan hastalar ise mevcut klinik durumlarına göre hemen acil servis içindeki acil müdahale veya gözlem odasına alınmaktadır. Bu hastaların uygun tetkik ve tedavileri adı geçen odalarda yapılmaktadır (Dönmez ve vd., 2017). Acil servis sürecinde hastaya ilk müdahaleyi yapan ve sorumluluğunu alan hekim, hastanın klinik durumuna göre farklı alanda hizmet sunan başka bir hekimin uzmanlık bilgisine ihtiyaç duyarak hastayı görüp değerlendirmesini talep edebilmektedir.

Acil serviste hastanın sorumluluğunu alan acil servis hekiminin konsültasyon isteme gerekçeleri (Atilla ve Çımrın, 2002);

- Hastaların yatışına karar vermesi durumunda ilgili kliniklere yatışını sağlamak
- Hastaların tanı ve tedavi sürecinde görüş ve yardım almak
- Özel bir tedavi yöntemi gerektiren hastalarda ilgili işlemin yapılabilmesini sağlamak
- Kronik hastalıklar nedeniyle acil serviste bulunan hastaların acil servisten taburcu olmaları için onay almasını sağlamak
- Acil serviste tedavisi tamamlanan ancak daha sonraki süreçte poliklinik hizmetine gereksinimi olan hastaların durumu için planlama ve düzenleme yapılmasını sağlamaktır.

Konsültan talebi ile konsültasyon süreci başlamış olmaktadır. Konsültan talebini yerine getiren konsültan hekim hastayı görmekte, branşı ile ilgili alanda görüşünü bildirmekte, gerekirse tetkik isteyebilmekte, girişimsel işlemde bulunabilmekte ya da hastanın taburcu olması yönündeki görüşünü acil servis hekimine bildirmektedir (Dönmez, 2016). “Hasta

Konsültasyon Talimatı” çerçevesinde konsültasyonun amacı; konsültasyon taleplerinin zamanında, standart ve etkin bir biçimde karşılanmasını sağlamaktır. Yine bu talimat gereğince acil servisten istenen konsültan talebi, 0-30 dakika içinde karşılanmak zorundadır (Dönmez ve vd., 2017).

1.2.Konsültasyon sürecini etkileyen faktörler

Konsültasyon sürecinin etkin bir şekilde yönetilmesi birçok nedene bağlıdır. Hastanenin türü, acil servise başvuru sayısı, yatan hasta sayısının fazlalığı, yetersiz personel sayısı gibi birçok faktör bu sürecin yönetimini etkileyebilmektedir (Dönmez, 2016).

Literatürde konsültan hekimin acil servise ulaşma süresini etkileyen faktörler, hekim ile ilgili olan ve hekim ile ilgili olmayan faktörler biçiminde ayrılarak değerlendirilmektedir (Brenner ve vd., 2004; Rene ve vd., 2008; Türkan ve vd., 2005). Hekim ile ilgili olmayan faktörler genellikle ülke genelinde yürütülen politikalar ve hastanenin özellikleri ile ilgilidir. Bunlar; hastanenin türü, büyüklüğü, yatan hasta sayısı, acil servis muayene sayısı, bazı branşlarda hekim istihdamı ile ilgili sorunlar ve konsültan hekim istem sayısı gibi faktörlerle açıklanmaktadır. Hekim ile ilgili faktörler ise konsültan hekime ulaşmada yaşanan güçlükler, konsültan hekimin nihai kararı verememesi, konsültan hekimin hastayı görmeden hizmet sunmaya çalışması ve konsültan hekimin hastayı değerlendirdikten sonra takibini yapmaması olarak sıralanmaktadır (Korkmaz, 2019).

1.3. Türkiye’de acil servislerde konsültasyon süresi

Acil servislerdeki konsültasyon sürecinin en önemli yapıtaşlarından birisi konsültasyona cevap verme süresinin mümkün olduğunca kısa tutulmasıdır. Bu sürenin kısa olması sürecin etkin yönetimine katkı sağlayacaktır. Bu süre hastaneden hastaneye değişiklik gösterebildiği gibi, daha geniş çaplı değerlendirildiğinde ülkeden ülkeye göre de farklılaşabilmektedir. Uygulamada her sağlık kuruluşunun sağlık otoritesi tarafından belirlenen kriterleri esas alarak bir hedef değer belirlediği gözlenmektedir. Bu çalışmalar ülkelerin sağlıkta kalite çalışmaları kapsamında yürütülmekte ve bu süre acil servis hizmetlerinin kalitesini ortaya koyan göstergelerden biri olmaktadır.

Türkiye’de konsültan hekimin acil servise ulaşma süresi, bu alandaki uygulamalara paralel bir biçimde, sağlıkta kalite göstergelerinden biri olarak ele alınmakta ve izlenmektedir. Sağlık Bakanlığı’nın acil servislere yönelik 2018 tarihli genelgesinde bu sürenin 30 dakikayı geçmemesi gerektiği sağlık kuruluşlarına bildirilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2018). Sağlık Bakanlığı tarafından acil servislere yönelik olarak belirlenen bu süre mavi kod olaylarını kapsamamaktadır. Mavi kod olayının varlığında konsültasyona en geç ilk 3 dakikada cevap verilmelidir (Sağlık Bakanlığı, 2017). Mavi kod uygulaması, sağlık tesisinde tedavi görmekte olan hastaların Kardiyo Pulmoner Resüsitasyon (KPR) uygulamalarının KPR tecrübesi olan bir ekip aracılığı ile mümkün olan en uygun şekilde gerçekleştirilmesini amaçlayan bir acil kod durumudur (Sağlık Bakanlığı, 2017).

Kanada’da konsültasyon süresi 2014 yılında Medical Advisory Committee (Tıbbi Danışma Kurulu) tarafından St. Michael’s Hastanesi’ne yönelik olarak hazırlanan bir rehber ile duyurulmuştur. Bu rehberde KPR ihtiyacı olan hastaya ilk 15 dakikada, ağır yaralanması olan ancak hayati tehlikesi bulunmayan hastalara ilk 30 dakikada, rutin konsültasyonlarda ise ilk 60 dakikada konsültan hekimin acil servise ulaşması gerektiği belirtilmiştir (Medical Advisory Committee, 2014).

2. Gereç ve Yöntem

Bu çalışmanın verileri Sağlık Bakanlığı veri tabanından elde edilmiş olup, 2018 yılına ait olmaları nedeniyle tanımlayıcı ve retrospektif özellik taşımaktadır. Çalışma kapsamında Ankara ilinde bulunan 36 hastanenin (kamu, özel ve üniversite) 2018 yılı içerisinde acil servislerinde sunulmuş olan ve sağlık hizmetleri kalite göstergelerinden birini oluşturan konsültan hekimin acil servise ulaşma süresi ve bu süreyi etkileyen faktörler incelenmiştir.

Çalışmada kullanılan veriler, Sağlık Bakanlığı Türkiye Sağlıkta Kalite Göstergeleri Sistemi (TÜR-GÖS) ve Kurumsal Kalite Sistemi (KKS) veri tabanlarından alınmıştır. TÜR-GÖS’ten alınan veriler; konsültan hekim istem sayısı, konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresi ve acil serviste müşahade süresidir. KKS’den alınan veriler ise; kurum türü, yatak sayısı, yatan hasta sayısı, acil serviste muayene sayısı, acil serviste gerçekleşen ölüm sayısı ve acil servis hasta memnuniyet oranlarıdır.

Sağlık Bakanlığı veri tabanında ülke genelinde hizmet sunan hastaneler; il bazında, hastane hizmet profili (Sağlık Bakanlığı, özel ve üniversite) ve TÜR-GÖS'e eksiksiz veri girişi yapmış olmaları esas alınarak gruplandırılmıştır. İl bazında yapılan değerlendirme neticesinde TÜR-GÖS'e eksiksiz veri girişi yapan hastanelerin sayıca en fazla Ankara ilinde olduğu görülmüştür. Ayrıca eksiksiz veri girişi yapan hastanelerin içerisinde farklı nitelikte hizmet sunan hastanelerin de olduğu tespit edilmiştir. Tüm bu hususlar dikkate alınarak araştırma için seçilebilecek en uygun ilin Ankara olduğu tespit edilmiş ve evren Ankara ili olarak belirlenmiştir. 2018 yılında Ankara ilinde hizmet sunan ve TÜR-GÖS'e veri girişi yapmakla yükümlü 44 hastane (27 Sağlık Bakanlığı, 5 üniversite, 12 özel) bulunmaktadır. Evrenin tümüne ulaşılması amaçlanmış, ancak 44 hastaneden 8'inin (2 Sağlık Bakanlığı, 3 üniversite, 3 özel) TÜR-GÖS'e veri girişi yapmadığı görülmüş ve evren 36 hastane (25 Sağlık Bakanlığı, 2 üniversite, 9 özel) olarak belirlenmiştir. Evrendeki Sağlık Bakanlığı hastanelerinin (25/27) %92,5'inin, üniversite hastanelerinin (2/5) %40'ının, özel hastanelerin ise (9/12) %75'inin verilerine ulaşılmıştır.

Bu çalışmada konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresi bağımlı değişken olarak belirlenmiştir. Kurum türü, yatak sayısı, yatan hasta sayısı, acil serviste muayene sayısı, acil serviste gerçekleşen ölüm sayısı, acil serviste ortalama müşahade süresi, acil serviste hasta memnuniyet oranı, konsültan hekim istem sayısı ise bağımsız değişkenleri oluşturmaktadır.

Çalışma kapsamında yapılan bütün analizler IBM Sosyal Bilimler için İstatistik Programı, SPSS-Versiyon 24'te gerçekleştirilmiştir. Tanımlayıcı istatistikler tablolarda frekans ve yüzde olarak sunulmuştur. Çalışmada bağımlı değişken ile her bir bağımsız değişken arasındaki doğrusal ilişkinin derecesini ölçmek için korelasyon katsayısı kullanılmıştır. Çalışma kapsamına alınan verilerin normal dağılımlarının tespiti skewness (çarpıklık) ve kurtosis (basıklık) katsayıları değerlerine bakılarak analiz edilmiş ve bu analiz sonucunda verilerin normal dağılım gösterdiği ve parametrik özellik taşıdığı tespit edilmiştir. Bu nedenle Pearson korelasyon katsayısı kullanılmıştır.

Çalışmada konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini etkileyen değişkenler hem ikili olarak hem de üçüncü bir değişkenin etkisine bağlı olduğundan ve tüm değişkenler birbirini dolaylı veya doğrudan etkilediği için değişkenler arasında aşamalı regresyon analizi

yapılmıştır. Aşamalı regresyon (stepwise) analizi, bağımlı değişkeni en çok etkileyen bağımsız değişkeni bulmak amacıyla yapılmakta olup, bağımlı değişkeni etkileyen bağımsız değişkenlerin en güçlüsünden başlanarak, teker teker bağımlı değişken üzerinde önemli etkisi olan bağımsız değişkenler saptanmaktadır (Kayaalp ve vd., 2015). Geriye doğru eleme yöntemi ileriye doğru seçim yöntemine göre daha çok önerilen bir yöntem olması nedeniyle bu çalışmada geriye doğru eleme yöntemi tercih edilmiştir. Bağımsız değişkenlerin hepsi analiz kapsamına alınmış sonra bağımlı değişkeni etkileyen en güçlü bağımsız değişken tespit edilerek modelden çıkarılmış ve kalan bağımsız değişkenler de aynı yöntemle analiz edilmiştir.

Söz konusu testin uygulanması için verinin temel varsayımları karşılaması gerekmektedir. Bunlardan ilki veri setinden herhangi bir kayıp değer bulunmaması gerekliliğidir. Veri setinde kayıp değer analizi gerçekleştirilmiş, analiz sonucunda herhangi bir kayıp değer olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca veri setinde çok değişkenli uç değer için Mahalanobis uzaklıkları incelenmiş, veri setinde aşırı uç değer olan hastanelerin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çok değişkenli normallik varsayımının test edilmesi amacıyla saçılma diyagramları kullanılmış ve elde edilen diyagramların elips şeklinde olduğu tespit edilerek verinin çok değişkenli normal dağılıma sahip olduğu görülmüştür. Son olarak, analiz kapsamında elde edilen student türü artıklar +2 -2 aralığında yer almakta olup model uyumunda olumsuzluk olmadığı tespit edilerek doğrusallık varsayımının karşılandığı görülmüştür.

Çalışma kapsamına alınan verilerde korelasyon analizleri yapılmış ve Pearson korelasyon katsayıları $r < 0,9$ tespit edilmiştir. Çalışma kapsamına alınan verilerde regresyon analizlerinde elde edilen VIF değerleri $VIF < 10$, tolerans değeri $> 0,1$, CI değerinin $CI < 10$ olması nedeniyle çoklu doğrusal bağlantı probleminin olmadığı tespit edilmiştir.

3. Bulgular

Sağlık Bakanlığı TÜR-GÖS sistemine veri girişi yapan 36 hastanenin 25'i (%69,4) Sağlık Bakanlığı hastanesi, 2'si (%5,6) üniversite hastanesi, 9'u (%25) özel hastanedir. Araştırmaya dahil edilen 36 hastanenin 25'i (%69,4) 1-300 yatağa sahiptir. Yatan hasta sayıları incelendiğinde, hastanelerin 23'ünde (%63,9) yatan hasta sayısı 1-15.000 aralığındadır.

Hastanelerin acil servislerinde gerçekleştirilen muayene sayıları incelendiğinde, hastanelerin 17'sinde (%47,2) 75.001 ve üzeri sayıda muayene yapıldığı görülmektedir. Acil servislerde gerçekleşen ölüm sayıları incelendiğinde, hastanelerin 27'sinde (%75) 1-50 arasında ölüm gerçekleşmiştir. Acil serviste ortalama müşahade sürelerine bakıldığında, hastanelerin 24'ünde (%66,7) ortalama müşahade süresinin 1-100 dakika aralığında olduğu belirlenmiştir. Acil serviste hasta memnuniyet oranının hastanelerin 29'unda (%80,6) yüzde 86 ve üzeri olduğu, konsültan hekim istem sayısının hastanelerin 26'sında (%72,2) 1-5000 olduğu ve konsültan hekimin acile ortalama ulaşma süresinin hastanelerin 14'ünde (%38,9) 16-45 dakika aralığında olduğu tespit edilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1. Tanımlayıcı Bulgular

		n	%
Kurum Türü	Sağlık Bakanlığı	25	69,4
	Üniversite	2	5,6
	Özel	9	25,0
Yatak Sayısı	1-300	25	69,4
	301-600	9	25
	601 ve üzeri	2	5,6
Yatan Hasta Sayısı	1-15 000	23	63,9
	15 001-30 000	9	25
	30 001 ve üzeri	4	11,1
Acil Servis Muayene Sayısı	1-15 000	6	16,7
	15 001-75 000	13	36,1
	75 001 ve üzeri	17	47,2
Acil Serviste Gerçekleşen Ölüm Sayısı	1-50	27	75
	51-100	3	8,3
	101 ve üzeri	6	16,7
Acil Serviste Ortalama Müşahade Süresi (dakika)	1-100	24	66,7
	101-250	8	22,2
	251 ve üzeri	4	11,1
Acil Serviste Hasta Memnuniyet Oranı	0-50	0	0
	51-85	7	19,4
	86 ve üzeri	29	80,6
Konsültan Hekim İstem Sayısı	1-5000	26	72,2
	5001-10 000	2	5,6
	10 001 ve üzeri	8	22,2
Konsültan Hekimin Acil Servise Ortalama Ulaşma Süresi (dakika)	1-15	11	30,6
	16-45	14	38,9
	46 ve üzeri	11	30,5
Toplam		36	100,0

3.1. Korelasyon analizine ilişkin bulgular

Konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresi ile yatan hasta sayısı, acil serviste gerçekleşen ölüm sayısı, acil serviste ortalama müşahade süresi ve acil serviste hasta memnuniyet oranı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı tespit edilmiştir ($p>0,05$).

Konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresi ile acil serviste gerçekleşen muayene sayısı arasında 0,577** korelasyon katsayısı ile orta düzeyde pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin varlığı saptanmıştır. Test sonucuna göre acil serviste muayene sayısı arttıkça, konsültan hekimin acil servise gelme süresinin de bu duruma paralel bir artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresi ile kurum türü arasında -0,452** korelasyon katsayısı ile orta düzeyde negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır. Özel hastanelerde konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresi en kısa iken, Sağlık Bakanlığı hastanelerinde bu sürenin en uzun olduğu şeklinde yorumlanabilir. Üniversite hastaneleri ise 2. sıradadır. Burada Sağlık Bakanlığı hastanelerinin sayıca fazla olması ve üniversite hastanelerinin ise sayıca az olması bu ilişkiyi etkilemektedir.

Konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresi ile konsültan hekim istem sayısı arasında 0,426** korelasyon katsayısı ile pozitif yönde orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Test sonucuna göre acil serviste konsültan hekim istem sayısı arttıkça bu artışa paralel konsültan hekimin acil servise ulaşma süresi uzamaktadır.

Konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresi ile hastanenin yatak sayısı arasında 0,365* korelasyon katsayısı ile pozitif yönde orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Test sonucuna göre hastanenin yatak sayısı arttıkça konsültan hekimin acil servise ulaşma süresi de artış göstermektedir (Tablo 2).

Tablo 2. Bağımlı Değişken ile Bağımsız Değişkenler Arasındaki Pearson Korelasyon Katsayıları

Bağımlı Değişken		
Konsültan Hekimin Acil Servise Ortalama Ulaşma Süresi		
Bağımsız Değişkenler	r	p
Kurum Türü	-0,452**	0,006
Yatak Sayısı	0,365*	0,029
Yatan Hasta Sayısı	0,259	0,129
Acil Serviste Muayene Sayısı	0,577**	0,000
Acil Serviste Gerçekleşen Ölüm Sayısı	0,328	0,051
Acil Serviste Ortalama Müşahede Süresi	0,311	0,065
Acil Serviste Hasta Memnuniyet Oranı	-0,180	0,295
Konsültan Hekim İstem Sayısı	0,426**	0,01

Korelasyonun 0,05 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. ($p < 0.05$)

** Korelasyonun 0,01 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. (** $p < 0.01$)

Sağ üst köşesinde yıldız işareti bulunmayan değişkenler arasında $p > 0,05$ olması nedeniyle anlamlı bir ilişkinin olmadığı tespit edilmiştir.

3.2. Aşamalı (stepwise) regresyon analizi ve sonuçları

Korelasyon analizi sonucunda bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında yüksek düzeyde bir ilişki ($r=0,71-0,99$) tespit edilmemiştir. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde bağımlı değişkeni etkilediği düşünülen bütün bağımsız değişkenler aşamalı regresyon analizi kapsamına alınmış ve değerlendirilmiştir. Aşamalı regresyon analizi gerçekleştirilirken önce bütün değişkenler analize alınmış, bağımlı değişkeni en çok açıklayan bağımsız değişken belirlendikten sonra analizden çıkarılarak devam edilmiş (backward elimination yöntemi) ve bu analiz 4 aşamada tamamlanarak 3 model oluşturulmuştur.

Analizin 1. aşamasında bütün bağımsız değişkenler (kurum türü, yatak sayısı, yatan hasta sayısı, acil serviste muayene sayısı, acil serviste gerçekleşen ölüm sayısı, acil serviste ortalama müşahade süresi, acil serviste hasta memnuniyet oranı, konsültan hekim istem sayısı) analize dahil edilmiştir. Analiz sonucunda acil servis muayene sayısının bağımlı değişkeni en çok açıklayan değişken olduğu tespit edilmiştir. Bütün bağımsız değişkenlerin analize dahil edildiği ilk aşamada, acil servisteki muayene sayısının konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini ($R^2=0,333$) %33,3'lük varyansı açıklama yüzdesi ile ilk sırada yer alarak açıkladığı görülmüştür. Acil servis muayene sayısındaki bir birimlik artışın

konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini 0,577 ($\beta=0,577$) birim artıracığı görülmüştür (Tablo 3).

Tablo 3. Acil Servis Muayene Sayısının Konsültan Hekimin Acil Servise Ortalama Ulaşma Süresine Etkisine İlişkin Aşamalı Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	Standart Hata	Beta	t	p	VIF
Konsültan Hekimin Acil Servise Ortalama Ulaşma Süresi	Acil Servis Muayene Sayısı	0,611	0,148	0,577	4,123	0,000	1,000
R=0,577, R ² =0,333, F=16,997, p=0,00, Durbin-Watson=2,261							

Analizin 2. aşamasında hesaplamaadan acil muayene sayısı çıkarılarak geriye kalan 7 bağımsız değişken üzerinden analiz yapılmıştır. Analiz sonucunda kurum türü ile konsültan istem sayısı bağımsız değişkenlerinin birlikte bağımlı değişkeni açıkladığı görülmüştür. Kurum türü ile konsültan hekim istem sayısının %30,4'lük varyansı açıklama yüzdesine ($R^2=0,304$) sahip olduğu tespit edilmiştir. Kurum türü ile konsültan hekim istem sayısındaki bir birimlik artışın konsültan hekimin acil servise ulaşma süresini 0,328 birim artıracığı görülmüştür (Tablo 4).

Tablo 4. Kurum Türü ve Konsültan Hekim İstem Sayısının Konsültan Hekimin Acil Servise Ortalama Ulaşma Süresine Etkisine İlişkin Aşamalı Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	Standart Hata	Beta	t	p	VIF
Konsültan Hekimin Acil Servise Ortalama Ulaşma Süresi	Kurum Türü ve Konsültan Hekim İstem Sayısı	-0,329 0,308	0,68	-0,364 0,328	2,177	0,003	1,079
R=0,552, R ² =0,304, F=7,221, p=0,003, Durbin-Watson=2,039							

Analizin 3. aşamasında hesaplama kurum türü ve konsültan hekim istem sayısı da çıkarılmış, geriye 5 bağımsız değişken kalmıştır. Bu 5 bağımsız değişken ile yapılan analiz sonucunda yatak sayısının bağımlı değişkeni açıkladığı tespit edilmiştir. Yatak sayısı ile bağımlı değişken arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin varlığı ve yatak sayısının bağımlı değişkeni %13,3'lük varyans açıklama yüzdesi (R²=0,133) ile açıkladığı tespit edilmiştir. Ayrıca yatak sayısındaki bir birimlik artışın konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini 0,365 (Beta=0,365) birim artıracığı görülmüştür (Tablo 5).

Tablo 5. Yatak Sayısının Konsültan Hekimin Acil Servise Ortalama Ulaşma Süresine Etkisine İlişkin Aşamalı Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	β	Standart Hata	Beta	t	p	VIF
Konsültan Hekimin Acil Servise Ortalama Ulaşma Süresi	Yatak Sayısı	0,488	0,749	0,365	2,284	0,029	1,000
R=0,365, R ² =0,133, F=5,215, p=0,029, Durbin-Watson=1,704							

Analizin 4. aşamasında yatak sayısı da analiz kapsamından çıkarılarak kalan 4 bağımsız değişken ile analize devam edilmiştir. Ancak analiz sonucunda geriye kalan 4 bağımsız değişken (yatan hasta sayısı, acil serviste ölüm sayısı, acil serviste ortalama müşahede süresi ve acil servis hasta memnuniyet oranı) bağımlı değişkeni açıklama konusunda istatistiksel açıdan anlamlı bulunmayıp ($p>0,05$) modelin dışında kalmıştır. Ancak model dışında kalan bu 4 bağımsız değişkenin yalnızca bu çalışma kapsamına alınan Ankara ilindeki 36 hastanenin acil servislerindeki konsültasyon süreci için anlamlı bulunmayarak model dışında kaldığı (Tablo 6), Türkiye genelindeki hastanelerin acil servislerinde yürütülen konsültasyon süreçleri için bu 4 bağımsız değişkenin anlamlı olma ihtimalinin bulunduğunu hatırlatmakta yarar bulunmaktadır.

Tablo 6. Model Dışında Kalan Bağımsız Değişkenlere İlişkin Analiz

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Beta	t	p	VIF
Konsültan Hekimin Acil Servise Ortalama Ulaşma Süresi	Yatan Hasta Sayısı	-0,124	-0,439	0,664	3,064
	Acil Servis Ölüm Sayısı	0,228	1,354	0,185	1,139
	Acil Serviste Ortalama Müşahede Süresi	0,189	1,071	0,292	1,229
	Acil Servis Hasta Memnuniyet Oranı	-0,333	-0,187	0,853	1,210

Aşamalı regresyon analizi neticesinde, acil servis muayene sayısı, kurum türü ve konsültan hekim istem sayısı ile yatak sayısının konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresine etkisi elde edilen sonuçlara göre aşağıdaki şekilde ifade edilir:

$$\text{Çoklu Regresyon Modeli: } Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \dots + \beta_n X_n + \epsilon$$

Y : Bağımlı değişken

X_i : Bağımsız değişken

B_i : Tahmin edilecek parametreler

ϵ : Hata Terimi

$$Y = (0,577x_1) + (-0,364x_2) + (0,328x_3) + (0,365x_4) + (1 - (0,333 + 0,304 + 0,133))$$

$$Y = 0,577x_1 - 0,364x_2 + 0,328x_3 + 0,365x_4 + 0,23$$

Analizler kapsamında konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini etkileyen faktörlerden; acil servis muayene sayısının %33,3'lük kısmını, kurum türü ve konsültan hekim istem sayısının %30,4'lük kısmını, yatak sayısının ise %13,3'lük kısmını açıkladığı tespit edilmiştir. Geriye kalan %23'lük kısım ise hata terimi vasıtasıyla modele dâhil edilmeyen değişkenler tarafından açıklanabilmektedir. 4 bağımsız değişkeni anlamlı bulan Model 1, Model 2, Model 3 genel olarak özetlendiğinde; bu 4 değişkene ilişkin p değerleri, korelasyon katsayıları ve R^2 değerleri (0,333, 0,304 ve 0,133) istatistiksel açıdan anlamlıdır. Artıklar normal dağılıma uymakta, VIF değerleri 10'un altında ve DW değerleri 1,5-2,5

değerleri arasındadır. Bu şartlarda analiz kapsamında elde edilen modellerin yeterli olduğu söylenebilmektedir.

4. Tartışma ve Sonuç

Konsültan hekimin çağrı yapıldıktan sonra acil servise en kısa sürede gelmesi beklenmektedir. Çalışma sonucunda, acil servis muayene sayısı, kurum türü, konsültan hekim istem sayısı ve hastane yatak sayısı model kapsamında anlamlı bulunmuştur. Model kapsamında anlamlı bulunan bu bağımsız değişkenlerin, konsültan hekimin acil servise ulaşma süresini etkileyen faktörlerin %77'sini açıkladığı tespit edilmiştir. Bu faktörler en çoktan en az açıklama oranlarına göre acil servis muayene sayısı, kurum türü ve konsültan hekim istem sayısı ve yatak sayısıdır. Bağımlı değişken ile yatan hasta sayısı, acil serviste gerçekleşen ölüm sayısı, acil serviste ortalama müşahade süresi, acil serviste hasta memnuniyet oranı arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı görülmüştür.

Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini ilk sırada açıklayan bağımsız değişkenin acil servis muayene sayısı olduğunu göstermektedir. Konsültan hekimin acil servise ulaşma süresi ile acil serviste gerçekleşen hasta muayene sayıları arasında 0,577** korelasyon katsayı ile orta düzeyde pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin varlığı saptanmıştır. Test sonucuna göre acil serviste hasta muayene sayısı arttıkça konsültan hekimin acil servise gelme süresinin de bu duruma paralel bir artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Literatürde hastanelerin acil servislerinde gerçekleştirdikleri hasta muayene sayıları ne kadar fazla ise o acil servisten konsültan hekim istenme sayısının da o kadar fazla olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Söyler ve Koç, 2014). Özyurt ve arkadaşları (2018), acil servisteki hasta yoğunluğunun konsültan hekimin acil servise ulaşma süresini olumsuz yönde etkilediğini belirlemiştir (Özyurt ve ark, 2018). Dönmez ve arkadaşlarının (2017) bir eğitim araştırma hastanesinde acil servise başvuran ve herhangi bir servisten konsültasyon istenen 2013 hasta ile gerçekleştirdikleri çalışmada, öncelikle acil servislere başvuru oranlarının çok arttığı ve bu artışın nedenleri arasında; hastanede yatak bulma sıkıntısı, ağır hastalığı olan hasta sayısındaki artış, acil servislerdeki yaşlı hasta sayısındaki artış, acil serviste alan

sınırlılığı, personel yetersizliği, tanısal tetkiklerdeki gecikmeler ve konsültan hekimlerin acil servise geç gelmelerinin yer aldığı belirtilmiştir (Dönmez ve ark., 2017).

Birçok araştırmanın da saptadığı üzere son yıllarda acil servislerdeki en önemli sorunlardan biri, acil servislerdeki hasta yoğunluğunun artmasıdır. Sağlık hizmetlerine erişimdeki engeller acil servislere başvuru yoluyla aşılmaya çalışılmaktadır. Türkiye Acil Tıp Derneği (TATD) Başkanı Prof. Dr. Serkan Yılmaz, 2021 yılının son ayında verdiği röportajda acillere sadece acil hastaların başvurmadığını belirterek, “Ne zaman isterse başvurma hakkı olduğunu düşünen, poliklinikten randevu alamayan, MR çekirmek isteyen, kendini kötü hissettiği için ‘sarı serum’ sipariş eden kısacası hayati riski bulunmayan yüzlerce hasta, kendisini ciddi sorunu olan biri olarak görüyor ve acilleri dolduruyor” yorumunu yapmaktadır (Erşan, 2021). Ülkemizde 2020 yılında hekime başvuru sayısı 600 milyonun üzerindedir (Sağlık Bakanlığı, 2022: 149). Bu sayısının dörtte biri (150 milyonu) acillere yapılan başvurudur. Prof. Dr. Serkan Yılmaz aynı röportajında “Hastaların sadece yüzde 20’si gerçek acil, yüzde 80’i ise polikliniklerde çözülebilecek, aciliyeti olmayan sorunları için işgalci. Acile geldikleri için de ‘hızlı’ müdahale bekliyor. En fenası da hayati riski bulunan acil hastalara zamanında ve gerektiği gibi müdahale edilmesini engelliyorlar” açıklamasını yapmıştır. Çelikten (2016) Selçuk Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi acil servisinde hastaların 1.041’inin (%0,27) Triyaj 1 (çok acil), 118.931’inin (%31,21) Triyaj 2 (acil), 261.091’inin (%68,52) ise Triyaj 3 (acil olmayan) kategorisine girdiğini saptamıştır. Dunn (2003) hastane doluluk oranındaki %5,9’luk bir düşüşün, acil servis biriminde beklenen süreyi 58,5 dakikadan 37,1 dakikaya (%36,6) ve yine tedavi olabilmek için bekleyen hasta sayısını 19,1’den 14,8’e (%22,5) azalttığını tespit etmiştir.

Bu çalışma kapsamında elde edilen bulgular, kurum türü ve konsültan hekim istem sayısının konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini ikinci sırada açıklayan bağımsız değişkenler olduğunu göstermektedir. Ankara ilinde 2018 yılında hizmet sunan 36 hastanenin 25 tanesi (%69,4) Sağlık Bakanlığı hastanesi, 2 tanesi (%5,6) üniversite hastanesi ve 9 tanesi (%25) özel hastanedir. Ankara ilinde 2018 yılında hizmet sunan 36 hastanenin kurum türlerine göre konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresi 58,9 dakika iken, bu süre Sağlık Bakanlığı hastanelerinde 53,9 dakika, üniversite hastanelerinde 102 dakika, özel hastanelerde ise 63,5 dakikadır. Aynı veriler ayrıca özel hastanelerin büyük bölümünde

(%77,7) konsültan hekimin acil servise ulaşma süresinin ilk 15 dakika içinde sağlandığını gösterirken, Sağlık Bakanlığı hastanelerinin sadece %16'sında konsültan hekimin acil servise ilk 15 dakikada ulaştığını göstermektedir.

Çalışma kapsamında ayrıca farklı nitelikte ve sektörlerde olan Sağlık Bakanlığı, üniversite ve özel hastanelerin acil servislerine aynı oranda başvuru yapılmadığı tespit edilmiştir. Ankara ilinde 2018 yılında hizmet sunan 36 hastanenin acil servislerinde toplam 4.463.273 hasta muayene olmuştur. Kurum türlerine göre acil servis muayene sayısı ve oranlarına bakıldığında, acil servis muayenelerinin 3.951.286'sının (%88,5'inin) Sağlık Bakanlığı hastanelerinin acil servislerinde, 413.678'inin (%9,2'sinin) üniversite hastanelerinin acil servislerinde, 98.309'unun (%2,3'ünün) ise özel hastanelerin acil servislerinde gerçekleştiği görülmüştür. En fazla acil servis başvurusuna sahip hastaneler Sağlık Bakanlığı hastaneleridir. Bu bulguyu genel olarak hekime müracaat sayıları da desteklemektedir. 2020 yılında Sağlık Bakanlığı hastanelerine kişi başı müracaat sayısı 2,9, üniversite hastanelerine 0,4, özel hastanelere ise 0,7'dir. Buna göre Sağlık Bakanlığı hastanelerine müracaat sayısının tüm sektörlerdeki hastanelere müracaatlar içindeki payı %72,4'tür. Sağlık Bakanlığı hastanelerinin tüm sektörlerdeki hastaneler içindeki payının %58,7 olduğu dikkate alındığında, hasta müracaat sayısının diğer hastanelere göre daha yüksek olduğu görülmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2022:149, 115). Sağlık Bakanlığı hastanelerine hem hasta müracaat hem de acil servis müracaat sayısının fazla olması, bu hastanelerde hizmete erişimin üniversite ve özel hastanelere göre daha kolay olması ile açıklanabilmektedir. Özel hastanelere göre daha fazla tercih edilmesinin en önemli nedeni ise özel hastanelerde %200'e varabilecek yüksek cepten ödemenin yapılması, bütün özel hastanelerin Sosyal Güvenlik Kurumu ile anlaşmalı olmaması vb. nedenler gösterilebilmektedir.

Bu çalışma kapsamındaki iki üniversite hastanesinde konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresi incelendiğinde, hastanenin birinde bu süre 16-45 dakika aralığında iken, diğerinde 46 dakika ve üzeri olup bu iki hastanenin ortalamasının ise 102 dakika olduğu tespit edilmiştir. Gürsoy'un (2014) Uludağ Üniversitesi Sağlık Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde yaptığı araştırmada ortalama konsültasyon sonuçlandırma süresi 121 dakika olarak saptanmıştır. Gürsoy'un çalışma sonucuna göre 121 dakika olan konsültan hekimin acil

servise ulaşma süresi bu çalışmada 102 dakika olarak tespit edilmiştir. İki çalışma sonucunda elde edilen süreler arasında yaklaşık 20 dakikalık bir fark bulunmaktadır (Gürsoy, 2014).

Konsültan hekim istem sayısı, konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini ikinci sırada açıklayan bağımsız değişkenlerden bir diğeridir. Bu çalışmada, konsültan hekim istem sayısının konsültan hekimin acil servise ulaşma süresini ($R^2=0,304$) %30,4'lük varyansı açıklama yüzdesi ile kurum türü ile aynı düzeyde etkilediği tespit edilmiştir. Ankara ilinde 2018 yılında çalışmaya dahil edilen 36 hastaneden elde edilen verilere göre, hastanelerin toplam acil servis muayene sayılarının %9,2'si için konsültan hekim istemi yapılmış olup, bu oran Sağlık Bakanlığı hastanelerinin acil servisleri için %7,5, üniversite hastanelerinin acil servisleri için %26,8 ve özel hastanelerin acil servisleri için ise %4 olarak belirlenmiştir. Türkiye'de yapılan çalışmalarda acil servislerde konsültasyon isteme oranının genel olarak %20-40 aralığında bulunduğu tespit edilmiştir (Aygencel ve ark., 2012). Farklılıklar görülmekle birlikte literatür genel olarak bu çalışmada olduğu üzere üniversite hastanelerinin acil servislerinde konsültasyon istem sayısının daha fazla olduğunu belirlemiştir. Akpınar Oruç ve Üzel Taş (2013)'in çalışmasında üniversite hastanelerinin acil servislerinde konsültan istem oranının %22,3, Çelikten (2016)'in çalışmasında %13,4, Ergin (2008)'in Gazi Üniversitesi çalışmasında %30 olarak tespit edilmiştir. Daha karmaşık vakaların üniversite hastanelerine başvurdukları dikkate alındığında bu yüksek oranlar anlaşılmaktadır.

Çalışma kapsamında elde edilen bulgular, yatak sayısının konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini üçüncü sırada açıklayan bağımsız değişken olduğunu göstermektedir. Hastane yatak sayısı arttıkça konsültan hekimin acil servise ulaşma süresi de artmaktadır. Ankara ilinde 2018 yılında çalışmaya dahil edilen 36 hastaneden elde edilen verilere göre, hastanelerin toplam yatak sayısı 8.527 olup, bu yatakların 7.197'si (% 84,4) Sağlık Bakanlığı hastanelerinde, 664'ü (%7,8) üniversite hastanelerinde, 666'sı (%7,8) özel hastanelerdedir. Hastanenin yatak sayısı arttıkça hastanenin büyüklüğü ile sunduğu hizmetin çeşitliliği de artmakta, bu nedenle hastalar daha çok bu profildeki hastanelere başvurmaktadır. Bu durum doğal olarak hastanenin hasta yoğunluğunu ve dolayısıyla konsültan hekimin acil servise ulaşma süresini de artırmaktadır.

Sonuç olarak, acil servislerdeki konsültasyon işlemlerinin etkin bir biçimde işleyebilmesi için acil servis yoğunluğunun azaltılması kritik öneme sahiptir. Acil servisteki hasta yoğunluğu konsültan hekim sayısını da artırmaktadır. Bu nedenle gün geçtikçe hasta yoğunluğu artan acil servislerin yoğunluğunun azaltılması için acil önlemlerin alınması gerekmektedir. Bunun için ilk yapılması gereken, aciller dahil olmak üzere bütün ikinci ve üçüncü basamak hasta yükünü azaltma potansiyeli dikkate alınarak birinci basamak sağlık hizmetlerinin nicel ve nitel olarak güçlendirilmesidir. İkinci olarak büyük oranda hekim yetersizliğinden kaynaklanan, ancak Sağlıkta Dönüşüm Programı (SDP) ile de “kısıktırılmış” olan talebin karşılanabilmesi için sağlık hizmetlerine erişimdeki engellerin ortadan kaldırılması önerilmektedir. Bu engeller yalnızca hekim arzı eksikliği veya talep fazlalığı ile de açıklanamaz. SDP’nin getirdiği cepten ödemelerin, ayrıca Sağlık Uygulama Tebliği kapsamında sunulmayan hizmetlerin varlığının da önemli düzeyde erişim engeli oluşturduğu unutulmamalıdır.

Kurum türü ve yatak sayısının konsültan hekimin acil servise ortalama ulaşma süresini etkilediği dikkate alındığında; acil servislerde konsültasyon istenen hasta profillerinin belirlenmesi, konsültasyonun işleyiş süreci ve konsültasyonla ilgili sorunların belirlenip değerlendirilmesi hem yatak kapasitesinin belirlenmesi hem de hizmet kalitesinin artırılması bakımlarından yararlı olacaktır. Sağlıkta kalite değerlendirmelerinin etkin bir şekilde yapılması bu sürecin iyileştirilmesine katkı sağlayabilmektedir. Bu amaçla gerçekleştirilmiş bazı uluslararası örnekler yol gösterici olabilmektedir.

Geskey ve arkadaşlarının (2013) Amerika Pensilvanya Eyalet Üniversitesi acil servisinde yaptıkları bir araştırma sonucuna göre, acil servise konsültan hekimin geç gelmesinin kötü klinik sonuçlara neden olacağı öngörülmüştür. Bu kapsamda konsültasyon süreci ile ilgili kurumsal bir rehber hazırlanmış ve hazırlanan rehber çalışanlara özenle tanıtılmıştır. Rehberin yayınlanmasından önce konsültan hekimin konsültasyon çağrısına cevap verme süresi 121 dakika iken rehber yayınlandıktan 6 ay sonra bu sürenin 100 dakikaya düştüğü görülmüştür. Shen ve Lee (2018)’nin 1.600 yataklı ve yılda 135 binden fazla acil servis başvurusu olan Singapur Genel Hastanesi acil servisinde gerçekleştirdikleri çalışmada, acil serviste uzun süre bekleme sürelerinin artmış morbidite ve mortalite ile ilişkili olduğu ve hasta memnuniyetini azalttığı ileri sürülmüştür. Çalışma kapsamında hastanede bir kurul oluşturulmuş ve konsültasyon sürecinin daha etkin yönetilebilmesi için stratejiler geliştirilmiştir. Hazırlanan

stratejiler 6 ay boyunca hastanede uygulanmış ve 1 Ekim 2016- 30 Nisan 2017 arasında sonuçları izlenmiştir. Çalışma sonucuna göre konsültan hekimin acil servise ulaşma süresi 162 dakikadan 124 dakikaya gerilemiştir. Düşük maliyetli müdahaleler, şeffaflık, hakkaniyetli iş yükü ve takım bazlı bakım modeli, sürekli geri bildirimde bulunmak hastalar için bekleme sürelerini azaltmaya yardımcı olmuştur. Kessler ve Asrow (2011) acil servise başvuran hastaların %20-40'ı için bir veya daha fazla konsültasyon istendiğini, konsültasyon çağrılarının %73'ünün iyi yönetilemediğini ve yönetilemeyen konsültasyonlarda ilgili uzman hekimin konsültasyon süreci ile ilgili yeterli eğitim almadığını saptamıştır.

Son olarak yatak sayısı fazla olan büyük kapasiteli hastanelerin acil servislerine olan başvuru sayısının daha fazla olduğu dikkate alındığında, Sağlık Bakanlığı'na bağlı B, C ve D grubu hastanelerin sundukları sağlık hizmetlerinin nitelik ve nicelik açısından iyileştirilmesi A grubu hastanelerin acil servislerine olan yoğunluğu önleyebilir.

Kaynakça

- Akpınar Oruç O., Üzel Taş H., 2013. Acil servise başvuran hastaların memnuniyet düzeyleri. *Kocatepe Tıp Dergisi*, 15(2), 131.
- Atilla, R., Çımrın, A. H., 2002. Konsültasyon Önerileri. *Acil Servis ve Akademik Acil Tıp Dergisi*, 184-7.
- Aygençel G., Nas A., Sarıtaş H., Deryal K., Demircan A., 2012. Bir Üniversite Hastanesi Acil Servisindeki İç Hastalıkları Konsültasyonlarının Genel Özellikleri. *Fırat Tıp Dergisi*, 17 (4): 219-222.
- Brenner, B. E., Holmes, T. M., Simpson, D. D., 2004. Reducing Speciality Consultation Times In The Emergency Department, *Acad Emerg Med*, 11: 463.
- Çelikten, O. S., 2016. Bir Üçüncü Basamak Hastane Acil Servisine Başvuran Hastaların Demografik Özellikleri ve Acil Servis Klinik Hizmetlerinin Değerlendirilmesi: Beş Yıllık Analiz. *Tıpta Uzmanlık Tezi*, Selçuk Üniversitesi Tıp Fakültesi, Konya.
- Dönmez, S. S., 2016. Acil Serviste Gerçekleştirilen Konsültasyon Sürecinin İzlenmesi. *Tıpta Uzmanlık Tezi*, Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi, Bursa
- Dönmez S. S., Durak V. A., Torun G., Köksal Ö., Aydın Ş., 2017. Acil Serviste Gerçekleştirilen Konsültasyon Sürecinin İncelenmesi. *Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 43 (1): 23-28.
- Dunn, R., 2003. Reduced Access Block Causes Shorter Emergency Department Waiting Times: An Historical Control Observational Study. *Emerg Med*, 15: 232.
- Ergin M., 2008. Acil servis kalabalığının bilimsel yöntemler ile ölçümü. *Uzmanlık tezi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi Acil Tıp Anabilim Dalı.
- Erşan, M., 2021. Nüfusun iki katı sayıda hasta acillere yığılıyor: Yüzde 80'i 'acil' değil!, *Diken*, [online] Erişim Adresi: <https://www.diken.com.tr/nufusun-iki-kati-sayida-hasta-acillere-yigiliyor-yuzde-80i-acil-degil/>, [Erişim Tarihi: 4.06.2022].
- Geskey, J. M., Geeting, G., West, C., Hollenbeak, C. S., 2013. Improved Physician Consult Response Times In An Academic Emergency Department After Implementation Of An Institutional Guideline. *J Emerg Med*, 44: 999-1006.
- Gürsoy V., 2014. Acil Serviste Dahiliye Konsültasyonu Yapılan Hastaların Epidemiyolojik Özellikleri ve Konsültasyonla İlişkili Sorunların İrdelenmesi. *Tıpta Uzmanlık Tezi*, Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi, Bursa.

Engeloğlu, Ş., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay, M., M., (2022). Ankara İlinde Konsültan Hekimlerin Acil Servise Ulaşma Sürelerinin ve Bu Süreleri Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 371-395.

Doi:10.30586/pek.1130631

- Karakaya, Z., Gökel, Y., Açıkalın, A., Karakaya, O., 2009. Acil Tıp Anabilim Dalında Konsültasyon Sisteminin İşleyişi ve Etkinliğinin Değerlendirilmesi, *Ulus Travma Acil Cerrahi Dergisi*, 15(3):210-216.
- Kayaalp, G. T., Çelik Güney, M., Cebeci, Z., 2015. Çoklu Doğrusal Regresyon Modelinde Değişken Seçiminin Zootečniye Uygulanışı. *Ç.Ü.Z.F. Dergisi*, 30(1): 1-8.
- Kessler, C., Kutka, B. M., Badillo, C., 2012 Consultation İn The Emergency Department: A Qualitative Analysis And Review. *J Emerg Med*. 42(6):704-11
- Korkmaz, Y., 2019. Tıbbi Konsültasyon ve kusurun paylaşılması sorunu. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 31(140): 239-302.
- Medical Advisory Committee 2015Emergency Department Consultation Guidelines. [Online] Erişim Adresi: <https://www.smhdom.com/resident-documents/gim/ctu/274-ed-consult-guidelines-most-appropriate-service-aug-2015> [Erişim Tarihi: 30.03.2022].
- Özyurt E., Aykutluğ M., Uğurlu D., Maçka Kudaş Ş., İlcan B., Çimen G., Alper M. 2018. Acil servis konsültasyon sürecinde SMS uygulaması: Dışkapı Hastanesi modeli. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 5(4): 275-281.
- Rene, S. L., Rob, W., Michael, B., Brian, R. H., Brian, H. R., 2008. Consultations İn The Emergency Department: A Systematic Review Of The Literature. *Emerg Med J*, 25;4-9.
- Sağlık Bakanlığı, 2017. Mavi kod uygulamaları. [Online] Erişim Adresi: <https://khgmacilveyurtdisiasaglikdb.saglik.gov.tr/TR,48457/mavi-kod-uygulamaları.html> [Erişim Tarihi: 07.07.2020].
- Sağlık Bakanlığı, 2018. Acil servis genelgesi. [Online] Erişim Adresi: <https://www.saglik.gov.tr/TR,32159/saglik-bakanligindan-acil-servis-genelgesi.html> [Erişim Tarihi: 15.06.2020].
- Sağlık Bakanlığı, 2022. Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2020, Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, [online] Ankara. Erişim Adresi <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/43399,siy2020-tur-26052022pdf.pdf?0>, [Erişim Tarihi: 4.06.2022].
- Shen, Y., Lee, L. H., 2018. Improving The Wait Time To Consultation At The Emergency Department. *BMJ Open Qual*, 7.
- Söyler H., Koç A., 2014. Bir kamu hastanesi için acil servis simülasyonu ve veri zarflama analizi ile etkinlik ölçümü. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2): 117-132.

Engeloğlu, Ş., Yenimahalleli Yaşar, G. & Günaltay, M., M., (2022). Ankara İlinde Konsültan Hekimlerin Acil Servise Ulaşma Sürelerinin ve Bu Süreleri Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 371-395.

Doi:10.30586/pek.1130631

-
- Söyük S., Arslan Kurtuluş S., 2017. Acil servislerde yaşanan sorunların çalışanlar gözünden değerlendirilmesi. Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 6(4): 44-56.
- Türkan, H., Şener, S., Tuğcu, H., 2005. Acil serviste uygunsuz konsültasyon hizmeti ve mediko-legal yönü. Türkiye Acil Tıp Dergisi, 5(3): 138-141.
- TTB, 2009. Konsültasyon, [online] Erişim adresi: https://www.ttb.org.tr/makale_goster.php?Guid=f78ec404-923f-11e7-b66d-1540034f819c, [Erişim Tarihi: 4.06.2022].

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Etik Beyanlar

Bu araştırmada Kişisel Verilerin Korunması Kanunu'na ve fikir ve sanat eserleri için geçerli telif hakları düzenlemelerine uyulmuştur.

Çıkar çatışması: Çıkar çatışması yoktur.

Yazar Katkıları:

- Fikir/Kavram: Şerife Engeloğlu
- Tasarım: Gülbiye Yenimahalleli Yaşar
- Denetleme/Danışmanlık: Gülbiye Yenimahalleli Yaşar
- Veri Toplama/İşleme: Şerife Engeloğlu
- Analiz ve Yorum: Meliha Meliş Günaltay, Şerife Engeloğlu
- Kaynak Taraması: Şerife Engeloğlu
- Makalenin Yazımı: Gülbiye Yenimahalleli Yaşar, Meliha Meliş Günaltay, Şerife Engeloğlu
- Eleştirel İnceleme: Gülbiye Yenimahalleli Yaşar, Meliha Meliş Günaltay, Şerife Engeloğlu

Adam-Akım İktisadın Öznesi “Homoeconomicus”u Toplumsal Cinsiyet Gözlüğü ile Okumak

Reading “Homoeconomicus”, The Subject of Male-Stream Economics, With Gender Perspective

Ebru Işık¹

Öz

Bu çalışmada feminist düşünürlerce adam-akım iktisat olarak da nitelenen neo-klasik iktisadın eyleyen tahayyülü olan “homoeconomicus”un toplumsal cinsiyet gözlükleriyle eleştirel bir okumasının yapılması amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle “homoeconomicus”un adam-akım iktisat disiplini içinde nasıl konumlandırıldığı ilgili literatüre atfen kısaca aktarılacak, ardından “homoeconomicus” soyutlamasının gerçek yaşamla bağdaşmayan yönlerine değinildikten sonra feminist iktisat perspektifiyle eleştirisi sunulmaya çalışılacaktır. “Homoeconomicus”u toplumsal cinsiyet gözlüğüyle okumak, aynı zamanda adam-akım iktisadın eril toplumsal cinsiyetçi yapılandırılışını da deşifre etmek anlamına gelecektir. Bu nedenle çalışmada adam-akım iktisadın yöntemi ve konusuna ilişkin irdelemelere de yer verilecek, bu irdelemeler doğrultusunda yalnızca özne konumundaki “homoeconomicus”un değil, aynı zamanda adam-akım iktisat disiplininin bir bütün olarak eril toplumsal cinsiyetçi dayanakları böylece su yüzüne çıkarılabilecektir. Bu çalışmada genelde adam-akım iktisat disiplininin, özelde ise özne konumuna yerleştirilen “homoeconomicus”un eril toplumsal cinsiyetçi yanlışlıklarını gözler önüne serilerek, kadınların yanı sıra tüm ötekileştirilenlerin deneyimlerinin iktisat disiplinine nasıl dahil edilebileceğine ilişkin ipuçları sunarak ilgili literatüre katkı sağlaması temenni edilmektedir.

Jel Kodları: B-54, B-50, B-31

Anahtar Kelimeler: *Homoeconomicus, Toplumsal Cinsiyet, Feminist İktisat*

Abstract

9, In this study, it is aimed to make a critical reading of “homoeconomicus”, which is the acting imagination of neo-classical economics, and which is also described as man-stream economics by feminist thinkers, with gender perspective. For this purpose, first of all, how “homoeconomicus” is positioned within the discipline of male-stream economics will be briefly explained with reference to the relevant literature, then a criticism of the “homoeconomicus” abstraction from the perspective of feminist economics will be presented after mentioning the incompatible aspects of the “homoeconomicus” abstraction with real life. Reading “Homoeconomicus” through the perspective of gender will also mean deciphering the masculine gendered structuring of man-stream economics. For this reason, the study will also include discussions on the method and subject of man-stream economics, and in line with these considerations, not only the subject “homoeconomicus”, but also the masculine gender bases of the man-stream economics discipline as a whole will be revealed. It is hoped that this study will contribute to the relevant literature in terms of revealing the masculine gender biases of the male-stream economics in general and “homoeconomicus”, which is placed in the subject position, in particular, and presenting determinations on how women and women's experiences can be included in the discipline of economics together with all the marginalized.

Jel Codes: B-54, B-50, B-31

Keywords: *Homoeconomicus, Gender, Feminist Economics*

¹Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Boyabat İİBF, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, eikutuk@sinop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6001-527X

1. Giriş

İktisat pek çok farklı yaklaşımı ve dolayısıyla pek çok farklı eyleyen anlayışını içinde barındıran bir disiplindir. Söz konusu disiplin içindeki yaklaşımlardan sadece biri olmasına rağmen, neo-klasik iktisat yaklaşımı neredeyse üç yüz yıldır disiplini hegemonyası altına almış ve dolayısıyla kendi eyleyen anlayışını (homoeconomicus) disipline büyük ölçüde egemen kılmıştır. Özellikle marjinalist devrimin de etkisiyle disiplin içindeki egemenliğini pekiştiren neo-klasik iktisat ana-akım, Ortodoks, yerleşik ya da adam-akım² nitelendirmeleriyle de anılmaktadır. Adam-akım iktisadın eyleyene ilişkin varsayım ve çıkarımları da söz konusu egemenlik nedeniyle iktisadın eyleyen anlayışı olarak bir anlamda genelleştirilmekte ve böylece adam-akım iktisadın eyleyen anlayışı aynı zamanda iktisadın öznesi konumuna taşınmaktadır. “Homoeconomicus” (*economic man* –*iktisadi adam*, *tek cinsiyetli*) olarak nitelen adam-akım iktisadın öznesi rasyonellik, bencillik ve optimizasyon gibi adam-akım iktisat kuramının şekillenmesinde büyük payı olan kavramsallaştırmalarla da ilişkilendirilerek pek çok “iktisat” kuramına da temel teşkil etmektedir. Bir disiplinin dili neyi merkeze aldığı ve neleri dışarıda bıraktığı konusunda önemli ipuçları vermektedir. Adam-akım iktisadın dili de bu bağlamda merkezine aldığı öznesinin ve disiplinin marjlarının nasıl eril toplumsal cinsiyetçi bir yanlılıkla belirlendiğini ortaya koymaktadır. Şöyle ki, cinsiyet nötr olarak kurgulandığı iddia edilen “homoeconomicus”un İngilizce karşılığı olan “economic man (iktisadi adam)” aslında doğrudan doğruya “man-adam” nitelmesiyle adlandırma olarak dahi eril olarak yapılandırılmıştır. (Nelson, 1999: 286). “İktisadi adam” adlandırılmasıyla anılan adam-akım iktisadın eyleyeni, iktisat disiplininin analizlerini erkeklerin (eril olanın) faaliyetlerini merkeze alarak gerçekleştirdiğini ve kadınlara (dişile) özgü faaliyetleri nasıl disiplinin marjları dışına ittiğini de resmeder niteliktedir.

Günlük yaşamda karşılaşılan eyleyen(ler)den oldukça uzak olmasına rağmen “homoeconomicus”, hem iktisadın analiz birimi hem de temel varsayımlarından bir tanesi haline gelmiş ve bu bağlamda da pek çok farklı iktisat yaklaşımınca eleştirilmiştir.

Bu çalışmada adam-akım iktisadın öznesi olarak nitelenen “homoeconomicus”un toplumsal cinsiyet perspektifi ile eleştirisi sunulmaya çalışılacaktır. Bu nedenle de öncelikle

² Bu çalışmada egemen iktisat anlayışlarının, bu anlayışın merkezinde yer alan öznesinin ve bu anlayışı kurgulayanların eril toplumsal cinsiyetçi yanlılıklarını da vurgulamak adına ilgili feminist iktisat literatüründeki kullanımına atfen, ana-akım iktisat yerine adam-akım (male-stream) iktisat adlandırılmasının kullanılması tercih edilmiştir (Bergmann 1990; Pujol 1992; Nelson 1992; Seiz 1993).

“homoeconomicus”un temel karakteristik özellikleri adam-akım iktisadın eyleyen anlayışı bağlamında tanıtılacak, ardından bu stereo tip bireyin günlük yaşamda karşılaşılan eyleyenler ile arasındaki farklılıklara değinilecek ve son olarak “homoeconomicus”un toplumsal cinsiyet gözlüğü ile eril yanlılıkları deşifre edilmeye çalışılacaktır.

2. Adam-akım İktisadın Öznesi: “Homoeconomicus”

Adam-akım iktisat kuramının davranış modelini rasyonel, bencil, fayda maksimizasyonu güdüsü ile hareket eden, özerk bir eyleyen anlayışı şekillendirmektedir. “Homoeconomicus” olarak da anılan bu eyleyen, adam-akım iktisadın perspektifiyle “birey (ajanı)” i analiz etmek ve modellemek amacıyla kullanılmakta ve böylece adam-akım iktisadın öznesi olarak konumlandırılmaktadır. Peki ortalama eyleyeni/bireyi modellemek için kullanıldığı iddia edilen “homoeconomicus” kimdir/nedir? Günlük yaşamda, bu soyut prototipi ete kemiğe büründürmek mümkün müdür? Bu soruları yanıtlayabilmek için öncelikle “homoeconomicus”un temel özelliklerini irdelemek gerekir. “Homoeconomicus” en genel hali ile “davranışlarını -herkesten ve her şeyden (toplumdan) bağımsız olarak- iktisadi çıkarlarına göre belirleyen, bu çıkarlar dışında herhangi bir davranış motivasyonu olmayan eyleyen” modelini tarif etmek için kullanılmaktadır (Güçlü, vd., 2008: 682).

İlgili literatürde “homoeconomicus” kavramının ilk kez kim tarafından kullanıldığına ilişkin belli bir uzlaşıdan söz etmek mümkün görülmemektedir. Kimi kaynağa göre kavram günümüzdeki kullanımına karşılık gelecek biçimde ilk kez Adolph Lowe tarafından 1935’te yayınlanan “Economics and Sociology” (İktisat ve Sosyoloji) isimli çalışmada kullanılmıştır. Ancak daha öncesinde Vilfredo Pareto’nun 1905 tarihli çalışmasında Vilo Voterra’nın 1901 tarihli çalışmasına atıfla kavramı kullandığı da görülmektedir. Menger, Veblen, Mill ve Comte’un da kavramı kullanan iktisatçılar arasında yer aldığı bilinmektedir (O’Boyle, 2007). İktisadi anlamda rasyonel birey olarak nitelenebilen “homoeconomicus”a ilişkin ilk izlerin ise Yunan filozoflarından Xerophon tarafından ortaya atıldığı da iddia edilmektedir (Cremaschi, 2012: 172-173). Tüm bunlara ek olarak iktisat literatürü içinde “homoeconomicus” kavramının ilk kez J.S.Mill’in eserlerinde geçtiği de ileri sürülmektedir. J.S.Mill’in 1848’de kaleme aldığı “Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy (Ekonomi Politikin Çözülmemiş Bazı Sorunları Üzerine Denemeler) isimli eserinde kavramdan ilk kez bahsettiği yine aynı tarihte yayınlanan “Principles of Political Economy” (Ekonomi Politikin İlkeleri)

isimli eserinde ise kavramın geliştirilerek son haline ulaştığı belirtilmektedir (Rodriguez-Sickert, 2009:1).³ Ayrıca A. Smith ve sonrasında pek çok “aydınlanma” dönemi düşünürünün “homoeconomicus” a referans oluşturabilecek biçimde kullandıkları eyleyen anlayışının da yine “aydınlanma felsefesi”nin hem bir ürünü hem de bir simgesi olarak ele alındığı da iddia edilmektedir⁴ (Tesler, 2009). Her ne kadar ilgili literatürde “homoeconomicus” kavramsallaştırmasının ilk kez kim tarafından kullanıldığına ilişkin bir uzlaşıdan söz etmek mümkün olmasa da adam-akım iktisadın önemli bir varsayımı olduğu ve adam-akım iktisat yaklaşımının düşünürlerince benimsenen eyleyen anlayışının genel çerçevesini çizdiği konusunda bir çıkarım yapmak mümkündür. Şöyle ki bu kavram adam-akım iktisadın aksiyoma bağlı indirgemeci “bilimsel” yönteminin gelişiminde oldukça önemli bir paya sahiptir. Söz konusu çıkarımlara dayanak teşkil edebilmesi için öncelikle adam-akım iktisadın bilimsel yönteminin arka planına, adam-akım iktisadın öncü düşünürlerinin iktisadın eyleyenine ilişkin görüşlerine ve “homoeconomicus”un içine doğduğu kurama kısaca yer vermek yararlı olacaktır.

19. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen “marjinalist devrim” günümüz yerleşik iktisadının inşasındaki temel yapıtaşı olarak nitelenebilir. W. S. Jevons, C. Menger ve L. Walras’ın öncülüğünde ortaya konulan bu yaklaşım, “klasik kuram”ın görüşlerini temel almakla birlikte özellikle kaynak dağıtımı konusunda yeni bir kuramın gelişmesine de öncülük etmiştir. Bu kuram “ücret, faiz, kâr ve rantı “marjinal verimlilik ilkesi” ile açıklama iddiasındadır. Üretim faktörleri (işgücü, sermaye, girişimci⁵, toprak) üretime sağladıkları marjinal katkı kadar üretimden pay almaktadırlar” biçiminde özetlenebilen marjinal verimlilik ilkesi iktisat kuramını derinden etkilemiş ve iktisatta yeni bir dönemin de başlangıcı sayılmıştır (Kurz, 2018: 165). Bu yeni dönem pozitif bir bilim olma iddiasındaki iktisadın ahlak, siyaset, sosyoloji ve psikolojiden soyutlanarak teknik bir disiplin haline geldiği ve böylece “homoeconomicus” varsayımının “bilimsel” dayanaklarının oluşturulduğu dönemdir.

³ Mill’in özellikle 19. Yüzyıldaki eserlerinde belli bir “birey” tahayyülünün söz konusu olduğu, hatta politik ekonomi açısından böyle bir tahayyülde bulunmanın analizleri kolaylaştıracağına dair görüşleri olduğu ifade edilmektedir. Ancak Mill’in doğrudan “homoeconomicus” ya da “iktisadi adam (economic man)” adlandırmalarını kullanmadığı, yalnızca “homoeconomicus”un düşünsel temellerini attığı da belirtilmektedir (Nelson, 1999: 284)

⁴ “Homoeconomicus” kavramının arka planını ve tarihsel temellerini detaylı bir biçimde soruşturan çalışmalar için bkz. Elahi, 2015; J.B. Davis, 2012; O’Boyle, 2007; Persky, 1995.

⁵ Girişimci adam-akım iktisat literatürüne daha ileriki dönemlerdeki eklenmiştir.

Nitekim, 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ve daha sonra aydınlanma çağı olarak da isimlendirilen bu dönem, modernist bilimin şekillendiği, başlangıçta doğa disiplinlerinde ardından sosyal disiplinlerde tek bilme biçimi olarak kabul edilen bilimin/bilimsel yöntemin ne olması gerektiğine ilişkin sınırların çizildiği dönemdir. Bilimsel olan ile bilimsel olmayan arasında keskin bir ayrımın yapıldığı modernist bilim anlayışının sosyal disiplinlere (iktisada) yansımaları pozitivist aracılığı ile gerçekleşmiştir. Adam-akım iktisadı şekillendiren modernist bilim anlayışının sosyal disiplinlerde vücut bulmuş hali olarak da tarif edilebilen pozitivist (özellikle mantıksal pozitivist) –dolayısıyla da modernist bilimin- felsefi dayanaklarını ise Descartes’ın düşüncelerine dayandırmak mümkündür.⁶

Adam-akım iktisat yaklaşımı, pozitivist bilgi/bilim anlayışının dayatmaları doğrultusunda iktisadın yöntemini şekillendirmektedir. İktisadî aksiyoma dayalı, indirgemeci, rasyonel, evrensel, nesnel ve genel bir “modernist bilim” haline getirme çabasının sonucu olarak da bilimsel olarak kabul etmediği, diğer disiplinlerin ilgi alanına girdiği gerekçesiyle, ahlak ve metafiziğe ilişkin konuları iktisat disiplinin sınırları dışında bırakmıştır. Böylece tüm toplumsal ilişkilerden soyutlanan iktisadın öznesi (“homoeconomicus”) de yalnızca kendi çıkarını en çoklaştırma güdüsü ile hareket edebilecek kuramsal zemine oturtulmaktadır. Pozitivist anlayışın ve adam-akım iktisadın öncü temsilcilerinden olan Jevons ve Walras’ın

⁶ Descartes, zihin (akıl) ve beden arasında keskin bir ayrım olduğunu ileri sürmektedir. Akıl ve beden ayrı ayrı var olabilen tözler olmalarına karşın, Descartes’a göre evrende bir arada bulunmakta ve bir bütün oluşturmaktadırlar. Bu bütün içinde var olan özne ise, nesneleri benzerlik ve farklılıklar kurarak algılamakta ve böylece kendi bütünü içinde var olan ikicilikleri (akıl/beden) de nesnelere yansıtmaktadır. Bu anlayışa göre öznenin nesneleri kavrayış biçimine paralel olarak var olan tüm şeyler belli karşıtlıklar -ikicilikler, hiyerarşiler- ile kurgulanmakta, karşıt olgulardan biri merkezi olarak konumlandırılırken onun karşıtı da öteki olarak nitelenmektedir (Güçlü ve diğerleri, 2003: 359 Aksoy ve Aksoy, 1992: 58). “Kartezyen İkicilikler (Cartesian Dualisms)” olarak da isimlendirilen bu anlayış, bilimin/bilimsel bilginin nasıl üretileceği ve neyin bilimsel olarak merkezi kabul edilip, neyin bilimsel olmayan olarak sınıflandırılarak öteki biçiminde konumlandırılacağını oldukça belirgin bir ayrım ile sunmaktadır. Bilimin/bilimsel bilginin sınırlarının nasıl çizildiği ve neyin bilim olarak kabul edilip neyin kabul edilemeyeceğine ilişkin olarak Beed (1991: 462-463)’in pozitivistin temel ilkelerini çözümlediği aşağıdaki görüşlerine yer vermek yararlı olacaktır: “Bilimin amacı dünyada olup biteni keşfetmektir ki dünyaya ilişkin hakikatler kişilerin öznel düşüncelerinden bağımsızdır. Bilim ile bilim olmayan arasında kesin bir ayrım söz konusudur. Bilim felsefecilerinin amacı ayırıcı ölçütleri bulmak ve meşru bilgiyi tanımlamaktır. Bilimsel ilerleme birikimseldir. Gözlemsel ifadeler ve teorik önermeler arasında kesin bir ayrım vardır. Gözlem ve deney, hipotez ve teoremin ispatlanmasına temel oluşturur. Bilimsel bilginin değişmeyen bir rasyonelitesi vardır”. Özellikle pozitivist bilim/bilgi anlayışının temelinde yer alan bu ayrıma göre, evrensel, genel, rasyonel ve nesnel olarak nitelenebilen bilgiler -ve bu bilgilerin elde edilme biçimleri- bilimsel, bunların dışında kalan bilgiler ise bilimsel olmayan olarak nitelenmektedir. Böylece Kartezyen İkicilikler üzerine kurulu modernist/pozitivist bilim/bilgi anlayışı, aydınlanmanın da büyük katkısı ile sosyal disiplinlerde de hâkim paradigma halini almış, pozitivist iktisat disiplindeki uzanımı da marjinalist devrimin de etkisi ile adam-akım iktisat yaklaşımını doğurmuştur (Serdaroğlu, 2010: 12).

iktisadi eyleyene ilişkin görüşlerinin ele alınması, bu bağlamda “homoeconomicus”un kuramsal zeminini ve sınırlılıklarını ortaya koymak açısından yararlı olacaktır.

“Homoeconomicus”un kuramsal zeminine ilişkin önemli uğraklardan biri olan Jevons’a göre iktisadın öznesi ya da adam-akım iktisadın eyleyen tahayyülü zaman ya da mekândan bağımsız olarak en az maliyetle en yüksek faydaya erişmeye çalışan, başka bir ifadeyle nihai amacı fayda maksimizasyonu olan eyleyen, “birey” anlayışı üzerine inşa edilmiştir (1879: 40). Pozitivist bilgi/bilim anlayışının da etkisiyle, iktisadın bir disiplin olarak evrensel yasalar üretmesi gerektiğini savunan Jevons’a göre “homoeconomicus” kaçınılmaz bir varsayımdır. Düşünüre göre toplumdaki tüm bireylerin iktisadi eylemlerinde belirleyici olan haz ve acı motivasyonunu ve dolayısıyla çıkarını ençoklaştırma güdüsünü merkez almak, evrensel yasalar üretebilmek ve iktisat kuramlarını da bu yasalara dayandırmak, anlaşılması oldukça güç olan iktisat kuramlarını basitleştirmek için önemli bir çıkış noktasıdır. Diğer yandan Jevons’a göre evrensel iktisat yasalarının her zaman tüm bireyler için geçerli olması beklenemez. İstisnaların her zaman söz konusu olacağını belirten Jevons, yasaların herhangi bir bireyin iktisadi davranışını tam olarak temsil etmesinin mümkün olmadığını da savunmaktadır. Ancak Jevons evrensel iktisat yasaları ortaya koyarken ortalama bireyin davranışının temel alındığını ve bu nedenle de istisna durumların söz konusu evrensel yasalarının geçerliliğine zeval getirmeyeceğini ileri sürmektedir (1879: 20-97). Jevons’un bu tespitleri “homoeconomicus”un genel ve evrensel prototip eyleyen olarak kurgulanmasına da temel teşkil etmiş olmaktadır.

Bu eyleyen ya da adam-akım iktisadın öznesi- “homoeconomicus”- haz ve acı motivasyonları ile kendi çıkarını ençoklaştırma çabası içindedir. Böylece homoeconomicusu niteleyen ve ona kimlik kazandıran kavramlardan “bencillik”, kendi çıkarını en çoklaştırma biçiminde ifade edilmiş olmaktadır. Jevons “birey”in ekonomi içindeki konumunu belirleyebilmek için haz ve acı motivasyonlarını dikkate almanın yeterli olduğunu belirtmesine rağmen, “birey”in eylemlerinde farklı motivasyonların da söz konusu olduğunu kabul etmekte, iktisadın ise bir disiplin olarak vicdan, merhamet, alçak gönüllülük ve başkalarının faydasını da düşünme gibi motivasyonları sınırları dışında bıraktığını, bu motivasyonların diğer sosyal disiplinlerin ilgi alanına terk edildiğini itiraf etmektedir (1866: 282).

Toplumu prototip eyleyenlerin (“homoeconomicus”ların) toplulaştırması (*aggregation*) olarak kurgulayan ve evrensel iktisat yasaları ile uyumlu çıkarımların da bu sayede gerçekleştirilebileceğini savunan Jevons, toplumu sözü edilen “birey”lerin yığınları olarak nitelirmektedir (1879: 16). Jevons’un topluma ilişkin bu tespitlerinden hareketle açıkça toplumdan azade bir birey anlayışını benimsediğini, söz konusu bireyin bağımsız, tercihlerinde rasyonel ve iktisadi eylem güdüsü olarak kendi çıkarını ençoklaştırma güdüsü ile hareket eden bir eyleyeni resmettiğini ifade etmek mümkündür. Jevons’un toplumdan azade bir eyleyen kurgusu ile “homoeconomicus”a ilişkin özerklik varsayımı şekillenmektedir. Bu bağlamda Jevons’un görüşleri adam-akım iktisadın eyleyeni olarak kabul edilen “homoeconomicus”un davranış modeline ilişkin belirgin bir çerçeve çizmekte ve “homoeconomicus”un adam-akım iktisat kuramının inşasındaki rolünü ortaya koymaktadır.

Adam-akım iktisat kuramının şekillenmesinde oldukça büyük bir paya sahip olan Walras da Jevons ile benzer bir eyleyen anlayışından hareketle “homoeconomicus”a dair bir çerçeve çizilmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak Walras’ın insan ve toplum ilişkisine dair görüşleri Jevons’tan bazı noktalarda ayrılmaktadır. Walras’a göre insanın günlük yaşamı, toplum yaşamından bağımsız olarak düşünülemez. Ancak iktisadi analizlerde kullanılan birey- “homoeconomicus”- toplum yaşamından azade bir soyutlamadır (Walras,2010:129). Zira adam-akım iktisat yaklaşımında toplum yoktur, birbirleriyle etkileşime sadece piyasa aracılığı giren eyleyenler vardır (Elster, 1989: 248). Bu eyleyenleri Walras “homoeconomicus” soyutlamasıyla ete kemiğe bürünmüş insandan ayırtmakta ve iktisadi analizlerin yapılabilmesi için de bu soyutlamayı yapmanın kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir. Sözü edilen soyutlama sayesinde “homoeconomicus”, toplumdan ve insana ilişkin motivasyonlardan bağımsız- Jevons’un tespitleri ile paralel bir biçimde- özerk bir nitelik kazanmış olmaktadır.

Bu temelde Walras analizlerinde açıkça insan ve iktisadın eyleyeninin birbirinden farklı ele alınması gerektiğini, insanların kişilik özellikleri bakımından birbirinden ayrışabileceğini, ancak iktisadın eyleyeninin insan doğasında değişmez olarak kabul edilen kendi çıkarını düşünme güdüsünden yola çıkarak inşa edildiğini belirtmektedir (Walras’tan aktaran Walker, 2006: 15-18). Dolayısıyla Walras’ın görüşleri de “homoeconomicus”un bencillik varsayımına dayandırılan bir kurgu ile inşa edildiğini ortaya koyar niteliktedir. Bu bağlamda düşünüre göre

değerlerden ve değer yargılarından da yalıtılmış olan bu eyleyenin seçim yaparken bunu hangi güdü ile yaptığından ziyade seçimlerinin iktisadi sonuçlarının analiz edilmesi gerekmektedir. Walras’ın kendi örneği ile “*Bir ilacın bir doktor tarafından bir hastayı iyileştirmek için mi yoksa bir katil tarafından birini öldürmek için mi kullanıldığının iktisadi açıdan hiçbir önemi yoktur. Her iki durumda da ilaç tüketicisinin amacına hizmet ettiği için yararlıdır*” (Walras’tan aktaran Çelebi, 2019: 131).

Yukarıdaki örnekte de ifade edildiği gibi Walras’a göre seçimlerin ahlaki sonuçları ya da seçimlerin ardındaki ahlaki nedenler iktisadi analizler için önemli değildir. Asıl önemli olan piyasadaki alışveriştir ve bu alışverişin odağında ise iktisadi eyleyen -“homoeconomicus”- yer almaktadır. İktisadi eyleyenler arasındaki ilişkileri piyasayı merkeze alarak alışveriş ilişkisine indirgeyen Walras piyasadaki tüm eyleyenlerin ortak bir güdü ile (çıkarını ençoklaştırma-bencillik- güdüsü ile) hareket ettiğini vurgulamaktadır. Bu güdü de eyleyenin piyasadaki rolünden bağımsız olarak tatmini(kârı/faydayı) ençoklaştırma güdüsüdür. Eyleyenin rolü girişimci olarak atanmış ise tatmini ençoklaştırmak yüksek kâr elde etme ve zarardan kaçınma, eyleyenin rolü toprak sahibi, işçi ya da sermaye sahibi olarak atanmışsa tatmini ençoklaştırmak hizmet arzı, tüketim ürünleri ve yeni sermaye malları talebiyle en çok tatmin elde etme eylemleriyle somutlaşmaktadır (Walras’tan aktaran Çelebi, 2019: 131). Öyleyse “homoeconomicus”un nihai amacı piyasadaki rolünden (işçi, sermaye sahibi, v.b.) bağımsız olarak her durumda tatminini ençoklaştırmak olarak özetlenebilir. Piyasa ortamının nasıl kurgulandığı da “homoeconomicus” kavramsallaştırması açısından oldukça önemlidir. Piyasa ortamı dışında herhangi bir ortamda var olması mümkün olmayan “homoeconomicus” prototip eyleyeni aynı zamanda tam rekabet koşulları ile de uyumlu olmalı, dolayısıyla *rekabetçi* davranış sergilemelidir. “Homoeconomicus” nihai amacına ancak rekabet koşullarının geçerli olduğu bir ortamda ulaşabilir.

“Pür bilimin bakış açısına göre, tek yapmamız gereken ve aslında bugüne dek yapageldiğimiz, serbest rekabeti bir veri (datum), ya da daha ziyade bir hipotez olarak görmektir, bu nedenle gerçek dünyada gözlemleyip gözlemlemediğimiz önemli değildi, açıkçası bizim açımızdan onu kavramsallaştırabilmemiz yeterliydi. Bunun ışığında, serbest rekabetin doğasını, nedenlerini ve sonuçlarını çalıştık. Şimdi biliyoruz ki, bu sonuçlar, belirli kısıtlar altında, maksimum faydaya ulaşma olarak özetlenebilir. Dolayısıyla serbest rekabet, pratik açıdan anlamlı olmanın (significance) bir kuralı ya da ilkesi haline gelir, böylece geriye kalan bu kuralın ayrıntılı uygulamalarını tarıma, endüstriye ve ticarete kadar genişletmektir” (Walras, 1874/1954: 255’tan aktaran Çelebi, 2019: 142).

Walras’ın kendi cümleleri, tıpkı “homoeconomicus” gibi piyasanın da bir soyutlama olduğunu ortaya koymaktadır. Piyasa soyutlaması/sınırlandırması aynı zamanda adam-akım iktisadın konusuna ilişkin marjları da belirlemektedir. Piyasa (adam-akım iktisadın marjları) dışında kalan tüm üretim ve tüketim faaliyetleri (örneğin gönüllü faaliyetler ve görünmeyen emek) böylece iktisadın konusu/kapsamı dışında bırakılmaktadır.

Adam-akım iktisadın Kartezyen ikiciliklere dayanan yöntemi ve piyasa soyutlaması ile sınırlandırılan konusu, eyleyeninin çıkarını ençoklaştırma amacı ve bu doğrultudaki davranışlarını böylece modelini şekillendirmekte, söz konusu davranış modeli “homoeconomicus” prototip eyleyenine atfedilen eylemler üzerine inşa edilmektedir.

Walras ve Jevons’un görüşlerinden de izlenebileceği üzere rasyonel, kendi çıkarı peşinde koşan ve kârını/faydasını ençoklaştırmaya çalışan “homoeconomicus”, serbest rekabet koşullarında belli kısıtlar (bütçe, üretim fonksiyonu) altında seçim yapmak zorundadır (Elahi, 2014; Rankin, 2011) ve bu seçim piyasada değişime konu olan ürünlerle sınırlıdır. Tüketici konumundaki “homoeconomicus” bütçe kısıtı altında fayda maksimizasyonu yaparak tatminini ençoklaştıracak tüketimine ilişkin rasyonel kararlar alırken, üretici konumundaki “homoeconomicus” ise maliyet minimizasyonu ve kâr maksimizasyonu yaparak yine rasyonel kararlar almakta ve bu doğrultuda üretimini gerçekleştirmektedir.

Öyleyse eyleyene ilişkin “homoeconomicus” tanımlamasıyla eylemlerde tamamen sonuç odaklı bir yaklaşım sergilenmekte, toplumsal ilişkiler yok sayılarak piyasa merkezli ilişkilere odaklanılmakta, bu piyasa ilişkilerini de nihai üretim ve tüketimi etkiliyorsa dikkate alınmaktadır (Gintis, 2000). “Homoeconomicus”un tanımlı olduğu paradigma ile ütöpik/distöpik evrende zaman ve tercihlerin de değişmediği kabul edilmektedir. Hiçbir şeyin değişmediği zamanın akıp gitmediği ve zevk ve tercihlerin hep aynı kaldığı bu evrende, tam ve kesin bilgi ve mükemmel öngörü söz konusudur. Tam rekabet koşulları hakimdir.

Belirsizlik ve risk de yoktur. Bu nedenle “homoeconomicus”un seçimleri her zaman rasyonel, tutarlı ve geçişken olabilmektedir⁷ (Alter, 1982). Söz konusu varsayımlar soyut prototip eyleyenin (“homoeconomicusun”) otonom -özerk- olduğunu da açık bir biçimde seçim modeli ile ortaya koymaktadır (Nelson, 1999: 285).

Özelde Jevons ve Walras’ın görüşleri genelde ise adam-akım iktisat yaklaşımının kuramsal temelleri ve varsayımları dikkate aldığı anda adam-akım iktisadın öznesi konumunda yer alan “homoeconomicus”un temel karakteristik özellikleri şu biçimde sıralanabilir: rasyonel, bencil, seçimlerinde her zaman tutarlı, otonom-toplumdan tamamen azade, izole, özerk-, her durumda temel amacı tatminini belirli kısıtlar altında ençoklaştırmak olan ve piyasa dışında var olmayan bir eyleyen. Adam-akım iktisatçılar bu eyleyeni kaçınılmaz bir varsayım olarak sunmakta, iktisadi analizlerinin merkezine bu eyleyeni yerleştirerek ortalama “birey”i bu biçimde kolayca modelleyebildiklerini iddia etmekte ve bu iddiadan hareketle toplulaştırmalar yaparak, bencil, rasyonel, rekabetçi sıfatlarıyla tanımlanan “birey”in ekonomi içindeki konumunu böylece analiz ettiklerini ileri sürmektedirler.

3. Mantar Adamın Hikayesi ya da Toplumsal Cinsiyet Gözlükleriyle Homo-economicus

Adam-akım iktisadın öznesi olan “homo-economicus” aynı zamanda adam-akım iktisadın davranış modelini de ortaya koymaktadır. Modernist bilim anlayışını iktisat disiplini ile uyumlaştırma çabası içinde olan adam-akım iktisadın “bilimsel” yöntemi insan doğasını analiz etmenin önünde önemli bir engel teşkil etmekte, adam-akım iktisat yaklaşımı da bu engeli yöntemi ve modeli ile uyumlu bir soyutlama- “homo-economicus”- ile aşmaktadır (Nelson, 1999: 285). “Rasyonel, otonom-özerk-, kendi çıkarını gözetken, dışsal kısıtlar altında optimizasyonu kısıt kaynakları etkin bir biçimde dağıtmaya çalışarak sağlayan, tercih ve seçimlerinde birbirinden bağımsız iktisadi bireyler” (Serdaroğlu, 2010: 14) olarak nitelenen “homo-economicus”, aynı zamanda “kıtlık, bencillik ve rekabet” kavramları üzerine inşa edilen adam-akım iktisadın modelinin de baş aktörüdür. Bu üç kavram adam-akım iktisadın pek çok kuramına temel teşkil etmekle birlikte adam-akım iktisadın marj dışına ittiği iktisat yaklaşımları tarafından ve hatta kendi içinden oldukça kısıtlı ve soyut bir dünya ve eyleyen

⁷ Hatta sırf bu tutarlılık, geçişlilik ve rasyonelliğin sağlanabilmesi için aynı anda tüm değişkenlerin değişmediği örneğin bir malın talebi belirlenirken talebi etkileyen diğer tüm değişkenler sabit tutularak yalnızca talep edilen malın fiyatındaki değişimlerin etkili olduğu biçiminde analizler yapılarak, latince karşılığı “ceteris paribus” olan diğer tüm değişkenler sabit kabul edildiğinde biçiminde ifade edilen varsayım yapılmaktadır.

(birey) tahayyülü kurguladığı gerekçesiyle eleştirilere tabi tutulmaktadır. Eleştirilerin büyük bir bölümü “homoeconomicus” prototip eyleyeninin tek boyutlu kurgusuna yöneliktir (Liebenstien, 1976; Meek, 1991). “Homoeconomicusun” sadece bencilik nitelemesi ile kurgulanması, gerçek yaşamda insanların bencil olmayan (diğergâm) davranışlar da sergilemesi gerekçesiyle eleştirilmektedir.

Ayrıca “homoeconomicus”un toplumsal yaşamdan tamamen izole bir soyutlama olması da Robinson Cruose alegorisi⁸ ile betimlenerek eleştirilmektedir (Samson, 1995; Grapard, 1995). Oysa gerçek yaşamda insanın düşünceleri, duyguları ve eylemleri başka insanların düşünceleri, duyguları ve eylemleri ile karşılıklı etkileşim halindedir. Bu nedenle de günlük yaşamda insanlar iktisadi seçimler yaparken dahi “homoeconomicus” gibi bağımsız karar alma yetisine sahip değildirler (Oakley, 1994: 178).

“Homoeconomicus”un eleştirilere tabi tutulan bir diğer olmazsa olmaz, kısıtlayıcı, karakteristik özelliği ise rasyonelliktir. Adam-akım iktisadın eyleyeninin her zaman kendi tatmin düzeyini en üst seviyeye çıkaracak eylemleri tercih edecek kadar kusursuz rasyoneliteye sahip oluşu, insanın bilişsel süreçleri çerçevesinde psikoloji disiplininin de yararlanılarak gerçekçi bulunmamaktadır. Örneğin iktisat ve psikolojinin kesişim noktasında vücut bulan davranışsal iktisada göre, adam-akım iktisadın analiz araçlarından biri olan rasyonelite, insanların bilişsel kabiliyetleri sınırlı olduğu için gerçekçi bir varsayım değildir (Kahneman ve Tversky, 1979; Simon, 1959; Thaler, 1980; Tversky ve Kahneman, 1974; Tversky ve Kahneman, 1986; Kırmızıaltın, 2018).

“Homoeconomicus”a bahsedilen rasyonaltenin günlük yaşamdaki imkânsızlığını Yılmaz (2006) bir hikâye aracılığı ile karikatürize etmektedir:

⁸ Orijinal adı “Robinson Crusoe’nun Yaşamı ve Şaşırtıcı Maceraları (*The life and strange surprising adventures of Robinson Crusoe*)” olan Daniel Defoe tarafından 1719 yılında yazılan kitabın baş kahramanı Robinson Crusoe adam-akım iktisadın öznesi konumunda yer alan “homoeconomicus”a ilham veren kaynaklardan biri olarak değerlendirilebilir. 28 yıl boyunca ıssız bir adada tek başına yaşayan Crusoe ve bu 28 yılın son üç yılında kendisine arkadaşlık eden Cuma’nın hikayesinin anlatıldığı bu roman özellikle “homoeconomicus”un bencil doğası ve ütöpik piyasa evrenindeki hayatta kalma mücadelesi açısından oldukça önemli bir çıkış noktasıdır. Robinson Crusoe ve adam-akım iktisadın öznesi “homoecnomicus”un arasında kurulan bağlantılar için ayrıca bkzn.; Hewitson, 1994; Söllner, 2016; Grapard & Hewitson, 2012.

“Bay X, yüzünü yıkarken sabun kullanmaz. Nedeni basit: Yüzüne harcayacağı bir birimlik sabunun marjinal faydası, erken kirlenmeye uğrayacak havlulara harcanan bir birimlik sabunun marjinal faydasından düşüktür. Gerçekten, havlunun yanı sıra kirlilerin de yıkanabilirliğine karşılık, yüz yıkarken aynı anda mendil veya ayak yıkamanın olanaksızlığını düşünecek olursak Bay X’e katılmamak olmaz. Bay X dişlerini de macunsuz fırçalar. Çünkü bir ömür boyu diş macununa yatıracağı para, dişlerinin amortismanı için gereken parayı geçmektedir. Bu nedenle yalnızca suda ıslattığı bir diş fırçası ile dişlerini ovuşturur. Bu, yüzüne bir parça aklık katmak için yaptığı göstermelik bir iştir. Eh her insanda olur o kadar bir fiyaka...”

“Homoeconomicus”un gerçek yaşamdan soyut, belli kısıtlar altında tatmini en çoklaştırma güdüsü ile gerçekleştirdiği ve yukarıdaki alıntıda karikatürize edilen tüm faaliyetler, adam-akım iktisadın bilimsel yöntemine (pozitivizm) ve konusuna (piyasa ile sınırlı üretim-tüketim) uygun olarak kurguladığı eyleyeninin ütöpik/distöpik günlük yaşamından bir kesit sunmaktadır. Adam-akım iktisadın eyleyeni (dolayısıyla da davranış modeli) yukarıda da sözü edilen soyut kurgusu gerekçesiyle daha önce de değinildiği üzere pek çok farklı vurgu ile eleştirilere tabi tutulmaktadır. Tüm bu eleştirilere karşın, adam-akım iktisat yaklaşımının taraflar topluluğunun büyük bir çoğunluğu, “*homoeconomicus’a bahşedilen iktidarın kolay kolay onun elinden alınamayacağına, bu prototip eyleyenin tahtından indirilemeyeceğine, bu en sevdikleri türün ne olursa olsun hayatta kalacağına dair en ufak bir şüphe içinde dahi değildirler*” (Perskey, 1995: 221).

Yukarıda sıralanan eleştirilerin büyük bir bölümü “homoeconomicus”un günlük yaşamda karşılaşılan insandan oldukça farklı bir soyutlama olduğu üzerine kuruludur. Adam-akım iktisadın ortalama insanı modelleme iddiasıyla ortaya attığı bu eyleyenin söz konusu iddiayı gerçekleştirmek için uygun bir analiz birimi olmadığı argümanı da bu çerçevede ortaya konulmaktadır. Adam-akım iktisadın öznesi olan “homoeconomicus”u toplumsal cinsiyet gözlükleriyle irdelenmesi ise, bir başka ifadeyle yukarıda sıralanan eleştirilerin dayanak noktalarının feminist iktisat perspektifiyle deşifre edilmesi, “homoeconomicus” soyutlamasının iktisadi analizler yapılabilmesi için kaçınılmaz bir zorunluluk değil, bilinçli bir tercih olduğunu ortaya koyacaktır.

Diğer disiplinlere kıyasla gecikmeli de olsa toplumsal disiplinlerin kraliçesi olarak nitelenen iktisat disiplininde de kendine yer bulmaya başlayan toplumsal cinsiyet temelli analizler⁹,

⁹ Siyaset, sosyoloji, antropoloji ve tarih gibi disiplinlerde, toplumsal cinsiyet temelli analizler ve dolayısıyla kadın bakış açısı 70’li yıllarda feminist hareketlerin de etkisiyle tartışılabilir hale gelirken; iktisat disiplininde ise

hem iktisat disiplininin hem de disiplinin öznesi konumuna yerleştirilen “*homoeconomicus*”un eril toplumsal cinsiyetçi yanlışlıklarını ortaya koyabilmek açısından, disiplinin temel varsayımlarının dayanaklarını deşifre etmek için oldukça yaralı bir araç sunmaktadırlar. Bu analizler sayesinde adam-akım iktisadın kuramsal arka planı için temel dayanak teşkil ettiği ve yöntemsel açıdan da gerekli olduğu savunulan, “*homoeconomicus*”a neredeyse bir iktidar bahşeden söz konusu varsayımların, her ne kadar yerleşik, genel, evrensel olduğu iddia edilse de kültür ve toplumsal cinsiyet yüklü -hatta kimi durumlarda son derece ötekileştirici- olduğu deşifre edilebilmektedir (Nelson, 1999: 286). Diğer bir ifadeyle “*homoeconomicus*”a toplumsal cinsiyet gözlükleriyle bakmak, bencillik, özerklik ve rasyonellik gibi bu eyleyene kimlik kazandıran nitelikleri irdelemek ve bu niteliklerin arka planındaki eril yanlışlıkları su yüzüne çıkarmak demektir. Toplumsal cinsiyet gözlüğü ile bakmak aynı zamanda bilimin toplumsal yapılandırılışı, iktisadın toplumsal yapılandırılışı ve cinsiyetin toplumsal yapılandırılışı arasındaki paralellikleri seçebilecek bir farkındalıkla bakabilmek anlamına da gelecektir. Zira bilimin /bilimsel bilginin aksiyoma dayalı, indirgemeci (prototip eyleyen “*homoeconomicus*”un eylemleri) yöntemler kullanılarak üretilmesi gerekliliği argümanı ile toplumsal cinsiyet ve değerlere ilişkin bilişsel ve kültürel anlayışlar arasında büyük ölçüde karşılıklar söz konusudur (Nelson, 1999: 287).

Söz konusu karşılıkların temeli daha önce modernist bilimin inşasında da büyük rolü olduğu belirtilen “Kartezyen İkicilikler” anlayışına dayanmaktadır. Bu bağlamda Kartezyen ikiciliklerin mimarı Descartes, akli bedene üstün kılarak, rasyonalite ve nesnellik aracılığı ile bilgeliğin ve evrensel bilginin kaynağına ulaşmayı hedeflemektedir. Descartes’ a göre beden ise öznel duyguları ve yanlış anlaşılabilirlik şüphesini içinde barındığı için sırları açığa çıkarmak adına kolaylıkla manipüle edilebilen bir yapıdadır (Keller ve Grontkowski, 1996). Descartes’ın ikicilikleri temelinde inşa ettiği bilim anlayışı nicel yöntemleri ve matematiksel mantığı ideal, nesnel ve güvenilir; nitel yöntemleri ise durum odaklı ve öznel olarak nitелеmekte ve ikincilleştirmektedir. Bunun yanı sıra Descartes’ın akıl/beden, mantık/duygu, nesnel/öznel, evrensel/yerel, muteber/yanlış anlaşılmaya müsait, nicel/nitel biçimindeki ikiciliklerinde (Jennings, 1999: 143-144) birinciler ile ikinciler arasında asimetric (hiyerarşik) bir ilişki söz konusudur. Birinciler, ikincileri kuşatan ve açıklayan konumundayken, aynı

ancak 90’lı yıllarda, feminizm ve iktisat sözcüklerinin bir arada telaffuz edilmesiyle literatürde kendine yer bulabilen feminist iktisat yaklaşımlarıyla birlikte adından söz ettirir hale gelmiştir (Strober, 1994; Işık, 2020: 152).

durum tam tersi yönde mümkün değildir. Bu nedenle de birinciler (akıl, mantık, nesnel, evrensel, muteber, nicel-ki bu özellikler aynı zamanda “*homoeconomicus*”un davranış modeline de temel teşkil etmektedir-) aşkın ve evrensel, ikinciler (beden, duygu, öznel, yerel, yanlış anlaşılmaya müsait, nitel) ise sınırlı ve tartışılabilir olarak görülmektedir (Bordo, 1987). Böylece Kartezyen ikicilikler üzerine inşa edilen, rasyonalite temelli, rasyonel eyleme dayalı, rasyonel inanışlarla şekillenen modern bilim, öznelikten arındırılmış, duygulara yer vermeyen bu nedenle de insan davranışının öznel yönlerini bilimsel olarak araştırma ihtiyacı hissetmeyen bir görünüm kazanmaktadır (Jennings, 1999: 144).

Kartezyen ikicilikler ayrıca kendi çıkarını düşünme ve bağımsız hareket etme biçiminde özetlenen davranış motivasyonları ile de yakından ilişkilidir. Özellikle de on yedinci yüzyılda Lock’un toplum anlayışı çerçevesinde geliştirilen bireysellik, kamusal alanda aktif olarak rol oynayabilecek eyleyene biçilmiş önemli bir kategorik kimliktir. Kamusal alan ve özel alan ayrımı da bu sayede inşa edilmiş; toplum ve toplumsal kurumların sınırı da böylece kamusal alan/ özel alan ikiciliği çerçevesinde çizilmiş olmaktadır. Kamusal alanda gerçekleştirilen faaliyetler ile özel alanda gerçekleştirilen faaliyetler de bu temelde piyasa (“*homoeconomicus*”un faaliyet alanı) /aile ikiciliğini oluşturmaktadır (Pateman, 1989).

Kartezyen ikicilikler bilimin/bilimsel bilginin ve kamusal alanın sınırlarını belirlerken, örtük bir biçimde toplumsal cinsiyete ilişkin yerleşik normların şekillenmesi ve yeniden üretilmesine de zemin hazırlamaktadır. Başka bir ifadeyle, Kartezyen ikicilikler toplumsal cinsiyet farkındalığı ile ele alındığında, söz konusu ikiciliklerin aynı zamanda toplumsal cinsiyet normlarını da inşa ettiğini deşifre etmek mümkündür.

Şöyle ki, bilimin/bilimsel bilginin söz konusu ikicilikler üzerine inşa edilmiş kurgusu, aynı zamanda birinci kategorileri evrensel, nesnel ve dolayısıyla normal, ikinci kategorileri ise yerel, öznel ve dolayısıyla da normal dışı -anormal, sapma- olarak sınıflandırmaktadır. Bilimin/ bilimsel bilginin diğer tüm bilme biçimlerine (pozitivist bir anlayışı benimseyerek) üstün kılınışını toplumsal cinsiyet perspektifi ile sorgulayan feminist felsefeciler, bilimin yapılandırılışında hâkim olan söz konusu ikiciliklerin ırk, sınıf ve toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirildiğinde son derece yerleşik kültür ile bağlantılı, toplumsal normlar çerçevesinde inşa edilmiş ve bu nedenle de yanlı ve ötekileştirici olduğunu gözler önüne sermektedirler. Örneğin Harding (1986) modern bilim anlayışının, özellikle de nicel

yöntemler ve deneye dayalı bilme biçimlerini evrenselleştirerek ve daha durum odaklı, günlük yaşamın gözlemlenmesine ve deneyimlenmesine dayalı bilme biçimlerini bilim sınırları dışında bırakarak, kadını ve kadına özgü bilme biçimlerini bilim dışı ilan ettiğini, böylece kadını özne değil, nesne olarak konumlandığını ifade etmektedir. Feminist felsefeciler, sözü edilen Kartezyen ikiciliklerin aslında örtük bir biçimde eril (erkeği tanımlayan) / dişil (kadını tanımlayan) karşıtlığını içerdiğini iddia etmekte ve bu iddialarını toplumsal cinsiyetin eril ve dişil özelliklerinin inşasına ilişkin paralelliklere işaret ederek ortaya koymaktadırlar (Jennings, 1999: 145). Bu bağlamda erkek evrensel, ideal olarak kodlanırken, kadın ise yerel, kısıtlı ve öznel olarak konumlandırılmakta ve bilgi üretim sürecindeki rolü de böylece ikincilleştirilmekte ve adeta yok sayılmaktadır. (Harding, 1993).

Söz konusu örtük belirlenim kamusal alan/özel alan ikiciliğinde de kendini göstermektedir. Şöyle ki, kamusal alan / özel alan ikiciliğinde özel alan aile ile ilişkili kabul edilirken, kamusal alan piyasa, üretim ve toplumsal kurumlar ile özdeşleştirilmektedir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise kadın ve erkeğin alanları daha belirgin bir biçimde ayrılmıştır. Endüstrileşme ile “üretken emek” alanında erkeğin kontrolü sermaye sahibine kayarken, ev içinde “üretken olmayan” olarak addedilen ücretsiz emek alanında erkeğin kontrolü artmıştır (Folbre, 1991). Böylece endüstrileşmenin de etkisiyle hem toplumsal hem de ekonomik hayata ilişkin yeni ikilikler söz konusu olmaya başlamıştır: kamusal alan/özel alan, piyasa/aile, erkek/kadın, üretim/yeniden üretim, para/aşk, özerklik/bağımlılık, maddi/manevi, para ile yapılan alışveriş/hayır işi (Jennings, 1999: 146-147).

Yukarıda sıralanan ikicilikleri toplumsal cinsiyet ve kültürel değerler temelinde irdelendiğinde, erkeğin kadından, eril faaliyet alanının (bilim, piyasa) dişil faaliyet alanından (ev içi faaliyetler, aile bireylerinin bakımı), eril değerlerin (rasyonellik, nesnellik) dişil değerlerden (duygusallık, öznellik) üstün kabul edildiği görülmektedir (Harding, 1986).

Bu bağlamda adam-akım iktisadın eyleyeni “*homoeconomicus*”un arka planında yer alan temel varsayımların da eril değerler ve erkeğe özgü faaliyet alanları ile yakından ilişkili olduğu ve böylece “*homoeconomicus*”un eril toplumsal cinsiyetçi ve yanlı bir temsil sunduğu da gönül rahatlığı ile ifade edilebilir. Şöyle ki, “*homoeconomicus*”un arka planındaki bencillik, rasyonellik ve özerklik açıkça eril değerler olarak kodlanan ve Kartezyen ikiciliklerde merkezi olarak konumlandırılan niteliklerdir. Bu merkezi niteliklerin karşıtları

ise diğergâmlık, duygusallık ve toplum ile etkileşim halinde olmak olarak sıralanabilir. Karşıt olarak sunulan nitelikler de yine söz konusu ikicilikler bağlamında dişil değerler ile özdeşleştirilmektedir.

Feminist iktisatçıların çoğu dünyayı ikiye ayırma biçiminde de ifade edilebilecek olan Kartezyen ikiciliklere karşıdır. İnsanlar aynı anda bencil ve diğergâm, rasyonel ve duygusal, özerk ve toplum ile etkileşim içinde olabilirler. Nelson (1996: 70)’a göre bencillik/diğergâmlık ikiliği sorumluluk ya da bağımlılık ile motive edilen kişilerarası etkileşim tartışmasını da engellemektedir. Bu ikicilikler farklı vurgularla pek çok feminist araştırmacı tarafından ele alınmakta; hem adam-akım iktisadın hem de eyleyeninin eril toplumsal cinsiyetçi kurgusunu deşifre etmek için kullanılmaktadır.

“Homoeconomicus”un bencillik ile özdeşleşen davranış modeli, Folbre ve Hartman (1988) tarafından, eril bir yapı olarak nitelenen piyasada erkeğin kendi çıkarını düşündüğü, dişil olarak nitelenen ev içinde ise hem erkeğin hem de kadının diğergâm davranışlar sergilediği argümanı üzerinden karşılaştırmalı bir biçimde eleştirilmektedir. Piyasada rekabet söz konusu olduğu için bencil davranışlar sergilemek normalleştirilirken, ev içinde ise iş bölümümü olduğu gerekçesiyle diğergâm davranışların söz konusu olması toplumsal cinsiyet normları uyarınca anormal görülmemektedir. Ev içindeki hiyerarşide erkek egemen konumda yer aldığı için iş bölümümünü kolaylıkla kendi lehine çevirebilmekte ve dolayısıyla diğergâm davranış sergilemesi gerek taraf kadın olmaktadır. Böylece aynı zamanda erkeğin yeri piyasa/kamusal alan, kadının yeri ise ev içi/özel alan olarak tayin edilmektedir. “Homoeconomicus”un bencillik varsayımı ile kurgulanması da bu nedenle tesadüfi değildir. Bencillik ile kolaylıkla özdeşleştirilen erkek, bu niteliği sayesinde kamusal alanda varlık gösterebilmek için vize alabilirken, diğergâm kadın ise toplumsal cinsiyetçi normlarla da uyumlu bir biçimde ev içinde faaliyet göstermek durumunda bırakılmaktadır. Ayrıca Folbre ve Hartman’a göre Marxist ve neo-klasik iktisat yaklaşımları ev içi iş bölümünü, hem kadın ve erkek arasındaki çatışmayı gizlemek hem de kadınların iktisadi olarak dezavantajlı konumlarını rasyonalize etmek için kullanılmaktadırlar (1988: 193-194).

Folbre (1994) ve Nelson (1996) ise çalışmalarında “homoeconomicus”la özdeşleştirilen bir başka kavram olan rasyonalite kavramının toplumsal cinsiyet yüklü arka planını deşifre etmeye çalışmışlardır. Folbre (1994)’ e göre geleneksel iktisatçıların bakış açısına göre dahi,

insanlar kusursuz rasyonel değildir, akıl yürütme aracılığı ile rasyonel karar alma imkânına sahip olurlar. Kusursuz rasyonellik ancak insan dışı bir varlığa, bir makinaya özgü olabilir. Bununla birlikte rasyonel davranış yerleşik kültürel anlayışlar temelinde eril bir nitelik taşıdığı için, insandan çok makinaya benzeyen “*homoeconomicus*”un toplumsal cinsiyetinin de eril olduğu sonucuna ulaşılabilir. Nelson (1996)’ a göre ise rasyonalite adam-akım iktisatçılar tarafından oldukça dar bir kapsamda ele alınmaktadır. Oysa rasyonalite, kişinin konumu, durumu ve deneyimleri de göz önüne alınarak değerlendirdiğinde eril toplumsal cinsiyetçi yapısından arındırılabilir. Rasyonaliteye eril toplumsal cinsiyetçi bir nitelik kazandıran, rasyonel davranışın yalnızca piyasaya özgü koşullara indirgenerek, erkek faaliyetleri ile özdeşleştiriliyor oluşudur. Dahası eril benlik rasyonalite ile ilişkilendirilerek gerçek dünya ile bağı da koparılmaktadır. Zira Kartezyen ikicilikler çocukluk, bedensel ihtiyaçlar ve insani bağları eril yanlı anlayışı ile rasyonalitenin dışında konumlandırmakta, böylece hem rasyonalite hem de eril benlik günlük yaşam pratiklerinden de dışlanmaktadır (Nelson, 1993: 26). Böylelikle adam-akım iktisadın eyleyenine ilişkin varsayımlarının yalnızca kadını ve kadın deneyimlerini dışarıda bırakan önyargılarla kuşatılmış değil, aynı zamanda günlük yaşamı açıklamaya engel olan çok sayıda sınırlamayı da içerdiği deşifre edilmiş olmaktadır (Bergman’dan aktaran Serdaroğlu, 2010: 105).

England (1993) ise bencillik, zevk ve tercihlerin dışsal olması ve kişiler arası tatmin düzeyi karşılaştırması yapılmasının imkânsızlığı argümanları ile “*homoeconomicus*” ile özdeşleştirilen özerk birey anlayışını eleştirmektedir. England’a göre “*homoeconomicus*” prototip eyleyeni tercihleri tam olarak belirginleşmiş, gelişimini tam olarak tamamlamış olarak varsaymaktadır. Bu varsayımlar da “*homoeconomicus*”u günlük yaşamda karşılaşılan insandan ayırtıran ve onun soyut kimliğini bir kez daha vurgulayan varsayımlardır. Nelson (1999) da benzer biçimde “özerk birey” anlayışını eleştirerek adam-akım iktisadın soyut eyleyeni “*homoeconomicus*”u mantar adam alegorisi ile ele almaktadır: “... *Thomas Hobbes’un da dediği gibi, öyle bir insan düşünün ki birdenbire yerden fıskırması, tıpkı bir mantar gibi. Hiç kimseyle etkileşim kurmadan birden olgunluğa erişmiş...*”.

İşte “*Homoeconomicus*” da tıpkı bu yaratık gibi vahşi bireyciliğin kişileşmiş halidir.... “*Homoeconomicus*” prototipi iktisadi modelin temsilcisidir. Tam olarak biçimlenmiş, olgunluğa erişmiş, ne istediğini tam olarak bilen, tamamen aktif ve kendi kendine yeten...

Çocukluğu, ya da yaşlılığı olmayan. Kimseye bağımlılığı da olmayan. Kendinden başka hiç kimseye karşı hiçbir sorumluluk duymayan. İçinde yaşadığı ortamdan etkilenmeyen, onu yalnızca pasif bir kısıt olarak gören. Toplumdan hiç etkilenmeden eylemde bulunabilen. Tek etkileşim alanı idealize piyasa olan. Bu alanda ise yalnızca fiyatlar aracılığı ile etkileşim kuran. Doğa ve toplumdan tamamen bağımsız bireysellik (tek kişilik) piyesinin kaçınılmaz başrolü. Ancak gerçek yaşamda bu tek kişilik piyesteki gibi insanlar topraktan fişkırmazlar, kadınlar tarafından doğurulur, bakıma ihtiyaçları olduğu dönemde bu bakım yine kadınlar tarafından sağlanır. Aile içinde ve diğer toplumsal gruplarda başka insanlarla etkileşim kurar, sosyalleşir. Yaşamını sürdürebilmek için beslenmesi ve barınması gerekir. İnsan yaşamının doğal ve belki de doğal olduğu için önemsiz görünen yanları çok da tesadüfi olamayacak biçimde kadın emeği ile ilişkilidir (Nelson, 1999: 287).

Adam-akım iktisat feminist iktisadın “*homoeconomicus*”a yönelttiği eleştirilere cevaben, “*homoeconomicus*”un zaten gerçekçi olması gerekmediği, onun bir soyutlama olduğu ve bu nedenle de bir insan benliği olarak yeterliliğine yönelik eleştirilerin kapsam dışında olduğunu ileri sürebilir. Ancak böylesi bir argüman adam-akım iktisadın genelleme yapma iddiasına zarar verecektir (Perskey, 1995: 230). Bu cevap aynı zamanda iktisadın bir bilim olabilmesi için soyutlama ve tümünden gelim yöntemi ile ilerlemesi gerektiğini ve adam-akım iktisadın yönteminin bir seçimden ziyade bir dayatma olduğunu örtük bir biçimde varsaymaktadır (Nelson, 1993).

Bu nedenle de “*homoeconomicus*” soyut prototip eyleyeni kaçınılmaz bir varsayım değil, bilinçli bir tercihtir. Bu tercih, açık bir biçimde adam-akım iktisadın eril toplumsal cinsiyetçi bir kurgu ile merkezine aldığı eyleyenin günlük yaşamla bağdaşmayacak derecede soyut olmasına karşın, piyasayla özdeşleştirilen ve erkeklere özgü olarak atfedilen faaliyetlerini genelleştirerek, bu genelleme dışında kalan tüm eylemleri ve eyleyenleri ötekileştirerek analiz dışı, istisna ya da sapma olarak nitelenmesine temel hazırlamaktadır.

4. SONUÇ

Bu çalışmada adam-akım iktisadın davranış modelini de şekillendiren, öznesi konumunda yer alan prototip eyleyenin (“*homoeconomicusun*”) eril toplumsal cinsiyetçi kurgusu feminist iktisat perspektifiyle deşifre edilmeye çalışılmıştır. Böylece adam-akım iktisadın yöntemi,

konusu, davranış modeli ile inşa edilen eyleyeninin ne denli eril cinsiyetçi bir anlayışın ürünü olduğu da ortaya konulmuştur. Adam-akım iktisat disiplini kuşatan eril toplumsal cinsiyetçi anlayış, iktisat disiplinine aşılması güç sınırlar çizmekte, marj dışına ittiği tüm ötekileştirilenlerin deneyimlerini ise yine bu anlayış ile iktisadi olmadığı gerekçesiyle inceleme konularının dışında bırakmaktadır. Öyleyse adam-akım iktisadın özne olarak konumlandığı “*homoeconomicus*” -ve “*homoeconomicus*”un kuramsal dayanakları- iktisat disiplininin kullandığı yöntem ve inceleme konuları da dahil olmak üzere bir bütün olarak nasıl eril toplumsal cinsiyetçi bir bakış ile inşa edildiğinin de bir temsili olarak değerlendirilebilir.

Şöyle ki, adam-akım iktisat, Kartezyen ikiciliklere dayanan yöntemi ile bilimsel bilgiyi diğer bilme biçimlerinden üstün olarak konumlandırarak, bilimsel bilginin niteliklerini de genel, evrensel, rasyonel ve nesnel olarak sıralamakta, katı istatistiki yöntemler ile toplanan verilerin ekonometri ile analizi iktisadın yöntemsel sınırlarını belirlemektedir. Kartezyen ikiciliklerin eril toplumsal cinsiyetçi yapısı ile adam-akım iktisat “sert bilim”¹⁰ olarak önemli bir statü kazandırılırken, kadın deneyimlerinin -dişil olarak nitelenen- hikâye anlatımı ya da günlük olay örnekleri ile aktarıldığı çalışmalar yeterince “sert” olmadıkları gerekçesiyle iktisadın yöntemsel sınırları dışında bırakılmaktadır (Serdaroğlu, 2010: 94-95). Toplumsal cinsiyet analizlerinin iktisat disiplini ile buluşması -feminist iktisat yaklaşımları- ile bilimsel yöntemin sınırları nedeniyle reddedilen sezgiyi de içeren akıl yürütme gibi yöntemlerin yeterince bilimsel olmadıkları için değil, daha ziyade dişil değerlerle özdeşleşen yöntemler oldukları için dışarıda bırakıldıkları fark edilmektedir. Bu farkındalık aynı zamanda bilginin kaynağına ilişkin tercihlerin de kişilerin cinsiyet, ırk, etnik köken, sınıf ve kültür gibi konumlarıyla belirlenen değer yargılarınca şekillendiği argümanını da doğrulamaktadır. Bu nedenle iktisadi bilginin de onu üretenin yaşam deneyimleriyle bağlantılı, durum odaklı ve kısmi olduğunu ifade etmek mümkün olmaktadır. Toplumsal cinsiyet gözlükleriyle adam-akım iktisada ve “*homoeconomicus*”a eleştirel bir okuma ile yaklaşıldığında tüm bilme biçimlerinin hiçbir

¹⁰ Böylece nesnel ve bilimsel olma iddiasında olan iktisat, nesnellik ve bilimsellik kavramlarının eril toplumsal cinsiyetçi inşasına uyumlu bir sıfat daha kazanmaktadır: “sert bilim”. Günlük yaşamda kullanılan dil ile de örtüşecek biçimde “nesnel bilimler” diğer bilme biçimlerinin “yumuşak”-dişil, edilgen- doğasına bir karşıtlık teşkil etmesi için “sert bilimler” olarak da isimlendirilmektedirler. Yine yaygın olan bir başka inanca göre gerçekler sert, duygular ise yumuşak olarak nitelenmektedir. Böylece dişilleştirme duygusallaştırma ile bağlantılı olacak biçimde kullanılmakta (Keller, 2007: 103), dişilleştirmeye ve duygusallaştırmaya yer vermeyen adam-akım iktisat da “sert bilim” olarak anılmaktadır.

hiyerarşik sıralamaya tabi tutulmaksızın iktisadın bilgi tablosuna dahil edilmesi gerektiği ortaya konulabilmektedir (Ferber ve Nelson, 1993: 13).

Benzer bir biçimde adam-akım iktisadın konusu da piyasa ile sınırlanan üretim ve tüketim ilişkilerine odaklanarak, analizler de soyut bir ortam olarak kurgulanan piyasa ile sınırlı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu durumda piyasada değişime tabi olmayan tüm iktisadi faaliyetler (gönüllü kuruluşlarca gerçekleştirilen üretim faaliyetleri, toplumsal cinsiyetçi rol ve görev dağılımı uyarınca kadınlara yüklenen çocuk bakımı, hasta ve yaşlıların bakımı ev içi işler, öztüketim için gerçekleşen küçük ölçekli üretim gibi faaliyetler) iktisadın konusu temelinde çizilen sınırların (marjların) dışına itilmektedir. Böylece iktisadın konusu eril faaliyetler olarak da nitelenebilen piyasa ilişkilerini konu alan (kamusal alanda) faaliyetler ile sınırlanarak, ekonominin geri kalanı -özellikle de dışı olarak addedilen özel alanda gerçekleştirilen faaliyetler- göz ardı edilmektedir (Serdaroğlu, 2010: 97-98). Piyasa dışında gerçekleşen üretim faaliyetlerinin çoğu kadın emeğine ilişkin faaliyetlerdir. Kadının ev içi emeği, görünmeyen emek, bakım emeği ve duygusal emek gibi çeşitli sınıflandırmalar ile ilgili feminist iktisat literatüründe yer alan bu emek biçimleri adam-akım iktisadın piyasa temelli kurgusu nedeniyle yok sayılmakta, görünmez addedilmektedir (Işık, 2020: 193-209). Böylece adam-akım iktisadın konusunun da -toplumsal cinsiyet gözlükleriyle değerlendirildiğinde- son derece eril merkezli bir inşa olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

Böylesi eril merkezli bir yöntem anlayışı ile sınırlanan ve konusu da piyasa merkezli eril faaliyetler ile çerçevelenen adam-akım iktisadın davranış modelini şekillendiren eyleyen kurgusunun da (“homoeconomicus”un) eril merkezli, eril toplumsal cinsiyet anlayışlarınınca erile atfedilen özellikleri taşıyan bir inşa olması çok da şaşırtıcı görünmemektedir. “Homoeconomicus” ve dolayısıyla adam-akım iktisat toplumsal cinsiyet perspektifiyle eleştirel bir okumaya tabi tutulduğunda, yukarıda da sıralandığı üzere, yönteminin, konusunun ve son olarak da bu çalışmanın odağında olan davranış modelini şekillendiren öznesinin -disiplinin inşasında rol alan ve sınırlarının çizilmesinde de etkili olan kuramcıların- eril toplumsal cinsiyetçi bakış açılarının ürünü olduğu deşifre edilebilmektedir.

Kadınların ve diğer tüm ötekileştirilenlerin bakış açılarını iktisat disiplinine dahil etmeyi amaçlayan feminist iktisadın önerisi ise tüm eril toplumsal cinsiyetçi yapıları alaşağı ederek,

onların yerine dişillerini geçirecek ya da adam-akım iktisadın öznesi “*homoeconomicus*”un yerine geçecek başka bir eyleyen prototipi kurgulamak değildir (Nelson, 1999: 288). Feminist iktisat, toplumsal cinsiyet ve kadın emeği gibi konuları odağına alarak; araştırmaların öznelere ile nesneleri arasındaki kopukluklar, yöntemin araştırmacıları üzerindeki bağlayıcı rolü gibi konulara eleştirel yaklaşarak, kadınların ve tüm dezavantajlı grupların toplum içindeki konumlarını iyileştirecek politikalar üretmeyi amaçlamaktadır. Bu sayede piyasa sınırlarını aşan, toplumsal yaşamı ve toplumsal yaşama ilişkin değerleri de analizine dahil edebilen, özne-nesne ayrımını ve hiyerarşisini aşarak eyleyenlerinin günlük yaşam deneyimlerine de yer veren bir iktisadın kapılarını aralamak mümkün olabilecektir (Agenjo-Calderón ve Gálvez-Muñoz, 2019: 161-162). Durum odaklı, tüm farklı deneyimleri ve faaliyetleri kapsamına alan ve tüm kesimlerin yaşamlarını iyileştirmeyi amaçlayan bir iktisat anlayışı söz konusu olduğunda, artık eyleyene ilişkin sınırlandırıcı varsayımlar da kendiliğinden yapısızlaşacak, böylece güç ve iktidar ilişkileri vasıtasıyla nesne konumuna itilenler - ötekileştirilenler- de özne-nesne ayrımının sınırlarını aşarak iktisadın eyleyenleri olarak resmin içinde hak ettikleri yeri alabileceklerdir.

Kaynakça

- Agenjo-Calderón, A., & Gálvez-Muñoz, L. (2019). Feminist economics: Theoretical and political dimensions. *American Journal of Economics and Sociology*, 78(1), 137-166.
- Aksoy, N. ve Aksoy, B. (1992). “İki Aydınlanma”, *Birikim*, sayı 3, s.58-61, Ocak.
- Alter, M. (1982). Carl Menger and ‘homo oeconomicus’: Some thoughts on Austrian theory and methodology. *Journal of Economic Issues*. 16(1), 149-160.
- Beed, C. (1991). Philosophy of Science and Contemporary Economics: an overview. *Journal of Post Keynesian Economics*, Yaz. s.459-489.
- Bergmann, B. R. (1990). Feminism and Economics. *Women's Studies Quarterly* 18, no. 3: 68-74.
- Bordo, S. (1987). *The flight to objectivity: Essays on Cartesianism and culture*. Suny Press.
- Cremaschi, S. (2012). Review: A History of Homoeconomicus, *History of Economic Ideas*, 20(3), 172-75.
- Çelebi, İ. (2019). Yeni Kurumsal İktisat Neoklasik Kurumsal İktisat mı? Kurumsal İktisat Perspektifiyle Yeni Kurumsal İktisat Üzerine Bir İrdeleme. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Davis, J. B. (2012). The homo economicus conception of the individual: An ontological approach. In U. Mäki (Ed.). *Philosophy of economics*. Amsterdam: Elsevier, pp. 459-482.
- Elahi, K. (2014). Behavioral controversy concerning homo economicus: A human perspective. *The Journal of Philosophical Economics*, 7(2), 2-29.
- Elahi, K. (2015). Homo economicus in neoclassical economics: Some conceptual curiosities about behavioural criticisms. *Homo Oeconomicus*, 32(1), 23-51.
- Elster, J. (1989). *The cement of society: A study of social order*. Cambridge University Press: Cambridge.
- England, P. (1993). The separative self: Androcentric bias in neoclassical assumptions. *Readings in economic sociology*, 154.
- Ferber, M. A., & Nelson, J. A. (Eds.). (1993). *Beyond economic man: Feminist theory and economics*. University of Chicago Press.
- Folbre, N. & Hartmann, H. (1988). The Rhetoric of Self-interest: Ideology and Gender in Economic Theory. Klammer, A., McCloskey, D. N. & Solow, R. M. (eds.) *The Consequences of Economic Rhetoric*, 184-203.

Işık, E., (2022). Adam-Akım İktisadın Öznesi “Homoeconomicus”u Toplumsal Cinsiyet Gözlüğü ile Okumak. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 396-421.
Doi:10.30586/pek.1117096

- Folbre, N. (1991). The unproductive housewife: Her evolution in nineteenth-century economic thought. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 16(3), 463-484.
- Folbre, N. (1994). *Who pays for the kids?: Gender and the structures of constraint*. Routledge.
- Gintis, H. (2000). Beyond Homo economicus: evidence from experimental economics. *Ecological economics*, 35(3), 311-322.
- Grapard, U. (1995). Robinson Crusoe: The quintessential economic man?. *Feminist economics*, 1(1), 33-52.
- Grapard, U., & Hewitson, G. (Eds.). (2012). *Robinson Crusoe's Economic Man*. Taylor & Francis.
- Güçlü, A., Erkan-Uzun, S. Y., & Ümit Hüsrev (2008). *Felsefe Sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Harding, S. (Ed.). (1993). *The "racial" economy of science: Toward a democratic future*. Indiana University Press.
- Harding, S. G. (1986). *The science question in feminism*. Cornell University Press.
- Hewitson, G. (1994). Deconstructing Robinson Crusoe: a feminist interrogation of ‘rational economic man’. *Australian Feminist Studies*, 9(20), 131-149.
- Işık, E. (2020). *Kadın Emeği (Farklı Feminizm ve Feminist İktisat Anlayışları Temelinde Bilgi Kuramsal Bir İrdeleme)*. Yetkin Yayınevi: Ankara.
- Jennings, A. (1999). Dualisms. *The Elgar companion to feminist economics*, Peterson, J. y M. Lewis, (eds.) 142-153.
- Jevons, W. S. (1879). *Logic*, New York: D. Appleton & Co. Publishers.
- Jevons, W. S. (1886). *Letters and Journal of W. Stanley Jevons*, ed. Harriet A. Jevons, London: Macmillan and Co.
- Kahneman, D. Tversky, A. (1979). “Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk” *Econometrica*, vol. 47, no.2, ss. 263-292.
- Keller, E.F. (2007). *Toplumsal Cinsiyet ve Bilim Üzerine Düşünceler*. Metis Yayınları: İstanbul.
- Keller, E. F., & Grontkowski, C. R. (1983). The mind’s eye. In *Discovering reality* (pp. 207-224). Springer, Dordrecht.
- Kırmızıaltın, E. (2018). “Davranışsal İktisat”, *İktisat Sosyolojisi* (der. Ahmet Arif Eren ve Eren Kırmızıaltın) içinde, Heretik: Ankara.

Işık, E., (2022). Adam-Akım İktisadın Öznesi “Homoeconomicus”u Toplumsal Cinsiyet Gözlüğü ile Okumak. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 396-421.
Doi:10.30586/pek.1117096

- Kurz, H. D. (2018). “Klasik Politik Ekonomi”, İktisat Sosyolojisi (der. Ahmet Arif Eren ve Eren Kırmızıaltın) içinde, Heretik: Ankara.
- Leibenstein, H. (1976). Beyond Economic Man: A New Foundations For Microeconomics Harvard University Press.
- Meeks, J. G. T. (Ed.). (1991). Thoughtful economic man: Essays on rationality, moral rules and benevolence. Cambridge University Press.
- Nelson, J. (1992). Gender, Metaphor, and the Definition of Economics. *Economics and Philosophy* 8, no. 1: 103-125.
- Nelson, J. (1993). The study of choice or the study of provisioning? Gender and the definition of economics in Marianne Ferber and Julie Nelson (eds.) *Beyond Economic Man*, Chicago: Chicago University Press. 23-36.
- Nelson, J. (1996). Feminism, objectivity and economics. Routledge.
- Nelson, J. (1999). Economic man. Peterson, J. y M. Lewis, (eds). *The Elgar Companion to Feminist Economist*, Edward Elgar, Cheltenham, 284-289.
- O’Boyle, Edward J. “Requiem for Homo Economicus”, *Journal of Markets and Morality*, Volume 10, Number 2, Fall 2007, ss. 321-337.
- Oakley, A. (1994), *Classical Economic Man: Human Agency and Methodolgy in The Political Economy of Adam Smith and J. S. Mill*. Edward Elgar Publishing.
- Pateman, C. (1989). *The disorder of women: Democracy, feminism, and political theory*. Stanford University Press.
- Persky, J. (1995). Retrospectives: The ethology of homo economicus. *Journal of Economic Perspectives*, 9(2), 221-231.
- Pujol, Mi. A. (1992). *Feminism and Anti-Feminism in Early Economic Thought*. Aldershot: Edward Elgar.
- Rankin, D. J. (2011, January). The social side of homo economicus. *Trends in Ecology and Evolution*, 26(1), 1-3.
- Rodriguez-Sickert, C. (2009). Homo economicus. In J. Peil and I. van Stareven(Eds.). *Handbook of economics and ethics*. Cheltenham: Edward Elgar, pp.223-229.
- Samson, M. (1995). Towards a'Friday' model of international trade: A feminist deconstruction of race and gender bias in the Robinson Crusoe trade allegory. *Canadian Journal of Economics*, 143-158.

Işık, E., (2022). Adam-Akım İktisadın Öznesi “Homoeconomicus”u Toplumsal Cinsiyet Gözlüğü ile Okumak.
Politik Ekonomik Kuram, 6(2), 396-421.

Doi:10.30586/pek.1117096

-
- Seiz, J. (1993). "Feminism and the history of economic thought." *History of Political Economy* 25, no. 1: 185-201.
- Serdaroğlu, U. (2010). “Feminist İktisat’ın Bakışı (Postmodernist mi?)”, Ankara, Efil Yayınevi.
- Simon, H. (1959). “Theories of Decision-Making in Economics and Behavioral Science” *The American Economic Review*, vol. 49, no.3, ss. 253-283.
- Söllner, F. (2016). The use (and abuse) of Robinson Crusoe in neoclassical economics. *History of Political Economy*, 48(1), 35-64.
- Strober, M. (1994) Can Feminist Thought Improve Economics? Rethinking Economics Through a Feminist Lens, *American Economic Review*,84(2):143-147.
- Tesler, P. H. (2009). Good-bye homo economicus: Cognitive dissonance, brain science and highly effective collaborative practice. *Hofstra Law Review*, 38(2), 635-684.
- Thaler, R. (1980). “Toward A Positive Theory of Consumer Choice”, *Journal of Economic Behavior and Organization*, vol.1, no.1, ss. 39-60.
- Tversky, A Kahneman, D. (1986). “Rational Choice and the Framing of Decision” *The Journal of Business*, vol.39, no.4, part.2, ss.251-278.
- Tversky, A. Kahneman, D. (1974). “Judgement Under Uncertainty: Heuristics and Biases” *Science*, vol. 185, no.4157, ss.1124-1131.
- Walker, D. A. (2006). *Walrasian Economics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Walras, L. (1896/2010). *Studies in Social Economics*, çev. Jan van Daal ve Donald Walker, Oxon: Routledge.
- Yılmaz, Ş. (2006). *Homoeconomicus*. Çiçek Yiyen İnek (içinde, der. Şiir Erkök Yılmaz). Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Tarımda Yeniden Yapılanma ve Emegın Dönüşümü: Siirt Fıstığı Örneğı¹

Restructuring and Transformation of Labor In Agriculture: An Example Of Siirt Pistachio

Medeni AĞAÇ²

Öz

Bu çalışmanın amacı; Siirt yöresinde Siirt fıstığı örneğinde 1990'lı yıllardan günümüze yaşanan dönüşümü emek ve sermaye temelinde incelemektir. Emek süreçleri ile birlikte güç ilişkilerindeki değişimler irdelenmektedir. Öncelikle Siirt fıstığının öne çıkarılmasına kaynaklık eden faktörler incelenmiştir. Siirt kırsalında göç, sermaye birikimi ve ulaşım, üretim formunda dönüşüm, geçimlik üretimin terk edilmesi, köylülükte farklılaşma, devlet öncülüğünde hayata geçirilen kırsal dönüşüm projesi ve geleneksel(hayvancılık) ve modern(fıstık üretimi) üretim formlarında emegın karşılaştırılması ele alınmıştır. Bir saha araştırmasına dayanan bu çalışma Siirt ili, ilçeleri ve köylerinde “sözlü tarih” tekniğı ve derinlemesine görüşme yöntemine dayanılarak yapılmıştır. Alan çalışmasının sonucunda; fıstık üretimindeki artışla zıt yönde küçük ölçekli hayvan işletmelerinin azaldığı, çitlenen arazilerin büyük oranda müşterek mera alanları olduğu, küçük meta üreticisi köylünün pazar için üretim yapmaya başladığı görülmüştür. Değişen dinamikler köylülükte farklılaşmayı da beraberinde getirmiştir. Emegın dönüşmesiyle güç ilişkileri de farklılaşmıştır. Emek ve sermaye temelinde gelişen bu kapitalist dönüşüm farklı sınıfsal yapılara zemin hazırlamıştır. 2002 yılında 40 bin dekar olan Siirt fıstığı üretim alanı 2021 itibariyle sanayileşerek 300 bin dekarı geçmiştir. Siirt fıstığı köyden şehir merkezine oradan tüccar, toptancı ve araçlar yoluyla SFİT ve Gaziantep merkezli ihracatçı şirketlere pazarlanmaktadır. Ürün bu şirketler yoluyla da küresel meta zincirine katılmaktadır. Böylece küresele açılan Siirt fıstığı, küresel gıda şirketlerinin hâkim olduğu gıda zincirlerine eklenmektedir. Bununla birlikte yurt içi ve yurt dışında ticareti önem kazanmış ve süpermarketlerin raflarında yer almaya başlamıştır. Tüm bu süreç Siirt fıstığı üretim zinciri ve bu zincirde yer alan güçlerin ilişkileri bağlamı içinde incelenmiştir.

Jel Kodları: Q150, J40, J80

Anahtar Kelimeler: Siirt Fıstığı, Emegın Dönüşümü, Köylülük, Küçük Meta Üretimi.

Abstract

The aim of this study is to examine the transformation experienced in the Siirt region from the 1990s to the present in the case of Siirt pistachio on the basis of labor and capital. The changes in power relations along with labor processes are examined. First of all, the factors leading to the prominence of Siirt pistachio were examined. Migration, capital accumulation and transportation, transformation in the form of production, abandonment of subsistence production, differentiation in the peasantry, the state-led rural transformation project and the comparison of labor in traditional (animal husbandry) and modern (pistachio production) production forms are in the Siirt rural areas are discussed. Based on a field research, this study was conducted based on the “oral history” technique and in-depth interview method in Siirt province, districts and villages. As a result of the field study, it was seen that small-scale animal enterprises decreased in the opposite direction with the increase in pistachio production, the fence lands were largely common pasture areas, and the peasant, a small commodity producer, began to produce for the market. The changing Dynamics have also brought about differentiation in the peasantry. With the transformation of labor, power relations have also become different. This capitalist transformation, which developed on the basis of labor and capital, laid the foundation for different class structures. The production area of Siirt pistachio, which was 40 thousand decars in 2002, has become industrialized as of 2021 and has exceeded 300 thousand decars. Siirt pistachio is marketed from the village to the city center and from there through merchants, whole salers and intermediaries to SFIT and Gaziantep-based exporting companies. The product also participates in the global commodity chain through these companies. Thus, Siirt pistachio, which has been opened to the global market, is added to food chains dominated by global food companies. However, its trade at home and abroad has become important and it has started to appear on the shelves of supermarkets. This whole process has been examined in the context of the Siirt pistachio production chain and the relations of the forces involved in this chain.

Jel Codes: Q150, J40, J80

Keywords: Siirt Pistachio, Transformation of Labor, Peasantry, Value Chain, Small Commodity Production.

¹ Bu çalışma yazarın henüz tamamlanmamış “Tarımda Yeniden Yapılanma ve Emegın Dönüşümü: Siirt Fıstığı Örneğı” adındaki doktora tezinden türetilmiştir. İlgili doktora tezinin Şubat 2023'te bitmesi planlanmıştır.

² Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat ABD, Kalkınma İktisadı ve İktisadi Büyüme Bilim Dalı medeniyagac@hotmail.com Orcid No:0000-0003-4000-4236

Citation/Atf: Ağaç, M. (2022). Tarımda Yeniden Yapılanma ve Emegın Dönüşümü: Siirt Fıstığı Örneğı. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 422-453. Doi:10.30586/pek.1152741

1. Tarımda Kapitalist Dönüşüm Tartışmalarına İlişkin Teorik Yaklaşımlar

Bu çalışma kırsalda köylülüğün farklılaşmasını ve emegın dönüşümünü merkezine almıştır. Dolayısıyla bu da tarım ve köylülük sorunlarına ilişkin teorik düzlemin temellendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda saha çalışmalarına girişen araştırmacıların sahada yürüttükleri çalışma ile bu çalışmanın altyapısını oluşturan teorik düzeyin uyumlu olması gerekliliği meselesi önem kazanır. Literatür incelendiğinde tarım sorunu ve köylülük üzerine yapılan teorik tartışmaların önemli bir kısmının sol eğilimli düşünürler tarafından yapıldığı görülecektir. Bu düşünürler tarımsal dönüşüm, işçileşme, köylülük gibi sorunları kapitalist sistem bağlamında sınıfsal ve yapısal bakış açılarıyla ele almışlardır. Diğer taraftan günümüzde sadece “iktisatçılar” olarak anılan Neo-klasik iktisatçılar, tarıma “teknik” açıdan bakmış ve tarımı “verimlilik, üretkenlik” bakış açısıyla değerlendirmişlerdir. Neo-klasik iktisatçılara göre tarım ile sanayi ve diğer sektörler arasında bir fark yoktur. Tüm sektörlerde ekonomik birimler olarak “işletme” vardır. Köylü, çiftçi, kapitalist tarım işletmecisi ile sanayideki sermaye sahibi aynı kategoride değerlendirilir. “İşletme” diye tanımladıkları ekonomik birim rekabetçi serbest piyasada, azami kâr mantığına göre üretim yaptığı iddia edilir(Köymen, 2008:41). Dolayısıyla kırsal ve kentsel ekonomik birimleri aynı kefeye koyup analiz eden “iktisatçılar” arasında köylülüğün dönüşümü, tarım sorunu, emegın sömürüsü gibi sorunlar yoktur. Bu sorunlar olmadığına göre çeşitli sınıflar ve herhangi bir sömürü ilişkisi de mevcut değildir. Boratav’a göre Neo-klasik kuram üretim biçimleri üzerine kurulmamıştır. Kapitalist üretim anlayışı piyasa ekonomisi ve rasyonel davranış ile eş anlamlıdır (Boratav, 1980:73).

Oysa sol görüşlüler tarımda köylülük, tarım ve kapitalizm tartışmalarını emek sermaye ekseninde ele almıştır. Bu çalışmada tartışmalar yürütülürken tarımda kapitalist dönüşümü belirleyen önemli dinamikler ilgili görüşlerle birlikte iç içe tartışılmıştır. Buna göre; tarımda kapitalist dönüşümü belirleyen dinamikler; Marx, Lenin, Kautsky, Chayanov ve Bernstein’nin görüşleri çerçevesinde ele alınmıştır. Ancak buna girişmeden önce tarımda kapitalist dönüşümün tanımını yapmakta fayda vardır: “Tarımda kapitalist dönüşüm, tarımın piyasada kar elde etmek üzere tarımsal meta üretimi temelinde örgütlenmesini ve bu çerçevede toprak üzerindeki geleneksel köylü mülkiyetinin tasfiye edilerek toprak mülkiyetinin merkezileşmesini ve köylülüğün ücretli tarım işçisi haline getirilmesini öngörür” (Kaymak,

2010:85). Bu konudaki tartışmalar temel olarak tarım sorunu, köylü, köylülük gibi temalar üzerinden şekillenmiştir. Marx, kapitalist dönüşümü belirleyen dinamiklerin kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle birlikte ortaya çıktığını ileri sürer. Bu temel ilişki ve dinamiklerin başlangıç noktasını “ilkel birikim”e bağlar. Marx’a göre; “Bu ilkel birikim, aşağı yukarı teolojide ilk günahın oynadığı rolü oynar.” Dolayısıyla birbirinden çok farklı iki türden meta sahibinin yüz yüze ve ilişki halinde olması gerekir. Bir yandan başkalarına ait emek gücünü satın alarak sermaye miktarını arttıran para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri, diğer yandan kendine ait emek gücünü satarak geçinmeye çalışan emekçiler (Marx, 2003: 1940-1941). Marx’tan sonra tarımda kapitalist gelişim Marksist terminoloji sürdürülerek, geliştirilerek analiz edilmeye devam edilmiştir.

Küçük köylülüğün dönüşüm yolları, tarımın kapitalistleşme eğilimlerine ve köylülük içindeki iç farklılaşmaya bağlı olarak çeşitlenmektedir. Kapitalizmin tarıma girişi ile Klasik Marksistler tarımda kapitalist dönüşümü dışsal faktörler ile açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin Lenin meta ekonomisinin temelini, toplumsal işbölümüne-uzmanlaşmaya bağlamaktadır. Toplumsal işbölümü tarımı ekonominin meta üreten bir dalına dönüştürür ve çeşitli tarım ürünleri arasında değişime neden olur. Böylece durmadan artan sayıda sanayi dalı yaratarak tarımda farklılaşma yaratır. Tarımdaki bu uzmanlaşma bütün kapitalist ülkelerde uluslararası işbölümü ile kendini gösterir (Lenin, 1975: 25-28). Tarımda makine kullanımı pek çok yönden tarımsal yapıyı dönüştürmektedir. Tarımda makineleşme kapitalist bir nitelik taşır; çünkü makineleşme tarımda üretimin yoğunlaşmasına, ücretli tarım işçilerinin ortaya çıkmasına, kapitalist işbirliğinin oluşmasına, kapitalist ilişkilerin kurulmasına ve gelişmesine neden olmaktadır. Tarımda makineleşmenin bir diğer sonucu ücretli tarım işgücü göçü ve kadın ve çocuk emeği istihdamındaki artıştır. Dolayısıyla Lenin’e göre tarımda makine kullanımı tarımda kapitalist dönüşümün tüm belirleyici özelliklerini yansıtmaktadır (Lenin, 1975:202-2012).

Lenin’e göre; tarımda makineleşmenin artması ile köylülüğün mülksüzleşmesi ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlıdır. Diğer taraftan tarımdaki uzmanlaşma farklı tarım alanları, farklı tarımsal girişimler ve çeşitli tarım ürünleri arasında farklılaşmaya neden olur. Bu gelişme sonucunda tarım ürünlerine, alet ve makinelere talep artar. Bu durum iş gücüne olan talebi arttırır. Çünkü kırsalda küçük burjuvazinin oluşması ve toprak sahiplerinin kapitalist tarıma

geçmesi düzenli tarım emekçileri ve gündelikçiler kesiminin oluşmasını gerektirir (Lenin, 1975:277-280).

Tarımda kapitalist dönüşüme ilişkin tezlerde Lenin ve Kautsky benzer görüşlere sahip olduğu için Kautsky'ye ilişkin tezlere kısaca değinilmiştir. Çünkü Kautsky de Lenin gibi tarımda kapitalist dönüşümü toprak mülkiyeti, üretim araçlarının belli ellerde toplanması, köylülerin proleterleşmesi, köylüler içinde artan bir farklılaşmanın belirginleşmeye başlaması, zengin köylülerin orta köylüler aleyhine güçlenmesi gibi olgular ile açıklamaya çalışmıştır.

Kautsky'e göre; tarımda görülenin aksine sanayide büyük ölçekli işletmelerin küçük ölçekli köylü üretiminin yerini aldığı görülebilen bir eğilimdir. Ancak sanayide olduğu gibi tarımda da sermaye birikim rejiminin proleterleşmenin olduğu ve hatta toprak gibi üretim araçlarında artan bir yoğunlaşmanın sürekli şekilde genişlediği inkâr edilemez. Ama bu süreçler tarımda sanayidekinden farklı bir biçimde olmaktadır. Tarımda kapitalist üretimin genişlemesi büyük kapitalist çiftliklerin toprak alanlarının genişlemesi biçiminde olmaz, ancak büyük çiftliklerin yaptığı işlerin sayısında bir artış biçiminde olmaktadır (Aydın, 2017:136-137).

Kautsky'nin diğer bir argümanı da tarımda kapitalizmin gelişmesi sırasında küçük köylü çiftliklerinin hayatta kalmaya devam etmesine hatta bu çiftliklerin çoğalmasına ilişkindir. Küçük köylü işletmeleri büyüklerle aynı malı üretmek bir yana büyük şirketlerin alıcısı konumundadır. Yani, küçük çiftçiliğin ayakta kalması büyük işletmelerle rekabet etme güçlerinden kaynaklanmamaktadır. Kautsky'e göre küçük ölçekli işletmeler büyük ölçekli kapitalist şirketlerin en büyük emek tedarikçisidir. Büyük toprak sahibi çok sayıda küçük ölçekli toprak sahibinin bölgeye yerleşmesini sağlar. Böylece bir yandan ucuz emek tedarik imkanı elde ederken diğer yandan ürettiği ürün için pazar olanakları yaratmış olur. Köylü işletmeleri yok olmayla karşı karşıya kaldığında bu tehlikeyi önlemeye yönelik devlet ve büyük kapitalist şirketler devreye girecek ve bu yok olmaya giden yolu kapatacaktır. Çünkü burada büyük ve küçük ölçekli tarım ilişkisi kapitalist ve proleter ilişkisi gibidir. Birbirine ihtiyaç duyar ve birbirini dışlamazlar ve küçük çiftlik giderek proleter rolü üstlenir. Dolayısıyla küçük ölçekli işletme ve buna bağlı olarak küçük ölçekli toprak mülkiyeti ortadan kalkmayacak, aksine büyük ölçekli toprak mülkiyeti ile sürdürülebilirliği desteklenecektir (Kautsky, 1998:172-173).

Tarımda proleterleşme süreci de Kautsky'e göre sanayiden farklı biçimde gerçekleşir. Küçük işletmeler aynı zamanda büyük çiftliklere emek satmaktadır. Böylece emek satın alan büyük çiftliklerin tamamlayıcısı olmaktadır. Bu durum toprağın küçük parçalara bölünmesine dayanan köylülüğün proleterleşme sürecini oluşturur(Aydın, 2017: 139). Bir çiftlik ne kadar küçük olursa istihdam arama baskısı da o derece büyük olur. Bu baskı hane halkının beslenme olanaklarıyla ters orantılıdır. Çünkü hanede büyük işletmelere emegini arz edecek yetişkin emekçilerin işlerini artık kadın, yaşlı ve çocuklar yerine getirir (Kautsky, 1998:172-173). Bu aslında küçük köylü işletmelerinin neden ayakta kaldığını açıklayan başka bir olgudur. Kautsky'ye göre, küçük köylü çiftlikleri verimli oldukları için değil, köylüler çok az tükettikleri ve çok uzun süreler çalıştıkları için hayatta kalır(Hussain ve Tribe, 1981: 27). Bu gelişme köylünün hane halkının kendine yetecek toprağının olmamasından kaynaklanır. Yetersiz toprak yukarıdaki süreci işletir ve nihai durumda hane halkı emegini satmak zorunda kalır. Bu süreçte köylü topraktan kopmamış ancak proleterleşmiştir(Kautsky, 1988:172-173). Görüldüğü şekilde köylü proleterleştiği yani büyük çiftliklere emegini sattığı halde toprak mülkiyetinden tümüyle kopmamıştır. Çünkü Kautsky'ye göre tarımın sanayileşmesi küçük köylü işletmesini tamamen yok etmez, onu sermayenin monopsonistik (alıcı tekeli) gücüne bağımlı hale getirir. Böylece küçük işletme sahibi sanayi sermayesinin toprağa bağılı kölesi durumuna gelir (Aydın, 2017:139).

Kautsky'nin yukarıda değinilen tezlerine göre köylülük kendi kendine çözülecektir. Sanayi ve modern tarımın sunduğu gelir seviyesine ulaşma kapasitesi olmayan köylü tarımı köylülerin kendilerince tarımı terk etmesiyle küçülecektir. Kautsky, köylü tarımının kapitalist ve sosyalist tarımın gelişmesi önünde bir engel oluşturduğunu savunur. Ona göre sosyalist tarımın evriminde köylü tarımı olumlu bir görev sergilemez. Sosyalist bir hükümet köylülüğü bitiren bir programa gereksinme duymamalıdır, çünkü nihai durumda köylülük kendi kendine ortadan kalkacaktır. Bu yüzden de sosyal demokrasinin özel olarak bir tarım programına ihtiyacı yoktur. Sosyal demokrasi kapitalist tarımın gelişme eğilimleri ile ilgilenmeli ancak bu eğilimlerin yönünü etkilememelidir.

Bernstein'a göre; toprağın özel mülkiyete; yani metaya dönüştürülmesi tarımda kapitalist dönüşümü belirleyen önemli dinamiklerden biridir(2009:36). Küçük köylüler geçimlerini piyasalar aracılığıyla sağlamak zorunda kalır. Böylece üretim ve geçim ilişkileri metalaşmaya başlar. Diğer taraftan küçük meta üreticileri kendi içlerinde sınıfsal farklılaşmaya bağılı olarak

mülksüzleşerek işçileşir. Dolayısıyla Bernstein'a göre; kapitalizmin tarımdaki sermaye birikiminin yeniden üretimini ve sürekliliğini sağlamasının yolu, piyasa dışı tarımsal üretim ve emek süreçlerinin kapitalist sermaye birikimi çevrimine dahil edilmesinden geçmektedir. Böylece küçük köylülerin mülksüzleş(tiril)mesive işçileş(tiril)mesibu süreç içinde gerçekleşir. Ayrıca topraktan koparılarak mülksüzleş(tiril)en köylüler sadece tarımda değil, kentlerde de potansiyel ucuz işgücü kaynağına eklenirler. Özellikle geçimlerini sağlayamayacak kadar az toprağı olan veya topraksız küçük köylülerin önemli bir kısmı, kente göç etseler de tarım işçiliğı yaparak kırla ilişkilerini sürdürürler (Bernstein, 2009: 80-84, 132-133).

Klasik Marksistlerin ileri sürdüğü yukarıdaki görüşlerin aksine, köylülüğü bir üretim formu olarak gören geniş bir kitle vardır. Bu kitledeki görüşler, köylülüğü üretim süreci ile ilgili olarak hane halkı organizasyonu açısından düşünenlerden, köylülüğü Althusserci anlamda bir üretim biçimi olarak kavramsallaştıranlara kadar uzanır(Janvry, 1981:100). Serbest pazar sistemine karşı çıkan sol muhalefete karşı Chayanov “*The Theory of Peasant Economy*” adlı kitabını yayınlarak köylülüğün bir savunmasını temsil etmiştir. Oldukça karmaşık olan bu savunmanın ana teması köylülerin kapitalist olmadıkları mantığı üzerine kuruludur. Çünkü ona göre köylüler her bakımdan kapitalist birikim mantığının öngördüğü yasalardan farklı davranışlar sergilemektedir (Aydın, 2017:145).

Kautsky ve Lenin'in görüşlerinin tartışılmasından sonra uzun bir süre geçmesine rağmen küçük köylü üretimi yalnızca az gelişmiş ülkelerde değil kimi zaman gelişmiş ülkelerde bile bir üretim biçimi olarak var olmaya devam etmiştir.

Chayanov'un tarım ve köylülüğe ilişkin görüşleri köylülüğe özgü aile içi nüfussal farklılaşmanın içsel olgularından oluşur. Ona göre; köylülük kendine özgü (feodal, kapitalist sistem gibi) bir ekonomik sistemdir. Çünkü köylüler tümüyle farklı ekonomik davranışlara göre hareket ederler. Tarım işletmelerinin bireysel kompozisyonuna ilişkin olan bu kuram aile emeğine dayanan bir tarım işletmesi, emeğin karşılığı olan tek ve bölünmez bir gelir ve emek-tüketim dengesi şeklinde üç içsel olguya dayanır (Aydın,2017:53-57). Chayanov, ailenin ihtiyaçları ve bu ihtiyaçlara tekabül eden zahmet düzeyini ilişkilendiren öznel emek-tüketici dengesini çiftlik içi süreçleri analiz etmek ve köylü ailesinin iktisadi faaliyetlerini ortaya koymak için kullanır (Chayanov, 1966:46). Köylü aile işletmesi kapitalist işletmelerin aksine kâr amacı gütmeyen ve ücretli işçi kullanmaz. Çünkü aile emeğı yoluyla geçimlik üretim amaçlanır. Emek kapitalist işletmedeki gibi değişken değil aksine sabit bir maliyet unsurudur.

Aile işletmesi yıl boyu elde ettiği ürün, ücretli emek ve ücret kategorileri olmadığı için, net kâr, kira ve faiz gibi kategorilere bölünemediği gibi farklılaşmamıştır. Köylü ekonomisine dışsal olan klasik ve Neoklasik çözümlemeler Chayanov’a göre; köylü işletmelerin yapısını açıklayamaz. Aile işletmesi, gelirleri maliyetler çıktıktan sonra çeşitli kategorilere bölünemez ve bir bütünlük teşkil eder (Chayanov, 1966:1-5).

Chayanov’da aile nüfusundaki farklılaşma ve toprak kullanım biçimleri köylü işletmesini temelden belirleyen son derece önemli içsel sosyal faktörlerdir. Çocuklar büyüyüp aileden koparak kendi ailelerini kurunca yaşılan ebeveynlerin geçimliği için gerekli emek miktarı ve iş zahmetine katlanma kapasiteleri de azalır. Buna bağlı olarak köylü işletmenin geliri de azalmaktadır. Ailenin parçalanması sonucu ortaya çıkan yeni işletmede demografik döngü yeniden başlamaktadır. Sonuç olarak; yeni işletme çocuk sahibi olunca topraklarını genişletecek, çocuklar küçükken yetişkinler daha sıkı çalışacak, çocuklar büyüyünce katlanılan zorluk azalacak, evlenince işletme parçalanacak ve nüfus döngüsüne dayanan bu farklılaşma yeniden başlayacaktır (Aydın, 2017:148).

Chayanov’un örtük olarak ileri sürdüğü şey kırsal alanda sınıfsal bir farklılaşmanın olmadığına ilişkindir. Kırsalda yalnızca nüfusa bağlı döngüsel bir farklılaşma vardır. Yani Chayanov kırsaldaki kapitalist gelişmeyi ve sömürü ilişkilerini tümüyle göz ardı etmektedir (Aydın,2017:148). Chayanov, köylü çiftçilerin ücret karşılığında işçi çalıştırmayan aile bireylerinden meydana gelen “küçük meta üreticileri” olduğunu varsayar. Bu varsayım tarımın yukarıya ve aşağıya doğru ilişkileri gibi çeşitli sebeplerden ötürü teorik ve tarihsel olarak kısıtlayıcıdır.

Gerek Kautsky gerekse ondan sonra gelen Marksist yazarlar tarımda kapitalist gelişmenin incelenmesinde tarımı, hatta tarımsal işletmeleri içinde bulundukları toplumsal formasyondan ve dünya ekonomisinden soyutlayarak ele almışlardır. Özellikle Türkiye’deki tarımda kapitalist gelişme üzerine yapılan tartışmalarda tarım ile sanayi arasındaki ilişkiler göz ardı edilmiştir (Aydın, 1986:136). Fakat Kautsky’nin “küçük köylülerin büyük çiftliklere emeklerini sattıkları ve mülkiyetten tamamen kopmadıkları” varsayımı; yani köylü işletmeleri ile büyük işletmelerin birbirlerini tamamlayıcı oldukları savı birçok azgelişmiş ülkenin yapısını çok iyi şekilde açıklamaktadır (Aydın, 1986:138-139).

2. Türkiye’de Tarımsal Dönüşüm

Şevket Pamuk’a göre; 19. yüzyıl Anadolu tarımında görülen en önemli değişiklik, pazar için üretimin yaygınlaşmasıydı. Bu dönemde Anadolu köylüleri önceki dönemlerden çok daha güçlü bir biçimde pazar ilişkilerinin içine çekilmişlerdir. Aynı dönemde üretimin pazar için yaygınlaşmasında iki temel faktör söz konusudur. Birincisi 19. yüzyıl boyunca Anadolu’dan Avrupa pazarlarına yapılan ihracat büyük artışlar göstermiştir. Bu ihracatın yüzde 90’dan fazlası tarımsal mallardan oluşuyordu. İkincisi ise yüzyıl boyunca Anadolu’nun kent nüfusu artmış ve yapılan yeni demiryollarının etkisiyle iç pazar için tarımsal üretim genişlemiştir (Pamuk, 2007:174).

19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlara yönelen tarımsal meta üretiminin önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu dönem boyunca merkezi devlet bir taraftan yerel unsurların ve büyük toprak sahiplerinin gücünü sınırlamaya çalışırken, diğer taraftan küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki köylü üreticileri ağır biçimde vergilendirmiştir (Yerasimos, 1975:906).

İktisadi bir bakış açısıyla bakıldığında, 1908-1922 döneminin temel özelliği ulusal nitelikli bir kapitalizme yönelişin belirgin bir şekilde gözlemlendiğidir. Bu dönemde ulusal bir kapitalizme yönelik ilk adımlar atılmasına rağmen bu yöndeki gelişmeler yetersiz ve çekingen karakter taşımaktadır. Bunun nedeni, ekonominin bu dönemde yarı-sömürge bir nitelik taşımasıdır (Boratav, 2005: 19-27). Cumhuriyetin ilk yıllarında ise tarımsal üretimin hâkim olduğu bir yapı egemendir. Bu dönemde kapitalist üretim ilişkileri gelişmemiştir (Oral vd., 2013: 71). Köymen’in aktardığı verilere göre; 1920’lerde topraksız köylü oranı %50 civarındaydı. Bu oranın sadece %76’sı verimli topraklara sahipti. Verimli sayılabilecek toprakların da %7,3’lük bir kısmı bu grubun elindeydi. Orta düzeyli köylülük de çok küçük bir orandaydı. Büyük toprak sahipleri tüm toprakların %65’ini elinde bulundurmaktaydı. 20-200 bin dekar arasındaki büyük işletmelerin çoğu Doğu ve Batı Anadolu ile Akdeniz bölgelerinde bulunuyordu (Oral vd., 2013:72).

Birinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda hızlı artan tarımsal üretimin yanında köylü üzerinde büyük yük oluşturan aşar vergisi de kaldırılmıştır. Bu dönemde ilkel tarım üretiminin en önemli üretim gücünü köylü oluşturmuştur. Bu kesimin kırsalda kalmasına özen gösterilmiş, köylü üretime teşvik edilmiştir (Günaydın, 2006:156). Dolayısıyla bu dönemde tarım

kesimine yönelik en ciddi yenilik, yarı-feodal orta çağ vergisi özellikleri gösteren aşarın 1925'te kaldırılması olmuştur (Boratav, 2005:47).

1940 yılında yürürlüğe giren Milli Koruma Kanunu, gerektiğinde zorunlu ücretli çalışma getirirken, ekilen her 40 dekar arazi için bir çift öküzün “milli müdafaa”ya katkı amacıyla devlete verilmesi yükümlülüğünü getirmiştir. 1942 yılında çıkarılan Varlık Vergisi ise, başlangıçta haksız kazançları bir defalığına vergilendirmeyi hedeflemiştir. Ancak uygulamada, ağırlıklı olarak azınlık tüccara yönelmiştir. Savaşın başında tarım ürünleri fiyatlarının serbest bırakılmasından dolayı fiyatlarda hızlı artışlar yaşanmıştır. Bu artışları baskılamak amacıyla Toprak Mahsulleri Vergisi konmuştur. Aynı zamanda tahıldaki üretimin belirli bir miktarı da düşük fiyatlarla zorla satın alınma yoluna gidilmiştir (Köymen, 1999:13).

Ekonomik açıdan bakıldığında 1946 yılına salt iktisadi bakımdan da bir dönüm noktası niteliğini kazandıran farklı özellikler vardır. Örneğin on altı yıldır kesintisiz olarak izlenen kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikaları adım adım gevşetilmiştir. İthalat serbestleştirilerek büyük oranda arttırılmış, dış açıklar kronikleşmeye başlamış ve dolayısıyla dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarıyla hayatta kalmaya çalışan bir ekonomik yapı yerleşmiştir. Ancak, liberal dış ticaret politikaları bu dönemin sonuna doğru çok uzun bir süre için terk edilecektir. Kronik dış açıklar kanalıyla dışa bağımlı hale gelen bu ekonomik yapı, Türkiye ekonomisinin kalıcı bir özelliği olma niteliğini kazanmasına neden olacaktır (Boratav, 2005:93-95).

1950'li yıllarda Marshall Planı çerçevesinde sağlanan yardım ve kredilerle tarım kesiminde hızlı bir makineleşme(traktörleşme) ve köylerden kentlere göç süreci yaşandı (Köymen, 2008:140). Kredi olanaklarının genişlemesi, traktör sayısının hızla artması, karayolu ulaşımının geliştirilmesi ve tarım ürünleri fiyatlarının önceki yıllara göre daha etkili desteklenmesiyle tarımdaki dönüşüm ve değişim olabildiğince farklılaşmıştır. Yani tarım kesimi, yalnız işlenen toprak alanı veya traktör sayısının artışıyla değil ürün çeşitliliği ve üretim tekniğinde niteliksel olarak büyük bir değişime uğramıştır (Kepenek ve Yentürk,2003:105). İşlenen toprak miktarının artması çoğunlukla ya kamu mülkiyetindeki topraklardır ya da tamamen köy yerleşimlerinde bulunan müşterek alanların özel kişilerce işlenmesi şeklinde olmuştur. Bunun anlamı tarım topraklarında özel mülkiyet, büyük toprak sahiplerinin yararına el koyma şeklinde genişlemesidir (Kepenek ve Yentürk, 2003:105).

1958'e gelindiğinde Türkiye tarımı beklenen ihracat artışını gerçekleştirememiş, dış borç yükü birikmiştir. IMF baskısıyla büyük bir devalüasyon yapılmış ve 27 Mayıs 1960 askeri darbesinin ardından yeni bir kalkınma stratejisi benimsenmiştir. Böylece sanayileşmeye öncelik verilerek korumaya dayanan ithal ikameci sanayileşme dönemine girilmiştir (Köymen, 2008:140). 1960-1980 planlı dönemi, Cumhuriyet tarihinin diğer bütün dönemlerinden niteliksel olarak ayıran belirleyici özellikleri vardır. Örneğin korumacı dış ticaret politikalarının belirlediği ve uluslararası pazarlardan çok iç piyasanın sürüklediği ithal ikameci sanayileşme politikası egemen olmuştur. Ancak kısa dönemli makroekonomik hedefler ile planlama arasında yeterli uyum hiçbir zaman sağlanamamıştır (Boratav, 2005:117-118). Diğer taraftan bazı sosyal bilimcilere göre, 1950'li yılların traktörleşme ve tarımsal destekleme politikaları ile 1960'lardaki tarımsal girdilerin devletçe desteklenmesi sonucunda küçük köylü ekonomisi yaygınlaşmış ve bu grubun büyük bir kısmı orta gelirli köylülük düzeyine yükselmiştir (Köymen, 2008:140-141).

1980'li yıllar Türkiye'de daha önce uygulanan kalkınmacı politikaların giderek ortadan kalkmasının başlangıç noktasını simgelemektedir (Aydın, 2017:228). Türkiye'de, 1980 sonrası tarımsal dönüşümü anlamak bakımından, 24 Ocak 1980 tarihinde uygulamaya konulan kararlar büyük önem taşımaktadır. Kararlar IMF ve DB gibi uluslararası kurumların önerdiği Neo-liberal programın ana öğelerini yansıtır. Kararlar uluslararası sermayenin piyasa serbestisi ile yabancı ve yerli sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi gibi önemli stratejik hedefler içermiştir. 24 Ocak Kararlarının bölüşüm ilişkileri açısından belirleyici özelliği burjuvazi ile emekçi sınıflar arasındaki temel çelişkiyi sistemli olarak emek aleyhinde denetleme ve düzenlemeye kalkışması olmuştur (Boratav, 2005:146-150).

Boratav'a göre; 1980 sonrası dönemde, özellikle 1978-1988 dönemi, Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye köylüsü en büyük fiyat çöküntülerinden birini yaşamıştır. Denetimsiz piyasa ilişkileri ağlarında kapitalist sanayi, örgütlü ticari ve mali sermaye karşısında yapısal olarak zayıf ve savunmasız olan köylü tarımının olumsuz fiyat hareketleriyle karşılaşması kaçınılmaz olmuştur. 1980'li yıllardan sonra Türkiye'de tarım sektörü korunan ve desteklenen sektör özelliğini kaybetmiştir. Bu dönemde ithal ikameci politikalardan Neo-liberal düzene geçişin tarıma yansımaları; destekleme kapsamının daraltılması, tarımsal ürün fiyatlarının baskılanması ve iç ticaret hadlerinin sert bir biçimde tarımın aleyhine dönmesi ile sonuçlanmıştır (Boratav, 2005:165-166).

1990’lı yıllarda tarımsal destekleme kapsamında yapılan değişiklikler ve KİT’lerin özelleştirmeleri ile DTÖ ve AB Gümrük Birliği Anlaşmaları tarım sektöründeki yapısal dönüşümün dışsal çerçevesini belirlemiştir. Bu dönemde yaşanan krizler sonrası IMF ve DB ile yapılan anlaşmalar ve “istikrar programları”, tarım politikalarının belirlenmesinde belirleyici bir konuma gelmiştir. AB süreci ise bu dönemin ciddi bir belirleyeni olmuştur (Günaydın, 2006:159).

2000’li yıllarda Türkiye tarımındaki dönüşümü belirleyen dinamiklere kısaca bakıldığında; IMF ile yapılan görüşmeler sonrasında, en önemli faktörün tarımsal desteklemelerde Doğrudan Gelir Desteği (DGD) sistemine geçilmesi ve Çiftçi Kayıt Sistemi(ÇKS)’nin oluşturulmasıdır. Bununla birlikte tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesine devam edilmiş, kamu bankalarının sağladığı tarımsal sübvansiyonlu kredilerden vazgeçilmiştir. Bu yeni durumun devamlılığının sağlanması amacıyla 2001 yılında DB ile dönemin Hükümeti Tarım Reformu Uygulama Projesi’ni(TRUP) uygulamıştır (Günaydın, 2006:169).

3.Siirt İlinde Bir Alan Araştırması

Neden Siirt? Sorusunu cevaplayacak olursak, burada son 40 yıllık süreçte gelişen emek sürecindeki farklılaşma, bu farklılaşmanın sürüklediği toplumsal ilişkilerdeki dönüşümler ve bunların arka planında gelişen işçileşme ve sanayileşme olguları tarım ve köylülük sorunsalına uygun bir mekânı oluşturmaktadır. Örneğin; 2000’li yıllarda fıstık üretimi büyük oranda aşılınmış yabani formdaki fıstık ağaçlarından ibaretken günümüzde ekilebilir alanlar büyük oranda fıstık bahçelerine dönüştürülmüştür. Bunun daha ileri bir boyutu dağlık, kayalık, ormanlık ve metruke alanların iş makineleriyle düzleştirilerek fıstık üretimine açılış olmasıdır. Siirt Fıstık Üreticileri Birliği (SFÜB) başkanının verdiği bilgilere göre; bu gelişmeler sonucu 2020 yılı itibariyle Siirt’e fıstık üreticisi sayısı 14 bini geçmiş, fıstık üretimi de 18 bin tona yükselmiştir. Fıstığın Siirt iline katkısı 1 milyar dolara ulaşmıştı.³ Ayrıca tekil bir örnek üzerinden yaşanan bunca dönüşüme çok az yerde rastlanır. Dolayısıyla bütün bir ilin tek bir ürünün üretimi üzerinden geçirdiği dönüşümü örneklemesi açısından özgün bir boyut taşır. Siirt yaşadığı dönüşümle kırsal emeğin sorunsallaştırılması için işlevsel bir alandır. Bunlara ek olarak buradaki kırsal dönüşüme ilişkin herhangi bir akademik çalışmanın yapılmamış olması da sorunun yanıtlarından biridir.

³ Şuayip Aslan ile 18.02.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 50)

3.1.Araştırmanın yöntem ve tekniği

Bir saha araştırmasına dayanan bu çalışma Siirt ili, ilçeleri ve köylerinde “sözlü tarih” tekniğine dayanılarak yapılmıştır. Sözlü tarih tekniği temel olarak tanık görüş ve anlatılarına dayanır. Bu teknik genellikle köylüleri, işçileri ve kadınları konu alan toplumsal alan araştırmalarında kullanılmaktadır. Özellikle sıradan insanların kayda geçilmemiş yaşamlarını ve deneyimlerini gün yüzüne çıkarması bakımından bizim için ayrıca bir önem taşımaktadır. Paul Thompson, sözlü tarih tekniğinin alan çalışmaları bağlamındaki işlevini şöyle ifade etmiştir: “Sözlü tarih ile tarihin, değişen toplumlardan ve kültürlerden insanları dinleyerek ve onların hatıralarını, yaşam deneyimlerini kaydederek yorumlanmasını kastediyorum”(2006:23). Sözlü tarih tekniği alan çalışmaları için işlevsel olmanın yanında köylü, çoban, balıkçı, fabrika işçisi gibi sıradan insan deneyimlerini ortaya çıkardığı için gerçekçi bir yapıya da sahiptir.

Araştırmanın örneklem evreni Siirt il sınırları içinde oluşturulmuştur. Görüşme yapılan kişilerin belirlenmesi, Siirt’in tam bir profilinin çıkarılmasına odaklıdır. Bu amaçla köydeki fıstık üreticisinden, şehir merkezindeki işçileşmiş köylüye, gruplar halinde tarlada çalışan kadın emekçilere, fabrika müdüründen, fıstık üreticileri birliği başkanı ve il tarım müdürüne ve fıstık tüccarına kadar her kesimden kişiyle görüşme yapılmıştır. Fikirsal anlamda bu kadar geniş ve farklı çevrelerden kişilerle görüşmeler yapılmasının nedeni güvenli bir veri setine ulaşma gereksiniminden kaynaklanmaktadır. Görüşülecek kişiler genellikle muhtarlar tarafından tavsiye edilenler veya muhtarın kendisi olmuştur. Kimi zaman görüşülen kişilerin referansı da kullanılarak başka köylerdeki kişilerle görüşülmüştür. Dolayısıyla bazı görüşmeciler önceden belirlenmeksizin görüşülmüştür. Böylece örneklem seçiminde hem amaçsal yöntem hem de kartopu yöntemi bir arada kullanılmıştır. Kimi zaman da köy meydanında, köy camisinde, köy kahvehanelerinde kendiliğinden gelişen sohbetler kaynak kişilere dönüşmüştür. Ancak görüşmelerin ilçeler bazında orantılı dağılımına dikkat edilmiştir.

Toplamda 45 kişi ile yaptığımız derinlemesine görüşmeler örneklem büyüklüğünü göstermiştir. Örneklem büyüklüğünün 45 kişi ile sınırlandırılmamızın nedeni, sözlü tarih tekniğinin doğası gereği, görüşmeler sırasında zenginleştirilen soru kümesine rağmen son görüşmelerin bir öncekinin tekrarı niteliğine bürünmesidir. Bir veri toplama tekniği olan

derinlemesine görüşme ile sözlü tarih tekniğinin sağladığı esneklik, bu çalışmanın ihtiyaç duyduğu veri setinin fazlasıyla sağladığını düşünüyorum. Çalışma sonunda farklı yaş grupları ve mesleklerden toplam 10 kadın ve 35 erkekle yaklaşık 29 saatlik bir görüşme kaydı ile alan kısmı tamamlanmıştır. Kayıt dışı sohbetlere ek olarak tutulan notlara sahadan edinilen gözlem ve deneyimler de eklendiğinde sahanın tam bir profilini çıkaracak kadar geniş bir veriye ulaştığımızı düşünüyoruz.

3.2.1990’lı Yıllardan Sonra Siirt’te Fıstık Üretiminin Öne Çıkarılmasına Kaynaklık Eden Faktörler

Çalışma alanında gerçekleşen emek sürecindeki farklılaşmanın ana arterinin 1990’larda yaşanan zorunlu göç olduğu varsayılmaktadır. Bu aşamadan sonra kapitalistleşme için uygun ortam yaratılmış ve sermayenin kırsala yayılma olanağı kolaylaşmıştır. Böylece emek süreçlerinde yaşanan farklılaşma sonucu toplumsal yapı büyük değişikliğe uğramıştır. Dışarıyla bağlantısı kısıtlı, içine kapalı, durağan ve kültürel yapısı özgün köylülük topraktan kopmuştur. Bu süreçte, Kıray’ın belirttiği gibi; “Şehirleşme, nüfusun ücretlileşmesi, işçileşmesi, yeni meslek ve iş düzeninin ortaya çıkması, aile düzeninin büyük değişikliğe uğraması geri dönülemez yapısal değişmeyi başlatmıştır.” (Kıray, 2000:9).

2000’li yıllardan itibaren Siirt’te hayvancılık ve tahıl üretimi yerine fıstık üretiminin öne çıkarılmasını tetikleyen dinamikler söz konusudur. Bu dinamikleri, 1990’lı yıllarda köylerin boşaltılmış olması(göçler), güvenlik sorunu nedeniyle mera hayvancılığının yapılamaması, ulaşım ve iletişim ağının gelişmesi, fıstık üretiminin güvenlik ve risk faktörleri bakımından hayvancılığa göre daha kolay ve kârlı olması, devlet-köylü ilişkisini sağlayan muhtarlık kurumunun varlığı, geçim kaynaklarının zor duruma girmesi nedeniyle idari makamların yeni alternatif kaynaklara yönelmek zorunda kalması şeklinde saymak mümkündür.

Diğer taraftan bu dinamikleri şiddetli şekilde etkileyen dışsal dinamikler söz konusu olmuştur. Kırsal üretici geleneksel ürünlerden fıstık gibi yüksek değerli alternatif bir ürüne yönlendirilmiştir. AB-Devlet destekli Siirt Fıstığı İşleme Tesisi’nin (SFİT) kurulması, devletin uyguladığı tarım politikaları, devletin hayvancılık ve tahıl üretimi yerine Siirt Fıstığını özendirme politikası, ulus ötesi şirketlerin değer zincirindeki roller, gibi nedenler bu politika değişikliğinin arkasındaki kurumlardır. Fıstık üretimini destekleyen dinamikler aynı zamanda bölgede kapitalist gelişmeyi tetikleyen dinamikler olmuştur.

3.3.2000’li Yıllardan İtibaren Siirt’te Görülen Değişimler

Dönüşüm süreci 1990’ların ortalarında devlet kapitalizminin doğrudan ve dolaylı müdahalesiyle başlamıştır. Tarımsal yapılar devletin yaptığı yollar ve köprülerle çözülme sürecine girmiş, ticarileşme ve kapitalistleşme hız kazanmıştır. Siirt’te 1990’lardan sonra nüfusun kır-kent bileşimi değişmiş, şehir nüfusu ilk defa kır nüfusunu geçmiştir. Bu dönemde piyasa ekonomisi göstergeleri sınırlı şekilde varlık göstermiştir. 2000’li yıllarda gerek Siirt merkezde gerekse ilin kırsalında devlet öncülüğündeki sermaye birikiminin yukarıdan aşağıya müdahaleleriyle fıstık bazlı bitkisel artığın büyümesinde değişime girme eğilimleri belirginleşmeye başlamıştır. Ücretli emek deneyimi zayıf olan küçük meta üreticisi köylülerde göçlerle birlikte giderek ücretli emek kullanımı artmıştır. Kentte oluşan iş gücü kitlesinin büyük çoğunluğu köylerden göç edenlerden oluşmaktadır. Özellikle bunların arasında köyde kendi hesabına tarım yapan, yani aile işçisi; ancak şehir merkezine yerleştikten sonra ücretli işçiye dönüşen kadınların işçileşme deneyimi ücretli emek kullanımının dikkat çekici bir örneğini oluşturmaktadır.

3.3.1.Şehir Merkezinde İşçileşme Deneyimleri

1990’larda Siirt kırsalında mevcut küçükbaş hayvan işletmelerinin büyük bir kısmı küçük ölçekli iken 2000’lerden sonra geçimlik nitelikli bu aile işletmeleri ciddi bir oranda tasfiye olacaktır. Ancak büyük toprak sahiplerine bağımlı büyük hayvancılık çiftlikleri de üretimini zor koşullarda devam ettirmektedir. Ayakta kalmayı başaran bu çiftlikler yazları yaylaları kiralarken kışları da kışlaklara büyük ücretler ödemektedir. Diğer taraftan kendi toprağında hayvancılık yapan bazı büyük toprak sahipleri hayvancılığı terk edip aynı toprakta fıstık üretimine yönelmiştir.

Ücretli tarım işçisi olmaya direnen köylüler ise dikkate değer bir kesim oluşturmaktadır. Bunlar genellikle kendi işlerini yapmaya; ancak iş buldukça ücretli çalışmaya meyletmişlerdir. Köyün ortaklaşa kullanımına sunulan mera alanları toprak çitlemelerinden ötürü bu grubu zor durumda bırakmıştır. Ortak alanların çevrilmesiyle birlikte tahıl ekilen alanların fıstık üretimine dönüştürülmesi otlak alanları olabildiğince daraltmıştır. Küçük ölçekli hayvancılık işletmeleri ortak meraların kapatılmasından önce hayvancılık yapabildikleri için daha iyi bir durumdaydılar. Genellikle 10-30 dekar toprağa sahip bu kesim geçimlik olarak beslediği birkaç hayvan için arpa ve geçimlik buğday üretmektedir. Ancak 2000’lerden sonra az toprağa sahip kesimlerin bile fıstık ekimine yöneldiğini

gözlemlemekteyiz. Bu tür kesimler kendine ait az miktardaki topraktan elde ettiği ürünü genellikle kişisel tüketimlerine ayırır. Fakat fıstık üretim dalgasının bu sınıfın üretim davranışlarını da fıstık üretimi yönünde değiştirmiş olduğunu görüyoruz.

Küçük ölçekli aile işletmelerinde genellikle ailenin tüm fertleri çalışır, burada çocuk emeği küçümsenmeyecek bir önemdeyken, kadın emeği küçük ölçekli işletmelerin vazgeçilmez bir unsurudur. Ancak göçlerle birlikte bu form göç edenler açısından değişime uğramış, kadınlar Siirt merkezde çoğunlukla ücretli işçi olmuştur. Bu işçileşme formu yalnızca kadınların işçileşmesiyle sınırlı kalmamıştır. İşçileşmiş kadınlar genellikle yaptıkları işi çocuklarına öğretme ve bu işlere yönlendirmeye dönük bir eğilim sergilemişlerdir. Bazı mülakatlarımızda tarlada karşılaştığımız işçilerin aile boyu bireylerden oluşması bu eğilimin bir sonucu olarak görülebilir. Konuya ilişkin mevsimlik kadın işçi S.İ. iş hayatındaki bu farklılaşmayı şöyle ifade etmiştir:

“Çatışma oldu. Biz köyden çıktık. Sonra buraya geldik(Siirt merkez kastediliyor). Her şeyimizi bırakıp geldik. Çocuklarım küçüktü, eşimin bir mesleği de yoktu. Oradan buradan yevmiyelere gittik. Sonra diğer memleketlere, fındık, patates, soğan toplamaya gittik. Zordu, uzaktı yabancı memleket sonuçta.... Köyde her şeyimiz vardı, kendi işimizi yapardık. Kimse bize emir vermezdi. Mesela Karadeniz’e çok gittik, Ordu, Giresun, Düzce. Uzak yerde çalışmak zordur. Ama şükür burada fıstıklara gidiyoruz. Yakındır. Sabah gidiyoruz akşam evimize geliyoruz. Bak ben fıstık yevmiyesinin 7 lira olduğunu hatırlıyorum. Şimdi 100 lira olmuş. Çocuklarım büyüdü onlar da bu işi yapıyor. Birlikte gidip geliyoruz.”⁴

Günümüzde Siirt fıstığında kullanılan ücretli emeğin en yoğun bulunduğu yer il merkezidir. Sabahları erken, güneş doğmaya yakın bir zamanda, kenar mahallelerin hareketlendiği görülür. Fıstık üretimindeki ücretli emeğin büyük kısmının kadın işçilerin emeğinden oluştuğunu bu hareketliliği gördükten sonra anladık. Sabahları işçi servisleri, mahallelerde toplanan kadın işçileri almaya gelirler. Her mahalleden bir servis kalkar. Bu işçileri bir araya getirenler “çavuş” denilen kadın işçilerdir. Bu işçiler genellikle orta ve büyük ölçekli işletmeler tarafından çalıştırılmaktadır. İşletme sahipleri çavuşlar yoluyla işçilere ulaşır. Çavuşlar telefonla işçileri tek tek arar. Hangi gün ve saatte, kimin işine gideceklerini işçilere bildirir. Burada üretici ve işçi arasındaki bağlantıyı çavuşlar sağlar. Yevmiye miktarı çavuş ile

⁴ S.İ. ile 13.02.2021 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın,55). Görüşme Kürtçe yapılmıştır. Görüşme Türkçeye aslına uygun şekilde aktarılmıştır. Parantez içindeki açıklama bana aittir.

işveren arasında belirlenir. Daha sonra çavuşlar bunu işçilere bildirir. Bu ilişkiyi kadın işçi S.G. şöyle açıklamaktadır:

“Ben tam 25 yıldır bu işi yapıyorum. Ben işçilerin çavuşuyum. Fıstık sahipleri bana saygı duyar, güvenir. Patronlardan fazladan 10 lira istemeye asla tenezzül etmem. Çavuş olduğum için fazladan bir ücret almıyorum. İşçilerin hakkı neyse onlara veriyorum. Bu mahallede çok işçi kadın var. Hepsine tek tek sorabilirsiniz.... Bahçe sahiplerinin hepsi beni tanıyor. İşçi lazım olduğunda beni telefonla arıyorlar. Bana şu kadar kadın işçi lazım diyor. Ben de mahallemdeki işçileri arıyorum. Gelip gelmeyeceklerini soruyorum. Gelenlere hangi gün, nereye, saat kaçta gideceğimizi haber veriyorum. Sabah evimizin önünden bizi alıyor. Hep birlikte toplanıp gidiyoruz. Yol parasını, yemek parasını patron veriyor. Tabi hiçbir sigortamız, sosyal güvencemiz yok. Eğer sigortam olsaydı şimdi emekli olmuştum. Valla gün olurdu 40-45 işçi götürürdüm.... Kimse bize karışmıyor.”⁵

Göçten kaynaklanan bu işçileşme deneyimi fıstık üretimi için uygun bir emek rezervi oluşturmaktadır. Siirt fıstığı üretiminde bu iş gücü buz dağının görünen yüzü şeklinde nitelendirilebilir. Diğer taraftan kadınların işgücü piyasasına girmesi hem ailede hem de toplum içinde geleneksel ilişkilerde ciddi bir kopmayı ve değişimi simgelese de kadınların hane dışında çalışma hayatındaki fonksiyonlarında sosyal statüleri erkeklerden ciddi şekilde aşağıda bulunmaktadır. Yıllardır süren çalışma hayatındaki eşitsizliklerde kayıt dışı istihdam, iş güvencesizliği ve çalışma esnekliğinden ötürü işçiler ciddi sorunlarla karşılaşmaktadır. Bunun yanında kamusal alanın bu konudaki duyarsızlığı bu anlayışın gün geçtikçe daha da yerleştiğini ve kanıksandığını göstermektedir. Kayıt dışı istihdamın olmadığı yerlerde, örneğin Siirt'teki modern entegre fıstık fabrikasında çalışan işçilerle kıyaslandığında, çalışma koşullarında yasalara uymanın gerektirdiği zorunluluktan ötürü gözle görülür bir iyileşme vardır. SFİT'te çalışan işçi E.E. fabrikadaki çalışma şartlarına ilişkin şunları belirtmiştir:

⁵ S.G. ile 10.03.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın,60). Görüşme Kürtçe yapılmıştır. Görüşme Türkçeye aslına uygun şekilde aktarılmıştır.

“Ben üç yıldır bu fabrikada çalışıyorum. Fıstık işçiliği yapıyordum. Çiftçilerle buraya gelirdim, onların yanında işçi olarak çalışıyordum. Buradakiler çalışmamı çok beğenmişler, beni buraya aldılar. Eğitim verdiler, sonra çalışmaya başladım burada. Burası oraya göre(fıstık işçiliğine göre) çok daha iyi. Yazın sıcakta çalışma derdi yok, yazın hep gölgedeyiz burada. Kışın da üşümüyoruz, ufolar var, sobalar var. Çok güzel bir yer yani. Yani dışarıdaki fıstık işçiliğine göre çok daha kolay. Sezonluk değil burası. Her zaman çalışıyoruz. Yaz-kış çalışıyoruz. işsiz kalmıyoruz. İnan buraya girdikten sonra hayatım değişti. Çok düzeldi. ... Burada bir bant var. Bantta çalışıyorum. Banttan geçen fıstıkları ayıkliyoruz. Boşları, çöpleri eliyoruz. Teknoloji gelişmiş, zaten makineler her işi yapıyor.”⁶

SFİT’te çalışan kadınların sosyal hakları vardır ve erkeklerle aynı ücrete tabidirler. SFİT dışındaki fabrikalarda kadın işçi çalıştırılmazken aynı işi yapan erkekler arasında da bir ücret farklılığı söz konusudur. Bu sefer farklılık yerli ve yabancı işçiler arasında ortaya çıkmaktadır. Yabancı işçiler genellikle Suriye’den gelen göçmenler oluşturur. Bu işçilerin sosyal güvenceleri yoktur, çalışma koşulları olabildiğince esnek ve çoğu zaman haftalık, aylık veya yıllık izin kullanamamaktadırlar. Bu işçilerden biri olan 26 yaşındaki O.Z.I. fabrikadaki çalışma koşullarını ve yaşadığı sıkıntıları şu şekilde ifade etmiştir:

“Ben burde 12 seet çalışıyor. Ben sabah namazdan kalkıyor, geliyor, ekşam 7 kadar çalışıyor. Ben tam 12 seet çalışıyor. Ben 4 yıldır burde. Makine 5 ton. 5 ton birgun bitti. Ben az para alıyor. Fezla mesai parasi yok. Biz çok çalış ema mesai yok. Izın çok az. Heftadabirgunteatil. Bir sene 1 milyar, 2 sene 1200, 3 sene 1200, bu sene(2020 yılı) 1 bıçok. (Aldığı maaşın yıllara göre ne kadar az arttığını ifade etmeye çalışıyor). Biz çalışma mecbur. Bızbır evde kalıyor 6 kişi. Suri’den geldik zor çok zor, zulüm çok (gözleri doluyor).”⁷

O.Z.I’nin de belirttiği üzere, göçmen işçiler kayıt dışı, sigortasız, ucuz ve korunmasız koşullarda çalışmaktadır. Özellikle ücretler asgari ücretin altında belirlenmektedir. Bu işçiler ağır yüklerin yüklenip indirilmesi, çuvalların makinelere boşaltılması gibi genellikle nitelik gerektirmeyen işlerde çalıştırılmaktadır. Göçmen işçilerin hak arama, itiraz etme, iş yavaşlatma gibi hakları olmadığı için ücretler olabildiğince düşük tutulmaktadır. Fabrika sahipleri bu düşük ücretler üzerinden yerli işçilerin ücretlerini de baskılamaya çalışmaktadır. Bu nedenledir ki bu fabrikalarda çalışan yerli işçilerin ücreti hala asgari ücret veya bunun altındadır.

⁶ E.E. ile 11.02.2020 tarihinde yapılan görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 27). Görüşme kaynak kişinin Türkçesiyle aynen aktarılmıştır. Parantez içindeki açıklama bana aittir.

⁷ O. X. I. ile 12.03.2020 tarihinde yapılan görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 26). Görüşme kaynak kişinin Türkçesiyle aynen aktarılmıştır. Parantez içindeki açıklamalar bana aittir.

Suriyeli göçmen işçilerin daha çok şehir merkezindeki fabrikalarda çalıştıkları görölmektedir. İşçiler arasında en dezavantajlı grup Suriyeli göçmen işçilerdir. Bunlardan sonra sırasıyla çocuk işçiler, yaşlı işçiler, kadın işçiler ve erkek işçilerdir. Yaşlı işçilerin çalışması hane emeği söz konusu olduğuunda ortaya çıkmaktadır. Evde oturmaktansa bahçeye gidip çalışmayı tercih eden, genellikle 55-60 yaş üstü kadın veya erkek yaşlılar çalışmanın kendilerine iyi geldiğini ifade etmişlerdir.

Siirt fıstığı üretiminde emek süreciyle ilgili bir başka çarpıcı gerçek de çocuk işçiliğinin yaygın olmasıdır. Yaygın enformel çalışma ağları dolayısıyla bu grup hakkında gerçekçi resmi bir rakam belirlemek oldukça güçtür. Fıstık bahçelerinde işçi grupları arasında sıkça kız çocuklarına rastlanmıştır. Bunlar genellikle anneleriyle veya yakın bir akrabasıyla birlikte çalışmaya gelirler. Fıstık işçiliğinin nesilden nesile aktarılan bir emek biçimine dönüştüğünü daha önce belirtmiştik.

3.3.2.Üretim Formunda Dönüşüm: Geçimlik Üretimin Terkedilmesi

Siirt kırsalında emeğin farklılaştığı en belirgin gelişme, geleneksel üretim faaliyeti olan hayvancılıktan fıstık üretimine geçişte kendini göstermektedir. Hayvancılık sektörü fıstık üretimine göre çok daha emek yoğun bir alandır. Emek kullanımı bakımından esnek olmayan bir yapıdadır. Bu özelliğın temeli bu sektörün kendine özgü üretim koşullarında yatar. Özellikle kaynak kişilerin emek/zaman bakımından hayvancılık ile fıstık üretimini karşılaştırmaları istendiğinde yüzde doksan oranında hayvancılığın fıstık üretimine göre bakımının meşakkatli olduğunu ifade etmişlerdir. Kaynak kişiler hayvan bakımına çok zaman ayırmak gerektiğini ısrarla belirtmişlerdir. Burada dikkat çeken önemli bir unsur hayvancılık yapmaktan yana tavır alanların bile hayvan bakımının zaman aldığını ve zor olduğunu belirtmesidir.

Mera hayvancılığının yoğun olarak yapıldığı bu yörede yetişme koşulları besi hayvancılığına oranla daha zordur. Besi hayvancılığındaki emek kullanımı mera hayvancılığına göre çok daha azdır. Kapalı bir ortamda yapılan besicilikte, merada yapılan otlatmaya oranla zamandan tasarruf sağlama daha fazladır. Oysa mera hayvancılığında emek kullanım esnekliğinin çok düşük olmasına bağlı olarak zamandan tasarruf söz konusu değildir.

“Hayvan canlı olduğu için her gün, her saat yanındasın, ben hayvanların doğum zamanlarında uyumuyorum, gece doğumlar oluyor, yavru boğuluyor, zarar görüyor, ölüyor. Bu yüzden gece bile bekçi gibi hayvana göz kulak oluyorum. Gündüz yine öyle, dağda sürüyü bekleyen bir sürü tehlike var. Çocukları gönderiyorum, bazen sürünün yarısı eve gelmiyor. Gece gece çıkıp dağda kaybolan hayvanları arıyoruz. Bir de bunun temizliğidir, yemidir, bakımındır. İnsan gibi ya. Hayvan da insan gibidir. Ama fındık öyle mi? Bir yerde ekiyorsun, bir ömür orda. Gitsen de gitmesen de o yerinde duruyor. Bir de yılda, 12 ayda toplansa en fazla bir buçuk ay biz fındıkla ilgileniyoruz. Düşün yani 12 ay nerde 1 buçuk ay nerde. Rahat bir iştir. Çok az emek gerektiriyor.”⁸

Bir toplumun dayandığı üretim etkinliği o toplumun yaşam tarzında belirleyici bir etkiye sahiptir. Göçebe veya mera hayvancılığı yörede yoğun şekilde yapıldığı için yaşam tarzı deneyimleri bu düzlemde şekillenmiştir. Hayvancılık temel olarak sürekli bakım ve ilgi gerektiren bir uğraştır. Bu bakım ve ilgiye katlanılma düzeyi bu etkinlikten elde edilen ürün yelpazesinin sağladığı fayda düzeyi ile ilişkilendirilebilir. Geçimlik hayvansal ürünler ve bu ürünlerin türevleri kırsal nüfusun şehirdeki gıdaya olan bağımlılık düzeyini düşürür. Hayvandan elde edilen et, süt, peynir, tereyağı, yün, yoğurt ve bunlardan elde edilen ürünler kır toplumuna temel yaşamsal gıdayı sağlar. Bu geniş ürün çeşitliliği hayvancılık yapmanın önemli nedenlerinden biridir. Dolayısıyla hayvancılık faaliyetindeki temel amaç genellikle süt ve süt ürünlerinin üretimidir.

Hem yerleşik mera hayvancılığında hem de göçebe olarak sürdürülen hayvancılıkta kadın ve çocuk emeği yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Yörede yaptığımız gezilerde sırtlarında bebeği ile çalışan pek çok kadına ve hayvan sürülerini güden çocuklara çokça rastlamamız bunu doğrulamaktadır. Ayrıca mülakata katılan kişilerin söylediklerinden örtülü olarak üretimin çoğunlukla bu iki dezavantajlı grup yoluyla gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

“Hayvancılık iyidir. Hayvancılık yapmasak nasıl geçiniriz? Etidir, sütüdür, yoğurdudur, peyniridir. Benim 600’e yakın hayvanım var. Yazın yaylaya çıktığımız için bir çoban tutuyorum. Ama kışın evde, bayırda çocuklar bakıyor.”⁹

Köy toplumunun dilini(gelenek, görenek) bilmeden kırsaldaki farklılaşmayı, sınıfların toplum içindeki yerleri ve işlevleri, üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki bağları çözümlemek olası değildir. H.E’nin belirttiklerinden yola çıkarak üretici kadın emeğinin aile nüfusu içinde çocuk emeğine indirgendiğini görüyoruz. Zira yörede aile reisi erkeklerin, kendisi dışındaki

⁸ M.U. ile 3.03.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 42).

⁹ H.E. ile 20.03.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 37). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir.

aile bireylerinden söz ederken “çocuklar” nitelemesini sıkça kullandıklarına şahit olduk. Bu yüzden yörede kadının kendini ifadesi dışındaki ifade tarzlarında(örneğin erkeğin ifadesinde) kadın emeğini duymak güçtür. Dolayısıyla kadın emeğini duymaktan öteye gitmek, kadın emeğini görmek gerekir. Yedi çocuk annesi H.A.’nın aktardıkları kadın emeğinin hayvancılıktaki somut yerini belirtmek için yeterli bir ölçüttür:

“Erkekler ne yapıyor ki, en kolay işleri erkekler yapıyor. Şehre gidiyor, arabayla gidiyor. Çobanlık yapsa hayvanlarla geziyor. Peki biz öyle miyiz? Yaptığımız işin yanında erkeklerinki hiçbir şeydir. Ben sabah erkenden kalkıyorum. Kış olsa yemidir, yavru bakımıdır, hastalığıdır, yerlerinin temizliğidir. Çamurdan helak oluyoruz. Her şeyi yıkamak zorundasın. Yaz mevsimi olsa sütüdür, yoğurdudur, peyniridir. Sağımı ayrı bir dert. Yemekler bir yana, çocuklar bir yana, hayvanlar bir yana. Bu işler bir günlük değil, her gün her gün tekrar ediyoruz.”¹⁰

H.A.’nın “her gün, her gün tekrar ediyoruz” vurgusu hayvancılıktan fıstığa geçişin arkasındaki nedenleri özetler niteliktedir. Zira fıstıkta sınırlı sayıda işgücü ile yılda toplam 2-3 aylık bir çalışma söz konusuysa hayvancılıkta hanenin çalışabilen her bireyinin her an çalışır vaziyette olması arasında kıyaslanamaz düzeyde bir farklılık söz konusudur. Bu farklılık cinsiyetçi bir emek kullanımına indirgendiğinde işletmelerdeki bireyler arasında emek kullanma düzeyi farklılaşır. Erkek önceden belirlenmiş karmaşık olmayan işlerle uğraşırken kadın ve çocuklar hane içinde ve dışında her türlü işi yapmakla sorumlu tutulabilir. Fıstık üretimine göre hayvancılıkta kadın ve çocuk emeği kullanma yelpazesi çok daha geniştir. Örneğin bahar sonlarında geç doğum yapmış bir koyun ve kuzusunun bakımını yedi yaşındaki bir çocuk üstlenebilir. Ancak aynı çocuk fıstık üretiminin hiçbir aşamasını tek başına üstlenemez.

Fıstık üretimi için “ilerici” faaliyetler hayvancılık için bir dezavantaja dönüşmektedir. Özellikle müşterek alanların çitlenmesi sadece orta ve büyük ölçekli hayvancılık işletmelerini etkilememiş, küçük ölçekli hayvan işletmelerini de olumsuz etkilemiştir. Geçiş döneminde hayvancılık yapılmasının nedeni fıstık üretiminin 15-20 yıl sonra ürün vermeye başlamasından kaynaklanır.

¹⁰ H.A. ile 09.09.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Kadın, 65). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir.

“Benim bir tarlam vardı. Her sene bir buçuk ton buğday topluyordum. O buğdayı alamıyorum artık. Düşünün 15-20 yıldır her yıl bir buçuk ton buğday. 18 yıl önce bu tarlaya fıstık ekim hala verim alamıyorum. Bu tarla ailemin ekmek ihtiyacını karşılıyordu. Buğdayı değirmene götürüp un yapar yerdik. Daha sağlıklıydı. Tadı daha güzeldi. Ama artık buğday yok, şimdi direk gidip piyasadan un alıyorum. Böyle şeyler var yani. Fıstık size yetişene kadar sizden çok şey alıyor. Yani 30 dönüm fıstık ekim hayvanın bir kısmını satıp fıstık için harcadım. Hayvan azaldı, mera azaldı, tarla gitti. Ama hala fıstık bana bir şey vermiyor. Şimdi fıstık ekip hayvanları tamamen bitirsek ne yiyeceğiz. O yüzden fıstık bize yetişene kadar bize yetecek kadar hayvan beslemek zorundayız.”¹¹

Bu süre içinde üreticiler hem hayvancılık yapmakta hem de fıstık üretimini arttırmaktadır. Fıstık ağaçları olgunlaşıp verim vermeye başladıktan sonra hayvancılık işletmelerinde üç farklı davranış şekli ortaya çıkmaktadır: Birinci durumda işletme büyük ölçekli ve yaylacılığa dayalı ise kışlak için yeni bir otlak kiralar ve yazın da Siirt ili dışındaki bir yaylaya göç eder. İkinci durumda hayvan sayısı olabildiğince azaltılıp geçimlik küçük aile işletmesine indirgenir. Üçüncü durumda ise üretici hayvan işletmesini kapatıp yalnızca fıstık üretimine yönelmektedir. Böylece geleneksel yapılı hayvancılık faaliyeti ile yeni gelişen fıstıkcılık faaliyeti iç içe geçmiştir. Geçiş dönemine özgü bu yapının fıstık üreticiliği lehine gelişmesinin arkasında emeğin hayvancılığa göre daha esnek olması yatar. Kaynak kişilere sorulan, “Neden hayvancılıktan fıstık üretimine geçtiniz/geçiyorsunuz?” sorusuna genellikle “Çünkü fıstık üretimi daha kolaydır.” cevabı verilmiştir.

“Fıstığın dikimidir, sürümüdür, ulaşımıdır, geliridir, bakımındır her şeyi hayvancılıktan daha kolaydır. Bu iş rahattır. Bir ton fıstığın olsa 50-60 bin TL yapıyor. Sen 100 koyun beslesen, bu köyde bu kadar gelir elde edemezsin. Düşünsene ben bu 100 hayvana 6 ay boyunca yem vereceğim. 6 ay da bu hayvan merada otlanacak. Bugün arpanın kilosu 1.9 TL’dir. Yani hayvancılık zor bir iştir. Fıstık böyle değil. Baharda bir çapa yapıyoruz, yazın da toprak çatladığında bir çapa daha yapıyoruz bitti. Bu kadar. Masrafi fazla yok. Hem faydası var hem masrafi yok hem de istirahati daha fazla. Çok zamanımız oluyor. Bu yüzden herkes fıstığın peşine düşmüş. Ayrıca ben fıstığım satılmıyor diyemem. Neden? Çünkü bu şey yurt dışına satılıyor. Ne kadar üretirsen üret bu ürünü satarsın.”¹²

Fıstık üretiminin “daha kolay” olması sıkça dile getirilmesine rağmen hayvancılığa oranla daha karlı olduğu düşüncesinde üreticiler hem fikir değildir. Kimi üreticiye göre fıstık üretimi hayvancılığa oranla daha kârlı iken kimisine göre hayvancılık daha üretken bir alandır. Bir

¹¹ M. U. ile 09.09.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 39).

¹² S.Y. ile 15.01.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 52). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir.

kısım üretici hayvancılığı “hazır ekmek” şeklinde tanımlamıştır. Diğer taraftan fıstığın kendileri için bir “sigorta” olduğunu dile getirenler de az değildir. Bu ikileme rağmen Siirt’te son 40 yılda fıstığa yönelmenin üretici açısından en geçerli nedeni hayvancılığa göre “daha kolay” olmasıdır. Daha kolay olması, daha esnek ve daha fazla boş zaman bırakması anlamına gelir.

3.3.3.Çiftçilikten Tarıma

Değişik ölçeklerde ve biçimlerde ortaya çıkan üretim ve emek biçimleri, köylü göçleri, kır ve kent ilişkileri, sermayenin örgütlenme biçimi, piyasalar ve devletin yürüttüğü sermaye ve emek eksenli politikalar bu ilişki ağlarındaki temel referans noktalarını oluşturur. Bu ilişki ağları altında her yöne genişleyen karmaşıklıklar söz konusudur. Diğer tarım ürünleri gibi Siirt Fıstığı da meta ilişkilerinin derinleştirilmesine paralel şekilde piyasa ekonomisine eklenme sürecine girmiştir. Kapitalizmin değişen dinamiklerine bağlı olarak tarımsal yapıların nasıl dönüştüğü ve kır toplumunun kapitalist gelişim sürecine nasıl eklendiği zamanla değişim göstermektedir. 1990’lı yıllara kadar arpa, buğday, mercimek gibi tahıllar yetiştirilerek ve hayvancılık yapılarak geçimlik üretim yapılan yerler fıstık üretiminin devlet eliyle özendirilmesi sonucunda Siirt yöresi hem ekonomik hem de toplumsal olarak ciddi bir dönüşüm geçirmiştir. Bu kapsamda 2000’li yıllardan itibaren çalışmaya konu olan alanda piyasa ilişkilerinin hâkim olmaya başladığı ve küçük meta üretiminin hızla farklılaştığını görüyoruz. 1990-2000’li yıllarda nasıl ki her ailenin geçimlik düzeyde hayvanı varsa bugün artık neredeyse herkesin en az bir fıstık bahçesi vardır. Bu gelişmeyle birlikte eski kırsal yapıda hâkim olan durağan yapı kaybolmuş pazar ekonomisi göstergeleri belirmeye/belirginleşmeye başlamıştır.

Fıstık üretimiyle birlikte küçük ölçekli işletmelerin sayısı hızlı artış gösterirken bu işletmelerin sahip olduğu emek rezervi bir yandan da büyük ölçekli işletmelere emek arz eden bir yapı sergilemektedir. Kendi küçük işletmesinde üretim bilgisi, birikim ve becerisi edinen üreticiler bu uzmanlığı büyük ölçekli işletmelerin işlerinde ücret karşılığı kullanmaya başlamışlardır.

Kaynak kişi M.K. kamu görevlisi(muhtar) olmasının yanında sürece tanıklık eden ilk büyük toprak sahibi üreticilerden biri olarak şunları belirtmiştir:

“Biz bu süreci yaşayarak gördük. Çatışmalardan dolayı hayvanları sattık. Sonra 2001’de Siirt’e bir vali geldi. Kalktı tüm kaymakamları topladı. Dedi ki her köyde bir örnek fıstık bahçesi yapacaksınız. Millet görsün fıstıkçılık gelişsin diye. Ben de o dönemde muhtardım. Kaymakam köye geldi, örnek bahçe için; ama kimse arazi vermedi. Kalktım kendi arazimi kendim tahsis ettim. Sonraki gün kaymakam ve tüm ziraat teşkilatı geldi. 3 parça araziye fıstık ektik. Köylüler gidip bizi şikâyet etti. Bu yüzden bu köyde 150 dilekçe gönderilmiş. Tarım bakanlığına kadar şikâyet etmişler. Neden köyün mera alanı kapatılıyor diye. Ama gerçekten de köyün mera alanına o fıstıkları ekmiştik. Kalktım kaymakama gittim. Durumu anlattım. Dedim ki buraya gelip şikâyetçi olanlara izin vermeyin. O da dedi ki sen git ben hallederim. Geldiler kaymakam görüşmedi onlarla. Akrabalarım dahil köydeki herkes bana karşı tavır aldı. Amcam çok iyi biriydi. Hayvancılık müptelasydı. Bana bu fıstık işini bırak köyü mahvettin, kimse hayvancılık yapamayacak dedi. Amcama dedim ki; ezelden beri hayvancılık yapıyoruz. Ne elde ettik, neyimiz var? Bak fıstığın kilosu şimdiden 7 bin lira. Yavaş yavaş köylülere anlata anlata herkes fıstığa alıştı. Zaten birkaç kişi ekince diğerleri de onlara bakıp ekmeye karar veriyor. Böylece bu günlere geldik.”¹³

M.K’nın anlattıklarından da anlaşılacağı gibi; Siirt fıstığı üretimi kamu gücü yoluyla başlatılmıştır. Buna göre valiler kaymakamları, kaymakamlar da imam, öğretmen ve özellikle muhtarları, fıstık üretimini özendirmek için, görevlendirmiştir. Sürece karşı çıkanların talepleri dikkate alınmamıştır. Örneğin M.K’nın köyünde mera alanlarının çitlenmesine karşı çıkmıştır.

Siirt’te 1990’lı yıllardan itibaren süregelen sermaye ve emek eksenli toplumsal dönüşümler, ortaya çıkan güç ilişkileri ve bunlar arasındaki mücadeleler yoluyla şekillenmiştir. Güç ilişkilerinin şekillenmesindeki ilk etki devletin fıstık üretimini özendirmesidir. Bu gelişmeyle birlikte toprağın işlenmesi önem kazanmış ve toprak metalaşmaya başlamıştır. Toprağın metalaşmaya başlaması beraberinde müşterek alanların çitlenmesini getirmiştir. Yörede toprağı sahiplenme hiçbir dönemde bu düzeyde şiddetli olmamıştır.

Burada konumuz açısından önemli olan ve köylü toplumunu farklılaştıran, değiştiren onu şehirlere kadar uzayan ilişkilerin içine iten gelişme, toprakların çitlenmeye ve bu üretim faktörünün bir meta olarak değerlendirilmeye başlanmasıdır. Bu hareketin bir köyle değil, ilin idari sınırlarına giren yerleşimlerin büyük kısmında geçerli olduğunu M.K’nın “Dedi ki her

¹³ M.K ile 14.03.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 65). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir.

köyde bir örnek fıstık bahçesi yapacaksınız.” ifadesinden teyit edebiliyoruz. Nitekim bugün Siirt’in kuzey kesimlerindeki birkaç köy hariç her yerin fıstık bahçeleriyle donatılması bu ifadeyi doğrulamaktadır.

Fıstık üretiminin toprağı hangi düzeyde metalaştırdığını karşılaştırmalı bir örnekle açıklamak mümkündür: Siirt’in kuzey kesimlerinde özellikle Pervari’nin bir kısmı ve Şirvan’ın kuzeyindeki köylerde iklim, sıcaklık, yükselti gibi doğal faktörlerin etkisiyle ekonomik anlamda fıstık üretilmemektedir. Fıstık üretilmeyen bu alanlardaki topraklar ile ekonomik anlamda fıstık üretilen yerlerdeki toprakların kullanım şekli farklıdır. Fıstık üretilmeyen yerlerde mera alanları hala ortaktır, çitlemeye girilmemiştir. Bir köylü hayvanlarını köy merasının her yerinde hatta komşu köylerin toprağında bile otlatabilir. Bu topraklarda metalaşma olmadığı veya az olduğu için köylünün toprağı geleneksel kullanım durumu değişmemiş veya çok az değişmiştir. Hayvancılık hala temel geçim kaynağıdır. Diğer taraftan ilginçtir ki buralarda büyük toprak sahibine rastlanmamaktadır. Buradan hareketle fıstığın üretildiği alanlarda toprak mülkiyetindeki artış/çitlemeler, yeni güç ilişkilerini de beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Örneğin daha önce temel geçim kaynağı hayvancılık olan Fatih, Kırtepe, Banehan, İkizler, Boylu, Bayındır, Damlı, Derinçay, İncekaya, Kasımlı, Kömürlü ve Özpınar gibi pek çok Şirvan köyü fıstık bahçeleriyle donatılmıştır. Fıstık üretiminin yapıldığı hemen her köyde toprak sahipliği bakımından büyük dengesizlikler vardır. Aynı köyde bir veya birkaç hanenin toprağı 30-40 dekar kadar iken bu köyde 200-1000 arası dekara sahip kişiler de bulunabilmektedir. Dikkat çekilmesi gereken bir diğer konu, günümüzde çitlenmiş olan bu topraklarda fıstık projelerinin yoğunlaştığı 2000-2002 dönemine kadar, köydeki her hanenin hayvan otlatılma hakkının bulunuyor olmasıdır. Köy muhtarı kaynak kişi L. A. köylerindeki toprağın metalaşmasını şöyle ifade etmiştir:

“Fıstığa ilk başladığımızda ilk olarak bütün araziyi düzleştirdik. Kepçelerle düzleştiriyoruz. Her yeri düzleştirdik. Meralar bozuldu, hayvanlar sıkıntı çekti. Fıstıktan önce hayvan besliyorduk. Onları sattık. Parasıyla tel, demir aldık, kepçe parasını verdik. Şimdi de hayvan besliyoruz ama merada değil, besi yapıyoruz. Fıstık bize tam ulaştığında hayvanların hepsini de satacağız. Çünkü benim 500 dönüme yakın ekilmiş fıstığım var. Şimdi 1000 dönümü de telle kapatmışım. 2000 dönüm daha var, onu da ileriki zamanda ıslah edip kapatacağım. Baksana(köydeki çitlenmiş arazileri işaret ederek) her yer kapalı. Bu yüzden köyde mera hayvancılığı yapmıyoruz. Diğerleri de (köydeki diğer haneleri kastederek) yapamıyor artık. Bana göre fıstık üretmeyen, sadece hayvancılık yapan biri geri kalmış demektir.”¹⁴

Mera hayvancılığıyla taban tabana zıt olan toprak çevirme hareketi emek ve sermaye temelinde geleneksel kırsal yapıyı değiştiren ilk adım olarak gösterilebilir. Çünkü müşterek alanların bireysel mülkiyete evrilmesi artık değer biriktirme/zenginleşme için yeni fırsatlar doğurmuştur. Nitekim toprağın metalaşması geleneksel yapıdakinden çok farklı yeni toplumsal sınıfların doğmasına yol açmıştır. Her şeyden önce geçimlik üretim yapan küçük köylü işletmeleri fıstık üretim dalgasıyla birlikte piyasa için üretim yapmaya yönelmiştir. Dolayısıyla çiftçilikten endüstriyel tarıma doğru bir eğilim söz konusudur. Ancak gözden kaçırılmaması gereken nokta bu hanelerin yalnızca geçimlik üretimde bulunmak için üretim yapmadığı, uzmanlaşmaya doğru bir meyil izlediği ve birikim yapma amacı güttüğüdür. Bernstein’nın(2014:80) deyimiyle “çiftçilikten tarıma” doğru bir gelişme yaşanmıştır. Toprağın çitlenmesi, işlenmesi, toprak işleme için gerekli teknolojik alet ve makinelerin edinilmesi, ürün üretiminde tek tipleşme yani yalnızca fıstığın üretilmeye başlanması ve dolayısıyla bu ürün üretiminde uzmanlaşmanın yaşanması, meta ilişkilerinin yaygınlaşması, piyasalara ve para ekonomisine eklemlenme gibi gelişmeler çiftçilikten tarıma geçişi simgelemektedir. Bu yapı kendinden önceki yapıdan daha üretkendir. Çünkü emeğin daha verimli ve etkili kullanıldığını görüyoruz. Bugün, sahip olduğu işletme ölçek büyüklüğü gözetilmeksizin, hangi üreticiye sorulursa sorulsun fıstık üretimiyle ilgili temel bilgilere sahip olduğu, bu alanda ciddi bir bilgi birikimi edindiği görülecektir:

¹⁴ L.A. ile 20.02.2020 tarihinde yapılan görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 41). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir. Parantez içindeki açıklamalar bana aittir.

“Ben fıstığı hayvancılığa daha çok tercih ediyorum. Fıstıkla ilgili her şeyi öğrendim. Fıstıktan önce bu alanda pek bilgi sahibi değildim. Ektikten sonra fıstık sahibi olanlardan, oradan buradan sorup araştırarak bu işte uzmanlaştım. İlaçlamasıdır, budamasıdır, sürmesidir, aşısıdır, hastalığıdır. Bize tarım(İl Tarım Müdürlüğü kastediliyor) eğitimler de verdi. Başkalarından da öğrendim. ... Bir de tarım bize toprak analizi de yapıyor. Fıstığa uyumlu mu değil mi mesela onay geldikten sonra fıstık ektik. Ama şimdi fıstığın ne tür toprakta iyi yetiştiğini bakınca anlayabiliyorum.”¹⁵

Diğer taraftan kullanılan tarım teknolojisinde belirgin bir değişim görülmektedir. Görüşülen üreticilerin tamamı üretim için geleneksel tarım alet ve makinelerden modern, toprağın işlenmesine, sulanmasına ve ilaçlamasına yönelik teknolojilere geçtikleri verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.

Küçük köylü üretici farklılaşan topluma uyum sağlamak için şehirde bulunan ve ihtiyaç duyduğu kişilerle açık bir eşitsiz ilişkiye girmek zorunda kalmıştır. Fıstık üretiminin yoğunlaşmasıyla birlikte bu ilişki şehirdeki daha küçük sermayeden nispeten daha büyük sermayeye doğru kaymıştır. 2000’lerden önce köylü şehir merkezinde hayvansal ürün ile uğraşan meslek gruplarıyla haşır neşir olurken fıstık üretimiyle birlikte fıstık tüccarı, fıstık fabrikası, fıstık toptancısı gibi kişi ve kurumlarla ilişkiler geliştirmeye başlamıştır. Bu ilişkilerdeki değişim fıstık üreticisi kaynak kişi N.Ş’nin şu ifadelerinde açıkça anlaşılabilmektedir:

“Eskiden buralar(Siirt merkezdeki Helvacılar Çarşısı’nı işaret ederek) peynir bidonları ile dolardı. Koçerler öyle peynir, yoğurt, yün, tiftik getirirdi ki şuralarda(aynı çarşıdaki dükkânların önlerini kastederek) yer kalmazdı. Şimdi nerde? Hayvancılık öldü öldü. Bu fıstık hayvancılığı öldürdü. Şimdi herkes fıstık satıyor. Herkes fıstık tüccarı olmuş. ... Ben eskiden burada bir dükkân vardı, peynirimi oraya veriyordum. İyi bir adamdı. Öldü. Şimdi bu dükkânın yerinde bir fıstık toptancısı var. Bazen ona satıyorum. Bezen de iyi fiyat vermediğinde ona satmıyorum, başka birine satıyorum.”¹⁶

Fıstık üretimiyle birlikte köylünün şehirle ilişkileri yanında tüketim alışkanlıkları da farklılaşmıştır. Bu konuda kaynak kişi H.E. şunları belirtmiştir:

¹⁵ S. E. ile 23.01.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek,30). Görüşme Türkçe yapılmıştır, görüşmecinin dilinden olduğu gibi aktarılmıştır.

¹⁶ N.Ş ile 18.02.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 50). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir. Parantez içindeki açıklamalar bana aittir.

“Hayvan sattığımızdan beri eti de sütü de peyniri de yoğurdu da marketlerden alıyoruz. O zamandan beri her şeyi marketten alıyoruz. Eskiden arpa, buğday, mercimek ekerdik. Bir sürü sebze ekerdik. Şimdi hiçbirini ekmiyoruz. Bunlar varken hiçbirini almıyorduk. Şimdi bu sefer fıstık satıp bunları alıyoruz (Gülüyor). Ama daha rahatız. O zaman çok çile çekerdik. Valla iyi ki hayvanları satmışız ya(Tekrar gülüyor).”¹⁷

Kırsalda fıstık gibi piyasaya yönelik sınırlı ve belirli ürün üretiminin teşvik edilmesi bu türden olumsuz sonuçların doğmasına yol açmaktadır. Kırsalda ürün üretiminde tek tipleşme toplumsal refahı artırsa da başka yönlerden piyasaya bağımlı kılmaktadır. Örneğin daha önce tahıl üreten ve hayvancılık yapan küçük bir aile işletmesi fıstık üretimi ile birlikte, et süt, yoğurt, ekmek, peynir gibi diğer yaşamsal gıdaları artık marketlerden almaktadır.

Siirt merkezde iç pazarda Siirt Fıstığı pazarlayan önemli perakendeci gıda şirketleri, Avcı Kuruyemiş, Aydın Kuruyemiş, Sarıklar Gıda, Mansur Zade Kuruyemiş, Tarıklar Gıda, AygüneşKuruyemiş’tir. Bunların dışında pek çok bakkal, toptancı, tüccar da Siirt fıstığını iç piyasada zincir marketlere, kuruyemişçilere veya doğrudan tüketiciye satabilmektedir. Siirt Fıstığının üreticiden, araya hiçbir aracı girmeden, doğrudan tüketiciye ulaştığı pazarlama şekli e-ticarettir. Siirt fıstığını markası olmayan pazarlamacılarıdan alan market zincirleri bunu kendi markasıyla ve Siirt Fıstığı etiketiyle tüketiciye sunmaktadır. Örneğin günümüzde Migros dışındaki diğer büyük market zincirleri(BİM, Damak, Nestle, A101, CarrefourSA vb.) Siirt fıstığını kendi markalarıyla tüketiciye sunarken, Migross ürünü SFİT’ten tedarik etmektedir. Dolayısıyla büyük market zincirlerine kendi markası ile ürün satışını sadece SFİT gerçekleştirebilmektedir. Migros ürünü “Siirt’ten Fıstıllara” markasıyla tüketiciye sunmaktadır. Bu şekilde bir SFİT markası olan “Siirt’ten Fıstıllara” uluslararası ağı sahip Migros marketler zinciriyle Rusya, Kazakistan, Azerbaycan, Bulgaristan, Ortadoğu ve Doğu Avrupa’daki şubelerinde tüketiciye sunmuş olmaktadır.

Siirt fıstığı köyden şehir merkezine oradan tüccar, toptancı ve aracılar yoluyla SFİT ve Gaziantep merkezli ihracatçı şirketlere pazarlanmaktadır. Ürün bu şirketler yoluyla da küresel meta zincirine katılmaktadır. Böylece küresele açılan Siirt fıstığı, küresel gıda şirketlerinin hâkim olduğu gıda zincirlerine eklenmektedir.

¹⁷ H.E. ile 03.02.2020 tarihinde yaptığımız görüşmenin deşifre kayıtlarından alınmıştır. (Erkek, 48). Görüşme Kürtçeden Türkçeye tarafımdan çevrilmiştir. Parantez içindeki açıklama bana aittir.

4.Sonuç

1990'lı yıllardan itibaren yöre halkı günümüze kadar devam etmekte olan çalkantılı bir değişim/dönüşüm sürecine tanıklık etmiştir.Bu dönüşümün hikâyesini sürece tanıklık eden canlı tanıkların dilinden, hayat tecrübelerinden aktarmaya çalıştık. Amacımız bunca değişime, dönüşüme rağmen ilgisiz bırakılan, kaderine terk edilen dönüşümün arka planında nelerin olduğunu gün yüzüne çıkarmaktı.Bu sessiz dönüşümün bir açılıma ihtiyacı olduğunu düşündük. Eski ve yeni arasındaki farkın görünür kılınmasının ancak bu türden çalışmalar ile mümkün olacağı kanısındayız. Çünkü geleceği belirsiz bir değişim rüzgarına kapılmanın maliyeti toplum için onarılmaz hasarlar bırakabilir. Bu yüzden Siirt'in fıstık gibi tekil bir örnek üzerinden kalkınma, sanayileşme macerasını sorgulamak/sorunsallaştırmak bizim için büyük önem taşımaktadır.

2002 yılında fıstığın üretilmeye başlanmasıyla yöre halkının toplumsal ve ekonomik yapısında ciddi değişimler yaşanmıştır. Özellikle eskiden beri sürdürülen hayvancılık bu süre içinde yok olma noktasına gelmiştir. Küçük ölçekli hayvancılık işletmeleri adeta buharlaşmıştır.

1990'lı yıllarda yaşanan olaylar köylerden şehir merkezine ve diğer kentlere doğru bir göç dalgasına neden olmuştur. Şehir merkezine yerleşenler sonraki 10 yıl içinde üretimine başlanan Siirt fıstığı için en büyük iş gücü kaynağına dönüşmüştür. Fıstık üretimiyle birlikte kırsal müşterek alanlar çitlenmeye başlanmıştır. Bugün Siirt'te ekili fıstık bahçesi 400 bin dekarı geçmiştir. Bununla birlikte yeni toplumsal sınıflar ortaya çıkmıştır. Örneğin fıstık tüccarı, fıstık işçisi, fıstık toptancısı, fıstık fabrikası, aracısı, fıstık fidanı üreticisi, budama ustası, aşı ustası gibi mesleklerin hiçbiri 2002 öncesinde yoktu. Bunlara ek olarak fıstık üretimindeki en büyük toplumsal sınıf küçük aile işletmeciliğidir. Bu işletmeler bir yandan büyük fıstık işletmelerine iş gücü sağlarken diğer taraftan aile emeği ile kendi işletmesinde çalışmaktadır.

Edindiğimiz gözlemlere göre; oluşan yeni durumun sürdürülebilirliği için önemli faktörlerden biri de besi hayvancılığı ve fıstık üretiminin bir arada yapılabilme koşullarının yaratılmasına bağlıdır. Üreticilerin büyük bir kısmı hayvancılığı terk etmekte isteksizdir. Bunların bir kısmı fıstık üretimi yanında besi hayvancılığı da yapmaktadır. Mera hayvancılığı ile fıstık üretimi birbirine zıt iken besi hayvancılığı ve fıstık üretimi birbirini tamamlayıcı nitelikler

taşımaktadır. Siirt kırsalında fıstık üretiminde hayvan gübresi yoğun şekilde kullanılmaktadır. Bu durum bir yandan üretim maliyetlerini düşürürken diğer yandan kimyasal gübre kullanımını azaltmaktadır.

Çalışma, Siirt fıstığı üzerine saha çalışmasına dayalı, emek-sermaye temelinde yapılan ilk nitel çalışma olması bakımından önem taşımaktadır. Yaşanan dönüşümü ele alan ilk çalışma olması nedeniyle yörede gerçekleştirilecek bu türden yeni akademik çalışmalara fayda sağlayacağından şüphemiz yoktur. Diğer taraftan sessiz sedasız yaşanan dönüşümü tartışmaya açmasını ve yörede yeni bir açılım getirmesini umuyorum.

Kaynakça

- Aydın, Z. 2017.Çağdaş Tarım Sorunu: Ekonomik, Politik ve Sosyolojik Kuramlar, Yaklaşımlar,Politikalar.1.Baskı, Ankara: İmge Kitapevi.
- Bernstein, H. 2009. Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri. çev: Oya Köymen, 2. Baskı, İstanbul: Yordam Kitap.
- Boratav, K. 1980.Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm, A.Ü SBF Yayınları, No:454, , 1. Baskı, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi.
- Boratav, K.2005.Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002,9. Baskı, İstanbul: İmge Kitapevi.
- Chayanov, A. V. 1966. TheTheory of PeasantEconomy, (ed.) D. Thorner, B. Kerblay ve R.E.F. Smith. Homewood, Illinois: Richard Irvin fort he American Economic Association.
- de Janvry, A.(1981).TheAgrarianQuestion and Reformism in Latin America, Londra: The Johns Hopkins Universtypess.
- Günaydın, G. 2006.Avrupa Birliği Genişleme Sürecinde Türkiye Kırsal ve Tarımsal Politikalar. Yayınlanmamış Doktora Tezi Ankara Üniversitesi SBE.
- Hussain, A. ve Tribe, K. (1981). Marxism and TheAgrarianQuestion Volume 1.London and Basingstoke: TheMacmillanPress LTD, Londra.
- Kautsky, K. 1998. TheAgrarianQuestion, Vol I&II. London: Zwan Publications, Londra.
- Kaymak, M. 2010. Tarımda Kapitalist Dönüşümün Klasik Modeli: İlkel Birikimden Tarımsal Kapitalizme İngiliz Tarımı,Toplum ve Hekim, 25(2),. ss.85-102.
- Kıray, M.B. 2000. Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, 3. Basım, Ankara: Bağlam Yayıncılık
- Köymen, O.2008.Kapitalizm ve Köylülük, Yordam Kitap, 1. Baskı, İstanbul.
- Köymen, O. “Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları”, Oya Baydar (ed.). 1999. 75 Yılda Köylerden Şehirlere, içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları. Kepenek, Y. ve Yentürk, N. 2003.Türkiye Ekonomisi,., 13. Baskı, İstanbul: Remzi Kitapevi
- Lenin, V. I. 1975.Rusya’da Kapitalizmin Gelişmesi:Geniş Çaplı Sanayi İçin Bir İç Pazarın Oluşma Süreci, Çev: Seyhan Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları.
- Marks K. 2003. Kapital. Cilt 1. Çev: Alaattin Bilgi, 3. Baskı, Ankara: Sol yayınları.
- Oral, N. Sarıbal, O. Şengül, H. Cumhuriyet döneminde uygulanan tarım politikaları, N. Oral(Ed). 2013. Türkiye’de Tarımın Ekonomi-Politiği 1923-2013(s.71-89). Ankara, TMMOB Ziraat Müh. Odası Bursa Şubesi, Ankara:NotaBene,
- Pamuk, Ş. 2007.100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları:
- Thompson, P.2006, “21. Yüzyılda Sözlü Tarih İçin Potansiyeller ve Meydan Okumalar”, Kuşaklar Deneyimler Tanıklıklar (Türkiye’de Sözlü Tarih Çalışmaları Konferansı, 26-27 Eylül 2003,), Haz. İlyasoğlu, A., Kayacan, G.,, İstanbul, 2006, ss. 23-38.Tarih İstanbul :Vakfı Yurt Yay.

Ağaç, M. (2022. Tarımda Yeniden Yapılanma ve Emeğin Dönüşümü: Siirt Fıstığı Örneği. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 422-453. **Doi:**10.30586/pek.1152741

Yerasimos, S. 1975. Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: 2-Tanzimat’tan I. Dünya Savaşına, Çev: Babür Kuzucu, Yayın no:8. Baskı İstanbul: Gözlem Yayınları

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Werner Sombart'ın İktisadi Düşüncesinde Kapitalist Zihniyetin ve Girişimcilik Ruhunun Ortaya Çıkışı

The Emergence of the Capitalist Mentality and The Entrepreneurial Spirit in

Werner Sombart's Economic Thought

Gülenay BAŞ DİNAR ¹

Öz

20. yüzyılın başında Almanya'nın önde gelen sosyal bilimcilerinden biri olan Werner Sombart (1863-1941), genç tarihçi okulun temsilcilerinden Gustav Von Schmoller (1838-1908)'in etkisiyle akademik hayatının başından beri Alman Tarihçi Okul geleneği ile yakın ilişki içinde olmuştur (Michaelides ve Milios, 2009: 497-8; Hodgson, 2006: 109). Alman Tarihçi Okulunun tarihsel araştırmalara önem veren yaklaşımını benimsemiş ve tarihsel araştırmalara büyük bir ağırlık vermiştir. Sombart tarihsel malzemeyi kullanarak zihniyet, ahlak, kültür ve gelenekler gibi zihinsel kategorilerin modern kapitalizmin işleminde oynadığı rolü araştırarak kapitalizmin incelenmesine yeni bir yaklaşım getirmiştir (Rüstow, 1941: 91). Alman Tarihçi Okulunun yaklaşımından farklı olarak ekonomik süreçlerin işleyişinde bu tür ahlaki ve zihinsel unsurların önemli olduğunu ortaya koymuştur (Ülgener, 1941: 99-101). Bu çalışmanın amacı Sombart'ın iktisadi analizinde zihniyetin önemini ele almak ve Sombart'ın kapitalist zihniyetin doğuşuna dair görüşlerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Sombart'ın analizinde zihniyetin yeri ve önemi değerlendirilecek, ikinci bölümde Sombart'ın kapitalizm öncesi dönemin zihniyetine ilişkin ortaya koyduğu özellikler incelenecek, çalışma Sombart'ın kapitalist zihniyetin oluşumu ile ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi ile son bulacaktır.

Jel Kodları: B15, B25, P12

Anahtar Kelimeler: Werner Sombart, Kapitalist Zihniyet, Girişimcilik Ruhu

Abstract

9, Werner Sombart (1863-1941), one of Germany's leading social scientists at the beginning of the 20th century, has been in close contact with the tradition of the German Historical School since the beginning of his academic life, under the influence of Gustav Von Schmoller (1838-1908), one of the representatives of the young historian school (Michaelides and Milios, 2009: 497-8; Hodgson, 2006: 109). He embarked on the approach of the German Historical School by giving importance to historical studies. Using historical material, Sombart brought a new approach to the study of capitalism by investigating the role played by mental categories such as mentality, morality, culture and traditions in the functioning of modern capitalism (Rüstow, 1942: 91). Unlike the German Historical School, he revealed that such moral and mental elements are important in the functioning of economic processes (Ülgener, 1941: 99-101). The aim of this study is to discuss the importance of mentality in Sombart's economic analysis and to examine Sombart's views on the emergence of the capitalist mentality. For this purpose, this study consists of three parts. In the first part, the place and importance of mentality in Sombart's analysis will be evaluated, in the second part, the characteristics of Sombart's mentality in the pre-capitalist period will be examined, and the study will conclude with the evaluation of Sombart's views on the formation of the capitalist mentality.

Jel Codes: B15, B25, P12

Keywords: Werner Sombart, the capitalist mentality, the entrepreneurial spirit

¹Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Gölköy Kampüsü, Bolu. Tel: 0 3742541000, e-mail: gulenaybas@ibu.edu.tr. <https://orcid.org/0000-0002-9532-4360>

1. Giriş

Werner Sombart (1863-1941) 20. yüzyılın başlarında Almanya'nın önde gelen sosyal bilimcilerinden biridir. 1888'de Berlin Üniversitesi'nde Gustav Von Schmoller (1908-1838) ve Adolph Wagner (1815-1917)'in yönetiminde “Roma Campagna”sı konusunda sosyo-ekonomik bir araştırmayla doktorasını tamamlamıştır (Prisching, 2015). Sombart aynı yıl içinde Bremen ticaret odası hukuk danışmanlığına atanmış; bundan iki yıl sonra da Schmoller'in tavsiyesi üzerine Breslau Üniversitesi'nde çalışmaya başlamıştır (Epstein, 1909: vii). Sombart genç tarihçi okulun temsilcilerinden Schmoller'in etkisiyle akademik hayatının başından beri Alman Tarihçi Okul geleneği ile yakın ilişki içinde olmuştur (Michaelides ve Milios, 2009: 497-8; Hodgson, 2006: 109). Alman Tarihçi Okulunun tarihsel araştırmalara önem veren yaklaşımını benimsemiş ve tarihsel araştırmalara büyük bir ağırlık vermiştir. Alman Tarihçi Okulu'nun iktisat teorisi, iktisat sosyolojisi ve tarih bilimi arasında kurmaya çalıştığı bütüncül bir yaklaşımın uygulayıcısı olmuştur (Rüstow, 1941: 91). Alman Tarihçi Okulunun yaklaşımından farklı olarak ekonomik süreçlerin işleyişinde bu tür ahlaki ve zihinsel unsurların önemli olduğunu ortaya koymuştur. Sombart tarihsel malzemeyi kullanarak zihniyet, ahlak, kültür ve gelenekler gibi zihinsel kategorilerin modern kapitalizmin işleminde oynadığı rolü araştırarak kapitalizmin incelenmesine yeni bir yaklaşım getirmiştir (Ülgener, 1941: 99-101).

Sombart 1902 yılında en önemli çalışması olan *Modern Kapitalizm (Der Moderne Kapitalismus)* isimli kitabında kapitalizmin gelişimini altı ciltlik devasa bir eserle 13. yüzyıldaki başlangıcından Birinci Dünya Savaşı sırasındaki (son aşamasına kadar) incelemiştir. Bu kitapta, Sombart tarih araştırmalarını genel iktisat bilgileriyle birleştirerek kapitalizmin zaman içinde nasıl geliştiğini ortaya koymuştur. Bu açıdan, *Modern Kapitalizm* Alman Tarihçi Okulu'nun araştırma programının hayata geçirilmesi olarak görülebilir (Chaloupek, 1995: 128). Bu çerçevede, kapitalizmi erken kapitalizm, geç kapitalizm ve yüksek kapitalizm olmak üzere üçe ayırarak dönemselleştiren Sombart bu aşamaları ayıran özellikleri ortaya koymuştur. Sombart'ın kapitalizmin dönemselleştirmesine ilişkin ortaya koyduğu fikirlerin Marksist düşüncüyü desteklemesi o dönemde çoğunlukla muhafazakâr eğilimlere sahip olan Alman iktisatçıların eleştirilerine konu olmuştur. Sombart akademik hayatının başlangıç yıllarında Marksizmi benimsemiş ama sonraları Marksizm karşıtı bir

çizgiye yönelmiştir. Sombart'ın Marx'a olan ilgisi ve Marx'ın düşüncelerine² olan hâkimiyeti o kadar güçlü idi ki Sombart'ın Friedrich Engels (1820-1895) tarafından basılan Kapital'in üçüncü cildine ilişkin olarak ele aldığı *Marx'ın İktisadi Sisteminin Eleştirisi Üzerine* (1894) inceleme yazısı üzerine Engels onu Kapital'i anlayan tek Alman Profesör olarak nitelendirmiştir³ (Chaloupek, 1995: 128). Sombart Marx gibi eserlerinde sınıfları ve toplumları evrimsel bir bakış açısıyla incelemiş; bunun yanı sıra tarihsel bir bakış açısıyla ekonomiye ilişkin evrensel yasaların oluşturulamayacağını ileri sürmüştür⁴.

Bu çerçevede, Sombart Marx'ın kapitalizmin işleyişine ilişkin yapmış olduğu analizden övgü ile söz etmiş; Marx'ın kapitalizm analizini daha geniş bir tarihsel malzeme ile harmanlayarak daha sistemli hale getirmiştir (Ülgener, 1941: 97). Nitekim, *Modern Kapitalizm*'in 1927 yılında yapılan üçüncü baskısında Sombart amacının “*Marx'ın çalışmasının devamı, ve bir anlamda, tamamlanması doğrulama, tamamlama, düzeltme, devam ettirme ve sonunda bitirme*” (aktaran: Sert, 2021: 673) olduğunu vurgulamış ve “*Marx, kapitalizm hakkındaki ilk görkemli sözleri söyledi: Bu çalışmada, bu ekonomik sistemle ilgili son mütevazı söz söylenecektir*” (aktaran: Sert, 2021: 673) diyerek Marx'ın düşüncelerini açıklama ve geliştirme amacıyla olduğunu açıkça ortaya koymuştur.

Sombart'ın Marx'ın teorisinde eksik gördüğü şey kapitalizmin ardındaki zihniyetin göz önünde bulundurulmamasıydı. Sombart'a göre her devrin kendine özgü bir zihniyeti bulunmaktadır. Söz konusu dönemlerde insanların iktisadi faaliyetlerine temel oluşturan zihniyeti kavramaksızın söz konusu iktisadi sistemin işleyişinin anlaşılması mümkün değildir. Bu anlamda, Sombart Marx'ın ortaya koyduğu kapitalizm analizini bu sistemin ardındaki zihniyeti inceleyerek geliştirmek istemiştir⁵.

² Marx'ın düşüncelerine ilişkin kavramsal bir tartışma için Aslan (2020)'a bakılabilir.

³ Bu makale Alman iktisatçıları arasında Bernstein, Tönnies gibi iktisatçılardan önce Marx üzerine tartışmayı başlatması açısından oldukça önemlidir (Sert, 2021: 672-3).

⁴ Ülgener kapitalizm hakkında bu iki büyük düşünür tarafından ortaya atılan görüşlerin aralarındaki benzerliklere rağmen çok farklı bir ideolojik perspektiften söylendiğine dikkat çekmektedir. Bu açıdan Ülgener'e göre Sombart Marx'ın tarih okulunda yetişmiş ve onun eserini devam ettirmiş olmakla birlikte Marx'dan oldukça önemli konularda farklılaşmaktadır. Ülgener'e göre Marx ve Sombart arasındaki farklılık dünya görüşlerinden felsefi inançlarına kadar oldukça geniş bir düzeydedir (Ülgener, 1941: 97).

⁵ Düşüncelerinin çok hızlı değiştiği gözlemlenen Sombart'ın 1920'li yıllara gelindiğinde Marksist düşünceden giderek uzaklaştığı görülmektedir. Nitekim 1896'da ilk kez yayınlanan *Sosyalizm ve Sosyal Hareket* (Sozialismus und Soziale Bewegung) adlı yapıtının onuncu ve son baskısında aşırı bir Marksizm karşıtlığı göze çarpmaktadır Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Sert, 2021: 673-5).

Zihniyetin kapitalizmin ortaya çıkışındaki rolünü açıklamak Sombart'ın eserlerinin temel odak noktasını oluşturmuştur. *Yahudiler ve Modern Kapitalizm (1911)* kitabında Yahudilerin modern kapitalizmin ortaya çıkışındaki rolünü detaylı bir şekilde tartışmıştır. Bu kitapta Yahudilerin modern kapitalizmi yönlendiren ticari mekanizmanın birçok ayrıntısını nasıl icat edip mükemmelleştirdiğini detaylı bir tarihsel analizle ortaya koymuş; kapitalist örgütlenmeye özgü niteliklerin ortaya çıkmasında Yahudilerin büyük bir etkisinin bulunduğunu ileri sürmüştür (Sombart, 2016: 28-9). *Aşk, Lüks ve Kapitalizm (1912)* kitabında ise aşk, lüks ve kapitalizmin modern kapitalizmin gelişmesindeki rolünü ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Haçlı Seferleri'nden sonra Avrupa toplumunun geçirdiği kültürel dönüşümlerin cinsler arasındaki ilişkiyi değiştirdiğine vurgu yapan Sombart, bu değişimin sonucu olarak egemen sınıfların yaşam tarzlarında yaşanan değişimlerin diğer bir deyişle lüksün ortaya çıkışının modern kapitalizmin gelişimi üzerinde büyük bir etkisi olduğunu ileri sürmüştür (Sombart, 2016: 9-10). *Burjuva (1913)* isimli kitabında da insanın ahlaki ve entelektüel özelliklerinin modern kapitalizmin ortaya çıkışı üzerindeki rolünü incelemiştir. Bu eserleriyle Sombart zihniyet, din, kültür ve ahlak vb. unsurların modern kapitalizmin yükselişinde etkili olduğunu ileri sürmüş; maddi unsurların yanı sıra bu tür manevi unsurların da modern kapitalizmin ortaya çıkışında önemli olduğunu vurgulamıştır.

Bu çalışmanın amacı Sombart'ın iktisadi analizinde zihniyetin önemini ele almak ve Sombart'ın *Burjuva* isimli kitabında ortaya koyduğu analizden hareketle kapitalist zihniyetin ve girişimcilik ruhunun ortaya çıkışına dair görüşlerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Sombart'ın analizinde zihniyetin yeri ve önemi değerlendirilecek, ikinci bölümde Sombart'ın kapitalizm öncesi dönemin zihniyetine ilişkin ortaya koyduğu özellikler incelenecek, çalışma Sombart'ın kapitalist zihniyetin oluşumu ile ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi ile son bulacaktır.

2. Sombart'ın Analizinde Zihniyetin Yeri ve Önemi

Sombart doğa ve kültür bilimlerinin konu ve yöntem bakımından birbirinden farklılıklarının yoğun bir şekilde tartışıldığı bir dönemde yaşamıştır. Alman felsefe geleneğinin izinde tinselci-tarihselci bir bilim felsefesi benimseyen Sombart toplumu ve kültürü doğanın bir uzantısı olarak gören pozitivist anlayışa karşı çıkmıştır. Bu noktada Sombart özellikle Wilhelm Dilthey (1833-1911)'in "anlama" (*verstehen*) teorisinden etkilenmiştir (Raphael,

1990: 173). Sombart'ın metodolojik görüşleri üzerinde büyük etkiye bulunan bu geleneğin kökleri Immanuel Kant (1724-1804)'a kadar uzanmaktadır. Kant'a göre insan bilgisinin duyusallık (*sinnlichkeit*) ve anlama yetisi (*verstand*) olmak üzere iki temel kaynağı bulunmaktadır (Kant, 2008: 113). Bu çerçevede, duyusal dünya bilginizin ve deneyimlerimizin kaynağını oluşturur. Kant'a göre, şeyleri ancak bize göründükleri gibi birbirleriyle ve bizimle ilişkileri içinde bilebiliriz. Bu bir şeyin "kendisi"ni duyusal ya da zihinsel süreç içinde kavrayamayacağımız anlamına gelir (Bozkurt, 2008: 42-46).

Kant'a göre bilgi *a priori* ilke ve kavramlara sahip olan zihnimizin duyusal verileri etkin bir şekilde işlemesinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Buna göre sahip olduğumuz bilginin içeriği bize empiri olarak verilmiştir. Ancak bilgi empiri olarak elde ettiğimiz bu içeriğin zihnimizle biçimlendirilmesinden sonra meydana gelir. Kant bu şekilde insanlık içinde yer almış olan her şeyin doğal belirleniminin üstünde insan akli ve yaratıcılığıyla gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Böyle bir düşünce ile Kant tarih ve toplum alanının doğadan farklılığının ve özgüllüğünün altını çizmiştir (Özlem, 2017: 37-9). Çünkü Kant'a göre insan akıl ve iradeye sahip olması dolayısıyla kendisine ilkeler koyabilen ve bu ilkeleri eylem yoluyla yaşamına sokabilen bir varlıktır. Bu nedenle, Kant insanı doğal belirleniminin üstünde özgür bir varlık olarak değerlendirmiş ve doğa bilimlerinden farklı yöntemlerle incelenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Kant'ı izleyerek insanın ve kültürün doğa bilimsel yöntemlerle incelenemeyeceği düşüncesi Alman felsefe geleneği içinde kültür bilimlerine doğa bilimlerinden farklı bir yöntem arayışı için temel oluşturmuştur (Özlem, 2017: 312).

Bu anlayışın bir uzantısı olarak Dilthey de doğal gerçeklik ve tinsel gerçeklik arasında bir ayrım yapmıştır. Bu ayrıma göre, doğal gerçeklik bir algı gerçekliği iken tinsel gerçeklik insan yaratısı olan bir anlam gerçekliğidir. Bu bağlamda, Dilthey bilim faaliyetini doğa bilimleri ve tin bilimleri olmak üzere ikiye ayırmıştır. Doğa bilimleri doğal süreçlerdeki nedensellikleri incelerken, tin bilimleri insan yaşamını bütün tarihselliği ve bütünlüğü içerisinde anlamaya çalışır (Yılmaz, 2009: 31). Bu ayrımdan hareketle Dilthey bu iki gerçeklik alanına yönelen bilimlerin konu ve yöntem bakımından önemli ölçüde farklılaştıklarını vurgulamıştır. Bu çerçevede, Dilthey'e göre doğa bilimlerinin yöntemleri insan yaşamının tarihselliğini ve bütünlüğünü konu alan tin bilimleri için işe yaramayacaktır. Çünkü tin bilimlerinin konusu bireysel ve tarihseldir. Bu nedenle, doğa bilimlerinin

genelleştirici ve nomotetik (yasa koyucu) yöntemi tin bilimleri için uygun değildir (Özlem, 2017: 23-33). Dilthey tin bilimlerinin konu, amaç ve yöntem bakımından ayırt edici özelliklerini ortaya koymuş ve tin bilimlerine ilişkin nesnel bilginin sadece doğa bilimlerinin yöntemleri ile elde edilebileceği yolundaki pozitivist düşünceye karşı çıkmıştır (Bernstein, 2009: 164).

Dilthey’in doğa bilimleri ve tin bilimleri arasında yaptığı ayrım Sombart’ın metodolojik anlayışını şekillendirmiştir. Sombart tin bilimlerine ilişkin yöntemleri iktisat tarihine uygulayarak Dilthey’in geliştirdiği metodolojinin bir uygulayıcısı olmuştur. Böyle bir yaklaşım içinde Sombart ekonominin ekonomik anlayış (zihniyet), düzen ve teknik olmak üzere üç unsurdan oluştuğunu belirtmiştir. Ekonomik anlayış diğer bir deyişle zihniyet insanın ekonomik amaçlarını belirleyen davranışları ve kuralları ifade eder. Düzen ekonominin tabi olduğu hukuk düzeni, geleneksel düzen ve ahlaki düzen gibi nesneller kurallardan oluşur. Üçüncüsü olan teknik ise insanların ekonomik amaçlarına ulaşmak için kullandığı araçları ifade eder (Sombart, 2004: 3; Sombart, 2006: 121-3). Bu sınıflandırma ile birlikte iktisadi konularda araştırma yapan iktisat tarihçisinin ilgi alanına sadece maddi unsurlar değil, bunun yanı sıra ekonomi öznesinin bütün duyu ve inanç dünyası da girmektedir. Bu tür bir anlayış Sombart’ın kültür hayatını bütün çeşitliliği ve her devrin insanına özgü zihniyetini göz önünde bulundurarak bir bütün olarak kavrayabilmesine imkân vermiştir (Ülgener, 1941: 99-101). Böylece insan iktisadi olayların içinde pasif bir unsur olarak değil, tarihin aktif ve dönüştürücü bir gücü olarak analizin merkezine oturmıştır.

Sombart’ın ekonomik yaşamın ardındaki zihinsel unsurları ve kapitalist zihniyetin oluşumunu en detaylı bir şekilde tartıştığı eseri 1913 yılında yayınlanan *Burjuva* isimli kitaptır. Sombart’ın ekonomik yaşamın zihinsel unsurları ile kastettiği şey “...ekonomik yaşamı belirleyen ve içinde zekâ, karakter özellikleri, amaç ve eğilimler, değer yargıları gibi ekonomik bir sisteme ait insanının davranışını belirleyen ve düzenleyen bütün insani yetenekler ve ruhsal etkinlikleri” (Sombart, 2020: 17-8)dir. Sombart bunları aynı zamanda “ekonomik yaşamın tinsel unsurları” olarak da tanımlamaktadır. Sombart’a göre tinsel unsurlar, bir yanda belli bir mesleki alanla sınırlı dikkat ya da çalışkanlık, namuslu veya dürüst olma gibi özellikler ya da ekonomik girişimler esnasında ortaya çıkan hesabı kuvvetli

olma, belli bir muhasebe yöntemi uygulama gibi davranış biçimleri olabilir (Sombart, 2020: 18).

Sombart ekonomik zihniyet kavramı üzerinden ekonomik yaşamın her zaman aynı düşünce biçimi tarafından yönlendirilip yönlendirilmediği, ekonomik yaşamı belirleyen düşüncelerin bireylere, ülkelere ve dönemlere göre değişen bir şey olup olmadığı sorusuna yanıt bulmaya çalışmaktadır. Sombart'a göre bir ekonomik dönemi belirleyen şey onu egemenliği altına almış olan ekonomik sistemdir. Bu çerçevede, Sombart ekonomik yaşama özgü bir meslekle uğraşan kişilerin sahip oldukları belirli özelliklerin çözümlenebileceğini ve kazanç tutkusu, ekonomik akılcılık gibi bazı özelliklerin ön plana çıkartılarak belli bir ekonomik tipin tanımlanabileceğini ileri sürmektedir. Belli bir ekonomik zihniyetin egemen bir konuma gelmesinden söz edebilmek için söz konusu zihniyetin yaygın hale gelmesi ve ekonomik öznelerin pek çoğunun ekonomik girişimlerini yaparken bu zihniyetten esinlenmesi gerekir (Sombart, 2020: 20-3). Bu doğrultuda, Sombart Germen-Slav-Kelt halklarının tarih sahnesine çıkışlarından bu yana ekonomik zihniyetin radikal bir dönüşüme uğramış olduğunu ve kapitalizm öncesi olarak adlandırdığı zihniyetin yerini kapitalist zihniyete bırakmış olduğunu belirtir. Bu nedenle, Sombart'a göre kapitalist zihniyetin anlaşılması için öncelikle kapitalizm öncesi zihniyetin özelliklerinin ortaya konması gerekir.

3. Sombart'ın Analizinde Kapitalizm Öncesi Dönemin Zihniyetinin Temel Özellikleri

Sombart kapitalizm öncesine ait insanı doğal insan olarak nitelendirmekte ve bu insanın kapitalist toplumun insan yapısından farklı olduğuna vurgu yapmaktadır. İnsanın ekonomiye karşı tutumunun kökeninde insan ve insanın kendi ihtiyaçları bulunduğuna dikkat çeken Sombart, kapitalizm öncesi dönemde her türlü ekonomik etkinliğin temelinde insani ve doğal maddi gereksinimler bulunduğunu vurgulamaktadır. İnsanın kendi gereksinimlerini toplumsal konumuna uygun bir şekilde karşılama çabası bu dönemin iktisadi faaliyetlerinin temel amacını oluşturur. Gereksinimleri toplumsal konuma uygun bir şekilde karşılama düşüncesinin Aziz Tommaso'nun (Aquiinolu) felsefesinin temel taşlarından biri olduğuna dikkat çeken Sombart, Aziz Tommaso'nun "para harcamak içindir" yolundaki tüketim odaklı anlayışının bu dönemin iktisadi mantığını ortaya koyduğunu vurgulamaktadır (Sombart, 2020: 25-6).

Kapitalizm öncesi dönemde ekonomide para kazanma amacı taşıyan ekonomik faaliyetler görülmekle birlikte oldukça istisnaidir. Bu tür davranışlar toplumun tüm ekonomik eylemlerini yönlendirebilecek ve kapitalizm öncesi ekonomik zihniyeti dönüştürebilecek düzeyde değildir (Sombart, 2020: 29-30). Diğer bir deyişle, salt kazanç anlayışı iktisadi faaliyetlerin ardındaki temel motivasyon değildir. Kazanma dürtüsünün kapitalizm öncesi dönemde iktisadi etkinlikler üzerindeki etkisi oldukça zayıftır.

Sombart'a göre bu dönemin bir diğer özelliği, hesaplama, ölçme ve rakamların doğru kullanımı ile ilgili entelektüel yetersizliktir. Sombart, hesaplama, ölçme ve kayıt tutma konusundaki bu yetersizliğin malların değişim değerleri için değil kullanım değerleri için üretilmesinden ve bu nedenle üretim ve mübadele standartlarının gelişmesi için gerekli bir motivasyonun olmamasından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Ayrıca Sombart'a göre, ekonomik öznenin ekonomik faaliyetler ile kurduğu ilişkinin geçim esasına dayanması, insanların ürettikleri nesnelerle aralarında bir bağ oluşturmalarına neden olmaktadır. Böyle bir anlayışın sonucu olarak zanaatkârın öncelikli amacı gereksinimlerini karşılayacak malların en iyi şekilde üretilmesini sağlamak olmaktadır. Sombart'a göre bu dönemde para kazanma dürtüsü zayıf olduğundan malları en kısa süre içinde, olabilecek en yüksek miktarlarda üretmek için bir neden bulunmamaktadır. Önemli olan yeterince zaman ve çalışanın doğal gereksinimleri doğrultusunda olabildiğince iyi ve sağlam bir nesne üretmektir. Kapitalizm öncesi dönemde insanın kendine kolay geleni tekrarlama, öğrendiğiyle yetinme ve her türlü yeniliğe karşı duyarsız kalma gibi özellikleri ön plana çıkmaktadır. Böyle bir tutumun sonucu olarak, içinde bulunduğu toplumda kabul görmek isteyen bireyler işlerini en iyi şekilde yapmaya odaklanmakta ve mevcut biçimi değiştirmekten çok kusursuz hale getirmeye yönelerek yenilikten kaçınmaktadır (Sombart, 2020: 32-3).

İnsanın psikolojik gelişmesinin belli bir uygarlık tarafından koşullandırıldığını ileri süren Sombart, kapitalizm öncesi ekonomik yaşama ait söz konusu özelliklerin o topluma özgü zihniyeti oluşturduğunu belirtmiştir. Buna göre her devre özgü iktisadi zihniyet bireylerin iktisadi faaliyetlerinin genel çerçevesini biçimlendirmektedir. Kapitalizm öncesi dönemin zihniyetini oluşturan söz konusu özellikler geçinme esası üzerine kurulu durağan bir ekonomik yapıya neden olmuştur.

4. Sombart'ın Analizinde Kapitalist Zihniyetin Ortaya Çıkışı ve Temel Özellikleri

Sombart *Burjuva* isimli kitapta kapitalizm öncesi dönemin zihniyetini bu şekilde ortaya koyduktan sonra çok uzun bir süre bu anlayış doğrultusunda durağan bir şekilde işleyen bu toplumun nasıl dinamik bir yapıya bürünerek derin bir dönüşüm geçirdiğini araştırmıştır. Sombart bu dönüşüm sürecini kapitalist zihniyetin ortaya çıkışı ile açıklamaktadır. Sombart'a göre kapitalist zihniyetin ortaya çıkışı bütün toplumun düşünce yapısını ve eylemlerini yönlendirmiş ve büyük bir dönüşüme neden olmuştur.

Sombart kapitalist zihniyetin girişimcilik ruhu ve burjuva zihniyeti olmak üzere iki unsurdan oluştuğuna dikkat çekmektedir. Sombart'a göre, girişimcilik ruhu para tutkusu, serüven aşkı, yaratıcılık ruhu vb. gibi şeylerin bir sentezini oluştururken, burjuva zihniyeti düşünceye dayalı bir dikkat, sözlerini tartarak söyleme, akılcı bir ölçülülük, düzen ve idareli olma gibi niteliklerden oluşmaktadır (Sombart, 2020: 35). Sombart *Burjuva*'da bu özelliklerin detaylı bir analizini ortaya koymuş ve bu analiz üzerinden tarihsel süreçte kapitalist zihniyetin oluşumunu açıklamıştır.

4.1. Girişimcilik Ruhunun Ortaya Çıkışı ve Girişimcinin Özellikleri

Sombart girişimi “*geniş anlamda aynı ve tek bir iradeye boyun eğen birçok insan arasında süreklilik taşıyan bir iş birliğinin uzun vadede gerçekleştirilmesi*” (Sombart, 2020: 70) olarak tanımlamaktadır. Sombart girişimcilik ruhu ile “*bir girişimin gerçekleştirilme aşamasında sahip olması gereken tüm ruhsal nitelikleri*” kastetmektedir. Sombart'ın analizinde bir girişimcinin sahip olması gereken nitelikler şu şekilde sıralanmaktadır: (Sombart, 2020: 71).

- a) Planlar yapılabilecek bir kapasiteye, belli bir düş gücüne ve zihinsel özgürlüğe sahip olması gerekir.
- b) Bir planı gerçekleştirecek arzu ve iradeye sahip olmalıdır. Bu anlamda Sombart girişimci ile yalnızca yaratma süreciyle ilgilenen mucit arasında bir ayrım yapmaktadır. Bu anlamda, Sombart'a göre girişimci kendi ya da başkasının icatlarını hayata geçiren kişidir. Bu anlamda, ürettiği planı yaşama geçirmek girişimcinin temel özelliğidir.
- c) Girişimci hedeflediği planı gerçekleştirmek için düşüncelerinden vazgeçmeyen, hedeflediği amaçtan şaşmayan azimli bir kişiliğe sahip olmalıdır. Bu anlamda,

girişimcinin bir fatih gibi yoluna çıkacak bütün engelleri aşip geçme konusunda yeterince güçlü ve kararlı bir kişiliğe sahip olması gerekir. Bu kişi aynı zamanda çok cüretkâr ve girişimin başarısı için her şeyi göze alabilecek biri olmalıdır (Sombart, 2008: 70-2).

Sombart bir girişimcinin başarılı olabilmesi için her zaman onun iradesine boyun eğecek başka insanların bulunması gerektiğine işaret ederek girişimin örgütleyici özelliğine vurgu yapmaktadır. Bunun için girişimcinin belli sayıdaki insanı somut bir şey üretmek üzere bir araya getirmesi gerekir. Bu noktada, girişimcinin iyi bir örgütleyici olarak birlikte çalışacağı insanları yapılacak işe en uygun olanlardan oluşturması gerekir. Girişimci birlikte çalışacağı bu kişilerin gücü ve yetenekleri doğrultusunda yapılacak işe en yüksek katkıyı vermesini sağlamalıdır. Bunun yanı sıra, girişimci ortaklaşa yapılacak belli bir iş için bir araya getirdiği bu insanların esnek ve kolay kolay dağılmayacak bir bütün oluşturmaya; bu insanlar arasında tam bir uyum sağlamaya; gerek yatay yapılanma gerekse dikey hiyerarşinin iyi bir şekilde düzenlenmiş olmasına ve yaptıkları işler arasında mantıksal bir bağlantı olmasına dikkat etmelidir (Sombart, 2020: 72).

Sombart iyi bir girişimcinin örgütleyici olmasının yanı sıra müzakereci olması gerektiğine de vurgu yapmaktadır. Bu anlamda Sombart'a göre girişimci iyi bir müzakereci, iyi bir tartışma ustası iyi bir tüccar olmak zorundadır. Sombart ticaretin her zaman ve her durumda söz konusu olan şeyin alıcıyı ya da satıcıyı yapılan işin kendisi açısından karlı olduğuna ikna etmek üzerine kurulu olması nedeniyle ticaretin doğasında müzakere bulunduğuna dikkat çekmektedir. Bu özelliklerin yanı sıra, girişimcilerin başarılı olabilmek için sayı sayma, hesap ve tasarruf yapmayı bilme gibi belirli yeteneklere de sahip olması gerekir (Sombart, 2020:123-125).

4.2.Burjuva Zihniyeti

Sombart kapitalist zihniyet olarak adlandırılan şeyin oluşumunda, girişimci ruhu ve elde etme içgüdüğü ya da kazanç aşkının yanı sıra “burjuva erdemleri” olarak adlandırdığı bir takım psikolojik özelliklere de dikkat çekmektedir. Sombart kentteki her tüccarın ya da zanaatkârın burjuva özelliği taşımadığını ve burjuva niteliklerine sahip olabilmek için özel psikolojik niteliklere sahip olmak gerektiğini belirtir. Bu anlamda, Sombart'a göre burjuva toplumsal bir sınıfın temsilcisi olmaktan çok bir insan tipidir. Sombart burjuva zihniyetini ekonominin iç örgütlenmesine yönelik olan zihniyet ile ekonomik öznelerin müşteriler ve genel anlamda dış

dünya ile olan ilişkilerini düzenlemeye yönelik olan zihniyet olmak üzere iki başlık altında değerlendirmiştir. Bunlardan ilkinin düzenin kutsal ruhu ikincisini ise iş ahlakı olarak isimlendirmektedir. Düzenin kutsal ruhu her şeyden önce ekonomik davranışın akılcı hale getirilmesi, gelir ve giderler arasında akılcı bir ilişkinin kurulması gibi unsurları ifade etmektedir. Kişinin hiçbir dış zorlamaya gerek kalmadan gönüllü olarak tasarruf etmeyi amaçladığı bu zihniyette, kişi tasarruf etmeyi bir erdem olarak görür. Ekonomik davranışın akılcı hale getirilmesi ve tasarrufun bir erdem olarak görülmesinin yanı sıra kişi zamanını da akılcı bir şekilde kullanır. Bu anlamda, çaba harcamak ve kendini işine vermek de en önemli erdemlerden biri olarak görülmekte; her konuda iyice düşünmek, düzenli, kanaatkâr, titiz ve tutumlu olmak da yine iyi ve erdemli olmanın bir gereği olarak kabul edilmektedir (Sombart, 2020: 130-45).

Sombart'a göre kusursuz bir işadamları aile içinde iyi bir ekonomik düzen oluşturmalarının yanı sıra dış dünyaya karşı belli bir tavır ve tutuma da sahip olmalıdır. Bu tavırla ilgili ilkeler ve kuralları Sombart iş ahlakı olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda Sombart, kapitalist ekonomi geliştikçe kendisine güvenilen, müşterilerine gerçek anlamda hizmet veren ve verdiği sözleri yerine getiren dürüst bir tüccara yönelik gereksinimin arttığından söz etmektedir. Bu anlamda, işlerini tek başına görece bağımsız bir şekilde yapan köylü ya da zanaatkârın aksine, ekonominin sözleşmeler ve anlaşmalar üstüne oturduğu ticarete başarılı olabilmek için bir takım ahlaki ilkelere dikkat edilmesi gerekir (Sombart, 2020: 146-9). Ayrıca, kapitalist düzende her türlü ticari işlemin başlangıcı ve sonunda belli bir miktar para bulunması nedeniyle hesap kitap işlerinin etkin bir şekilde yürütülmesi de son derece önemlidir (Sombart, 2020: 150)⁶.

Sombart'a göre modern ekonomik zihniyetin gelişme biçimine bakıldığında bir ülkeden diğerine, bir ekonomik dönemden diğerine farklar bulunmaktadır. Bu çerçevede, burjuva

⁶ Sombart *Modern Kapitalizm* kitabında Ortaçağ'dan günümüze hesaplama işlemlerine başvurmada görülen gelişmeleri açıklamıştır. Bu anlamda Sombart ticari hesap kitabın 14. yüzyıldan Kuzey ülkelerinde ise 15. ve özellikle de 16. yüzyıldan başlayarak çok hızlı bir gelişme gösterdiğini vurgulamıştır. Sombart'a göre matbaanın gelişiminden sonra aritmetik kitaplarının sayısı hızla artmış ve böylelikle ticari hesap kitap kolaylaşmıştır. Hesap kitap işlerinin yaygınlaşmasına katkıda bulunan bir başka şey de ticari kentlerde kuruluşları 14. yüzyıla kadar giden özel okulların varlığıdır. 13. yüzyıllarda düzenli bir muhasebenin var olduğunu söyleyen Sombart 15. yüzyılda çift taraflı muhasebe sisteminin yaygın bir şekilde kullanıldığını gösteren tarihsel kayıtların olduğunu vurgulamaktadır (Sombart, 2020: 150-3).

tipinin oluşumu bir ülkede diğerinden geç ya da erken gerçekleşmiş olabilir. Bunun yanı sıra, bir ulusun, bir diğerine göre daha uzun ya da daha kısa süreyle kapitalist zihniyetin egemenliği altında kalması nedeniyle gelişme evrelerinde bazı farklılıklar ortaya çıkabilir. Bu farklılıklar, girişimcilik anlayışı, kazanç aşkı, burjuva erdemleri, hesap kitap yeteneği vb. gibi kapitalist zihniyetin yoğunluk derecesi ve somut görünüşleriyle ilgili olabilir. Kapitalist zihniyet bir halkın bünyesinde diğerine oranla daha fazla yaygınlaşmış olabileceği gibi, bir toplumsal katmandan diğerine oranla çok daha yaygın olabilir. Bütün bu olasılıklar nedeniyle burjuva zihniyetinin gelişme biçimi ulustan ulusa değişkenlik gösterebilir (Sombart, 2020: 55-6).

4.3. Modern Kapitalizmde Girişimci ve Burjuva

Sombart kapitalist zihniyeti ve bu zihniyeti oluşturan girişimci ve burjuvazinin genel özelliklerini ortaya koymuştur. Sombart'a göre söz konusu kapitalist zihniyet bir ülkeden diğerine, bir ekonomik dönemden diğerine değişiklik gösterebilir. Bu nedenle, girişimci ve burjuvazinin söz konusu davranış biçimlerini bütün kapitalist gelişme sürecine yaymamak ve her bir evre için ayrı ayrı değerlendirmek gerekir. Bu çerçevede, Sombart kapitalizmin başlangıcından 18. yüzyıla uzanan ve kapitalist gelişmenin ilk evreleri olarak nitelendirilebilecek dönemdeki girişimcinin modern girişimciden farklı bir zihniyete sahip olduğunu belirtir. Kapitalist gelişmenin ilk evrelerinde girişimci her ne kadar para kazanmak amacı içinde olsa da zenginliği yaşamın temel amacı olarak görmemekte ve zenginliğe yaşamla ilişkili değerlerin yaratılmasına ve korunmasına hizmet ettiği ölçüde bir önem atfetmekteydi. Ayrıca bu dönemde girişimciye dürüst yollarla elde edilen servetin anlamlı olabileceği yolunda bir düşüncenin hâkim olması ve ekonomik etkinliğin tek amacının insanların ihtiyaçlarını karşılayacak mal üretmek olarak görülmesi nedeniyle ekonomik etkinliklerin ritmi oldukça düşüktür. Girişimci açısından nitelikli mallar üretmek öncelikli amaç olup; üreticilerin büyük bir kısmı kapitalizm öncesi zanaat geleneklerine sadık olan insanlardan oluşmaktadır. Bu tür bir anlayışın sonucu olarak bu dönemde burjuvanın teknik gelişmeye yönelik tutumu da modern burjuvazininkinden farklıdır. Bir kısım insanın geçim olanaklarını kaybetmesine neden olacağı gerekçesiyle teknik gelişmeye karşı bir direnç söz konusudur (Sombart, 2020: 185-91).

Sombart modern kapitalizmin başlangıcı olarak kabul ettiği 19. yüzyılın sonunda girişimciliğin bürokratik bir hale geldiğine ve kapitalizmin ilk dönemlerinden önemli ölçüde farklılaştığına dikkat çekmektedir. Sombart'a göre modern kapitalizmde girişimcinin faaliyetlerini yönlendiren idealler değişmiştir. Bu anlamda, gereksinimlerin ön planda olduğu ve iktisadi faaliyetin tüketim odaklı olduğu eski dönemdeki aksine, modern kapitalizmde iktisadi faaliyetler kazanç elde etmek ve zenginleşmek gibi soyut idealler çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Artık girişimcinin amacı mümkün olan en yüksek kazancı elde etmektir ve eski dönemin aksine bunun bir sınırının olmadığı düşünülmektedir. Sınırsız kâr arayışı modern kapitalizmdeki girişimcileri eskisinden daha fazla fethetmek, örgütlemek, müzakere etmek, spekülasyon yapmak ve hesaplamak zorunda bırakmakta ve hesaplama işini ve akılcılığı giderek daha önemli hale getirmektedir (Sombart, 2020: 202-4).

Bu çerçevede modern girişimcinin özelliklerini aşağıdaki cümlelerle ortaya koymaktadır:

“Bunlar çalışırken en ufak bir hata yapmayan, ukalalık derecesinde düzen takıntısı olan, çok uzun süre düşündükten sonra karar verebilen, örgütleme yeteneğine sahip, pek kasıtlılık yapmayan, kusursuz bir memur ve idareci; bugün büyük bir kentin belediye başkanı, yarın büyük bir banka yöneticisi ya da genel müdürü; bugün bir bakanlık müşaviri, yarın sendika şeflerinden biri olan insanlardır” (Sombart, 2020: 192).

Sombart'a göre, ekonomik yaşamın amacında görülen söz konusu dönüşümle bağlantılı olarak işlerin yürütülmesiyle ilgili ilkelerde de önemli bir değişim görülmüştür. Kapitalist düzenin temelinde yer alan ekonomik etkinliklerin belli bir plana ve amaca uygun olarak gerçekleştirilmesi -diğer bir deyişle akılcılaştırma- modern kapitalizmde ekonomik yaşamın bütün alanlarına yayılmıştır. Olabildiğince fazla kâr elde etmek isteyen girişimci satış hacmini artırmak ve müşteride daha fazla satın alma arzusu uyandırmak için reklam ve satış faaliyetlerine ağırlık verir. Modern kapitalizmin ortaya çıkışı ile birlikte mümkün olan en az sayıda iş ile en büyük kazancı elde etmeyi amaçlayan eski moda girişimcinin yerine artık çok az bir kârla çok sayıda iş yapmaya çalışan yeni tip bir girişimci söz konusudur. “Büyük ciro küçük kâr” adeta bu yeni dönemin ilkesi haline gelmiştir. Kazanç elde etme amacını bütün değerlerin üstünde gören girişimciler bu amacı gerçekleştirmek için özgürlük alanının olabildiğince geniş tutulmasını talep etmekte; bu anlamda devletin ya da sendika temsilcilerinin çalışma sözleşmeleri üzerinde söz hakkına sahip olmalarına itiraz etmektedir. (Sombart, 2008: 206-9).

Sombart'a göre, kapitalist zihniyetin doğmasında etkili olan işine bağlı olma, tutumluluk, itibar, çalışkanlık, kanaatkârlık, dürüstlük gibi burjuva erdemleri modern kapitalizmde hala varlığını sürdürmekle birlikte kapitalizmin ilk ortaya çıkmış olduğu dönemdekinden çok farklı bir yere sahiptir. Bu erdemler artık kapitalist girişimcinin kişisel iradesinin bir ifadesi olmaktan çok ekonomik davranışın nesnel ilkeleri haline gelmiştir (Sombart, 2020: 210-11)⁷. Bu dönüşümle birlikte modern kapitalizmde girişimcinin karakteri ile girişimcilik karakteri arasındaki ilişki kopmuş; kapitalizmin ilk aşamasında yaygın olarak görülen girişimcinin ahlaki nitelikleri modern kapitalizmde artık bireysel girişimcinin başarı ve prestij göstergesi olmaktan büyük ölçüde çıkmıştır.

Sombart *Burjuva* isimli kitapta kapitalist zihniyeti bu şekilde tanımladıktan sonra kapitalist bir zihniyet olmadan kapitalizmin ortaya çıkmasının mümkün olmadığına dikkat çekmiştir. Ancak Sombart'a göre, kapitalizmin kendisi de kapitalist zihniyeti besleyen önemli kaynaklardan biridir. Kapitalizm gelişip ilerledikçe kapitalist zihniyet üzerindeki etkisini artırmış ve hatta zaman zaman diğer unsurlardan daha baskın olmuştur. Kapitalizm gelişip serpildikçe, zaman içinde bir kuşaktan diğerine aktarılan bir takım deneyimler ortaya çıkmış ve bu deneyimler iktisadi faaliyetin yönlendiricisi olmuştur (Sombart, 2020: 381-2).

Sombart'a göre kapitalizmin özünde var olan kendini kanıtlama ve dayatma eğilimi ekonomik örgütlenmenin kusursuz denilebilecek bir düzeye ulaşmasında en büyük rol oynamıştır. İnsan yaratımı olan bu sistem bir noktadan sonra tamamen özerk bir işleyiş biçimine sahip olmuş ve hatta zaman zaman insanın engelleme girişimlerini de saf dışı bırakmıştır. Kapitalizm geliştikçe ekonomiye akılcı bir yön verilme zorunluluğunun sonucu olarak, bu gereksinimi karşılamaya yönelik araçların geliştirilmesi ve uygulanmaya ilişkin yöntemler geliştirilmiştir. Bu çerçevede, hesap ve kitap işlemlerinin geliştirilmesi ve öğretilmesi, büyük şirketlerde çalışan memur ve işçilerin primlerle ödüllendirilmesi, işlerin etkin bir şekilde uygulanmasını sağlayacak yöntemlerin geliştirilmesi suretiyle iktisadi hayat daha akılcı bir hale getirilmiştir (Sombart, 2020: 382-3).

⁷ Sombart, modern kapitalizmde girişimcinin kişisel ekonomi anlayışıyla kendi şirketini yönetme biçiminin artık özdeş olarak görülmekten çıktığını belirtmektedir. Buna bağlı olarak, artık modern kapitalizmde tutumluluk, ölçülülük ve kanaatkârlık gibi özellikler artık zengin girişimcinin benimsemek zorunda olduğu özellikler değildir (Sombart, 2020: 213).

Artık girişimci bu süreçte işlerini yürütebilmek amacıyla en son ve kusursuz yöntemleri neredeyse otomatik bir şekilde yaşama geçirmektedir. Artık sayma, defter tutma, hesaplama, ücretlerin miktarını belirleme, tasarruf etme, kaydetme vb. işlerin yürütülmesi daha profesyonel yöntemlerle yürütülmektedir. Sistem giderek akılcı hale gelmekte ve hiç duraksamadan her geçen gün büyüüp daha bir kusursuzlaşmaktadır. Akılcılığın egemen olması ile birlikte girişimcinin sahip olduğu kapitalist zihniyet ciddi bir değişim geçirmiştir. Girişimcinin işlerini akılcı bir şekilde yürütebilmek amacıyla elinden geldiğince yararlanmaya çalıştığı zihinsel özellikler bireysel olmaktan çıkmış; geleneksel bir yapıya bürünerek otomatikleşmiştir (Sombart, 2020: 384).

Sombart'a göre, kapitalist zihniyetin en önemli özelliklerinden biri olan rasyonalizasyonun giderek artmasının bir sonucu olarak kapitalist girişim giderek daha bürokratik bir yapıya doğru evrilecektir. Rasyonalizasyonun iktisadi hayatın her alanına sirayet etmesi ile birlikte sistemin itici gücünü oluşturan girişimcinin davranışsal özellikleri de değişecek; modern kapitalizmde girişimci giderek bir rantiyer haline dönüşerek senyörvari davranışlar sergileyecektir. Ayrıca şirketlerde artan bürokratikleşme eğilimi ve ekonomik akılcılık girişimcilik anlayışının mekanikleşmesine ve girişimcilik ruhunun giderek kaybolmasına neden olacaktır. Bütün bunların sonucu olarak kapitalist zihniyet giderek gerileyecek⁸ ve kapitalist gelişmenin sekteye uğraması kaçınılmaz hale gelecektir.

5. Sonuç

Sombart'ın iktisadi düşüncesinde zihniyetin çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Akademik hayatının başlangıç yıllarında Marx'ın kapitalizm analizinden ilham alan Sombart Marx'ın ortaya koyduğu kapitalizm analizini bu sistemin ardındaki zihniyeti inceleyerek geliştirmek istemiştir. Zihniyetin kapitalizmin ortaya çıkışındaki rolünü açıklamak Sombart'ın eserlerinin temel odak noktasını oluşturmuştur. *Yahudiler ve Modern Kapitalizm (1911)*, *Aşk, Lüks ve Kapitalizm (1912)* ve *Burjuva (1913)* isimli temel eserlerinde insanın ahlaki ve entelektüel özelliklerinin modern kapitalizmin ortaya çıkışı üzerindeki rolünü incelemiştir. Bu eserleriyle Sombart, zihniyet, din, kültür ve ahlak vb. unsurların modern kapitalizmin yükselişinde etkili

⁸ Sombart bu süreci yaratıcı yıkım kavramı ile açıklamakta ve kapitalist zihniyetin kapitalist zihniyetin kendi yıkılışı ve ölümüne yol açacak tohumu bünyesinde taşıdığını belirtmektedir (Sombart, 2020: 396-7).

olduğunu ileri sürmüştür; maddi unsurların yanı sıra bu tür manevi unsurların da modern kapitalizmin ortaya çıkışında etkili olduğunu ortaya koymuştur.

Bu çerçevede, kapitalizmin nasıl ortaya çıktığını, önceki ekonomik düzenlerden farkını ve kapitalizmin geleceğini iktisadi zihniyetin dönüşümü üzerinden açıklayan Sombart, her ekonomik devrin özelliklerinin o devre ait zihniyet göz önünde bulundurulmaksızın incelenemeyeceğini ileri sürmüştür. Bu çerçevede, Sombart *Burjuva* isimli kitapta kapitalist zihniyetin nasıl ortaya çıktığını ve kapitalist öncesi zihniyetten farklarını tarihsel bir analiz ile ortaya koymuştur. Bu anlamda, kapitalist zihniyetin girişimci ruh ve burjuva zihniyeti olmak üzere iki unsurdan oluştuğuna dikkat çeken Sombart bu özellikleri ayrıntılı bir şekilde tanımlamıştır.

Sombart kapitalist zihniyetin kaynaklarını araştırırken onun oluşum koşullarının kapitalist gelişimin evreleriyle birlikte değiştiğinin altını çizmiştir. Kapitalizmin ilk aşaması ile gelişmiş modern kapitalizmdeki kapitalist zihniyetin farklı olduğuna dikkat çeken Sombart kapitalist zihniyetin de ülkeden ülkeye ve zamandan zamana değiştiğini ortaya koymuştur. Sombart'a göre kapitalist zihniyetin yükselmesi kapitalizmin gelişmesinin ardındaki temel itici güç olduğu gibi, kapitalizmin gerilemesinin de nedenini oluşturur. Kapitalizm geliştikçe akılcılığın iktisadi hayatın tüm alanlarına sirayet etmesi ile birlikte sistemin itici gücünü oluşturan girişimcinin davranışsal özellikleri de değişecektir. Ayrıca şirketlerde artan bürokratikleşme eğilimi ve ekonomik akılcılık girişimcilik anlayışının mekanikleşmesine ve girişimcilik ruhunun giderek kaybolmasına neden olacaktır. Bütün bunların sonucu olarak kapitalist zihniyet giderek gerileyecek ve kapitalist gelişmenin sekteye uğraması kaçınılmaz hale gelecektir.

Alman felsefe geleneğinin özellikle de Dilthey'in doğa bilimleri ve tin bilimleri arasında yaptığı ayrıma dayanarak ekonomik sistemin zihniyet, hukuk ve teknikten oluştuğuna dikkat çeken Sombart, bu şekilde iktisadi analiz yapılırken maddi unsurların yanı sıra bireyin iktisadi faaliyetinin ardındaki iktisadi zihniyeti de göz önünde bulundurmıştır. Böyle bir yaklaşım benimsemesi nedeniyle Sombart'ın analizinde insan, tarihsel süreç içinde pasif ve edilgen bir konumdan çıkarılarak tarihin aktif ve dönüştürücü bir gücü olarak analizin merkezine oturmuştur.

Kaynakça

- Aslan, V.U. (2020). “Değer Biçimi Çözümlemesi ya da İktisat Yanılsamasının Eleştirisi”, *Praksis*, 54, 179-202.
- Bernstein, R.J. (2009). *Objektivizmin ve Rölativizmin Ötesi: Bilim, Hermenotik ve Praxis* (Çev. F. Yılmaz), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Bozkurt, N. (2008), “Kant Felsefesine İlişkin Notlar”, içinde Kant, İstanbul: Say Yayınları.
- Chaloupek, G. (1995). “Long-Term economic perspectives compared: Joseph Schumpeter and Werner Sombart”, *The European Journal of the History of Economic Thought*, 2 (1): 127-49.
- Epstein, M. (1909). “Translator’s Introduction”, (v-ix) içinde Sombart, W. (1909). *Socialism and The Social Movement*. London and New York: J.M. Dent and Co, E. P. Duttona and Co.
- Hodgson, G. (2006). “Editorial Introduction” içinde “Economic Theory and Economic History (1929) Werner Sombart (1863-1941), *Journal of Institutional Economics*, 2, 109-11.
- Kant, I. (2008). “Katkısız (Salt Duru) Aklın Eleştirisi” içinde Kant (Çev. N. Bozkurt), Ankara: Lotus Yayınevi.
- Michaelides, P.G. ve Milios, J.G. (2009), “Joseph Schumpeter and The German Historical School”, *Cambridge Journal of Economics*, 33, 495-516.
- Özlem, D. (2017). *Max Weber’de Bilim ve Sosyoloji*, İstanbul: Notos Kitap.
- Prisching, M. (2015). “Understanding inescapable modernization: Werner Sombart and Joseph Schumpeter”, *J Evol Econ*, 25: 185-96.
- Raphael, F. (1990). “Interpretative Sociology and Axiological Neutrality in Max Weber and Werner Sombart”, *Cultural Dynamics*, 3 (2): 173-89.
- Rüstow, A. (1941). “Sombart’ın Kapitalizm Telakkisi ve Tarihçi Mektebin İlmi Hedefleri”, (Çev. S. Ülgener), *İÜİFM*, 3 (1-2), 79-94.
- Sert, M. (2021). “Sombart ve Kadro Yeniden”, *Mülkiye Dergisi*, 45 (3), 667-697.
- Sombart, W. (1909). *Socialism and The Social Movement*. London and New York: J.M. Dent and Co, E. P. Duttona and Co.
- Sombart, W. (2004). *Dünya Görüşü Bilim ve Ekonomi* (Yayına Hazırlayan: Tarih Akgemci), İstanbul: Çizgi Yayıncılık.

Baş Dindar, G., (2022). Werner Sombart'ın İktisadi Düşüncesinde Kapitalist Zihniyetin ve Girişimcilik Ruhunun Ortaya Çıkışı. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 454-472.

Doi:10.30586/pek.1209425

Sombart, W. (2006). "Economic Theory and Economic History, Journal of Institutional Economics, 2, 109-125.

Sombart, W. (2016). Aşk, Lüks ve Kapitalizm. (Çev. N. Aça), Ankara: Pharmakon.

Sombart, W. (2019). Yahudiler ve Modern Kapitalizm. (Çev. S. Gürses), İstanbul: Küre Yayıncılık.

Sombart, W. (2020). Burjuva, (Çev. O. Adanır). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Ülgener, S. (1941). "İktisat Felsefesi" Tarihinde Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti". İÜİFM, 3 (1-2), 95-115.

Weber, M. (2013). Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (Çev. M. Köktürk). Ankara: Bilge Su Yayıncılık.

Yılmaz, F. (2009). Rasyonalite İktisat Özelinde Bir Tartışma, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Covid-19 Aşısına Maliye Teorisinden Bakmak: Erdemli Mallar Bağlamında Bir İnceleme¹

Looking At The Covid-19 Vaccine From Theory Of Public Finance: A Review In The Context Of Merit Goods

Servet YILDIRIM², Servet AKYOL³

Öz

Erdemli mal kavramı maliye teorisinin temel konularından bir tanesidir. Buna karşın kavram İngilizce ve Türkçe alan yazında yeterince ele alınmamaktadır. Erdemli mal kavramı tüketici tercihlerinin tam ve doğru olarak ortaya çıkmadığı zaman eksik tüketilen, bu nedenle de kamusal müdahale gerektiren mallar olarak tanımlanabilir. Maliye teorisi açısından zorunlu aşılama, okullarda bedava süt dağıtımı, eğitim vb. mal ve hizmetler erdemli mallar olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde erdemli mal kavramı ekonomik ve toplumsal yaşamdaki birçok mal ve hizmet açısından değerlendirilmeye ve tartışılmaya açık bir konudur. Bu çalışmanın amacı erdemli bir mal olarak Covid-19 aşısını ve aşılınmayı maliye teorisi açısından incelemektir. Küresel ve ulusal düzeyde Covid-19 aşısına ve aşılınmaya yönelik olumsuz tutumların arttığı gözlenmektedir. Aşı karşıtlığının artması nedeniyle aşılama yeterli düzeyde gerçekleşmemekte, bu ise pandemi ile mücadeleyi olumsuz etkilemektedir. Zorunlu aşılamının gündeme gelmesi ise bireysel özgürlüklere kamusal müdahale olarak değerlendirilmektedir. Kamusal otoriteler, aşı konusunda yurttaşları şeffaf bir biçimde bilgilendirmeli, meslek örgütleri aracılığıyla kamuoyunu aydınlatmalı, aşı olmayı özendirmelidir. Böyle bir yaklaşım erdemli malların sağlanmasında otoriterlik eleştirilerini aşmak için de uygun bir alternatif olacaktır.

Jel Kodları: H40, H41, H49

Anahtar Kelimeler: Erdemli Mallar, Covid-19, Covid-19 Aşısı, Aşılama

Abstract

The concept of merit goods is one of the main subjects of the theory of public finance. However, the concept is not adequately addressed in the English and Turkish literature. The concept of merit goods can be defined as goods that are under-consumed when consumer preferences are not fully and correctly revealed and therefore require public intervention. In terms of theory of public finance, goods and services such as compulsory vaccination, free milk distribution in schools, education, etc. are defined as merit goods. Today, the concept of merit goods is a subject open to evaluation and discussion in terms of many goods and services in economic and social life. The aim of this study is to examine the Covid-19 vaccine and vaccination as a merit good in terms of theory of public finance. It is observed that negative attitudes towards the Covid-19 vaccine and vaccination have increased at the global and national level. Due to the increase in anti-vaccination sentiments, vaccination is not carried out at a sufficient level, which negatively affects the fight against the pandemic. Compulsory vaccination is considered as a public intervention in individual freedoms. Public authorities should transparently inform citizens about vaccination, inform the public through professional organizations, and encourage vaccination. Such an approach would also be a suitable alternative to overcome the criticisms of authoritarianism in the provision of merit goods.

Jel Codes: Merit Goods, Covid-19, Covid-19 Vaccine, Vaccination

Keywords: H40, H41, H49

¹ Bu çalışma 35. Uluslararası Maliye Sempozyumunda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve değiştirilmiş biçimidir.

² Doktora öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, SBE, Maliye Ana Bilim Dalı, servetyildirim@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8481-1593

³ Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, sakyol@akdeniz.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5360-2660

1. Giriş

Erdemli mal kavramı kamu maliyesi teorisi içinde uzun bir geçmişe ve özel bir konuma sahiptir. Musgrave tarafından 1950’lerde gündeme getirilen kavramın merkezinde hem tüketici tercihleri ve tüketici egemenliği konusu hem de bu mal ve hizmetlerin nasıl ve kim tarafından sunulacağı sorusu yer almaktadır. Herhangi bir mal ve hizmetin erdemli mal olarak ele alınması tüketici tercihlerine bir müdahaleyi ve kamusal sunumu gündeme getirmektedir. Bu nedenle de anaakım iktisat tarafından büyük oranda göz ardı edilmiştir. Çünkü anaakım iktisadın temel hareket noktası bireysel tercihlerdir ve bireysel tercihleri gerçekleştirecek asıl mekanizmada piyasa sistemidir. Oysa erdemli mal ve hizmetlerin sunumu gündeme geldiğinde kamusal müdahale ister istemez ortaya çıkacaktır. Anaakım iktisat açısından bireysel tercihlerin üzerinde, onlardan üstün ve onların yerini alacak değerler olabileceği fikri kabul edilmez.

Erdemli mallar özel ve kamusal mallarla birlikte üçüncü bir mal kategorisi olarak tanımlanmaktadır. Erdemli mal kavramı tüketici tercihlerinin tam ve doğru olarak ortaya çıkmadığı zaman eksik tüketilen, bu nedenle de kamusal müdahale gerektiren mallar olarak tanımlanabilir. Bu tür malların klasik örnekleri zorunlu aşılama, okullarda bedava süt dağıtımı, huzur evleri, emniyet kemeri, sanatın finansmanı, doğal ve kültürel mirasın korunmasına yönelik hizmetlerdir. Günümüzde erdemli mal kavramı ekonomik ve toplumsal yaşamdaki birçok mal ve hizmet açısından değerlendirilmeye ve tartışılmaya açık bir konudur.

Bu çalışmanın amacı erdemli bir mal olarak Covid-19 aşısını ele almak ve tartışmaktır. Çalışma iki açıdan literatüre katkı sağlama iddiasındadır. Bunların ilki Türkçe literatürün geliştirilmesine yöneliktir. Öyle ki, Türkçe maliye/iktisat yazınında doğrudan erdemli mal⁴ kavramı üzerine yazılan sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. İkinci olarak Covid-19 aşısı ile ortaya çıkan soru ve sorunların erdemli mal bağlamında incelenebilir olmasıdır. Covid-19 aşısı bağlamında gündeme gelen en temel konular aşılarda vatandaşlara ücretsiz sunumu, aşı yaptırmanın zorunlu hale getirilmesi, aşı karşıtlığı için yeterli bilginin yurttaşlara sunulmaması, gelişmekte olan ülkelere aşı temini ve aşılarda güvenli olup olmadığıdır.

⁴ Türkçe iktisat ve maliye yazınında doğrudan erdemli mal kavramını ele alan az sayıda çalışma olmakla birlikte, yakın zamanda bu konudaki çalışmaların arttığı söylenebilir (Kayalıdere ve Özcan, 2019; Aydın ve Çalışkan, 2019; Zülfiuoğlu ve Soydan, 2019; Uğur, 2020; Akdere ve Özpinar, 2021).

Çalışma bu açıdan günümüz toplumsal yaşamın en temel sorunlarından biri olan Covid-19 aşısını teorik bir bakışla incelenmektedir. Önümüzdeki yıllarda salgın hastalıkların devam edebileceği ve hızla yayılabileceği dikkate alındığında, koruyucu sağlık hizmetleri ve aşı konularının daha fazla ele alınması ve incelenmesi son derece önemlidir.

Çalışmada ilk olarak erdemli mal kavramının teorik ve tarihsel gelişimi mevcut literatüre odaklanarak incelenmekte, devamında Covid-19 aşısı erdemli mal olarak kabul edilerek olası durumlar tartışılmaktadır.

2. Erdemli Mal Kavramı: Literatür İncelemesi

Erdemli mal kavramı Musgrave tarafından 1950'lerin ikinci yarısında bütçe teorisi konusunu incelediği çalışmasında gündeme getirilmiştir. Kavram Almanya'da yayınlanan Public Finance Analysis (FinanzArchiv) adlı dergide gündeme gelmiş ve bu dergide uzun yıllar tartışılmıştır. Erdemli mal kavramı gündeme geldiğinde kavramın gerekli olup olmadığı, iktisadi mallar açısından önemi, belirsizlik ve tüketici tercihleri bağlamında bu malların normatif teorideki yeri ve bu malların kamusal sunumu temel tartışma konuları olmuştur.

Musgrave 1956 yılında bütçe teorisi konusunu ele aldığı çalışmasında hükümetin hizmet, dağıtım ve istikrar olmak üzere üç rolünü vurgulamaktadır. Bu üç ayrı fonksiyonel sınıflandırma hükümetlerin farklı şubeleri tarafından bu işlevlerin yerine getirilmesini gerektirir. Burada önemli olan nokta bu üç ayrı fonksiyonun aynı anda yerine getirilmesidir. Musgrave hükümetlerin bu üç fonksiyon içerisinde sınıflandırılmayan bazı ekonomik faaliyetlerin olduğunu kabul etmekte ve bunlara örnek olarak da ucuz barınma için kamu sübvansiyonları ve yoksullar için sağlık hizmetlerini⁵ göstermektedir. Bu mal ve hizmetler dağıtım/tahsis alanının kapsamına girdiği için kamusal mal özelliği göstermektedir. Fakat aynı zamanda gelirin yeniden dağıtım alanına da girmektedir. Dolayısıyla bu hizmetler aynı anda iki ayrı hükümet alanının görev kapsamında yer almaktadır. Musgrave mevcut teorik yaklaşımın bu durumu açıklamada yetersiz kaldığını ve yeniden dağıtıcı politikaların tüketici

⁵ Musgrave (1956/57;1959) erdemli mal örnekleri olarak kamu tarafından sağlanan okul yemekleri, düşük maliyetli konutlar ve eğitimi gösterir. Bunlara ek olarak zorunlu aşılamaya, okullarda bedava süt dağıtımına, huzur evleri, emniyet kemeri, sanatın finansmanı, doğal ve kültürel mirasın korunmasına yönelik hizmetler erdemli malların klasik örnekleridir. Bunun dışında bakış açısına bağlı olarak farklı erdemli mal ve hizmet örnekleri de ileri sürülmektedir; örneğin organik gıda sübvansiyonları (Mann, 2003), AIDS tedavisinde kullanılan ilaçlar (Kapstein ve Busby, 2010) ve yerel gazetecilik faaliyeti (Ali, 2016). Ayrıca alkol ve sigara gibi tüketilmesi arzu edilmeyen mallar da erdemsiz mallar olarak nitelendirir ve vergi yoluyla tüketimlerinin caydırılması önerilir.

tercihlerine dayanan tüketici egemenliği ilkesine aykırı olduğunu öne sürmektedir. Böyle bir durumda normatif ekonominin tüketici egemenliğinin sağlanması ilkesi göz ardı edilmektedir. Çünkü tüketiciler kimi zaman mantıksız seçimler yapabilecektir. Örneğin bazı aileler çocuklarına yeterli bir eğitimi sağlamadan ikinci bir ev veya buzdolabı almak isteyeceklerdir. Musgrave, bu noktada daha genel kamu ihtiyaçları teorisinden ayırt edilmesi gereken özel bir sorunun varlığına dikkat çeker ve bu tür durumları erdemli mallar⁶ olarak adlandırır. Ona göre erdemli mallar genel kamu ihtiyaçları teorisinden ayırt edilmesi gereken özel bir sorundur ve tüketicilerin malın niteliğini yeterli bir biçimde değerlendirememesinden kaynaklanan eksik bilgiden dolayı çok az tüketmeyi seçecekleri mallardır. Erdemli mallar bireysel tercihlerin sorunlu olduğu, tüketici egemenliğinin de geçerli olmadığı ve bu nedenle kamu müdahalesini gerektiren hizmetlerdir (Musgrave, 1956/57:341). Musgrave 1959 yılında yayınlanan Kamu Maliyesi Teorisi adlı çalışmasında kamu malları ile erdemli mallar arasındaki ilişkiyi ele alarak kavramı daha geniş bir bağlamda incelemiştir. Erdemli istekleri de kamusal isteklerin bir türü olarak tanımlayan Musgrave, erdemli isteklerin karşılanmasını toplumsal isteklerin karşılanması ile aynı biçimde açıklanamayacağını dile getirir. Erdemli isteklerin karşılanması tüketici tercihlerine bir müdahaleyi gerektirmektedir. Modern bir ekonomide tüketici tercihleri reklam, iletişim vb. nedenlerden etkilenebilmektedir. Böyle bir durumda tüketici egemenliği her durumda ortaya çıkamaz ve bireysel tercihler bozulabilir. Tüketici tercihlerinin bozulması ise erdemli mallar olarak nitelendirilen malların üretiminde kamusal müdahaleyi gerektirecektir (Musgrave, 1959:8-14). Kamu müdahalesinin gerekli olduğunu vurgulamasına karşın Musgrave, son kertede demokratik bir toplumda otoriter bir yöntemin olamayacağını ifade ederek erdemli mallar konusundaki tartışmaların kapısını açık bırakmaktadır.

Erdemli mallar kavramını Musgrave'in bıraktığı yerden alan Head (1966; 1969; 1988) Musgrave'in çabasının teşvik edici ancak belirsiz olduğunu, kavramın kamu politikaları ile ilişkilendirilmesinin de eksik olduğunu iddia etmektedir. Head (1966:4) erdemli malları “erdemli istekleri tatmin eden, eksik bilgi nedeniyle bireylerin çok az tüketmeyi seçecekleri mallar” olarak tanımlar. Bu gibi durumlarda hükümet, tüketimi teşvik etmek için müdahale

⁶ Musgrave erdemli mal kavramını “merit wants”, kamu mallarını ise “social wants” terimleri ile açıklamaktadır. Kavram daha sonra ‘erdemli mal’ olarak literatüre yerleşmiştir. Türkçe literatürde kavram erdemli mallar olarak kullanılmaktadır. Ancak Sönmez (1987) kavramı belki de daha iyi ifade edecek biçimde “vesayet altındaki mallar” olarak tanımlamaktadır.

etmelidir. Bilindiği üzere, tüketici egemenliğinin temel ilkesi piyasaya ilişkin tam bilgi ve tüketicilerin bu bilgilerden hareketle rasyonel değerlendirme yapabilmelerine dayanır. Modern ekonomide tüketiciler çeşitli kitlesel iletişim araçlarıyla örneğin reklamlar yoluyla etki altında kalmakta ve tüketici tercihlerinde bir bozulma ortaya çıkabilmektedir. Head (1966:4;1969:216) konuyu ayrıntılı hale getirerek çarpıtılmış tercihlerin nedeni olarak belirsizlik (eksik veya yanlış bilgi) ve irrasyoneliteyi (mantıksızlık) gösterir. Böylesi durumlarda bireylerin tercihleri “gerçek” tercihlerini veya “gerçek çıkarlarını” temsil etmez. Tüketiciler karşı karşıya kaldıkları piyasa alternatifleri arasında doğru bir seçim yapmak için ürün hakkında temel bilgiden yoksun olabilirler. Tüketicilerin sadece bir ürün hakkındaki bilgileri eksik olmayabilir aynı zamanda reklam yoluyla yanılgıya da düşebilir. Diğer taraftan tüketicilerin bilgileri tam ve doğru olsa bile, çarpık tercihlerin ortaya çıkması mümkündür. Bir bireyin konu hakkında tüm bilgilere sahipken bile hatalı bir seçim yapması olasıdır. Psikolojik olarak rahatsız ve olgunlaşmamış bireylerin tercihleri bu duruma örnektir. Head’a (1988:4) göre tercih çarpıtma sorunu veya çarpık tercihler sorunu erdemli mallar kavramının özünü oluşturmaktadır. Burada dikkat çeken nokta erdemli mallar olarak görünen durumların kamu malları ile olan yakın ilişkisidir, dahası iki kavramın yani kamu malı ile erdemli malın bazı durumlarda iç içe geçmesidir. Ancak buradaki temel farklılık erdemli malların bireylerin tercihlerinde düzeltme ihtiyacı duyulan mallar olmasıdır. Oysa kamu malları için böyle bir durum söz konusu değildir (Head, 1969:217).

Musgrave ve Head’ın erdemli mallara yönelik açıklamalarına en erken ve en sert eleştirileri McLure (1968:474) dile getirmiştir. McLure’un eleştirileri temelde iki noktaya dayanmaktadır. Bunların ilki McLure’a göre Head, Musgrave’in erdemli mallar kavramını bireysel tercihlerin ihlali yerine eksik bilgilere öncelik vererek yanlış yorumlamıştır. İkincisi Musgrave’in tanımladığı biçimiyle erdemli malların bireysel tercihlere dayalı normatif bir kamu ekonomisi teorisinde yerinin olmamasıdır. Dolayısıyla Head’in Musgrave’in terimini kullanması bu nedenle uygusuzdur ve kafa karışıklığına yol açmaktadır. Görüleceği üzere, McLure’un eleştirilerinin odağında Musgrave’den ziyade Head yer almaktadır. McLure, Head’in erdemli malların temelinde eksik bilginin yer aldığı düşüncesiyle Musgrave’i ciddi biçimde yanlış yorumladığını iddia etmektedir. McLure’a göre, bireyler eksik bilgiye sahip ve tercihlerinin çarpıtılmış olduğu durumlarda bile, en uygun çözüm; hükümetlerin doğru bilgi sağlaması ve tercihleri çarpıtan/bozan yanlış bilgilendirmeyi önlemesidir. Dahası, devlet

bireyin ulaşamayacağı bilgilere sahip olsa bile, bireyin “gerçek” isteklerini, kendinin yapabileceğinden daha iyi karşılayacağına inanmak için kesinlikle hiçbir neden yoktur. Dolayısıyla, bu tür durumlarda kamu politikası için bir kılavuz bulunmaz, daha da önemlisi devletin vatandaşlar için en iyisini bildiğini iddia etmek, paternalizmi ve otoriterliği davet etmek anlamına gelecektir. McLure göre, böyle bir yaklaşımın Musgrave’in açıklamalarında kesinlikle yeri yoktur (McLure, 1968:485).

Brennan ve Lomansky (1983:185) erdemli mallar konusunun temelinde yer alan “tüketici egemenliği” ile “seçmen egemenliği” arasındaki karşıtlık ve gerilimi ele alarak bir orta yol bulmaya çalışmaktadır. Yazarlar bir anlamda Head ve McLure’un haklı olduğu noktalara dikkat çekerek sorunu “bireyci/bireysel erdemli mallar” kavramı ile çözmeyi denemektedir. Yazarlar bir bireyin birden fazla tercih sırasına sahip olma olasılığı göz önüne alındığında, erdemli malların sağlanması ile bireyci bir yaklaşım arasında mutlaka tutarsızlık olmadığını öne sürmektedir. Başka bir deyişle, alternatif bir kavram olarak bireyci/bireysel erdemli mal kavramı gündeme gelmektedir. Bu açıklama birinin diğeri ile tutarsız olabilecek üç tercihin olduğu varsayımına dayanır. Bu üç tercih; “piyasa tercihleri”, “yansıtıcı tercihler” ve “siyasi tercihler”dir. Brennan ve Lomasky’e göre, bireylerin bazı durumlarda piyasa tercihleri yerine yansıtıcı tercihlere oy vermeleri rasyonel olabilecektir. Bu ise serbest piyasada yeterli ölçüde üretilmesi mümkün olmayan mallara oy verilmesine ve erdemli mal üretmeyi öneren hükümetlerin desteklenmesine yol açacaktır. Dolayısıyla devlet tarafından üretilen ya da sübvansede edilen mallar artık bireysel erdemli mallar olarak nitelendirilebilecektir. Böylelikle tüketicilerin tercihlerine uygun malların sağlanması paternalizm biçiminde olmayacak ve metodolojik bireycilik paradigmasına da müdahale edilmeyecektir (Mann, 2006:513). Bu nedenle bireyci erdemli mallar ile paternalist erdemli mallar arasındaki fark, paternalist erdemli malların devlet tarafından siyasi destek olmadan sağlanmasıdır. Oysa bireyci erdemli malların sağlanmasında devlet, bu malların piyasa talebi düşük olduğu durumlarda siyasi destek almalıdır (Mann, 2003:462).

Erdemli mal kavramı üzerine yapılan tartışmalara önemli bir katkı da Ver Eecke (1998; 1999; 2003; 2008) tarafından yapılmıştır. 1990’ların sonundan itibaren yayınladığı bir dizi çalışma ile Eecke, erdemli mal kavramını Kantçı ve Hegelci bir felsefe bakış açısıyla yeniden ele alarak, Musgrave’in çizdiği sınırların ötesine taşımaya çalışmaktadır. Eecke’in katkıları iki

noktada toplanabilir. Bunların ilki erdemli mal kavramını felsefi bakışla ele alarak kavramın tarihsel kökenlerini A. Smith'e kadar götürmesidir. Böylelikle erdemli mal kavramının felsefi ve metodolojik boyutlarını genişletmiştir. İkincisi kamu malı ve erdemli mal arasındaki ilişkileri netleştirmeye çalışarak kavramın uygulanabilir olduğunu göstermesidir. Eecke (1998:134) erdemli mal kavramının Musgrave'in öngördüğünden çok daha geniş bir şekilde uygulanabilir olduğu iddiasındadır. Ona göre kavrama ilişkin bir paradigma değişikliğine ihtiyaç vardır. Bu paradigma değişimi ise bireyci bir ekonomi anlayışından siyasal ve kurumsal düzenlemelerin ekonomik performans üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu savunan sosyo-ekonomik bir bakış açısına geçilmesi ile mümkündür. Kendi felsefi bakış açısını Kantçı bir yaklaşıma dayandırarak açıklar. Eecke'ye göre, Kant burada yeni bir tür gerekçelendirme yöntemi sunmaktadır; '*mantıksal akıl yürütme yoluyla olasılık koşullarını aramak*'. Bu, günlük hayatta kullanılan mantığın aynısıdır. Çocukların susadığında onlara buzdolabında içecek bulabileceklerini söylemeye benzer bir durumdur. İsteseler de istemeseler de, susuzluklarına son verme ihtimalinin şartı, içecekleri buzdolabından kendilerinin çıkarmasıdır. Eecke, kendi bakış açısından hareketle, iktisadi düşüncenin hükümete Pareto ilkesine ve tüketici egemenliği ilkesine saygı gösterecek ekonomik faaliyetler izlemesinin gerekli olmadığını iddia eder. Bu açıklama iktisatçıların hükümete bazı vatandaşlar için dezavantajlı olabilecek bir takım ekonomik faaliyetler önerecekleri anlamına gelir. Bu nedenle ekonomi mutlaka politik ekonomi veya sosyo-ekonomi haline gelmelidir, burada ilk etiket daha çok siyasi boyutu, ikincisi ise erdemli (erdemsiz) malların sağlanmasında yer alan sosyal boyutu vurgulamaktadır (Eecke, 1998:138-140). Eecke'nin erdemli mal kavramının felsefi boyutlarına yönelik açıklamaları, iktisadi sadece bireysel tercihlerin açıklanması ile sınırlı bir alan olarak tanımlamaya yönelik bir itirazdır. Burada yapılmak istenen iktisatta çoğu zaman ihmal edilen etik ve ahlaki bir boyutu da analize dahil edilmesidir. Erdemli mallar tartışması ile yapılmak istenen tam da budur.

Eecke'nin (2003:702) diğer katkısı erdemli malların, kamu malları ve özel mallardan nasıl ayrılacağı konusudur. Bu durum üç nokta üzerinden açıklanmaktadır. Bunların ilki, erdemli malın sağlanmasının tüketicilere müdahale etme niyetini içermesidir. İkincisi bir erdemli malın, faydacı bir hesap temelinde değil, ahlaki nedenlerle gerekçelendirilmesidir. Üçüncüsü bir erdemli malın kamu malından farklı bir biçimde finanse edilmesidir. Eecke'ye (1998:137; 2008:96) göre siyasi sistemin sağladığı iki tür mal arasındaki farkı net bir biçimde anlamak

önemlidir. Kamu malları, hükümetin tüketicilerin isteklerine saygı göstermek amacıyla sağladığı siyasi ekonomik mallardır. Kamu malları bireylerin onları en uygun şekilde edinmelerini zorlaştıracak teknik (olgusal) özelliklere sahip olduğu için tüketicilerin yardıma ihtiyacı vardır. Erdemli mallar ise, hükümetin tüketicilerin isteklerini göz ardı ederek sağladığı siyasi ekonomik mallardır. Kamu malları ile erdemli mallar arasındaki ilişkiye Ali (2016)'de dikkat çekmektedir. Ona göre her iki kavramda piyasa başarısızlığının düzeltilmesi ilkesine dayanır. Ancak bu durum kavramların tanımlanması için yeterli değildir. Ali (2016:113-115)'ye göre, kamu malları söylemi çoğunlukla genel felsefi ve ahlakçı bir fikir olan “kamu yararı” kavramı ile yanlış bir biçimde kullanılmaktadır. Diğer taraftan, kamu malları teorisi tüketici tercihlerine ve tüketici egemenliğine bağlıdır. Bu yönüyle kamusal mallar, hükümetin tüketici isteklerine saygı gösterme amacıyla sağladığı mallar olarak tanımlanabilir. Bireyler bu tür malları tüketmediği bir durumda bu malların sağlanmaması gerekir. Buna karşın, erdemli mallar tüketim alışkanlıklarından bağımsız olarak malın sağlanması gerektiği inancına dayanır. Başka bir ifadeye göre, erdemli mallar hükümetlerin tüketici tercihlerini dikkate almadan sağladığı ve tüketici egemenliğinin ihlal edildiği mallardır. Erdemli mallar kavramsallaştırmasında, bireylerin tüketici davranışlarından bağımsız olarak belirli mallara erişiminin olması gerektiğini varsayan güçlü bir değer sistemi yer almaktadır. Normatif bir değer sisteminin varlığı geleneksel iktisat açısından arzu edilen bir yaklaşım olmayacaktır. Eecke'ye (1998:146) göre, belirli bir malın özel mi, kamusal mı yoksa erdemli mal mı olduğunu sormak yanlıştır. Sorulması gereken doğru soru, belirli bir malın hangi yönlerinin özel mal kavramı, kamu malı kavramı ve erdemli mal kavramı için tipik özellikler sergilediğidir⁷.

Erdemli mal kavramı tüketici tercihlerine müdahaleyi ve kamusal sunumu gündeme getirdiği için sıklıkla eleştirilmektedir. Yakın dönemdeki çalışmalar erdemli mallar bağlamında ortaya çıkan kamu müdahalesi ve otoriterlik eleştirilerine yönelik alternatif açıklamalar getirmektedir. Örneğin Cserne ve Desmarais-Tremblay (2018) erdemli mal kavramının

⁷ Bu duruma örnek olarak eğitim ve ekmek verilebilir. Eecke, (1998:146) eğitimin kısmen kamu malı kısmen erdemli mal özellikleri sergilediğini öne sürmektedir. Mann ise (2006:518) erdemli mal bağlamında eğitime yönelik açıklamalarının teori ve pratik arasındaki boşluğu dolduracağını iddia etmektedir. Benzer bir durum ekmek için de geçerlidir. Ekmek birçok ekonomi ders kitabında özel bir mal olarak kabul edilir. Ancak bu malın devletin sağlama zorunluluğu olduğu da söylenebilir. Örneğin, besin içeriği hakkında basılı bilgiler, üreticilerin tercihlerine bir müdahaledir. Bu nedenle, bu gereklilik ekmek sağlanmasında bir erdemli mal yönünün olduğunu göstermektedir.

modern ekonomide küçük bir rol oynadığını ifade etmektedir. Buna karşın erdemli mallar kavramı önceki kamusal müdahale biçimlerinden farklı etik söylemlere zemin açma potansiyeline sahip olması nedeniyle de önemlidir. Benzer şekilde, White (2019:249) ise dürtme (nudging) faaliyetinin erdemli malların dağıtılmasında etkili bir yöntem olacağını ve erdemli malları haklı çıkarmak için kullanılabileceğini ifade etmektedir. White’a göre, Davranışsal İktisadın katkıları ile erdemli malların sağlanması konusunda özgürlükçü bir paternalizm fırsatı ortaya çıkmaktadır. Dürtme olarak nitelendirilen faaliyetler erdemli malları teşvik etmenin modern bir yolu olabilecektir. Bir kafeteryadaki gıda maddeleri daha sağlıklı seçeneklerin daha çekici ve daha kolay erişilebilir olacak biçimde yeniden düzenlenmesi bu duruma örnektir. Gıda maddelerinin yeniden düzenlenmesi ile müşteriler daha az sağlıklı seçeneklerden uzaklaştırılabilecektir. Böylelikle erdemli malların tüketilmesinde temel sorun olan paternalist yaklaşımın yerine birçok insana hitap edebilecek modern, ince ve bilimsel bir yol olarak dürtme faaliyeti kullanılabilecektir.

3. Erdemli Bir Mal Olarak Covid-19 Aşısı

Musgrave’e göre erdemli mallar, tüketici egemenliği ilkesinden vazgeçmeyi düşünecek kadar değerli (veya kötü) olan mallardır. Belirli bir yasal zorunluluk olmadığı durumda tüm ebeveynler çocuklarını okula göndermeyebilir veya yeterince aşı yaptırmayabilir. Böyle bir durum belirli aşılardan, belirli tıbbi muayenelerin, asgari eğitimin veya belirli yardım biçimlerinin zorunlu doğasına işaret etmektedir. Bu nedenle aşı ve aşılama sadece bireylerin tercihiyle bırakılmaz, bu nedenle kamusal bir müdahale söz konusu olur. Aşı bu anlamda erdemli malların tipik örneklerinden bir tanesidir. Aynı zamanda, aşı bulaşıcı hastalıkların önlenmesinde biyotibbin en önemli alanlarından biridir⁸.

⁸ İnsanoğlu iki yüzyıldan fazla bir süredir aşılarından yararlanmıştır. Tarihteki ilk aşı Edward Jenner tarafından 1796 yılında çiçek aşısını üretmesiyle gerçekleşmiştir. Aşılama 19. yüzyıl Avrupası ve Amerika’sında büyük kabul görmüştür. Özellikle çiçek aşısının bulunuşu ile birlikte 1800 yılına gelindiğinde Avrupa’da 100 bin kişi aşılanmıştır. Çiçek aşısının keşfinden bu yana, hükümetler sık sık aşılar düzenli ve eksik de olsa yatırım yapmıştır. Başlangıçta aşılar ulusal bir gurur ve saygınlık meselesi olarak görülmüş, toplumsal güvenlik, üretkenlik, koruma, fayda gibi kavramlar ile birlikte hızla halk sağlığının ayrılmaz bir parçası olmuştur. 19. yüzyılda Avrupa ve Kuzey Amerika’da çiçek hastalığı için eyalet yasalarına göre aşılama zorunlu hale getirilmiştir. 20.yy.da difteri, kızamık dâhil olmak üzere standart çocukluk aşıları, kabakulak ve kızamıkçık geliştirilmiştir. Dünya Sağlık Örgütü’nün (DSÖ) ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) gibi ilgili kuruluşların kurulmasından sonra aşı programları küreselleşmiş ve 1974’te DSÖ, gelişmekte olan ülkelerdeki çocuklar arasında aşılama oranlarını önemli ölçüde artırmak amacıyla “Genişletilmiş Bağışıklama Programı’nı” (EPI) başlatmıştır (Stern ve Markel, 2005: 611-614). Fakat 1990’larla birlikte aşıya güven hali

Erdemli bir mal olarak Covid-19 aşısı iki başlık altında incelenebilir. Bu kapsamda ilk olarak aşı ve dışsallıklar konusu, devamında ise aşı bağlamında erdemli malların temel sorunları ele alınmaktadır.

3.1. Aşı ve Dışsallıklar

Erdemli mallar tüketildiklerinde güçlü pozitif dışsallıklar yaratan mallardır. Bu nedenle topluma yönelik aşılama, tıbbi muayene, asgari eğitim ve toplumun belirli kesimlerine yönelik yardım biçimleri dışsallıklardan kaynaklı olarak önem kazanmaktadır (Becchetti, vd., 2020:250). Dışsallık kavramını yeniden ele alarak ve onu tüm topluma yayarak, kamusal ve özel mallar arasındaki katı ikilikten kurtulmak mümkündür. Bir mal ve hizmeti tüketen ondan doğrudan fayda elde etmekte aynı zamanda bu tüketimin toplum açısından pozitif dışsallıklar yaratması erdemli malların önemini göstermektedir (Mendoza, 2011:283). Bu bağlamda aşılama en bariz örneklerdendir. Aşı aynı zamanda kişiye salgın hastalıklardan korunma imkânı sağlarken toplumsal aşılama oranının artmasıyla kitle bağışıklığına ulaşması açısından güçlü toplumsal dışsallıklar içermektedir.

Kimi zaman özel mal niteliği göstermiş olmalarına rağmen erdemli mallar tüketildiklerinde güçlü pozitif dışsallıklar yaratan mallardır. Bir şeye ahlaki bir anlam atfetmek, bariz etik çağrışımlara sahiptir ve bireylerin, belirli mal veya hizmetlerin tüketimiyle ilişkili kamu yararını, bunları kullanma konusunda az ya da çok uzun bir deneyim olmadan tam olarak algılayamayacaklarını varsayar (Becchetti, vd., 2020:250). Bulaşıcı hastalıklara yönelik olarak toplu aşılama programları, sürü bağışıklığı ile sonuçlanmaktadır, çünkü insanlar aşılandığında ve bağışıklık kazandığında başkalarına hastalık bulaştırmaları zorlaşmaktadır. Bulaşıcı bir hastalığa karşı bağışıklığı olan insan sayısı ne kadar fazlaysa bu hastalığa karşı duyarlılığı olan bir kişinin hastalığı olan biriyle temas kurma olasılığı o kadar düşüktür. Toplumda belli bir hastalığa karşı bağışık olan kişilerin oranı arttıkça hastalığın salgına dönüşme riski de azalır ve bağışık kişi oranı belli bir eşiğin üstüne çıktığında salgın riski tamamen ortadan kalkar. Tıbbi literatürde “kitle bağışıklığı” olarak adlandırılan bu durum nedeniyle, aşı olma veya olmama kararı bireysel olduğu kadar toplum üzerinde de etkisi olan, toplumsal sonuçları olan bir karardır (Azap, 2018: 217). Bu açıdan sürü bağışıklığı bir

sarsılmış ve HIV salgını, EBOLA, SARS ve Covid-19 ile bu iyimser dönemin sonuna gelinmiştir (Snowden, 2021: 586-588).

dışsallıktır, çünkü bir bireyin özel maliyet ve yararlarına dayanan aşı olma kararından bir başkasına yayılma etkisi gündeme gelmekte ve sonuçta dışsal bir yarar ortaya çıkmaktadır (Killoran ve Kelly, 2010: 135).

3.2. *Erdemli Mal Olarak Aşı ve Olası Sorunlar*

Aşı erdemli bir mal olarak kabul edildiğinde erdemli malların teorik düzlemdeki temel soru ve sorunlarının aşı bağlamında da gündeme geldiği söylenebilir. Bu sorunlar bilgi eksikliği, irrasyonelite, tüketici egemenliği, aşı karşıtlığı ve aşı çekimserliğidir.

3.2.1. *Bilgi Eksikliği ve Tüketici Egemenliği*

Erdemli mallar yaklaşımı temelde eksik bilgi ve tüketici egemenliğinin kurulamaması şeklindeki iki saç ayağı üzerine oturmaktadır. Reklam, piyasa yapısı veya irrasyonelite nedeniyle tüketiciler eksik bilgiye sahip olabilir, bu durum tüketici tercihlerinin çarpık hale gelmesine ve tüketici egemenliğinin kurulamamasına yol açmaktadır. Bu iki değişken birbiriyle etkileşime geçerek erdemli mallar yaklaşımını geleneksel piyasa başarısızlıkları yaklaşımından uzaklaştırır ve hükümet müdahalesine normatif bir kapı açar. Erdemli mallar yaklaşımının özelinde piyasa başarısızlıklarıyla doğrudan yöntemsel bir ilişkisi bulunmamaktadır. Bu durumdaki mallar için piyasa başarısızlığının gerçekleşmesi gerekmez ya da esas değildir. Toplumsal olarak tüketilmesinin önemli olduğu mallardır. Bu bağlamda çocukların ve engellilerin korunmasına, koruyucu sağlık hizmetlerinin sunulmasına ve aşılama yönelik uygulamalar toplumsal tercihlerin “düzeltilmesi” biçiminde gündeme gelebilmektedir. Bu tür hizmetler erdemli mal olarak kabul edilebilir ve bu temelde hükümet, tüketici tercihlerini düzeltmek için piyasalara ve bireysel tercihlere müdahale edebilir. Özellikle bu tür erdemli malları finanse etmenin amacı, toplumun her üyesinin, toplumun evrensel olarak değerli gördüğü ve bunları karşılayabilenlerle sınırlı kalmaması gereken faydalara erişimini sağlamaktır. Nüfusun savunmasız kesimlerini piyasa güçlerine maruz bırakmak eşitsizlikler yaratır ve kötü sağlık sonuçlarının ortaya çıkmasına yol açabilir (Fitzgerald, 2013: 201).

Bilindiği gibi, hükümetlerin sağlık piyasasına müdahale etme nedenlerinden birisi de eksik bilgi ve bilgi asimetrisidir. Arrow (1963:941) bu konudaki erken çalışmasında piyasa aksaklıkları nedeniyle sağlık hizmetleri piyasasının işlemeyeceğini bu nedenle piyasa dışı

önlemlerin alınması gerektiğini belirtmiştir. Arrow'un sağlık hizmetleri piyasasına ilişkin çıkarımları günümüz için de geçerliliğini korumaktadır. Buna göre, sağlık hizmetleri piyasasının genel karakteri hastaların tıbbi tedavileri satın alma sonuçları konusunda karşılaştıkları yüksek düzeyde belirsizliktir. Hastaların tıbbi tedavilerin etkinliği konusundaki doğal belirsizliği hangi tedavilerin hastalıklarını en iyi biçimde iyileştirebileceği veya ağrılarını hafifletebileceği konusundaki belirsizlik, hastaların tıbbi bakım hizmetlerinin kalitesini öğrenmesini ve değerlendirmesini son derece zorlaştırır. Belirsizlik koşulları altında doğru bilgi çok değerli bir meta haline gelir ve birçok yönden tıbbi pazarları gerçekten bilgi pazarı haline dönüştürür. Arrow bazı piyasa katılımcılarının diğerlerinden daha iyi bilgilendirileceğini ortaya koyarak, tıbbi pazarlardaki bilginin özel asimetrik yapısının, doktorlar ve hastaları arasındaki bilgi asimetrisine yol açmasının kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır. Arrow, tıbbi piyasalardaki bilgilerin doğasının -hastaların tıbbi tedavilerin etkinliği konusundaki belirsizliği, hastalar ve doktorlar arasındaki "bilgi eşitsizliği" ve doktorlar tarafından sağlanan bilgilerin kusurlu pazarlanabilirliği- özellikle piyasa başarısızlığına yol açacağı sonucuna ulaşmış ve Pareto anlamında optimal bir duruma ulaşamamanın sağlık hizmetleri piyasasının genel özelliği olduğunu ortaya koymuştur (Collage, 2001: 1032-1034).

Arrow'un sağlık hizmetleri piyasasına yönelik getirdiği ve piyasa aksaklıkları nedeniyle neden tam işlemediği yolundaki varsayımları koruyucu sağlık hizmetleri açısından da geçerlidir. Eğer toplum kamu sağlığı programları hakkında tam ve iyi olarak bilgilendirilmezse, toplum kendisi için en iyi olacak şekilde davranamaz. Bir sağlık hizmetleri pazarında tüketicilerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebilmeleri için sağlıklarını korumak ve geliştirmek için kendilerine açık tüm seçeneklerin farkında olmaları gerekir. Bazı hastalıklar için kısmen bu durum geçerli olsa da çoğu zaman bu durum geçerli değildir ve sağlık hizmetleri piyasasında eksik bilgi mevcuttur (Killoran ve Kelly, 2010:136).

3.2.2. *Aşı Karşıtlığı, Aşı Çekimserliği ve Mantıksızlık*

Aşı konusunda ortaya çıkan bir diğer önemli sorun aşı karşıtlığı ve aşı çekimserliği konusudur. Aşılarla yönelik toplumsal bakış bilimsel mucizeye duyulan hayranlıktan şüphecilik ve düpedüz düşmanlığa kadar uzanan geniş bir yelpazede yer almaktadır. Tarihsel olarak bakıldığında, 1830'larda ilk nesil aşılama sonrasında ABD ve Avrupa'da çiçek

hastalığı sayısı önemli ölçüde azaldığı bir dönemde güçlü bir aşı karşıtlığı gündeme gelmiştir. Kimi durumda aşı karşıtlığı bireylerin mahremiyetlerine ve vücutlarına yapılan müdahaleye karşı çıkmak biçiminde ortaya çıkmıştır. Örneğin İngiliz işçi sınıfının önemli bir bölümü, 1821’de kabul edilen zorunlu aşılama yasalarını, egemen sınıf tarafından kendi topluluklarına doğrudan bir hükümet saldırısı olarak görmüştür (Stern, 2005: 617). Birleşik Krallık’ta çiçek hastalığını kontrol altına almak için aşı kanunları çıkarılmıştır. 1840 ve 1853 yılları arasında aşırı zorunlu kılmak için yasaya uymayanlara yönelik kümülatif cezalar verilmiş, bu uygulamalara yönelik direnişler de ortaya çıkmıştır. Aşı karşıtları bedenleri üzerinde devlet kontrolünü reddederek bu eylemlerin bir suç olduğunu ve kişisel özgürlüğün ihlal edildiğini öne sürmüşlerdir (Dube, vd., 2015: 100). 20. yüzyılın ilk on yıllarında, aşı karşıtı hareketler yavaş yavaş gerilemiş, ABD’de 1920’lerin ortalarından sonra, mahkemelerde zorunlu yasalara yönelik itirazlar azalmıştır. 1950’ler ve 1960’lar, çocuk felci, kızamık, kabakulak ve kızamıkçığa karşı yeni evrensel aşılama programlarının uygulamaya koyulmasıyla "aşı kabulünün altın çağı" olmuştur. Aşıya karşı muhalefet hala mevcut olsa da ebeveynler aşıları yaygın olarak kabul etmiş ve kullanmış, bu da aşı ile önlenabilir hastalık salgınlarında, hastalıklarda ve ölümlerde önemli düşürlere neden olmuştur⁹ (Dube, vd.,2015: 104).

Günümüzde de aşı karşıtlığı varlığını sürdürmektedir. Aralık 2011’de Londra’da 1994 sonrası görülen en büyük kızamık salgını ortaya çıkmış, yapılan araştırmalarda okul öncesi çocukların %44 ile ilkokul çocuklarının %22’sinin kızamığa bağışık olmadığı gözlenmiştir. Özellikle Londra’nın gelir düzeyi yüksek semtlerde ortaya çıkan bu salgın haber kanallarını takip eden görece yüksek gelir ve eğitim düzeyine sahip kesimlerde olması kendi içinde ironi barındırmaktadır. Yine 2006-2007 yıllarında Katolonya’da görülen kızamık salgını kitle bağışıklığının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. Dünyada 2018 yılında görülen

⁹ Salgınlarla seyreden çocukluk çağı hastalıklarında gerçekten de hastalananların sayıca çoğunluğu aşıları olanlar olabilir. Ancak bu aşıların etkisiz olduğunu göstermez. Şöyle ki; aşılanan çocuğu riske atmamak amacıyla aşının içine ölü veya zayıflatılmış virüs koyulduğundan ve çocuğun bağışıklık sistemi ile ilgili nedenlerden dolayı hiçbir aşı %100 etkili değildir. Aşılanan çocukların ortalama %85-95’i korunurken %5-15’inde aşırıya rağmen hastalık gelişebilir. Toplumda aşılanmış çocukların sayısı aşılanmayanlara kıyasla çok fazla olduğu için hastalananlar arasında aşılanmış çocukların oranı da fazla olacaktır. Bir örnekle açıklanacak olursa; 1000 çocuğun gittiği bir okulda 10 çocuğun kızamık aşısı olmadığını 990 çocuğun aşı olduğunu farz edelim. Kızamık salgını olduğunda aşılanmamış 10 çocuğun tamamı hastalanacaktır. Aşının koruyuculuğu %98 olsa dahi aşılanmış 990 çocuktan 19’u (%2) kızamık olacaktır. Sonuçta salgında hastalanmış 29 çocuğun 19’u (%65,5’i) aşılanan çocuklardan oluşacaktır. Oysa aşı 990 çocuğun 971’ini hastalıktan korumuştur. Aşılanmayanların tamamı hastalanırken aşılananların %2’si hastalanmıştır (Azap, 2021:5).

toplam kızamık vaka sayısı 324.277 iken, 2019 yılının ilk iki ayında 74.338 kızamık vakası görülmüştür. ABD'nin New York eyaletinin Rockland bölgesinde, 29 Mart 2019 itibarıyla 153 kızamık vakası tespit edilmiş olup, kızamık salgını nedeniyle olağanüstü hal ilan edilmiştir. Acil önlem planı çerçevesinde, bir ay boyunca aşısız çocukların okullar, alışveriş merkezleri vs. kamusal alanlara girişi yasaklanmıştır (Gür, 2019:1).

Aşı karşıtlığı Covid-19 bağlamında yeniden gündeme gelmiştir. Özellikle sosyal medyada tıbbi dezenformasyonun bu süreçte önemli bir etkisi olmuştur. Bununla birlikte, Covid-19 aşısına yönelik tepkilerin çok farklı nedenleri bulunmaktadır. Aşı karşıtlığının farklı nedenleri olmakla birlikte, erdemli malları ilgilendiren kısım eksik/yanlış bilgi ve irrasyonaliteden kaynaklanan durumlardır. Aşı karşıtlığı konusunda öne çıkan gerekçelerden bazıları şöyle sıralanabilir;

- Covid-19 bir aldatmacadır ve kasıtlı üretilmiştir.
- Virüsün nedeni 5G radyasyonudur.
- Aşı büyük ilaç şirketlerinin kullandığı bir yoldur.
- Aşının çok hızlı bulunmuş olması mantığa aykırıdır.
- Aşı ile insanlara mikroçip takılmaktadır.

Covid-19 hastalığının bir aldatmaca olduğu veya kasıtlı olarak üretildiği, 5G frekans radyasyonunun korona virüse neden olduğu ve pandeminin büyük ilaç şirketlerinin bir aşından vurgun yapmak için kullandığı bir oyun olduğu iddiası da dahil olmak üzere çeşitli iddialar birçok ülkede kayda değer bir ilgi toplamıştır. Dahası, Covid-19 pandemisinin başlangıcından bu yana, yeni salgının düpedüz bir aldatmaca olduğu veya alternatif olarak tasarlanıp yayıldığını ısrar eden görüşler de ciddi bir karşılık bulmuştur. Bu iddialar virüsün ister kurgusal isterse de tasarlanmış olsun, küresel ölçekte özgürlükleri bastırmanın bir yolu olduğunu varsaymaktadır. Öyle ki, Covid-19'un toplu aşılama programı için bir bahane olduğu fikri aşırı derecede popüler hale gelmiş ve aşı karşıtlığı önemli ölçüde kabul görmüştür. Bu iddiaların çoğu, pandemiye insanlara aşılarla mikroçip takmak için bir araç olarak kullandığı iddia edilen Bill Gates'e kadar uzanmıştır. Aşı karşıtlığı nedenleri arasında belki de en ilginç salgının 5G elektromanyetik radyasyondan kaynaklandığı iddiasıdır. Bu

konuyla ilgili o kadar derin bir duygu oluşmuştur ki, dünya çapında cep telefonu kulelerine yönelik bir dizi kundaklama saldırısı dahi gerçekleşmiştir (Grimes, 2021: 1-4).

Aşı karşıtlığının bir diğer nedeni ise neoliberalizmin sosyo-politik ideolojisi. Sağlık hizmeti politikasını ve uygulamasını şekillendiren neoliberal zihniyet bireycilik, ademi merkeziyetçilik, kuralsızlaştırma ile serbestlik ve özelleştirme yoluyla piyasaya dayalı çözümlerden oluşmaktadır. Bu tartışmaların temelinde, insanların vatandaş olarak sorumluluklarını devletle ilgili olarak görme/algılama biçimleri yatmaktadır. Bu noktada karşımıza bazı sorular çıkmaktadır. Bunlar; toplu bağışıklama ve sürü bağışıklığı yoluyla birbirimizin refahını sağlama konusunda toplum olarak sorumluluk almalı mıyız? Devletin bu kolektifi korumadaki rolü nedir? Bu sorularla ilgili tartışmalarda artan bir şekilde ortaya çıkan şey, bireysel hakları ve seçimleri kolektif veya sosyal refah üzerinde ayrıcalıklı kılan bir tutumun gündeme gelmesidir. Neoliberalizm, kolektif refah üzerinde 'piyasayı, bireysel rasyonaliteyi ve girişimci öznelerin sorumluluğunu' vurgulayan bir şekilde biçimlendirmektedir (Sanders ve Burnett, 2019: 151). Örneğin aşı karşıtlığını kendilerince rasyonalize eden ebeveynler, iyi ebeveynliği, aşıları reddetmekle ve rasyonel temele dayalı aşılama programlarını reddetmekle eşanlamli olarak görerek devletin çocuğunun bedenine müdahalesine karşı koruduğunu düşünmektedir. Aşı karşıtlığında neoliberal ideolojinin etkileri birkaç nokta etrafından ele alınabilir. İlk olarak toplumsal sözleşmenin bireysel çabalar lehine reddedilerek, kolektif ve değerli bir çaba olarak halk sağlığının doğrudan önemsizleştirilmesidir. İkincisi bireysel refahın peşinde koşmak adına toplum refahının reddedilmesiyle ilgilidir. Örneğin hasta veya bağışıklığı baskılanmış çocukların ebeveynlerinin kendi çocuklarını potansiyel tehlikelere maruz bırakması durumudur. Bir diğer ifadeyle, çocuklarına aşı yaptırılmasına karşı olan ebeveynlerin tavrı buna örnektir. Üçüncüsü, sağlık ve halkla ilgili bu bireyselci anlayışlarda yerleşik olan, devlet otoritesinin (bu durumda aşı bilimi ve halk sağlığı politikaları/uygulamaları) bireyin lehine reddedilmesidir. Burada bireylerin özerklik anlayışı 'seçim' veya 'ebeveyn hakları' anlamına gelmektedir. Son olarak, birey rasyonel tüketicidir ve en iyisini bilir; mevcut kanıtlara dayanarak kendi kararlarını verebilir anlayışının varlığıdır. Burada devlete duyulan güvensizlikle yakından bağlantılı olan muazzam miktarda anti-entelektüel bir duygunun varlığından söz edilebilir (Sanders ve Burnett, 2019: 152). 1980 sonrasında kapitalist dünya ekonomisinde gözlenen neoliberal dönüşümün aşı karşıtlığının yaygınlaşmasında da etkili olduğu söylenebilir. 1980 sonrasında

toplumsal ve siyasal atmosfer yurttaşları kendi sağlıkları için sorumluluk alan kritik tüketiciler olarak davranmaya sevk etmiştir. Bilgilendirilmiş ve yetkilendirilmiş tüketiciler seçme hakkına sahip iken aşı konusunda da farklı bir tavır sergilemek ihtiyacına gerek duymayacaklardır. Aşıya karşı eleştirel bir duruş ve dolayısıyla alternatif bakış açılarının ortaya çıkma olasılığı, bu ideolojik değişimin mantıklı bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Sağlık sisteminin başka yerlerinde teşvik edilen piyasa işleyişi, halk sağlığı adına yapılan taleplerle kuşkusuz gerilim içinde olacaktır (Blume, 2006: 629).

Aşı karşıtlığı konusunda gündeme gelen bir diğer nokta aşı çekimserliğidir. Aşı çekimserliği aşı karşıtlığından farklı olarak bireylerin eksik bilgidен kaynaklı olarak aşılardan olası etkileri ve yan etkileri konusunda duydukları endişelere dayanmaktadır. Burada aşı hizmetleri var olmasına rağmen aşılardan kabulünün gecikmesi ve reddedilmesi anlamına gelmektedir. Aşı tereddütü karmaşık bir konudur ve birçok faktöre bağlı olarak ortaya çıkabilir. Aşı tereddütü içerisinde kararsızlığı barındırırken, tüm aşılardan reddedilmesi ise aşı reddi olarak tanımlanmaktadır. Aşı tereddütü durumu anlaşılabilir olmakla birlikte, ebeveynlerin aşılama niyetlerini önemli ölçüde etkilemektedir. Tereddüt, aşılardan ilgili tıbbi, etik ve hukuki konular etrafındaki kamusal tartışmalardan kaynaklanmaktadır. Aşılardan yan etkilerinin ve güvensizliğinin yanı sıra kişisel haklar çerçevesinde gelişen bu tartışmalar, toplumu yanlış yönlendirerek aşılama kaydedilen ilerlemeleri ve toplum bağışıklığı hedefini engellemektedir (Alıcılar ve Çöl, 2021:61). Bu nedenle, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) 2019'da "aşı tereddütünü" sağlığa yönelik ilk on tehdit olarak ilan etmiştir (Grimes, 2021: 2). İster aşı karşıtlığından olsun¹⁰ isterse başka çeşitli nedenlerden dolayı olsun kitle bağışıklığı azaldığında ciddi salgınlarla karşılaşılması kaçınılmazdır. Bu nedenle aşı olma¹¹ ya da aşı olmama kararı sadece bireyi değil tüm toplumu ciddi anlamda ilgilendiren bir durumdur. Aşı

¹⁰ Aşı karşıtları hala tıbbi ilerlemenin yanında can sıkıcı bir diken olarak tasvir edilse de, güvenlik ve sivil gözetim görevini yerine getirme konusundaki endişeleri, özellikle popüler sağlık eğitimi açısından bazı olumlu etkiler yaratma potansiyeli bulunmaktadır.

¹¹ Türkiye’de aşılama oranlarına bakıldığında 2000-2010 döneminde hızla arttığı, 2010 sonrasında ise kimi aşı türlerinde artış eğiliminin yavaşladığı veya azaldığı gözlenmektedir. Örneğin boğmaca ve tetanos aşılardan aşılama oranı 2011-2017 döneminde azalmıştır. Benzer şekilde 2011-2020 dönemindeki verem aşısı oranı 2010 yılındaki aşılama oranının altında seyretmiştir. Benzer bir durum kızamık, kızamıkçık ve kabakulak aşıları için de geçerlidir. Kızamık aşısı oranı 2011 yılında %98 iken, 2017-2020 döneminde bu oranın altında kalmıştır. Ülke genelinde 2017 yılında 85 çocukta kızamık görülürken, 2018’in ilk üç ayında kızamık vaka sayısı 44’e ulaşmıştır. Böylelikle kızamık insidansı 2016 yılında yüz bin nüfusta 0,01 iken, günümüzde yüz binde 0,10 düzeyine yükselerek on kat artış göstermiştir (Gür, 2019:2).

yaptırmama kararı tüm toplumu ilgilendirdiği için bir halk sağlığı problemidir (Azap, 2018: 219).

Dünya’da ve Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde aşı karşıtlığı eğiliminin giderek arttığı gözlenmektedir. Yakın zamanda küresel ölçekte yapılan bir çalışmada elde edilen bulgular aşuya yönelik tutumları göstermesi açısından oldukça önemli veriler sunmaktadır. Lazarus vd., (2021) tarafından yapılan 19 ülkeyi ve dünya nüfusunun %55’ini kapsayan çalışmada “kanıtlanmış, güvenli ve etkili bir aşı” olup olmayacağı sorulduğunda, %88,6 ile en yüksek olumlu yanıtın Çin’de, en düşük olumlu yanıtın ise %54,9’da Rusya’da verildiği belirlenmiştir. En yüksek olumsuz yanıt ise %27,3 ile Polonya’dan gelmiştir. Çalışmada görece olarak daha yüksek gelir elde edenler ve daha yüksek eğitim seviyesine sahip bireyler ile aşı kabulü arasında pozitif bir ilişkinin olduğu sonucuna varılmıştır. Daniel vd., (2021) tarafından ABD özelinde yapılan çalışmaya göre ise aşı niyeti üç gruba ayrılmıştır. İlk grup aşı olma niyetinde olanlar (%50), ikinci grup bekleyip öğrenmek isteyenler (%40) son grup ise aşı olmayanlardır (%10). Aşı olma niyetinde olanlar içinde Afrikalı Amerikalıların (%32) oranının önemli ölçüde düşük olduğu belirlenmiştir. Bu durum tarihi adaletsizlikler ve devam eden ırkçılık tutumlarıyla ilişkilendirilmektedir. 60 yaş üzerinde olanlar, lisans ve daha yüksek eğitim derecesine sahip olanlar ve Demokrat Parti taraftarları arasında aşı olma niyetinde olanların oranı %60’ın üzerindedir. Çalışmaya göre toplumcu ve eşitlikçi dünya görüşüne sahip katılımcıların mümkün olan ek kısa sürede Covid-19 aşısı yaptırmaya istekli olduğu görülmektedir. Birleşik Krallık özelinde yapılan bir çalışmada (Paul vd., 2021) ise aşılaraya yönelik olumsuz tutumların önemli bir halk sağlığı sorunu olduğu ifade edilmektedir. Ankete katılanların %16’sı, bir veya daha fazla alandaki aşılar konusunda yüksek düzeyde güvensizlik sergilemektedir. Aşıları güvensiz olarak kabul edenlerin oranı düşük eğitim ve gelir seviyesine sahip olanlar ve etnik azınlıklar arasında daha yüksek düzeydedir. Genel olarak ankete katılanların %14’ü Covid-19 aşısı olma konusunda isteksiz iken %23’ü kararsızdır. Birleşik Krallık özelinde aşılaraya yönelik olumsuz tutumun ortadan kaldırılması için özellikle kadınlar, etnik azınlıklar, düşük eğitim ve düşük gelir düzeyine sahip bireylerin endişelerinin giderilmesinin gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Güney Kore’de göçmenlerin aşı kabulüne yönelik tutumlarını araştıran bir çalışmada (Acharya vd., 2021) ise Covid-19 aşısı olacağı kesin olan göçmenlerin oranı %55,3, aşıların güvenli olduğunu düşünenlerin oranı ise %36,7 olarak belirlenmiştir. Ankete katılan göçmenlerin %72,6’sı Covid-19 aşılarını yüksek

düzeyde, %27,4'ü ise düşük düzeyde benimsemektedir. Göçmenlerin %64,8'i Covid-19 aşısını mutlaka ailesine ve arkadaşlarına tavsiye edeceklerini belirtmiştir.

Türkiye’de son yıllarda aşılar karşı görece olumsuz bir tavrın geliştiğini söylemek mümkündür. Öyle ki bu durumla mücadele etmek için Sağlık Bakanlığı tarafından “asi.saglik.gov.tr” adıyla bir web sayfası oluşturulmuş ve aşı konusunda doğru ve sağlıklı bilgilendirme yapmak ve toplumsal farkındalık oluşturmak amaçlanmıştır. Covid-19 aşılama süreci başlamadan önce Kasım 2020’de İstanbul İstatistik Ofisi tarafından İstanbul özelinde yapılan bir çalışmaya göre “aşı çıktığında vurulur musunuz?” sorusuna %48,9 evet, %30,7 hayır cevabı verilmiş ve %20,4 gibi bir oran ise kararsız olduğunu belirtmiştir. Çalışma erkeklerin kadınlara göre daha fazla aşı yaptırma eğiliminde olduğunu, yaş aralığı yükseldikçe aşı kabulünün arttığını ortaya koymaktadır. Özceylen vd., (2020) tarafından yapılan bir çalışmada ise Türkiye’de aşı reddi ve tereddüt yaygınlığı araştırılmıştır. Türkiye’nin yaygın iç göçe maruz kalan iki büyük şehri olan İstanbul ve Tekirdağ’da gerçekleştirilen çalışmaya göre, aşı reddi ve tereddüt oranının arttığı ve bunun en önemli nedeninin aşı şirketlerine duyulan güvensizlik olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada elde edilen önemli bir sonuç ise aşı reddi ve tereddütü gösteren bireyler daha çok Türkiye’nin gelişmiş coğrafi bölgelerinde doğanlar, yüksek gelir ve yüksek eğitim düzeyine sahip olanlardır. Bu durum önümüzdeki yıllarda Türkiye’de aşılama oranlarının düşebileceğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Medeniyet Üniversitesi Toplumsal Yapı Araştırmaları Programı (2021) tarafından yapılan bir çalışmada ise hemen aşı olmak isteyenlerin oranı %16,5 aşının etkisi kanıtlandıktan sonra aşı olmak isteyenlerin oranı %26, aşının türüne göre karar vereceklerin oranı %8,4, aşı olma konusunda kararsız olanların oranı %24,6 ve aşı olmak istemeyenlerin oranı ise %24,6 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçlar aşı konusunda toplumun önemli bir bölümünde çekimserlik ve aşı karşıtlığının olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Aynı çalışmada tercih hakkı verildiğinde hangi aşığı seçersiniz sorusuna %33,2 oranında Türkiye’nin geliştireceği bir aşı, %47 oranında ise bu konuda bir fikrinin olmadığı cevabı verilmiştir. Mevcut aşılar içinde en fazla tercih edilen aşı ise %13,7 ile Biontech/Pfizer olmuştur. Yıldız vd., (2021) ise Türkiye’de yaygınlaşan aşığı yönelik "olumsuz" tutumları incelemiştir. Çalışmaya göre, katılımcıların yaş düzeyleri ile aşılama arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Araştırmada yaş ortalaması yükseldikçe aşı kabulünün arttığı, Covid-19 hastalığı geçirenlerin bu hastalığı geçirmeyenlere kıyasla aşığı karşı daha olumlu bir tutuma

sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Türktemiz ve Ünal (2021) ise bireylerin Covid-19 korkularını, bağışıklama için üretilen aşılara ilgili tutumlarını ve aşılara yönelik inançlarını incelemiştir. Araştırmada bireylerin Covid-19 korkularının olumlu aşı tutumunu ve bu etkide aşı bilgisi arama davranışının aracı rolünün olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Covid-19 korkusunun olumlu aşı tutumuna yönelik bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmanın bir diğer bulgusuna göre katılımcıların mevcut aşı bilgisi inançları olumlu aşı tutumunu pozitif yönlü, olumsuz aşı tutumunu ise negatif yönlü etki etmektedir. Çalışmaya katılanların %80,7'si Covid-19'un yapay kökenli bir virüs olduğunu düşünmektedir. Çalışma bireylerin pandemi sürecinde Covid-19 aşıları ile ilgili bilgileri genel olarak haberlerden (%67,40) ve internetten (%67,40) elde ettiklerini göstermektedir. Bir diğer çalışmada Yılmaz vd., (2021) Türkiye genelinde bireylerin Covid-19 aşısına bakışını incelemiştir. Katılımcıların %41,2'si Covid-19 aşısı olmaya olumlu yaklaşırken %37,9'u ise kararsız kalmıştır. Aşı yaptırmayı düşünmeyen veya kararsız olan bireylere sebebi sorulduğunda %75,9'u yeni bir aşı olduğu için yan etkilerinden korktuğunu, %34,4'ü aşı üreten firmalara güvenmediğini, %20,9'u aşının Covid-19'a karşı koruyamayacağını ifade etmiştir. Katılımcıların %47,7'si Covid-19'un laboratuvar ortamında yapay olarak üretildiğini, %45,9'u Covid-19'un biyolojik bir silah olduğunu, %64,3'ü yerli aşıyı tercih edeceğini belirtmiştir. Bu sonuçlar Türkiye'de Covid-19 aşısına karşı önemli bir tereddüt olduğunu ve bireylerin aşı konusunda eksik ve yanlış bir bilgiye sahip olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir.

Özbalıkçı vd., (2021) ise Türkiye'de Tıp Fakültesi öğrencilerinin aşı, bağışıklama, aşı kararsızlığı ve Covid-19 aşısı hakkındaki bilgi ve düşüncelerini araştırmıştır. Çalışmaya katılanların %86,4'ü Türkiye'de aşı kararsızlığı sayısının zamanla arttığını düşünmektedir. Aşı kararsızlığına neden olan en önemli faktörler arasında %45,2 oranında medya araçları, %24,2 oranında toplumda rol model olarak kabul edilen insanların aşılardaki olumsuz ifadeleri, %13,6 oranında ise geleneksel tıp sempatanlarının aşılardaki düşünceleri yer almaktadır. Çalışmadan elde edilen önemli bir sonuç ise tıp fakültesi öğrencilerinin aşı kabulüne yöneliktir. Aşının Sağlık Bakanlığı tarafından kullanıma uygun olduğu bildirildiğinde katılımcıların %53,4'ü hemen yaptırmayıp bekleyeceğini belirtmiştir. Covid-19 aşısını yaptırmayıp yaptırmama konusundaki düşünceler incelendiğinde aşıyı yaptırmayı düşünenlerin %69,5'i hastalığın yayılmasını engellemek için aşıyı yaptıracığını belirtmiştir. Covid-19 aşısını yaptırmamayı düşünenlerin ise %97'si aşının yan etkilerinin olup

olmayacağı konusundaki endişelerinden dolayı aşığı yaptırmayacağını ifade etmiştir. İkişık vd., (2021) ise Covid-19 aşlarına karşı aşı reddi veya aşı tereddütünün altında yatan faktörleri araştırmıştır. Çalışmaya katılanların %89,6'sı çocuklarına aşı yaptırma konusunda tereddütlüdür. Covid-19 hastalığını sağlıkları için risk olarak görmeyenlerin oranı %22,9, hastalıktan doğal ve geleneksel yollarla korunacağını düşünenlerin oranı ise %32,8'dir. Türkiye'de Covid-19 aşlarına yönelik bakışı analiz eden ve bunları etkileyen faktörleri araştıran bir diğer çalışma Küçükkarapınar vd., (2021) tarafından yapılmıştır. Çalışmada katılımcıların %21,5'i aşlanmayı reddettiklerini, %29'u aşı olma konusunda tereddüt içinde olduklarını belirtmiştir. Çalışmadan elde edilen önemli bir sonuç ise Covid-19 yayılımındaki artışa paralel olarak aşı tereddüt/reddetme oranının %43,9'dan %58,9'a yükselerek anlamlı bir artış göstermesidir. Aşıya karşı tutumda üç komplo teorisi inancının etkili olduğu belirlenmiştir. Bunların ilki kamuoyunun hiçbir zaman bilgilendirilmediği dünyada çok önemli birçok şeyin gerçekleştiği inancıdır. İkincisi, yüzeysel olarak bağlantısız görünen olayların olduğu inancıdır. Üçüncüsü ise, siyasi kararları büyük ölçüde etkileyen gizli örgütlerin olduğu inancıdır. Diğer bir bulgu ise, çalışmanın başında Sağlık Bakanlığı, Türk tabipleri dernekleri gibi tıp meslek örgütlerine ve medyaya güvenin daha yüksek ve aşı karşıtlığının daha düşük olduğu, bu kurumlara olan güvenin azaldığı ve karşıtlığın daha düşük olduğudur.

Yapılan çalışmalardan da görüleceği gibi, Türkiye'de aşı karşıtlığı ve aşı tereddütünün giderek yaygınlaştığı gözlenmektedir. Aşı karşıtlarının Haziran 2021 tarihinde İstanbul'da 'Pandemi büyük buluşması' adı altında bir miting düzenlemesi Türkiye'de aşı karşıtlığının durumunu göstermesi açısından manidardır.

4. Sonuç

Musgrave tarafından ortaya atıldığı günden beri sıkça tartışılan erdemli mal kavramı, günümüzde geniş bir mal ve hizmet kapsamında değerlendirilmektedir. Sağlık, ücretsiz okul yemekleri, konut destekleri, zorunlu aşılama ve eğitim gibi mal ve hizmetler erdemli mallardır. Günümüzün en temel sorunu olan Covid-19 pandemisine çözüm olarak gündeme gelen aşılarda da erdemli malların klasik örneğini oluşturmaktadır.

Erdemli mal kavramı etrafındaki tartışmaların temelinde tüketici tercihlerinin eksik ve çarpık olması yer alır. Tam da bu anlamda erdemli mallar etrafındaki temel soru/sorunlar Covid-19 aşısı ile birlikte farklı başlıklar etrafında tekrar gündeme gelmiştir. Erdemli mallar açısından en önemli sorun tüketici tercihlerinin bir takım nedenlerle çarpıklaşması ya da bozulmasıdır. Tüketici tercihlerinin bozulduğu durumlarda toplum için önemli ve tüketilmesi arzu edilen mal ve hizmetlerin yeterli tüketimi söz konusu olmayacaktır. Bireyler tarafından az ya da hiç tercih edilmeyen, ancak toplum tarafından tüketilmesinden büyük fayda elde edilecek mal ve hizmetlerin tüketimi ve sunumu için kamusal müdahale gündeme gelecektir. Covid-19 aşılara yönelik ortaya çıkan aşı karışıklığı ve aşı tereddütü tam da bu noktada erdemli mallar konusundaki merkezi sorunu yeniden gündeme getirmektedir. Aşılar konusunda eksik ve yanlış bilgilerin ortaya çıkması ve yaygınlaşması bu hizmetin tüketici tercihlerine bırakılamayacağını göstermektedir. Zorunlu aşılanmanın gündeme gelmesi tüketici tercihlerinde ortaya çıkan çarpıklığın düzeltilmesi olarak değerlendirmelidir. Çünkü aşılar sadece bireysel tüketime konu olan bir durum değildir. Aşılar koruyucu sağlık hizmetlerinin en temel unsurudur ve yoğun pozitif dışsallık yayan bir durumdur. Dışsallıklar bilindiği üzere ekonomik faaliyetlerde içerilemeyen bu nedenle tam anlamıyla fiyatlanmayan ekonomik faaliyetler sonucunda oluşur. Sağlık piyasası çoğu zaman dışsallıkları göz ardı eder, bu nedenle kaynaklar etkin şekilde dağılmaz.

Erdemli mal bağlamında Covid-19 aşılarının zorunlu hale getirilmesi tüketici tercihlerine ve bireysel haklara müdahale olarak görülebilmektedir. Zorunlu aşılama durumunda devletler bireyleri tüketici olarak değil daha ziyade bir yurttaş olarak kabul etmektedir. Yine de devletin tüketici tercihlerine veya yurttaşlarının kararlarına müdahale etmesi, otoriterliğin artması ve özgürlüklerin kısıtlanması eleştirilerine konu olmaktadır. Covid-19 aşısı bağlamında, aşı karışıklığının ve aşı tereddütünün küresel ölçekte artış gösterdiği söylenebilir. Aşı karşıtı propagandaya maruz kalmak, aşı çekimserliğinin önemli bir itici gücüdür ve ebeveynlerin aşılama niyetlerini büyük ölçüde etkilemektedir. Aşı karışıklığının artması kitle bağışıklığının azalmasına ve salgının devam etmesine yol açmaktadır. Bu nedenle sıklıkla vurgulandığı gibi aşı olma ya da aşı olmama kararı sadece bireysel değil toplumsal bir karardır. Bir diğer ifadeyle, aşı yaptırmama kararı tüm toplumu ilgilendirdiği için bir halk sağlığı problemi olarak değerlendirilebilir. Aşılanma kararı ve aşı temininde tüketici tercihi ve piyasa mekanizmasına alternatif olarak kamusal müdahale ve düzenlemeler gündeme

gelmektedir. Yerleşik iktisat teorisi iktisadi faaliyetlerin temelinde tüketici tercihlerini ve piyasa mekanizmasını kabul etmektedir. Aşılama kararı ve aşı temini tüketici kararlarına ve piyasa mekanizmasına bırakıldığında eksik tüketim, eşit ve etkin olmayan sonuçlar ortaya çıkabilecektir. Bu sorunu aşmanın alternatif bir yolu yerleşik iktisadın sınırlarını aşarak ekonomiyi siyasi ve kurumsal düzenlemelerin etkilediği sosyo-ekonomik bir bakış açısıyla ele almaktan geçer. Başka bir deyişle, iktisat sadece bireysel tercihler ve tüketici egemenliği anlayışı ile sınırlandırılmamalı, aksine bireysel ve toplumsal konularda çoğu zaman ihmal edilen etik ve ahlaki boyut analize katılmalıdır. Bu tür bir yaklaşım mevcut sorunların çözümünü kolaylaştıracaktır. Bilindiği gibi, son dönemdeki davranışsal iktisat kapsamındaki çalışmalar bireylerin kendi çıkarları doğrultusunda rasyonel tercihler yapmadığını göstermektedir. Aşı konusu ele alındığında aşılama tercihleri bireylerin tercihlerine bırakılmak yerine kamusal müdahale ile dürtme ve devletin bilgilendirme araçlarıyla yönlendirilebilir. Kamusal otoriteler, aşı konusunda yurttaşları bilgilendirme, meslek örgütleri aracılığıyla kamuoyunu aydınlatma, tanıtım, bilgilendirme ve özendirmeye yönelik yazılı ve görsel medya faaliyetleri ile aşı karşıtlığını ve tereddütünü azaltabilir. Böyle bir yaklaşım erdemli malların sağlanmasında otoriterlik eleştirilerini aşmak için alternatif olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Acharya, S. R. Deog Hwan, M. ve Shin, Y. C. 2021. Assessing Attitude Toward COVID-19 Vaccination in South Korea. *Front. Psychol.* 12, 694151.
- Akdede, S. H. ve Özpınar, Ş. 2021. Türkiye'de Özel Tiyatrolara Devlet Yardımı: Ampirik Bir Analiz. *Sanat Ve Tasarım Dergisi*, 11(1), 125-13.
- Alıcılar, H. E. ve Çöl, M. 2021. Yeni Koronavirüs Hastalığına Karşı Aşılama Tutumu, Yeni Koronavirüs Pandemisi Sürecinde Türkiye'de Covid-19 Aşılması Ve Bağışıklama Hizmetlerinin Durumu. TTB Yayını, 61-66.
- Ali, C. 2016. The Merits of Merit Goods: Local Journalism and Public Policy in a Time of Austerity. *Journal of Information Policy*, 6, 105-128.
- Arrow, K. J. 1963. Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care. *American Economic Review*, 53(5), 941-973.
- Aydın, M. ve Çalışkan, A. 2019. Suyun Fiyatlandırmasında Erdemli Mal Yaklaşımı: Türk Toplumunun Algısı. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 2(9), 677-689.
- Azap, A. 2018. Aşı Karşıtlığının Toplumsal Sonuçları. *Toplum ve Hekim*, 33(3), 217-219.
- Azap, A. 2021. Aşı Karşıtlarının İddiaları ve Gerçekler", *Klimik*, 1-8.
<https://www.istabip.org.tr/koronavirus/Haberler/6716/asi-karsitlarinin-iddialari-ve-gercekler-prof-dr-alpay-azap> (20.12.2021)
- Bechetti, L. Bruni, L. ve Zamagni, S. 2020. *The Microeconomics of Wellbeing and Sustainability, The Microeconomics of Wellbeing and Sustainability Recasting the Economic Process*. London: Academic Press
- Blume, S. 2006. Anti-vaccination movements and their interpretations. *Social Science & Medicine*, 62, 628-642.
- Brennan, G. ve Lomasky, L. 1983. Institutional Aspects of "Merit Goods" Analysis. *Public Finance Analysis*, 41(2), 183-206.
- Collage, K. 2001. Arrow and the Information Market Failure in Health Care: The Changing Content and Sources of Health Care Information. *Journal of Health Politics Policy and Law* 26(5), 1031-1044.
- Cserne, P. ve Desmarais-Tremblay, M. 2018. Merit Goods. *TILEC Discussion Paper*, DP 2018-008, <http://ssrn.com/abstract=3119566>. (15.09.2021)
- Dubé, E. Vivion, M. ve Macdonald, N. E. 2015. Implications Vaccine Hesitancy, Vaccine Refusal And The Anti-Vaccine Movement: Influence, Impact and Implications. *Expert Review of Vaccines*, 14(1), 99-117.
- Fitzgerald, J. 2013. Social Impact Bonds and Their Application to Preventive Health. *Australian Health Review*, 37, 199-204.
- Grimes, D. 2021. Medical Disinformation And The Unviable Nature Of COVID-19 Conspiracy Theories. *PLOS ONE*, 16(3), 1-17.

- Gür, E. 2019. Aşı kararsızlığı-aşı reddi. *Türk Pediatri Arşivi*, 54(1), 1-2.
- Hassan, F. Yamey, G. ve Abbasi, K. 2021. Profiteering From Vaccine Inequity: A Crime Against Humanity?. *BMJ*, 1-3.
- Head, J. G. 1966. On Merit Goods. *Public Finance Analysis*, 25(1), 1-29.
- Head, J. G. 1969. Merit Goods Revisited. *Public Finance Analysis*, 28(2), 214-225.
- Head, J. G. 1988. On Merit Wants: Reflections on the Evolution, Normative Status and Policy Relevance of a Controversial Public Finance Concept. *Public Finance Analysis*, 46(1), 1-37.
- İkışık, H. Sezerol, M. A. Taşçı, Y. ve Maral I. 2021. COVID-19 vaccine hesitancy: A community-based research in Turkey. *International Journal of Clinical Practice*, 75(8), 1-9.
- İstanbul İstatistik Ofisi 2020. İstanbul'da Koronavirüs Algı, Beklenti ve Tutum Araştırması, İstanbul İstatistik Ofisi.
- Kapstein, E. B. ve Busby, J. W. 2010. Making Markets for Merit Goods: The Political Economy of Antiretrovirals. *Global Policy*, 1(1), 75-90.
- Kayalıdere, G. ve Özcan, P. M. 2019. Erdemsiz Malların Vergilendirilmesi: Türkiye'de Özel Tüketim Vergisi'nin Etkinliği Açısından Bir Değerlendirme. *ICEESS*, 541-556.
- Killoran, A. ve Kelly, M. 2010. *Evidence-Based Public Health Effectiveness and Efficiency*. Oxford: Oxford University Press.
- Küçükkarapınar, M. Karadağ, R. F. Budakoğlu I. İ. Aslan, S. Uçar, S.Ö. ve Yay, A. 2021. Covid-19 vaccine hesitancy and its relationship with illness risk perceptions, affect, worry, and public trust: an online serial cross-sectional survey from Turkey. *Psychiatr Clin Psychopharmacol*, 31, 98-109.
- Lazarus, J. V. Ratzan, S. C. Palayew, A. Gostin, L. O. Larson, H. J. Rabin, K. Kimball, S. ve El-Mohandes, A. 2021. A global survey of potential acceptance of a COVID-19 vaccine. *Nature Medicine*, 27, 225-228.
- Mann, S. 2003. Why organic food in Germany is a merit good. *Food Policy* 28, 459-469.
- Mann, S. 2006. Merit goods in a utilitarian framework. *Review of Political Economy*, 18(4), 509-520.
- McLure, C. E. 1968. Merit Wants: a Normatively Empty Box. *Public Finance Analysis*, 27(3), 474-483.
- Mendoza, R. 2011. Merit Goods At Fifty: Reexamining Musgrave's Theory in The Context Of Health Policy. *Review Of Economic And Business Studies*, 4(2), 275-284.
- Musgrave, R. A. 1956/57. Multiple Theory of Budget Determination. *Public Finance Analysis*, 17(3), 333-343.
- Musgrave, R. A. 1959. *The Theory of Public Finance*. Tata-McGraw-Hill Book Company.
- Özbalıkcı, E. Aydın, ES, İpek, İ. Özen, N. Yüceler, M. Ateş, O. Mayda, H.S. Kartancı, M.Y. Güçlü, S. Akdoğan, Ş. Efe, T. Karasu, E.C. ve Topbaş, M. 2021. Türkiye'de Tıp

- Fakültesi öğrencilerinin aşı, bağışıklama, aşı kararsızlığı ve COVID-19 aşısı hakkındaki bilgi ve düşünceleri. *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 78(3), 317-332.
- Özceylan, G. Toprak, D. ve Esen, E. S. 2020). Vaccine rejection and hesitation in Turkey. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 16(5), 1034-1039.
- Paul, E. Steptoe, A. ve Fancourt, D. 2021. Attitudes towards vaccines and intention to vaccinate against COVID-19: Implications for public health communications. *The Lancet Regional Health - Europe*, 1, 1-10.
- Salmon, D. A. Dudley, M. Z. Brewer, J. Kan, L. Gerber, J. E. Budigan, H. Proveaux, T.M. Bernier, R. Rimal, R. Schwartz, B. 2021. COVID-19 vaccination attitudes, values and intentions among United States adults prior to emergency use authorization. *Vaccine*, 39, 2698–2711.
- Sanders, C. ve Burnett, K. 2019. The Neoliberal Roots of Modern Vaccine Hesitancy. *Journal of Health and Social Sciences*, 4(2), 149-156.
- Snowden, F. 2021. *Salgınlar ve Toplum: Kara Ölüm'den Günümüze*. İstanbul: Tellekt.
- Sönmez, S. 1987. *Kamu Ekonomisi Teorisi*. Ankara: Teori Yayınlar.
- Stern, A ve Markel, H. 2005. The History of Vaccines and Immunization: Familiar Patterns, New Challenges. *Health Affairs*, 24(3), 611-621.
- Türktemiz, H. ve Ünal, Ö. 2021. COVID-19 korkusunun aşı tutumuna etkisinde bilgi arama davranışının ve aşı bilgisi inancının aracı rolü. *Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi*, 10(3), 367-378.
- TYAP 2021. Pandemi'nin Sosyal Etkileri ve Toplumun Aşı ile İlgili Yaklaşımları. İstanbul Medeniyet Üniversitesi: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Toplumsal Yapı Araştırmaları Programı (TYAP).
- Uğur, A. 2020. Erdemli Bir Mal Olarak Kan ve Kök Hücre Bağışı Yapan Gerçek Kişilere Vergi İndirimi Sağlanması. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 4(2), 369-380.
- Ver Eecke, W. 1998. The Concept of a “Merit Good” The Ethical Dimension in Economic Theory and the History of Economic Thought or the Transformation of Economics into Socio-Economics, Public goods: An ideal concept. *Journal of Socio-Economics* 27, 133-153.
- Ver Eecke, W. 1999. Public goods: An ideal concept. *Journal of Socio-Economics*, 28, 139–156.
- Ver Eecke, W. 2003. Adam Smith and Musgrave's concept of merit good. *Journal of Socio-Economics*, 31, 701–720.
- Ver Eecke, W. 2008. *Making Use of Hegel and the Concepts of Public and Merit Goods*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag.
- White, M. D. 2019. Nudging Merit Goods: Conceptual, Normative, and Practical Connections. *Forum for Social Economics*, 48(3), 248-263.

Yıldırım, S. & Akyol, S., (2022). Covid-19 Aşısına Maliye Teorisinden Bakmak: Erdemli Mallar Bağlamında Bir İnceleme. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 473-499.

Doi:10.30586/pek.1164519

-
- Yıldız, Z. Gencer E. ve Gezegen, N. F. 2021. Covid 19 pandemi sürecinde geliştirilen aşılara karşı bireylerin tutumlarının değerlendirilmesi üzerine uygulamalı bir çalışma. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(3), 877-889.
- Yılmaz, H. İlke, B. Turgut, G. Çıtlak, O. Mert, B. Paralı, M. E. Aktaş, A. ve Alimoğlu, O. 2021. Türkiye’de İnsanların COVID-19 Aşısına Bakışı. *Dicle Tıp Dergisi*, 48(3), 583-594.
- Zülfüoğlu, Ö. ve Soydan, N. Yılmaz, T. 2019. Topluma Hizmet Uygulamaları Dersinin Maliye Bölümü Öğrencilerinin Erdemli Mal Ve Hizmetlere Bakış Açısı Üzerindeki Etkisi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 41(1), 278-296.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Ülkelerin Refah Seviyelerinin Uluslararası Göç Hareketlerine Olan Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma

The Effects of Countries' Welfare Levels On The International Immigration Movements: A Study On The OECD Countries

Senem Kurt Topuz¹

Öz

Bu çalışmada, OECD ülkelerine yapılan uluslararası göçün nedenleri OECD tarafından hazırlanan “How’s Life Well-Being” veri tabanı kullanılarak refah kavramı üzerinden analiz edilip tartışılmıştır. Refah kavramı yaşam kalitesi, iyi bir yaşama sahip olma, mutluluk ve memnuniyet gibi kavramlar ile yakından ilişkilidir. Bu bağlamda çalışmanın temel kabulü, refah düzeyinin sadece gayri safi yurtiçi hâsıla ile ölçülemeyeceği ve refahın istihdam, gelir, sağlık, öznel iyi oluş gibi mevcut yaşam koşullarını ve yaşam kalitesi etkileyen birçok koşula ve bu koşulların sürdürülebilirliğine bağlı olduğudur. Bu doğrultuda çalışmada ülkelerin refah seviyelerini belirleyen sosyal ve ekonomik değişkenlerin o ülkelere olan uluslararası göçe etkisi panel oluşturularak analiz edilmiştir. Analiz kapsamında OECD ülkeleri için hesaplanan How’s Life Well-Being ve International Migration veri tabanlarında yer alan değişkenlerden yararlanılmıştır. Toplam 35 OECD ülkesi verisinin kullanıldığı bu çalışmada 12 farklı bağımsız değişkenin uluslararası göçe etkisi panel regresyon analizi kullanılarak test edilmiştir. Sonuçlar, ülkelere gerçekleşen uluslararası göçte istihdam oranı, kazanç, doğumda beklenen yaşam süresi ve öznel iyi oluş değişkenlerinin etkili olduğunu göstermiştir.

Jel Kodları: F22- I31- O15

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Göç, Refah, Öznel İyi Oluş, OECD

Abstract

In this study, the reasons behind the international immigration to the OECD countries are analyzed and discussed through the concept of welfare by using the “How’s Life Well-Being” database prepared by the OECD. The concept of well-being is closely related to concepts such as quality of life, having a good life, happiness and satisfaction. In this context, the basic assumption of the study is that the level of welfare cannot be measured by the gross domestic product alone and that the welfare is dependent upon current living conditions such as employment, income, health, and subjective well-being; on various conditions affecting the quality of life; and on the sustainability of these conditions. Therefore, the effects of social and economic variables that determine the countries’ welfare levels on the international immigration to these countries are analyzed by creating a panel. For the analyses, variables that are on the “How’s Life Well-Being” database calculated for the OECD countries and that are on the International Migration database are utilized. In this study where data about 35 OECD countries is used, the effect of 12 different independent variables on the international immigration is tested by panel regression analysis.

Jel Codes: F22- I31- O15

Keywords: International Migration, Welfare, Subjective Well-Being, OECD

¹Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, kurt_s@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7082-3198.

1. Giriş

Göç, yüzyıllar öncesine kadar dayanan insanlık tarihinde sıklıkla yaşanıla gelen bir deneyimdir (Bartram vd.,2017: 13). İnsanlar yüzyıllar boyunca en yaygın ifadeyle daha iyi yaşam koşullarına erişmek için gerek bölgeler ve ülkeler gerekse de kıtalar arasında göç etmişlerdir (Gökbayrak, 2009: 56). Özü itibariyle mekânsal değişiklik anlamına gelen göç olgusu (Güvenç, 1996: 21), insanların bir coğrafya üzerinde yer değiştirmeleri, toplulukların veya bireylerin bir mekândan başka bir mekâna gitmeleri (Lee, 1966: 16) ya da insanların esas yerinden, hedef yere hareketi (Karpat:2003:3) olarak tanımlanabilir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan uluslararası göç ise insanların süresi, yapısı ve nedeni fark etmeksizin uluslararası bir sınırı geçerek yer değiştirdiği hareketler (IOM, 2009: 22) olarak kabul edilmektedir. Bir başka ifadeyle uluslararası göç, insanların bazı nedenlerle geçici veya sürekli olacak şekilde bir ülkeden başka bir ülkeye gitmek suretiyle yeniden yerleşmesidir (Bartram, vd, 2017:13).

Sosyal bilim çalışmalarında göç, özellikle de uluslararası göç olgusu, gün geçtikçe önemini daha da artıran bir konu olma özelliği taşımaktadır. Bu durum kuşkusuz göç meselesinin sadece sosyolojik ya da bireysel bir mesele olmaktan ziyade siyasi olarak da dikkat çeken bir konu olma özelliği ile de örtüşmektedir. Göç meselesi, pek çok gelişmiş ülke için hem önemli hem de ilgi çekici siyasi bir alan² olarak karşımıza çıkmaktadır (Bartram vd., 2017:8). Bununla birlikte göç konusu gerek coğrafyacılara ve sosyologlara gerekse de iktisatçılara için de tartışmalı ve önemli bir konudur. Coğrafyacılara göç meselesini daha çok göçün mekân ve zaman boyutu üzerinden değerlendirirken, sosyologlar göç hareketliliğinin sonuçlarına ve iktisatçılar da göçün ekonomik etkileri üzerine odaklanmaktadır (Sinha ve Ataullah, 1987: 5). Ayrıca küreselleşme sürecinde de hassas ve öncelikli bir yere sahip olduğu kabul edilen uluslararası göç olgusunun³ küresel siyasal düzenin dönüşümüne olan etkisi (Castles ve Miller, 2008:1) göç olgusunun tartışılma zeminlerinden bir diğerini oluşturmaktadır. Bu noktada ifade etmek gerekir ki, ekonomik kriz, siyasi mücadele ve çatışma gibi unsurlar nedeniyle günümüzde daha fazla ülke uluslararası göç hareketlerinden eşzamanlı olarak

² Bu konuda ayrıntılı bir okuma için bkz: Bartram vd., 2017.

³ Günümüzde küresel ölçekte ortaya çıkan yoğun yer değiştirmeler ve hareketlilik üzerinden küreselleşme ve göçmenlik koşullarının kalıcı olacağı görüşü “göç türbülansı” kavramı üzerinden açıklanmaktadır (Papastergoadis, 1999).

önemli biçimde etkilenmektedir. Dolayısıyla göç küreselleşmekte, bütün dünyada hızlanmakta, farklılaşmakta (göç artan oranda pek çok ülke için “emek göçü, mülteci ya da kalıcı yerleşimci gibi bir türden ziyade”, bunların hepsi olacak biçimde gerçekleşmektedir), göç hareketlerine daha fazla kadının dahil olması nedeniyle kadınsallaşmakta ve giderek siyasallaşmaktadır (Castels ve Miller: 2008:14). Bugün geldiğimiz nokta itibariyle gelişmiş ülkelerin çoğunluğunun uluslararası göç hareketleri dolayısıyla çok kültürlü ve çok etnikli toplumlar haline dönüştüğünü (Doytcheva, 2009; Kymlicka, 1998; Faist, 2003) söylemek yanlış olmayacaktır. Massey vd. (2014:12)’e göre bugün uluslararası göç olgusunun temel bir yapısal özellik olarak hemen bütün sanayileşmiş ülkelerde ortaya çıkması, uluslararası göç hareketlerine neden olan değişkenlerin ne kadar istikrarlı ve kuvvetli olduğunu göstermektedir. Ancak bu noktada uluslararası göç olgusunu açıklayan tek ve kapsamlı kuramsal⁴ bir açıklamanın bulunmadığını ifade etmek gerekir (Massey vd., 2014:11). Bir başka ifadeyle sosyal bilimlerde göç olgusunu özellikle nedenleri ve sonuçları üzerinden açıklayan tek bir büyük kuram bulunmamaktadır (Abadan Unat, 2006:19). Göçün nedenlerini açıklayan tek büyük bir kuram bulunmamasına rağmen, göç veren ve göç alan ülkeler arasında gün geçtikçe belirginleşen gelir farklılıkları, göç alan ülkelerdeki yaşam kalitesinin göreceli yüksekliği, iş yaşamında ve günlük yaşamdaki güvensizlik ve muğlaklık gibi itici sebepler ve gelişmiş ülkelerdeki kalifiye işgücüne olan talebin neticesinde vücut bulan seçici politikalar bir arada düşünüldüğünde uluslararası göç akımları kaçınılmaz olmaktadır (Gökbayrak, 2008:73).

Son yıllarda Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Avustralya gibi göç alan ülkelere - göçün bütün dünyada hacim olarak büyümesine koşut olarak- göç hızlanmış hem göçün hem de göçmenlerin genel yapısı değişmiştir. Daha çok adı geçen üç ülke için göç hareketi göçmen kaynak ülkeleri olarak kabul edilen Avrupa ülkelerinden Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerine doğru kaymıştır. Aynı zamanda Avrupa’nın uzun yıllar ABD, Kanada ve Avustralya’ya göç veren ülkeleri göçmen alan ülkelere dönüşmüşlerdir. Dönüşerek göç alan ülkeler kategorisine giren Avrupa ülkelerine- özellikle zengin kuzey Avrupa ülkelerine- 1960’lardan önce çoğunlukla güney Avrupa’dan göçmen gelmiş olsa da 1960’ların sonundan itibaren göçmen akımı daha çok Afrika, Asya, Karayipler ve Orta Doğu ülkelerine kaymıştır.

⁴ Göç kuramları ile ilgili ayrıntılı bir okuma için bkz: Bashir ve Mcdaniel, 1997; Portes, 1997; Natter, 2018; Cerone, 1987

Bununla birlikte 1980'lerle birlikte kuzey ülkelerine göçmen gönderen güney Avrupa ülkeleri – Portekiz, İspanya ve İtalya başta olmak üzere- Orta Doğu, Afrika, Asya'dan göçmen akımına uğramaktadırlar (Massey vd., 2014:12).

Bu bağlamda Avrupa'da refah devletlerinin ortaya koyduğu hizmetlerin zaman içerisinde daha çok göçmenin Avrupa ülkelerine göç etmesine sebep olduğu düşünülebilir. Çünkü ülkeler arasındaki refah farklılıkları uluslararası göçün başlıca sebeplerinden birisi (Van Oorschot ve Uunk, 2007: 67) olarak kabul edilmektedir.

Refah esasen tanımlanması kolay olmayan bir kavram olarak yaşam kalitesi, iyi bir yaşantıya sahip olma, mutluluk ve memnuniyet gibi kavramlar ile yakından bağlantılıdır (Helliwel vd., 2017: 10). Bu bağlamda gelir, insan refahının tek bir boyutunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla insanların gerçek yaşam düzeyleri üzerinde fikir sahibi olabilmek için gelir ile birlikte diğer toplumsal ve ekonomik faktörlerin de bir arada incelenmesi gerekmektedir (Miller ve Wadsworth, 1967: 1197). Bir başka ifadeyle refahı açıklamak ve refah farklılıklarını anlamak için insanların refah kavramına yüklediği göreceli önemi anlamakla birlikte insanların yaşamının birçok yönden incelenmesi de gerekmektedir.

Bireylerin ekonomik kaynak ve imkânlarla maksimum düzeyde erişimi; yüksek bir öznel iyi oluş⁵ ve mutluluk düzeyinde olması, yoksulluk riski ile karşı karşıya kalmamak için minimum bir gelir garantisine sahip olması ve iyi bir yaşam sürebilmeleri noktasında gerekli yapılabilişliklere sahip olması (Greve, 2008: 58) şeklinde tanımlanabilecek olan refah kavramı, dolayısıyla insanların iyi yaşamının bir ölçüsü ve hayat kalitesini oluşturan bir koşullar bütünüdür (Price,1977:5). Bu bağlamda bireylerin gıda, barınma ve sağlık gibi zorunlu ihtiyaçlarının giderilmesi dışında, bireyin yaşamdaki amaçlarına erişmesi, hayatında başarıyı yakalaması, mutlu, memnun ve öznel olarak iyi olması gibi ihtiyaçlarının (OECD, 2015: 18) ve ayrıca güvenlik, eşitlik, gelir ve fiyat düzeyi, seçim özgürlüğü, kadın istihdamı, gibi başka birçok toplumsal ve ekonomik durumun refah tanımlamasının içinde yer alması gerekmektedir (Price,1977:5). Dolayısıyla yetersiz gelir, barınma, eğitim ve sağlık şartlarında;

⁵Öznel iyi oluş, insanların kendi hayatlarına dair öznel değerlendirmeleri esasında deneyimledikleri iyi oluş seviyesini tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Bireylerin kendi yaşamları üzerinden tecrübe ettikleri iyi oluşun değerlendirmesi negatif veya pozitif olabilir. Bu değerlendirmeler; yaşam tatmini, ilgi ve sorumluluk, hayata karşı duyulan mutluluk ve mutsuzluk gibi duygusal tepkiler ve iş, ilişkiler, sağlık, eğlence, anlam ve amaç ile diğer önemli alanlara ilişkin bireysel değerlendirmeleri ve duyguları kapsamaktadır (Diener ve Ryan, 2018: 2621).

güvenlik problemlerinin var olduğu ve siyasal özgürlüklerin sınırlandırıldığı ortamlarda ve kişilerin kendilerine ve topluma güven noktasında yetersizlikler hissettiği ve yaşadığı durumlarda bireylerin refah eksikliği artmaktadır (Sen, 1987). Bununla birlikte toplumların ve bireylerin refahının belirlenmesinde hâlihazırdaki kaynakların ve imkanların adil dağıtılması ve bunların sürdürülebilirliği de bir diğer önemli noktadır (Kroll, 2011).

Tüm bu açıklamalar paralelinde bu çalışmanın temel amacı, OECD tarafından yayımlanan “How’s Life Well-Being” veri tabanı kullanılarak OECD ülkelerine yapılan göçün nedenlerini refah kavramı üzerinden analiz edip tartışmaktır. Özü itibarıyla bu çalışma refahın sağlık, istihdam, gelir, öznel iyi oluş, beklenen yaşam süresi gibi mevcut yaşam koşulları ve yaşam kalitesi gibi birçok koşula ve bu koşulların sürdürülebilirliğine bağlı olduğu ve bu koşulların tek başına gayri safi yurtiçi hâsıla ile ölçülemediği (Sen, 1985) kabulüne dayanmaktadır.

Çalışmada OECD’nin hazırladığı How’s Life Well-Being veri tabının kullanılmasının temel nedeni OECD’nin refah göstergeleri için oluşturduğu kavramsal çerçeveye göre refahın mevcut yaşam koşulları (gelir ve servet, iş ve kazanç, barınma), yaşam kalitesi (sağlık durumu, iş-yaşam dengesi, eğitim ve beceriler, sosyal bağlar, çevresel kalite, bireysel güvenlik, öznel iyi oluş) ve bu koşulların sürdürülebilirliğine bağlı olacak şekilde (OECD, 2011) bütünsel bir bakış açısıyla tanımlanmasıdır.

2. Göç ve Refah Arasındaki İlişki

OECD tarafından “*yaşamda soğuk gayri safi yurt içi hâsıla ve ekonomik istatistiklerden daha fazlası var*” kabulü üzerinden hazırlanan Better Life Index⁶ (Daha İyi Yaşam Endeksi), esas itibarıyla refah seviyesinin ölçülmesi amacıyla uzun yıllar tek bir gösterge olarak kullanılan gayri safi yurt içi hâsılanın (Pukeliene ve Starkauskiene, 2011) tek başına yeterli bir ölçüt olmadığı inancına dayanmaktadır. Özellikle 1960’lardan sonra refah odaklı yapılan pek çok çalışmada (Osberg ve Sharpe, 2002; Khan 1991; Stewart 2005; Fleurbaey, 2009) refah seviyesinin ölçümünde tek bir gösterge olarak gayri safi yurt içi hâsılanın kullanılmasının yeterli ol(a)mayacağı vurgulanmaktadır. Bu noktada şayet bütün insanların yaşamlarını “iyi ya da daha bir hayata” erişmek için (OECD, 2015: 14) çaba sarf ederek sürdürdükleri kabul

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://www.oecdbetterlifeindex.org>

edilecek olursa, “iyi” veya “daha iyi” yaşamın gündelik hayatta neye karşılık geldiğini de tartışmanın odağına koymak gerekmektedir.

Bu bağlamda gayri safi yurtiçi hâsıla ve diğer klasik makroekonomik istatistiklerin, bireylerin hâlihazırdaki ve gelecekteki yaşam şartlarını kapsamlı olarak yansıtamadığı ve dolayısıyla bireylerin yaşamlarında var olan önemli faktörlere sadece sınırlı bir bakış açısı sunduğu ve daha iyi bir yaşamın diğer göstergelerini kapsamadığı için yetersiz kaldığı genel bir kabuldür. Gayri safi yurtiçi hâsıla ve diğer klasik makroekonomik istatistikler, bireylerin ekonomik kriz dönemleri de dahil birçok dönemde iyi bir iş sahibi olmak veya uygun fiyatlı konutlara erişim gibi ekonomik seçeneklerini şekillendiren gelir, tüketim ve zenginlik gibi maddi materyalleri; insanların ne kadar iyi oldukları ve kendilerini ne kadar iyi hissettiklerini; bildikleri ve yapabilecekleri ile yaşadıkları yerlerin ne kadar sağlıklı ve güvenli olduğunu kapsayan sağlık, eğitim, iş yaşamını kapsayan kişisel faaliyetleri; siyaset ve yönetim, sosyal ilişkiler ve iletişim, çevre ve güven gibi yaşam kalitesi faktörlerini kapsamakta yetersiz kalmaktadır (OECD, 2015: 14; Mizobuchi, 2014: 988; Stiglitz, vd. 2009:14).

Bu çalışmada referans alınan “How’s Life Well-Being (“Hayat Nasıl? Refah”) veri tabanı yukarıda bahsi geçen tüm bu faktörleri kapsaması bakımından refahın ölçülmesinde önemli bir referans olarak kabul edilmektedir. Çalışmada kullanılan bu veri tabanı, ülkelerin mevcut refah sonuçlarını, refah eşitsizliklerini ve geleceği destekleyen kaynaklar ve riskler hakkında bilgi sağlayan OECD Refah Gösterge Tablosunun 80’den fazla göstergesini kapsamaktadır. Bir ülkedeki mevcut refahın 11 boyutu⁷, insanların ekonomik seçeneklerini (gelir ve servet, konut, iş ve iş kalitesi) şekillendiren maddi koşullar; insanların ne kadar iyi oldukları ve kendilerini ne kadar iyi hissettiklerini; bildikleri ve yapabilecekleri ile yaşadıkları yerlerin ne kadar sağlıklı ve güvenli olduğunu (konut, sağlık, bilgi ve beceriler, çevresel kalite, öznel iyi oluş, güvenlik) kapsayan yaşam kalitesi faktörleriyle ilgilidir. Yaşam kalitesi aynı zamanda insanların ne kadar bağlı ve meşgul olduklarını ve zamanlarını nasıl ve kiminle geçirdiklerini de kapsamaktadır (iş-yaşam dengesi, sosyal bağlar, sivil katılım).

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=HSL&lang=en>

Ayrıca bkz: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/data/oecd-social-and-welfare-statistics/how-s-life-well-being_b8a8569d-en

Dolayısıyla bu veri tabanında yer alan değişkenler, iyi ya da daha iyi bir yaşamın temel göstergelerini kapsamaları ve analize dâhil etmesi bakımından bireylerin göç kararı alırken göç edecekleri ülkeyi tercih etmeleri noktasındaki kriterleri ele alması bakımından önemlidir⁸.

Göç konusunda kapsamlı teorik ve ampirik çalışmalar yapan Ravenstein (1885;1889) göçü etkileyen esas sebeplerin ekonomik faktörler ve uzaklık faktörü olduğunu ifade etmiştir. Ravenstein’a göre (1889: 286) göçü etkileyen temel unsur “ekonomik açıdan daha iyi olma arzusu”dur. Dolayısıyla yüksek vergiler, kötü iklim koşulları, baskıcı çevre gibi uygulamalar ile ticaret ve sanayi merkezlerinin ücretli emek talebi (Ravenstein, 1885:198) göçü etkileyen ekonomik unsurlar açısından dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte göç akımları genellikle -iç göçlerde- kırsal alandan kentlere olacak şekilde kısa mesafelere doğru olurken, uzak mesafelere göç edenler genel olarak büyük sanayi ve ticaret merkezlerine doğru göç etmektedirler (Ravenstein 1885:198).

Benzer şekilde Lewis (1954) de uluslararası göçün nedenini açıklarken, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki işgücü piyasası dengesizliği ve dolayısıyla ortaya çıkan ücret farklılıklarının bireylerin göç kararı almasındaki önemini vurgulamıştır. Bu doğrultuda bireylerin rasyonel bir bakış açısıyla maliyet ve fayda hesabı yapmak dolayısıyla daha yüksek bir gelir elde edecekleri beklentisine bağlı olarak göç kararı aldıkları (Abadan-Unat, 2006: 23) düşünülebilir. Zaten göç dalgalarına bakıldığında göç edenlerin genellikle, daha iyi yaşam standartlarını sağlayabilen, refah devleti uygulamalarının etkin olduğu gelişmiş ülkelere gitmeyi tercih ettikleri görülmektedir (Gökbayrak, 2006: 10). Tekeli (1975:162)’ ye göre kişinin verdiği göç kararının temel özelliği, önceden tahmin edilmiş, göç edildikten sonra durumun ne olacağının önceden tahmin edildiği bir karar olmasıdır. Kişi göç kararını göç edeceği yerdeki duruma, çevre şartlarına, gelir fırsatlarına ait beklentilerine göre verir (Tekeli, 1975: 162). Dolayısıyla göç hareketleri genellikle çalışanların eğreti olarak istihdam edildikleri ve düşük ücretle çalıştırıldıkları, özgürlüklerinin sınırlandırıldığı ve dolayısıyla hem ekonomik hem de sosyal açıdan daha az fırsatın olduğu dezavantajlı bölgelerden daha az dezavantajlı bölgelere doğru gerçekleşmektedir (Şemşit, 2018: 276).

⁸ Bu noktada ifade etmek gerekir ki, bu çalışma bireylerin göç kararını rasyonel olarak aldığı/alabildiği ön kabulüne dayanmaktadır. Dolayısıyla rasyonel bir şekilde göç kararı veremeyen sığınmacılar ve mülteciler uluslararası göç hareketlerinde önemli bir yer teşkil etmelerine rağmen bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuşlardır. Bu çerçevede çalışmada rasyonel olarak göç kararını verdiği düşünülen nitelikli emeğin göçü referans alınmaktadır.

Lee (1966), bireylerin aldıkları göç kararlarını esasında göçe etki eden yönlerin olumlu olanlarını “çekici” faktörler; göç kararına olumsuz etki eden taraflarını ise “itici” faktörler üzerinden tüm faktörleri kapsayan bütüncül bir yaklaşımla incelemektedir. Bu bağlamda göç, bazı göçmenler için daha iyi bir yaşam arzusu ile daha iyi iş, sağlık, eğitim fırsatı gibi imkânlar dolayısıyla yaşam standartlarını ve kalitesini yükseltmek için gerçekleşen bir olgu olarak karşımıza çıkarken, bazıları için de içinde yaşadıkları siyasi, askeri ve ekonomik zorluklardan ve baskılardan bir kaçış yolu olarak kendisini göstermektedir (Skeldon, 2013:1). Peterson (1958) ise bireyleri göç kararına iten sebeplerin aynı zamanda kişisel ve toplumsal unsurlardan da kaynaklandığını belirtmiştir. Dolayısıyla kişinin göç kararını göç edilecek yerdeki iklim şartları ve hava kirliliği, göç edilecek yerin deniz kenarı olması, eğlence ve dinlenme imkanları, şehrin büyüklüğü, ailenin çocukları için eğitim imkânları, etnik kompozisyonu, suçluluk oranları gibi değişkenler de etkilemektedir. Bununla birlikte kişinin göç kararını vermesini kolaylaştıran bir başka değişken de göç edilen yer (çıkış) göç edilecek yer (varış) arasındaki benzerliktir. Çünkü benzerlik yaşama şartları bakımından çevreye uyumu kolaylaştırmaktadır (Tekeli, 1975:165-166). Dolayısıyla tüm bu açıklamalar ışığında bir ülkenin refah seviyesinin o ülkeye yapılan göçler üzerinde etkili olduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda yapılan tüm bu teorik açıklamalar *yaşamda soğuk gayri safi yurt içi hâsıla ve ekonomik istatistiklerden daha fazlasının var* olduğuna dair kabulü destekler niteliktedir. Bu bağlamda göç ve refah arasındaki ilişkinin bir ülkenin refah seviyesini belirleyen hem sosyal hem de ekonomik değişkenler bir arada düşünülerek analiz edilmesi bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. Yöntem ve Veri

Bu çalışmada bir ülkenin sahip olduğu refah düzeyinin ülkeye gelen uluslararası göç oranına etkisi incelenmektedir. Çalışmanın evrenini OECD ülkeleri oluşturmaktadır. Çalışma dönemi, kullanılan değişkenlere ait verilerin çevrimiçi olarak ulaşılabildiği en erken yıl olan 2006’dır. 2022 yılı itibariyle güncel verilerin sonlandığı yıl 2019’dur. Bu çerçevede verisine ulaşılabilen 35 OECD ülkesi örneklem olarak seçilmiştir. Bu ülkeler; “Avusturalya, Avusturya, Belçika, Kanada, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Güney Kore, Lüksemburg, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, Şili,

İzlanda, Letonya, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri”dir.

Çalışmada bağımsız değişkenler Görelî Gelir Yoksulluğu (Relative Income Poverty), Geçim Sıkıntısı (Difficulty Making Ends Meet), İstihdam Oranı (Employment), Cinsiyet Temelli Ücret Farkı (Gender Wage Gap), Kazanç (Earnings), Konut Satın Alınabilirliği⁹ (Housing Affordability), Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (Life Expectancy at Birth), Algılanan Sağlık Durumu¹⁰ (Perceived Health), Geceleri Kendini Güvende Hissetme¹¹ (Feeling Safe at Night), Yol Ölümleri (Roaddeaths), Sosyal Bağlar¹² (Social Connections) ve Öznel İyi Oluş¹³ (Subjective Well-Being)’tur.

Bu çalışmada bağımsız değişkenlerin Uluslararası Göç Miktarı (Inflows of foreign population by nationality¹⁴) üzerindeki etkisini incelemek amacıyla iki farklı regresyon modeli kurulmuştur. Bu modellerin ilkinde Uluslararası Göç Miktarı’nı açıklamak için; Görelî Gelir Yoksulluğu, Geçim Sıkıntısı, İstihdam Oranı, Cinsiyet Temelli Ücret Farkı, Kazanç, Konut Satın Alınabilirliği şeklindeki ekonomik değişkenler kullanılmıştır. İkinci model de ise; Doğumda Beklenen Yaşam Süresi, Algılanan Sağlık Durumu, Geceleri Kendini Güvende Hissetme, Yol Ölümleri, Sosyal Bağlar ve Öznel İyi Oluş şeklindeki sosyal değişkenler bağımsız değişken olarak kullanılmıştır.

⁹ Konut satın alınabilirliği genel olarak, belirli bir bireyin ya da hane halkının harcanabilir gelirine göre hem kiracılar hem de mülk sahipleri için konut hizmetleri ve barınma maliyetini ifade etmektedir.

¹⁰ Sağlık, iyi olmak ve iyi hissetmekle ilgilidir: fiziksel veya zihinsel hastalıktan uzak uzun bir yaşam sürme ve insanların değer verdiği faaliyetlere katılma yeteneğini ifade etmektedir. Dolayısıyla doğumda beklenen yaşam süresi ve algılanan sağlık durumu bir arada sağlık kategorisi altında yer almaktadır. Daha özel olarak algılanan sağlık durumu, bireylerin kendi sağlığına ilişkin öznel değerlendirmelerini ifade etmektedir. Bu bağlamda bireyin genel sağlık durumu, sağlık hizmetlerine erişimdeki eşitsizlikler ve nüfus düzeyinde sağlık ihtiyaçlarına ilişkin değerlendirmeleri algılanan sağlık durumu kategorisinde temel göstergeler olarak kullanılmaktadır.

¹¹ Güvenlik, zararın suç, çatışma, şiddet, terörizm, baskı, kaza veya doğal afet şeklinde gelip gelmediğini fark etmeksizin, bireyin zarar görmemesiyle ilgilidir. Dolayısıyla geceleri güvende hissetme ve yol ölümleri güvenlik kategorisi altında ele alınmaktadır.

¹² Sosyal Bağlar, bireyin sosyal etkileşimlerinin niceliğini (bireylerin hane halkı üyeleri, aileleri, arkadaşları, meslektaşları ve diğer bilinen kişilerle geçirdikleri zamanın sıklığı ve miktarı), bunların niteliğini (sosyal etkileşimlerden memnuniyet, algılanan yalnızlık) ve sosyal etkileşimler ile bağlantılar tarafından sağlanan duygusal ve finansal desteği tanımlamaktadır.

¹³ Öznel iyi oluş OECD tarafından “Negative affect balance” değişkeni ile ölçülmektedir. Negative affect balance katılımcıların bir önceki gün hissettikleri duygu veya durumlarına ilişkin “evet” veya “hayır” dedikleri bir dizi madde aracılığıyla ölçülmektedir. Burada ele alınan olumsuz maddeler öfke, üzüntü ve endişe ile olumlu etkiler ise keyif, dinlenmiş hissetmek ve gülmek veya gülümsemek ile ilgilidir. Gösterge, bir önceki gün olumlu duygulardan veya durumlardan daha çok olumsuzluk bildiren katılımcıları ifade etmektedir. Dolayısıyla bu değişkendeki skorların küçük olması daha yüksek öznel iyi oluşu ifade ederken, yüksek olması da düşük düzeyli öznel iyi oluşu ifade etmektedir.

¹⁴ <https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=MIG&lang=en>

Söz konusu modeller aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$INF_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 RIP_{i,t} + \beta_2 DMM_{i,t} + \beta_3 EMP_{i,t} + \beta_4 GWG_{i,t} + \beta_5 ERN_{i,t} + \beta_6 HA_{i,t} + e \quad (1.1)$$

$$INF_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 LEB_{i,t} + \beta_2 PH_{i,t} + \beta_3 FSN_{i,t} + \beta_4 RD_{i,t} + \beta_5 SC_{i,t} + \beta_6 SWB_{i,t} + e \quad (1.2)$$

Yukarıda yer alan modellerde; INF: Uluslararası Göç Miktarı, RIP: Göreli Gelir Yoksulluğu, DMM: Geçim Sıkıntısı, EMP: İstihdam Oranı, GWG: Cinsiyet Temelli Ücret Farkı, ERN: Kazanç, HA: Konut Satın Alınabilirliği, LEB: Doğumda Beklenen Yaşam Süresi, PH: Algılanan Sağlık Durumu, FSN: Geceleri Kendini Güvende Hissetme, RD: Yol Ölümleri, SC: Sosyal Bağlar ve SWB: Öznel İyi Oluşu; β_0 , sabit katsayıyı $\beta_1, \beta_2 \dots \beta_{11}$ bağımsız değişkenlerin katsayılarını ve e, hata terimini ifade etmektedir.

Toplamda 35 OECD ülkesi için OECD “How's Life? Well-Being” ve “International Migration Database”den elde edilen veri, panel haline getirilerek 490 gözlem elde edilmiştir. Sonrasında yukarıda ifade edilen iki farklı model regresyon analizi ile test edilmiştir. Her bir model için havuzlanmış, sabit ve rastsal etkiler şeklinde yapılan regresyon analizi sonuçlarından hangisinin yorumlanması gerektiğine yapılan Hausman, Chow(F) ve Breush Pagan LM testleri ile karar verilmiştir.

3.1.Bulgular

Bulgular kısmında öncelikle regresyon modellerinde yer alan değişkenlere ilişkin ortalama, standart sapma, minimum ve maximum değerleri verilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler

Değişkenler	n	Ortalama	Stn. Sapma	Min	Max
INF	479	183.614	276.486,4	1.107	2.016.241
RIP	339	10,853	3,639	4,5	19,5
DMM	359	24,40	16,24	4,70	78,30
EMP	490	73,659	6,519	49,2	87,023
GWG	372	14,755	7,368	-3,1	39,8
ERN	476	41.479,58	13.883,19	16.258	72.466
HA	447	79,123	2,574	68,626	85,374
LEB	490	80,063	2,672	70,6	84,4
PH	438	68,594	12,90	29,5	91,4
FSN	450	68,743	11,35	38,414	93,235
RD	417	6,361	2,885	1,228	14,911
SC	448	89,965	5,495	63,954	98,559
SWB	449	13,174	5,152	4,918	33,189

Tablo 1’den görüldüğü üzere, çalışmanın bağımlı değişkenini ifade eden Uluslararası Göç Miktarı (INF) OECD ortalaması 183.614’dür. Bu değişkende, örneklem dönemi içerisinde en düşük değer (1.107) ile Estonya (2012)’ya aitken, en büyük değer 2.016.241 ile Almanya (2015)’ya aittir. Diğer taraftan tabloda, RIP olarak ifade edilen Görelî Gelir Yoksulluğunun çalışmanın örneklemini içerisindeki OECD ülkeleri ortalama değerinin 10,853 olduğu görülmektedir. Bu değişkende örneklem dönemi içerisinde, minimum değere (4,5) İzlanda (2013) ve maksimum değere (19,5) İsrail (2015) sahiptir. DMM ile ifadelendirilen Geçim Sıkıntısı değişkeninde ise ortalama değer 24,40, minimum değer 4,70 (Norveç; 2014) ve maksimum değeri 78,30 (Yunanistan; 2013)’dur. EMP ile ifade edilen ülkelerin İstihdam Oranı ortalama değeri 73,659 iken, minimum değeri 49,2 ile Türkiye’ye (2007), maksimum değeri 87.023 İzlanda’ya (2007) aittir. Cinsiyet Temelli Ücret Farkı (GEG) değişkeni için

OECD ortalaması 14,755'dür. Bu değişken açısından en düşük değer -3,1 ile Lüksemburg'a (2018) ve en büyük değer 39,023 ile Güney Kore'ye (2006) aittir. Kazanç (ERN) açısından bakıldığında ortalama değer 41.479,58\$ iken, minimum değer 16.258\$ (Meksika; 2012) ve maksimum değer 72.466\$ (İzlanda; 2018) dır, Konut Satın Alınabilirliğinde (HA) ise ortalama değer 79,123, minimum değer 68,626 (Slovakya; 2006) ve maksimum değer 85,374 (Güney Kore; 2019)'dir. Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (LEB) değişkeni OECD ortalaması 80,063 iken bu değişkende minimum değer 70,6 (Litvanya; 2006) ve maksimum değer 84,4 (Japonya; 2019) yıldır. Algılanan Sağlık Durumu (PH) hizmetleri açısından endeksin ortama değer 68,594, minimum değer 29,5 (Güney Kore; 2017) ve maksimum değer 91,4 (Yeni Zellanda; 2014) olduğu görülmektedir. Geceleri Kendini Güvende Hissetme (FSN) değişkeni bakımından ortalama endeks değeri 68,743, minimum değeri 38,414 (Şili; 2006) ve maksimum değeri 93,235 (Norveç; 2017)'dir. Yol Ölüm (RD) oranları bakımında ise ortalama değer 6,361 iken, minimum değer 1,228 (İzlanda; 2014) ve maksimum değer 14,911 (Yunanistan; 2006)'dir. Diğer bir bağımsız değişken olan Sosyal Bağlar (SC) endeksinde ortalama değer 89,965, minimum değer 63,954 (Türkiye; 2008) ve maksimum değer 98,559 (Yeni Zellanda; 2015) şeklindedir. Tabloda yer alan son değişken olan Öznel İyi Oluş (SWB) ortalama değerinin 13,174, minimum değerinin 4,918 (İzlanda; 2016) ve maksimum değerinin 33,189 (Türkiye; 2016) olduğu görülmektedir.

Tablo 2'te kurulan iki farklı model için yapılan regresyon analizlerinin sonuçları yer almaktadır.

Tablo 2: Panel Regresyon Analizi Sonuçları
(Bağımlı Değişken: Inflows)

<i>Değişkenler</i>	<i>Model 1^a</i>	<i>Model 2^b</i>
Sabit	-996825 (-1.49)	-2482706 (-1.93)
Görelî Gelir Yoksulluğu (RIP)	12924,17 (1.42)	-
Geçim Sıkıntısı (DMM)	4160,53 (1.72)	-
İstihdam Oranı (EMP)	9690,07 (2.20)**	-
Cinsiyet Temelli Ücret Farkı (GWG)	-779,44 (-0.24)	-
Kazanç (ERN)	9,14 (2.47)**	-
Konut Satın Alınabilirliği (HA)	-2040,81 (-0.25)	-
Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (LEB)	-	41328,45 (2.77)***
Algılanan Sağlık Durumu (PH)	-	-843,29 (-0.38)
Geceleri Kendini Güvende Hissetme (FSN)	-	-1090,211 (-0.76)
Yol Ölümleri (RD)	-	12582,43 (1.72)
Sosyal Bağlar (SC)	-	-5605,34 (-2.05)**
Öznel İyi Oluş (SWB)	-	-6976,56 (-2.78)***
F Değeri (Wald testi)	Wald chi2(6) = 15,66 Prob > chi2=0.01	Wald chi2(6) = 19,89 Prob > chi2=0.00
R²	0.090	0.063
N	189	342

a Hausman testi (chi2(6)=4.91, Prob>chi2= 0.55) ve Breush Pagan LM testi (chibar2(01)=460.05, Prob>chibar2=0.00) sonuçlarına göre rastsal etkiler sonuçları dikkate alınmıştır.

b Hausman testi (chi2(6)= 1.81, Prob>chi2= 0.93) ve Breush Pagan LM testi (chibar2(01)=1554.72, Prob>chibar2=0.00) sonuçlarına göre rastsal etkiler sonuçları dikkate alınmıştır.

** t testi sonuçları %5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

*** t testi sonuçları %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

Model 1.1’de R^2 değeri 0.09 ve F (Wald chi2) değeri 15.66 ($p<0,01$) olarak elde edilmiştir. Bu modelde bağımsız değişken olarak yer alan İstihdam Oranı ($\beta_3= 9690.07$; $p<0,05$) ve Kazanç (ERN) ($\beta_5= 9,14$; $p<0,05$) değişkenlerinin uluslararası göç miktarı üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı etkisi olduğu görülmektedir.

Model 1.2’de ise R^2 değeri 0.06 ve F (Wald chi2) değeri 19.89 ($p<0,01$) olarak elde edilmiştir. Bu model sonuçlarında Doğumda Beklenen Yaşam Süresi (LEB) ($\beta_1=41328.45$; $p<0,01$) değişkeninin uluslararası göç miktarı üzerinden pozitif yönlü, buna karşın, Sosyal Bağlar (SC) ($\beta_s= -5605.34$; $p<0,05$) ve Öznel İyi Oluş¹⁵ (SWB) ($\beta_6= -6976.56$; $p<0,01$) değişkenlerinin negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı etkisi olduğu görülmektedir.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada bir ülkeye gerçekleşen uluslararası göçün nedenleri ülkelerin refah seviyelerini belirleyen ekonomik ve sosyal faktörler kapsamında OECD ülkeleri örneklemini için panel regresyon kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz için gerekli veriler OECD How's Life? Well-Being ve International Migration veri tabanlarından 2006-2019 yıllarını kapsayacak şekilde çevrimiçi olarak elde edilmiştir. İki farklı modelin incelendiği çalışmada; istihdam oranı, kazanç, doğumda beklenen yaşam süresi ve öznel iyi oluş¹⁶ değişkenlerinin bir ülkeye gerçekleşen uluslararası göç miktarını istatistiksel olarak anlamlı biçimde pozitif yönlü ve sosyal bağlar değişkeninin negatif yönlü olarak etkilediği görülmüştür. Buna göre örneklem kapsamında yer alan OECD ülkeleri için uluslararası göçün; istihdam oranı, kazanç, doğumda beklenen yaşam süresi ve yüksek öznel iyi oluş seviyesine bağlı olarak artabileceği ileri sürülebilir.

Doğumda beklenen yaşam süresi bir ülkenin refahının en önemli göstergelerinden birisidir (Mahdian vd., 2016). Aynı zamanda beklenen yaşam süresi çevresel, toplumsal ve ekonomik gelişmişliğin bir işareti olarak da kabul edilmektedir (Tüylüoğlu ve Tekin, 2009). Bir ülkedeki ekonomik gelişmişlik düzeyi, bireylerin sosyal ve çevresel şartlarının gelişmesini sağlamak yoluyla yaşam sürelerini artırmaktadır (Balan ve Jaba, 2011: 26). Bu bağlamda yüksek işsizlik ve enflasyon oranlarının doğumda beklenen yaşam süresini olumsuz yönde etkileyen temel ekonomik faktörler olduğu (Monsef ve Mehrjardi, 2015) ileri sürülebilir. Kişilerin yaptıkları

¹⁵ Öznel iyi oluş değişkeni negatif affect balance üzerinden ölçüldüğü için bu değişkenin uluslararası göç miktarı ile ilişkisinin ters yönlü olması beklenmektedir.

¹⁶ Bkz. Dipnot 10

iş karşılığında elde ettikleri kazanç ve bu kazancın yüksek oluşu ve devamlılık arz etmesi - kişilerin rahat ve stresten uzak bir yaşam “daha iyi bir yaşam” amacına hizmet edecek şekilde- hem fiziksel hem de ruhsal gelişimlerine ve sağlıklarına olumlu etki edecektir. Yapılan işin karşılığı olarak elde edilen düzenli gelir, insanların geçim sıkıntısı çekmeden temel ihtiyaçları ile sosyal bir varlık olmalarından kaynaklanan diğer ihtiyaçlarını karşılamaları noktasında önemli bir unsurdur. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerde bireylerin eğreti olmayan istihdam biçimlerinde istihdam edilmeleri dolayısıyla elde ettikleri düzenli gelirin nispi olarak yüksek olduğu kabul edilirse bu ülkelerde doğumda beklenen yaşam süresinin yüksek olması doğal olarak ortaya çıkan bir sonuç olarak düşünülebilir (Becker vd., 2005).

Bu noktada doğumda beklenen yaşam süresi ile ekonomik büyüme arasında bir ilişki olduğu ve sağlık harcamalarına ayrılan payın büyüklüğünün (Akbal, 2021: 189) doğumda beklenen yaşam süresini etkileyen önemli bir unsur olduğu da iddia edilebilir. Özellikle gelişmiş ülkelerde sağlıkta yüksek teknolojik ürünlerin kullanılması bağlamında sağlık yatırımlarına önem verilmesi ve dolayısıyla insanların nitelikli sağlık hizmetlerine ve sağlık kurumlarına erişimlerindeki kolaylık da ülkede beklenen ortalama yaşam süresinin artmasına neden olmaktadır (Beck ve Webb, 2003). Bir ülkenin ekonomik gelişmişlik düzeyinin yüksek oluşu bireylerin gelir ve istihdam seviyesini de artırmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan ekonomik gelişme, bu ülkelere olan göç hareketlerini de hızlandırır. Bu bağlamda göç kararı alan bireylerin kendi ülkelerindeki istihdam olanaklarının yetersiz ya da eğreti oluşu ve göç edilmesi planlanan ülkedeki ücret farklılıkları ve bu farklılıklardan kaynaklanan yaşam kalitesi farklılıkları bireyi göç etme kararı alması noktasında motive etmektedir. Zaten ücret farklılığı ve işsizlik oranındaki farklılık göç olgusunun merkezine oturan iki önemli eşitsizlik ölçüsüdür (Fabricant, 1970). Bireyin göç etme kararı almasında geleceğine ilişkin beklentiler bu iki eşitsizlik ölçütü tarafından şekillenmektedir. Çünkü temelde bireyin istihdam fırsatı yakalaması ve yüksek gelir etme beklentisi göç kararı vermesinde önemli bir unsurdur. Bu bağlamda ifade etmek gerekir ki doğumda beklenen yaşam süresi, gelir, istihdam ve öznel iyi oluş düzeyi arasında da bir ilişki vardır. Öznel iyi oluş özü itibarıyla bireylerin hayatlarını nasıl deneyimledikleri ile ilgili bir kavramdır. Bu alanda yapılmış çalışmalar¹⁷ yüksek iyi oluş düzeyi ve dolayısıyla bireylerin yaşamdan duydukları memnuniyetin bireyin yaşamını önemli

¹⁷ Bu konuda ayrıntılı bir okuma için bkz: Lyubomirsky vd., 2005.

ölçüde iyileştirdiğini ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla yüksek düzeyli öznel iyi oluş ile sağlık ve uzun ömür, iş ve gelir arasında karşılıklı bir ilişki olduğu ileri sürülebilir.

Bu bağlamda bu çalışmanın göç çalışmalarında dikkat çeken refah düzeyinin gayri safi yurtiçi hâsıla ile ölçülmesine dayalı çalışmalardan farklılığı esasında göç ve refah literatüre bir katkı sunduğu iddia edilebilir.

Nihayet, sonuçlarda, beklenenin aksine, sosyal bağlar değişkeninin ile uluslararası göçle ilişkisinin ters yönlü olduğu görülmektedir. Sosyal Bağlar daha önce de ifade edildiği gibi bireyin sosyal etkileşimlerinin niceliğini, niteliğini ve sosyal etkileşimler ile bağlantılar tarafından sağlanan duygusal ve finansal desteği tanımlamaktadır. Kullanılan veri detaylı olarak incelendiğinde, söz konusu değişkende en yüksek endeks değerine, görece düşük miktarda göç alan İrlanda ve İzlanda gibi ülkelerin olması bununla birlikte düşük endeks değerine ise, göç miktarı büyük olan Türkiye ve Güney Kore gibi ülkelerin olmasının neden olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle sonraki çalışmalarda bu değişken özelinde ve başkaca değişkenler kullanılarak benzer ve farklı örneklemeler kapsamında çalışmalar yapılması önerilebilir.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. 2006. Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akbal, F., 2021. Türkiye’de Cari Sağlık Harcaması, Ekonomik Büyüme ve Doğumda Beklenen Yaşam Süresinin ADRL Sınır Testi ile Analizi. *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 179-203.
- Balan, C., Jaba, E., 2011. Statistical Analysis of The Determinants of Life Expectancy in Romania. *Romanian Journal of Regional Science*, 5(2), 26-38.
- Bartram, D., Poros, M., Monforte, P. 2017. Göç Meselesinde Temel Kavramlar, (çev. Ağabeyoğlu Tuncay, I). Ankara: Hece Yayınları.
- Bashi, V., Mcdaniel, A., 1997. A Theory of Immigration and Racial Stratification. *Journal of Black Studies*, 27(5), 668–682.
- Beck, T., Webb, I., 2003. Economic, Demographic and Institutional Determinants of Life Insurance Consumption Across Countries. *The World Bank Economic Review*, 17(1), 51-88.
- Becker, G. S., Philipson, T., Soa, R., 2005. The Quantity And Quality of Life and the Evolution of World Inequality. *The American Economic Review*, 95(1), 277-291.
- Castles, S., Miller, M.,J. 2008. Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri. (çev. Bal, B., Akbulut, İ), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Cerone, P., 1987. On Stable Population Theory with Immigration. *Demography*, (24), 431–438.
- Diener, Ed., Katherine, R., 2018. Öznel İyi Oluş: Genel Bir Bakış. (çev. Gencer, N). *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 2621-2638
- Doytcheva, M. 2009. Çokkültürlülük. (çev. Akıncılar Onmuş, T). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fabricant, R., 1970. An Expectational Model of Migration. *Journal of Regional Science*, 10(1), 13-24.
- Faist, T. 2003. Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar. (çev. Gündoğan, Nacar, C). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Fleurbaey, M., 2009. Beyond GDP: The Quest For a Measure of Social Welfare. *Journal of Economic Literature*, 47 (4), 1029-75.
- Gökbayrak, Ş., 2006. Göçmen Grupların Hakları. *Çalışma Ortamı Dergisi*, (89), 10-11.

- Gökbayrak, Ş., 2008. Uluslararası Göç ve Kalkınma Tartışmaları: Beyin Göçü Üzerine Bir İnceleme. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 63 (3), 65-82.
- Gökbayrak, Ş., 2009. Refah Devletinin Dönüşümü ve Bakım Hizmetlerinin Görünmez Emekçileri Göçmen Kadınlar. Çalışma ve Toplum, (2), 55-82.
- Greve, B., 2008. What is Welfare?. Central European Journal of Public Policy, 2(1), 50-72.
- Güvenç, B. 1996. Göç Olgusu ve Türk Toplumunu. II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç, Mersin: Sosyoloji Derneği Yayınları.
- John F. Helliwell, J.F., Layard, R., Sachs, J.D. 2017. 2017 The Social Foundations of World Happiness. In: J.F. Helliwell, ed. World Happiness Report 2017. 8-48. Erişilebilir: <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2017/HR17.pdf> (Erişim Tarihi: 03.09.2022)
- IOM. 2009. Göç Terimleri Sözlüğü, Cenevre: Uluslararası Göç Örgütü, Yayın No: 18.
- Karpat, K. 2003. Türkiye ve Orta Asya. Ankara: İmge Yayınevi.
- Khan, H., 1991. Measurement and Determinants of Socioeconomic Development: A Critical Conspectus. Social Indicators Research, 24, 153-175.
- Kroll, C. 2011. Measuring Progress and Well-Being Achievements and Challenges of a New Global Movement. Berlin: Friedrich Ebert Foundation.
- Kymlicka, W. 1998. Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi. (çev. Yılmaz, A). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lee, E., 1966. A Theory of Migration. Demography, 3(1), 47- 57.
- Lewis, W. A., 1954. Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. The Manchester School, 22(2), 139-191.
- Lyubomirsky, S., King, L., Diener, E., 2005. The Benefits of Frequent Positive Affect: Does Happiness Lead to Success?. Psychological Bulletin, 131, 803-855.
- Mahdian M, Fazel Mr, Sehat M, Rahimi H, Mohammadzadeh M., 2016. Life Expectancy at Birth in Aran-Bidgol Region, Iran, 2012: A Study Based on Corrected Health Houses Data. International Journal of Epidemiologic Research, 3(3): 259-267.
- Massey, D.S., Arango, J., Graeme, H., Kouaouci, A., Pellegrinoj, A., Taylor, E., 2014. Uluslararası Göç Kuramlarının Bir Değerlendirmesi, Göç Dergisi, 1(1), 11-46.
- Miller, W., Wadsworth, H., 1967. Improving Measures of Economic Development. Journal of Farm Economics, 49(5), 1193-1197.

- Mizobuchi, H., 2014. Measuring World Better Life Frontier: A Composite Indicator for OECD Better Life Index. *Social Indicators Research*, 118 (3), 987-1007.
- Monsef, A., Mehrjardi, A. S., 2015. Determinants of Life Expectancy: A Panel Data Approach. *Asian Economic and Financial Review*, 5(11), 1251-1257.
- Natter, K., 2018. Rethinking Immigration Policy Theory Beyond “Western Liberal Democracies”. *Comparative Migration Studies*, 6(4), 1-21.
- OECD. 2015. How’s Life? 2015: Measuring Well-Being. Paris: OECD Publishing.
- OECD. 2011. Compendium of OECD Well-Being Indicators. Erişilebilir: <https://www.oecd.org/sdd/47917288.pdf>. (Erişim Tarihi: 31.08.2022).
- Osberg, L., Sharpe, A., 2002. An Index of Economic Well-Being for Selected OECD Countries, *Review of Income and Wealth*, 48(3), 291- 316.
- Papastergoadis, N. 1999. The Turbulence of Migration. Cambridge: Polity Press.
- Peterson, W., 1958. A General Typology of Migration. *American Sociological Review*, 23(3), 256-266.
- Portes, A., 1997. Immigration Theory For a New Century: Some Problems and Opportunities. *International Migration Review*, 31(4), 799–825.
- Price, C. 1977. Welfare Economics in Theory and Practice. London: The Macmillan Press.
- Pukeliene, V., Starkauskiene, V., (2011). Quality Of Life: Factors Determining its Measurement Complexity. *Engineering Economics*, 22(2), 147- 156.
- Ravenstein, E. G., 1885. The Laws of Migration *Journal of the Statistical Society of London*, 48 (2), 167-235.
- Ravenstein, E. G., 1889. The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52(2), 241-305.
- Sen, A. 1985. Commodities and Capabilities. Oxford: Oxford University Press.
- Sen, A. 1987. The Standard of Living. New York. Cambridge University Press,
- Sinha, V., Ataulloh, Md. 1987. Migration: An Interdisciplinary Approach. Delhi: Seema Publications.
- Skeldon, R. 2013. Global Migration: Demographic Aspects and Its Relevance for Development. New York: UN Department of Economic and Social Affairs, Population Division Technical Paper, No.2013/6. Erişilebilir: <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/technical/TP2013-6.pdf> (Erişim Tarihi: 04.09.2022).

Kurt Topuz, S., (2022). Ülkelerin Refah Seviyelerinin Uluslararası Göç Hareketlerine Olan Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(2), 500-520.
Doi:10.30586/pek.1202673

- Stewart, K., 2005. Dimensions of Well-Being in EU Regions: Do GDP and Unemployment Tell Us All We Need To Know? *Social Indicators Research*, 73, 221-246.
- Stiglitz, J. E, Sen, A., Fitoussi, J. P. 2009. Report by the Commission on The Measurement of Economic Performance and Social Progress. Erişilebilir: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf> (Erişim Tarihi: 28.09.2022).
- Şemşit, S., 2018. Avrupa Birliği Politikaları Bağlamında Uluslararası Göç Olgusu ve Türleri: Kavramsal Bakış. *Yönetim ve Ekonomi*, 25 (1), 269-289.
- Tekeli, İ., 1975. Göç Teorileri ve Politikaları Arasındaki İlişkiler. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1(1), 153-176.
- Tüylüoğlu, Ş., Tekin, M., 2009. Gelir Düzeyi ve Sağlık Harcamalarının Beklenen Yaşam Süresi ve Bebek Ölüm Oranı Üzerindeki Etkileri. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(1), 1-31.
- Van Oorschot, W., Uunk, W., 2007. Welfare Spending And The Public's Concern for Immigrants: Multilevel Evidence For Eighteen European Countries. *Comparative Politics*, 40(1), 63-82.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Simit Ekonomisi: 21. Yüzyıl İktisatçısı Gibi Düşünmenin Yedi Yolu¹

Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist

Kürşad ATALAY²

Öz

Kate Raworth, “Simit Ekonomisi: 21. Yüzyıl İktisatçısı Gibi Düşünmenin Yedi Yolu” kitabıyla iktisatın yaşaması gereken değişimin nasıl olması gerektiğini incelemektedir. Önerdiği simit ekonomisi modeli, ekolojik tavan ve toplumsal tabanın içinde güvenli ve adil bir yaşamı tanımlamaktadır. İktisadi olarak büyüme gerçekleşmeden de gelişimin yollarını arayacağımız bir gelecekte, Raworth’un öne sürdüğü noktalar oldukça yerindedir. Raworth’un öne sürdüğü yedi düşünme yolu: (1) hedefi değiştir, (2) büyük resmi gör, (3) insan doğasını geliştir, (4) sistemleri kavra, (5) bölüştürmek için tasarla, (6) yenilemek için yarat, (7) büyüme konusunda agnostik ol konularından oluşmaktadır. Bu yedi aksiyonun her birinde, var olana eleştiri ve değişimin izleri bulunabilir. Kitabın önerdiği simit ekonomisi modeli ve düşünme yolları yerinde tespitlere dayansa da bütünsel bir bilimin geliştirilmesi için başlangıç noktası olarak görülmesi daha doğrudur. Keynes’in de söylediği gibi “yeni fikirleri yakalamaktan daha zor olan şey, beynimizin tüm köşelerini kaplamış olan eski fikirlerden kurtulmaktır.” Bu bakımdan Raworth’un en önemli katkısı, iktisat bağlamında eski fikirlerin sorgulanması üzerinedir. Zira iktisat politikalarının gezegen ve insanlık için gerçekçi çözümlere yönelmesi, iktisatçıların bu değişimi yakalamasına bağlıdır.

Jel Kodları: P16, P21, O15, Q50

Anahtar Kelimeler: İktisat, Ekoloji, Simit Ekonomisi, Değişim, Gezegen

Abstract

Kate Raworth examines the evolution of economics in her book “Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist”. The doughnut economy model describes a safe and fair life within the ecological boundary and social base. Raworth’s views are critical to a future where improvement is more important than growth. Raworth’s seven ways of thinking are: (1) change the goal, (2) see the big picture, (3) nurture human nature, (4) get savvy with systems, (5) design to distribute, (6) create to regenerate, (7) be agnostic about growth. In each of these seven actions, traces of criticism and change can be found. The bagel economy model and ways of thinking suggested by the book are important. However, these models and suggestions can be seen as the starting point for the development of a holistic science. As Keynes said, “The harder thing than catching new ideas is getting rid of the old ideas that take over our brains.” In this respect, Raworth’s most important contribution was to question old ideas and rethink economics. Because economic policies should seek realistic solutions for the planet and humanity. This depends on the economists who need to catch the change.

Jel Codes: P16, P21, O15, Q50

Keywords: Economics, ecology, doughnut economics, change, planet

¹ Raworth, Kate (2019). Simit Ekonomisi: 21. Yüzyıl İktisatçısı Gibi Düşünmenin Yedi Yolu (Çev.) A. Emre Pilgir. İstanbul: Tellekt Yayınevi.

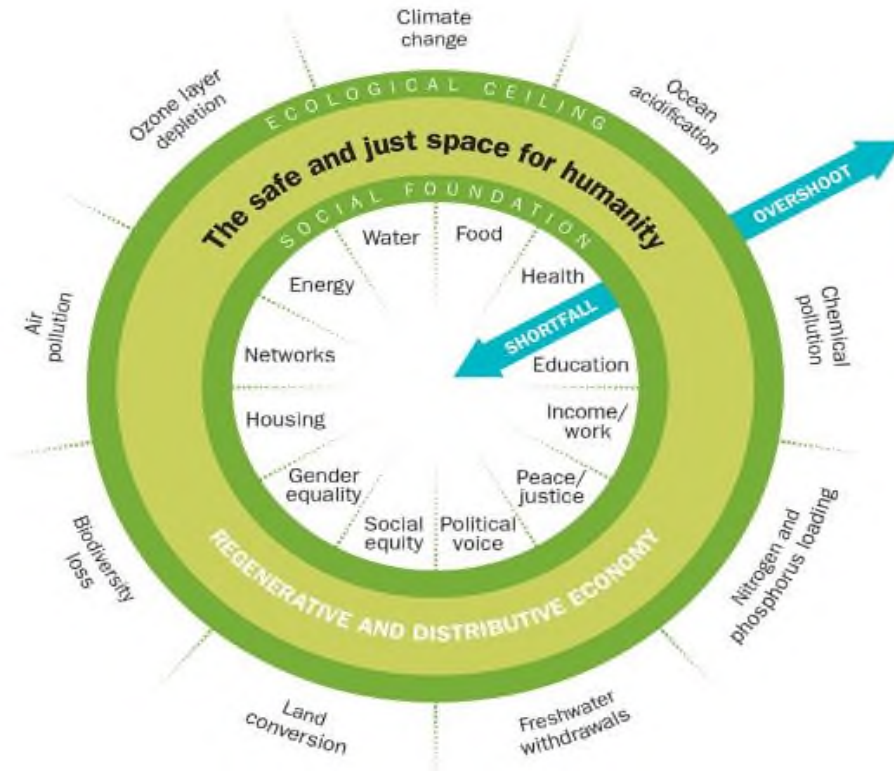
² Araştırma Görevlisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın İktisat Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, kursad.atalay@adu.du.tr, ORCID: 0000-0002-8333-3227

1. İktisatı Yeniden Düşünmek: Değişim ve Gelişim

Antik Yunan’da Ksenefon “*bir hane kaynaklarını nasıl en iyi idare edebilir*” sorusu üzerine düşünürken, iki bin yıl sonra Adam Smith bu soruyu ulus-devletler üzerine taşıyarak neden bazı uluslar geri kalırken bazılarının zenginleştiğini sorgulamıştır. Adam Smith’den sonra, neredeyse 250 yıldır, halen ulus-devletlerin zenginliği üzerine tartışılmaktadır (Raworth, 2019: 74). Ancak Ksenefon-Adam Smith-21. yüzyıl şeklinde bir zaman çizelgesi oluşturulduğunda değişimin, gelişime hazır bir süreçte olduğu görülmektedir. Gezegenimizin içindeki her şeyin birbiriyle bağlantısının en yüksek seviyeye çıktığı bu yüzyılda, iktisat biliminin sorularının değişme zamanı da gelmiştir. İnsanlığın gelişiminin daha güvenli bir şekilde sürdürülebilmesi bu değişime bağlıdır.

Kate Raworth, “Simit Ekonomisi: 21. Yüzyıl İktisatçısı Gibi Düşünmenin Yedi Yolu” kitabı ile iktisatın yaşaması gereken değişimin nasıl olması gerektiğini incelemektedir. Raworth, değişim ve gelişimin sağlanması için güvenli bir alan önermektedir: simidin halkaları.

Şekil 1. Simit Ekonomisi Modeli

Kaynak: (Raworth, 2019: 62)

Simide benzer şekildeki bu görsel, ekolojik tavan ve toplumsal tabanın içinde güvenli ve adil bir yaşamı anlatmaktadır. İlk olarak simidin toplumsal tabanına bakalım. Bu alan Raworth'un ifadesiyle "*kimsenin mahrum bırakılmaması gereken temel ihtiyaçlar*"dan oluşmaktadır. Bu ihtiyaçlar şunlardır: Temiz su, yeterli gıda, asgari gelir, eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim, iş, barınma, bilgi ve toplumsal destek ağlarına erişim. Bunların toplumsal eşitlik, cinsiyet eşitliği, politik katılım, adalet ve barışla gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır (Raworth, 2019: 63).

Yaşadığımız gezegen, doğru bir şekilde kullanılması önkoşuluyla birçok yenilenebilir kaynak barındırmaktadır. Ancak bununla beraber bu kaynakların yer aldığı gezegenin bazı sınırları bulunmaktadır. İnsanlık olarak, eylemlerimiz sonucu bu sınırlar aşmakta ve ekolojik tahribatın sonuçları somut biçimde görülmektedir. Bu sonuçların nasıl oluştuğuna geçmeden ekolojik tavanı oluşturan dokuz küresel sınıra bakmakta fayda vardır.

Johan Rockström ve Will Steffen, 2009 yılında başlattıkları çalışmalarla; Antroposen dönemindeki insanın etkilerinden Holosen dönemindeki istikrarlı iklim, bol miktarda tatlı su, büyüyen biyoçeşitlilik ve sağlıklı okyanuslara dönülebilmesi için dokuz süreç ve aşılması gereken sınır belirlemişlerdir.³ Bu dokuz gezegensel sınır, simidin ekolojik tavanını oluşturan; iklim değişikliği, temiz su kullanımı, azot ve fosfor döngüsü, okyanusların asitlenmesi, kimyasal kirlilik, toprağın değişimi, ozon tabakasının incelmeye, biyoçeşitliliğin kaybolması, hava kirliliği konularından oluşturmaktadır. Şimdiye kadar bu sınırlardan en az dördü ihlal edilmiştir (Raworth, 2019: 66). Peki bu sürece nasıl gelindi ve bu sürece gelinmesinde iktisatın rolü var mıydı?

İktisat bilimi, ortaya çıkışı, gelişimi ve evrildiği yer itibarıyla politik ve toplumsal meselelerle beraber ilerlemektedir. Bu bakımdan iktisatın gelişiminde kapitalizmin oynadığı rol yadsınmayacak kadar fazladır. Raworth'un sayfa 115'te görselleştirdiği rasyonel ekonomik insan da kapitalizmin arzuladığı tüketiciyi, bir diğer deyişle piyasa toplumun içindeki bizleri temsil etmektedir.

³ Gezegensel sınırlar kavramı, insanlığın gelecek nesiller için gelişmeye ve gelişmeye devam edebileceği dokuz gezegensel sınır kümesi sunar. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. (<https://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries.html>)

Şekil 2. Temsili Birey

Kaynak: (Raworth, 2019: 115, 147).

Ortaya atılan bu model, gerek davranışsal iktisat alanında yapılan çalışmalarla gerekse tarihsel ve sosyolojik gözlem ve araştırmalarla tutarlı olmayan bir temsildir. Ancak bu temsil, gerçeği manipüle etmektedir. Raworth'un ifadesiyle “yaşam sanatı taklit eder” veya model ideale dönüşür ve yurttaş kavramının yerini tüketicinin aldığı bir süreç ortaya çıkar. Bunun sonucunda, W.W. Rostow'un ortaya attığı beş aşamalı büyüme aşamasındaki beşinci aşama olan “kitlesel tüketim çağı”, gezegenin sınırlarını aşarken diğer yandan da toplumsal eşitliği yerle bir etmektedir (Raworth, 2019: 115, 119).

İnsanlığın antroposen dönemle birlikte doğa üzerindeki artan tahakkümü; özellikle neoliberal politikalarla birlikte artan eşitsizlikler ve bölüşüm problemleri simidin iç ve dış halkalarını aşındırmaktadır. Raworth'un kitaptaki temel önermesi ve en önemli katkısı da bu konudur. Neden sürekli büyümek zorundayız? Bu soru, adeta kitabın arka planında devamlı olarak sorulur. Ekolojik tavanı ve toplumsal tabanı aşındıran temel güdü, büyümedir. Raworth bu noktada Rostow'un beş aşamalı büyüme modelindeki beşinci aşamanın üstünü çizip onun yerine iki aşama önermektedir: “İnişe hazırlanma” ve “Varış” (2019: 290).

Simit Ekonomisi kitabı, bizi bu güvenli alana sokacak politikaların “iktisatçı” kısmıyla daha fazla ilgilenmektedir. Ana akım iktisadın yoğun bir şekilde eleştirildiği ve paradigma değişimi yaşayan iktisat bilimi için kitabın bu anlamda bir rehber niteliği bulunmaktadır. Özellikle simit ekonomisi modelini oluşturan görselin 21. Yüzyılın pusulası görevi görmesi beklenmektedir. Bu bakımdan görselin bir gücü olduğu düşünülmektedir. Nitekim “sözcüklerden önce görme gelir, çocuk konuşmadan önce bir şeye bakar ve fark eder.” (Toffler, 1970: 374-375).

21. yüzyılın iktisatçısının da bu çerçevede yeni görsellere ihtiyacı vardır. İktisatta görseller ve imgeler tarihte çokça kullanılmıştır. Örneğin; 1871 yılında W.S. Jevons'un, Newton'un cisimlerin hareket kanunlarını çizmek için kullandığı diyagramdan faydalanarak çizdiği “talep kanunu” görseli, iktisatçıların üniversite birinci sınıfta karşılaştığı veya maruz kaldığı grafiklerden biridir. Raworth bu bakımdan kitapta iktisata dair yeni görseller önermektedir (2019: 62, 147, 194, 273). İktisatın bu ve bunun gibi yeni görsellere ve grafiklere ihtiyacı vardır.

İktisatın ihtiyacı olduğu bir diğer önemli konu da etik ilkelerdir. Bilimsel gelişmenin ve toplumların geçmişten bugüne gelen vaziyeti ve bugünden gelecek için projeksiyonu bazı temel etik problemlerin varlığını göstermektedir. Bu etik problemler Sokrates'den bu yana bilinen, anlatılan, yazılan ve çözüm yolları aranan problemlerdir. Yaşadığımız dönemin mevcut etik koşullarının, en azından dünyanın bir kısmı için, geçmiş dönemlere nazaran daha iyi bir konumda olduğu söylenebilir de bu konu tartışmaya açıktır. Sanayi Devrimi'nden itibaren ekonomik gelişmenin toplumsal ilişkilerde merkezi konuma gelmeye başlamasıyla etik sorunların daha çok iktisadi temelli olduğu görülmüştür. Aç kalma korkusunun insanlar dâhil tüm canlılar için ortak bir güdü olması, iktisadi meseleleri de bu alana yönlendirdiği söylenebilir.

Günümüzde giderek yüksek sesle dile getirilen ve küresel bir konsensus oluşturulmaya çalışılan bir diğer etik sorun ise “doğa”dır. Çok eski çağlardan beri bilimin amaçları, doğanın düzenini ve onunla uyum içinde yaşamayı öğrenmek olmuştur. Bir ekolojik düşüncenin hakim olduğu söylenebilir. Ancak daha sonra modern bilimle birlikte, özellikle F.Bacon'dan beri, bilimin amacı; bilgiyi doğaya egemen olma gayesiyle kullanmak olmuştur. Organik, canlı ve manevi bir evren kavramı 16 ve 17. yüzyıllarda yerini mekanik bir evren anlayışına bırakmıştır. Bu değişim fizik ve astronomide Kopernik, Bacon ve Newton'un başarılarıyla birlikte zirveye ulaşmıştır (Can, 2009: 103-104).

Gelişen mekanistik evren anlayışının temelinde yer alan Bacon, Descartes ve Newton'un düşünceleri sadece doğa bilimlerine yön vermemiş aynı zamanda sosyal bilimler üzerinde de çok büyük bir etkiye sebep olmuştur (Can, 2009: 111). Etkisi devam eden bu paradigma, günümüzde toplumsal olayların açıklanmasında veya getirilen politika önerilerinde kendini

göstermektedir. Öyle ki, bu felsefi ve etik zemin, iktisat biliminin yanlış öğretilerine ve daha sonra kapitalist piyasaların doğayı hoyratça sömürmesine de zemin hazırlamıştır.

İktisat-etik ilişkisinde önemli çalışmaları bulunan Amartya Sen, ekonominin etiğe daha açık bir şekilde dikkat ederek zenginleşebileceğini ve modern etik araştırmalarının da ekonomilerle daha yakın bir ilişkiden yararlanabileceğini savunmaktadır. Amaç, ekonomik ilişkilerin verimli bir şekilde çalışılabileceği ve tanımlama, tahmin ve politika için kullanılabilecek şekilde insan davranışını anlamak, açıklamak ve tahmin etmek olmalıdır (Sen, 1987). Bir diğer deyişle, fayda maksimizasyonuna odaklanmak yerine daha geniş bir ahlaki çerçeveyi göz önünde bulundurmak; insan davranışının daha zengin bir şekilde anlaşılmasına ve bütüncül politika kararlarına ortam hazırlayacaktır.

Raworth bu çerçevede 21. yüzyıl iktisatçısının göz önünde tutacağı dört etik ilke ortaya koymuştur (2019: 180):

- (1) İnsanın refahına hizmet edecek şekilde hareket etmek
- (2) Toplulukların özerkliğine saygı duymak
- (3) Politikaların belirlenmesinde tedbirli olmak
- (4) Alternatif ekonomik modelleri dikate alıp tevazu içinde çalışmak

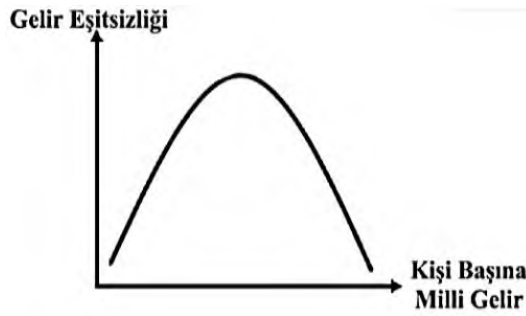
Küresel ekonomi, mevcut dinamikleri ve piyasa odaklı anlayışıyla devam ettiği takdirde gerçek anlamda bir çöküşle karşı karşıya kalabilir. Bu çöküşün önlenmesi için politik ekonominin etik meseleleri tekrar tartışılmalıdır. Simit modeli, bir taban ve tavan arasındaki alanda insanlığı sınırlandırırken bu alanda gelişip ilerlemek için de yeni yaratıcı fikirlere ihtiyaç duymaktadır. Bu bakımdan bilgiyi kullanma amacı ve bilimsel çabanın, bu güvenli alanın içinde kalma arayışına yönelmesi gerekmektedir.

2. Kuznets'in Yanılgısı ve Yeni Bir Kavrayış Çabası

Yirminci yüzyılın sonuna hakim olmuş ekonomik anlayış; “acı yoksa kazanç da yok” anlayışıdır. Tercümesi kısaca; herkesin daha zengin ve adil bir topluma ulaşması için ilk başlarda yüksek eşitsizliklere katlanmak gerektiğidir. Kuznets, 1955 yılında ABD, İngiltere ve Almanya’nın gelir düzeylerinin uzun vadeli eğilimin incelediği çalışmasında bu üç ülkedeki vergilendirme öncesindeki gelir eşitsizliğinin 1920’lerden beri azalmakta olduğunu fark

etmiştir (Raworth, 2019: 186). Bu çalışma daha sonra, eksenlerde kişi başı gelir ve eşitsizliğin yer aldığı meşhur ters U eğrisi ile iktisadi düşünce içinde yer almıştır. Kuznets, yaptığı çalışmanın sınırlı yapısını kendi ifade etse de özellikle kapitalizmin suni başarı hikayelerinin bir simgesi olmaktan kurtulamamıştır. Öyle ki, Kuznets'in çalışmasını gerçekleştirdiği zaman dilimi ve bulgulara şüphesiz Birinci Dünya Savaşı'nın etkisi de bulunmaktadır.

Şekil 3. Kuznets Eğrisi⁴

Kaynak: (Raworth, 2019: 188).

Nitekim sonraki yıllarda yapılan çalışmalar, Kuznets'in ters U eğrisini yanılsıza da “*daha zengin ve adil toplum için daha fazla büyüme anlayışı*” neoliberal politikaların düşünce dünyasının içine çoktan sızmıştır. Buradan hareketle eşitsizlik artışının, ülkelerin ilerlemesinde katlanılacak zorunlu bir aşama değil politik bir tercih olduğu sonucuna varılabilir. Ancak toplumda artan eşitsizliklerin sonuçları sadece yoksullukla da sınırlı değildir. Eşitsizlik artışı, tüm toplumun iktisadi ve sosyal dokusuna zarar verdiği gibi ekolojik tahribatları da beraberinde getirmektedir. Holland vd. (2009)'nin 50 ülke üzerinde yaptıkları çalışmada; bir ülkede eşitsizlik arttıkça topraklarındaki biyoçeşitliliğin risk altına girme ihtimalinin de eşit derecede arttığı sonucunu bulmuşlardır (Raworth, 2019: 184-191). Burada şöyle bir soru sorulabilir. Eğer eşitsizliği çözmek, simidin güvenli alanına girmek için hayati bir önem taşıyorsa iktisat kuramları bu konuda neler söyleyebilir?

Simit Ekonomisi kitabının bu konuda radikal bir önerisi bulunmaktadır; özellikle teşhis anlamında, zira uygulamasını bu yüzyılın yeni iktisatçılarına bırakmaktadır. Raworth, geliri yeniden bölüştüren politikalara değinmekte ve bu politikaların faydaları olsa da eşitsizlikleri kökten bitirecek etkiye sahip olmadığını vurgulamaktadır. Çünkü bu politikalar onu yaratan

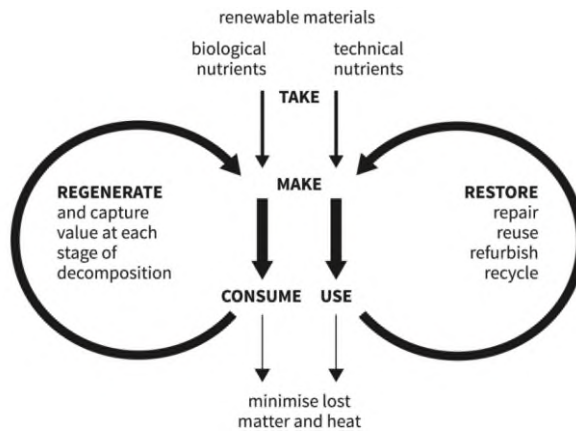
⁴ Ülkeler zenginleştikçe, eşitsizliğin eninde sonunda düşmeden önce artması gerektiğini öne süren Kuznets Eğrisi.

zenginliğin değil gelirin yeniden bölüşümüne odaklanmıştır. Dolayısıyla geliri yeniden bölüştürmenin ötesinde, iktisatçıların odağının, zenginliğin kaynaklarının yeniden bölüşümü meselesine kaymaları önemlidir. Raworth, zenginliğin mülkiyetinin demokratikleştirilmesi, bir diğer deyişle zenginliğin altında yatan dinamiklerin dönüştürülmesi için beş fırsatın ön plana çıktığını öne sürer. Bunlar: (1) toprak, (2) para, (3) teşebbüsler, (4) teknoloji, (5) bilgi başlıklarında yaşanması gereken değişimleri kapsamaktadır (2019: 196-217).

Gelişen-değişen teknolojiyi ve dijital devrimi nasıl kullanacağı insanların elindedir. Ancak daha adil ve güvenli bir toplum yaratılması için bu beş alanda bölüşümcü tasarımlara ihtiyaç vardır. Bununla beraber, madalyonun diğer yüzünde ekolojik sorunlar beklemektedir. Raworth’a göre ekolojik tahribat, ülkelerin zengin olduktan sonraya erteleyebilecekleri lüks bir kaygı unsuru değildir. Büyümenin kirliliği ortadan kaldırmasını beklemek yerine yenileyici olacak şekilde tasarlanmış ekonomilerin yaratılması daha ideal bir çözüm olarak gözükmektedir. Burada “bölüşümcü tasarımlar”ın yanına “yenileyici tasarımlar” eklenebilir (2019: 228).

Raworth bu aşamada döngüsellığı vurgulamaktadır. Aşağıda yer alan görsel buna bir örnektir. Tüketim ekonomisinin al-yap-kullan-at şemasının yerine, biyolojik ve teknik unsurlarla yenileyici mekanizmalar kullanılarak bir döngüsellik amaçlanmaktadır. Bu noktada yenilenebilir enerjilere, geri dönüşüme ve yenileyici tasarımlara ihtiyaç vardır. Bu istikamette yol alınması ve bu ilkelerin tüm sektörlere uygulanması sonucu 20. yüzyılın endüstriyel atıkları 21. yüzyılın imalat kaynaklarına dönüşebilir (2019: 244).

Şekil 4. Kelebek Ekonomisi

Kaynak: (Raworth, 2019: s.242)

Daha da ileri giderek, fabrika ve endüstrilerin dönüşümü kentlere uygulanabilir. Bu konuda Janine Benyus'un, canlı dünya ile iç içe geçmiş insan yerleşimleri yaratma planları ve uygulamaları bulunmaktadır:

Sürecin ilk adımını, bir kentin yerelindeki ekosistemi (yakınlardaki ormanlar, sulak araziler veya bozkırları) gözlemleyerek ve ne oranda güneş enerjisinden yararlandığını, karbon ayırdığını, yağmur suyu depoladığını, toprağı beslediğini, havayı temizlediğini ve diğer faktörleri kaydederek atmaktadır. Bu ölçümler daha sonra bahsi geçen yeni cömert kentin standartlarına dönüştürülür. Ardından mimar ve kent plancılarının önüne, “yamaçlarındaki yaban hayat kadar cömert” binalar ve ortamlar yaratmaları için birer hedef ya da esin kaynağı olarak konur. Üzerinde gıda yetiştirilen, güneş enerjisinin toplandığı ve yaban hayata kucak açmış çatılar. Fırtınada yağın suları çeken ve bu suları yavaş yavaş aküferlere boşaltan kaldırımlar. Karbondioksiti ayrıştıran, havayı temizleyen, kendi atık suyunu işleyen ve lağım sularını besleyici niteliği yüksek toprağı dönüştüren binalar. Hepsi yaban hayatının koridorları ve kent mimarisiyle ilmek ilmek örülmüş altyapısal ağın içinde birbirine bağlanır. Bu tasarım olanakları tahripkâr değil, yenileyici sorularla ortaya çıkar (Raworth, 2019: 245).

Bu şekilde yenileyici tasarlanan kentlerin aynı zamanda dağıtıcı özelliği olursa yukarıdaki keleşbeğı andıran şekil gerçeğe dönüşebilir. Nitekim Benyus'un tasarladığı biçimde bir kent henüz uygulamaya geçmese de bu ilkeleri pratiğe geçirmeyi hedefleyen girişimler ve projeler vardır (Raworth, 2019: 246).

Janine Benyus'un başlattığı biyomimikri⁵ hareketinde olduğu gibi “doğa” bir model, bir akıl hocası olarak görülmelidir. Bu, aşağıdan yukarıya tüm kurumlar için hayal edilebilir. Ancak doğayı taklit etmeden önce doğa kavrayışının tekrar ele alınması gerekmektedir. İnsan-doğa ilişkisinin bozulan uyumu, bilimsel paradigma içinde yeniden onarılmayı beklemektedir. Bu kitaptan hareketle, iktisadi düşüncenin doğa kavrayışını sorgulamak ve rasyonel birey anlayışından başlamak üzere yeni kavramlar geliştirilmesi gerekir. Yeni bir doğa kavrayışının uygulanmasında şüphesiz piyasaların, müştereklerin ve devletin rolü çok önemlidir. Ancak hepsinden önce 21. yüzyıl iktisatçısının bu kavrayışı benimsemesi gereklidir.

3. Sonuç ve Değerlendirme

Entropi kuralına göre kendi haline, oluruna bırakılan her şey dağılmaktadır. Evrende her şey bir düzenden düzensizliğe gitmektedir. Piyasaların kendi kendine bırakıldığında dengeyi bulacağı görüşü tekrar tekrar yanlışlanmıştır. Sadece piyasalarda değil, herhangi bir alanda

⁵ Biyomimikri, doğadaki varlıkların taklit edilerek yeni tasarımlara ilham kaynağı olması anlamına gelir.

rekabetin tekele dönüşmemesi mümkün müdür? Burada yine doğaya bakıldığında “doğal seleksiyon” kuralı karşımıza çıkar. Güçlü olanın ayakta kaldığı bir iktisadi sistem tasarlamak yerine zayıfı koruyan ve toplumsal dengeyi gözetten bir sistem tasarlamak, insanlığı simidin güvenli alanına götürebilir. N.G. Roegen’e göre entropi yasası, doğadaki diğer yasalar içinde en fazla iktisadi olandır. İktisadi süreç, diğer herhangi bir yaşam süreci gibi geri döndürülemezdir. Bunun sonucu sadece mekanik terimlerle açıklanamamaktadır. İktisatçılar termodinamikteki entropi yasası gibi, değer yaratan girdiler (düşük entropi) ve değeri olmayan çıktılar (yüksek entropi) arasındaki nitel ayrımın farkında olmalıdır (Roegen, 1976).

Kate Raworth, Simit Ekonomisi kitabıyla iktisatçıları bu farkındalığa davet etmektedir. Bu daveti yaparken gerçekçi ve eşitlikçi sorular yöneltmektedir. Bu sorulardan en önemlisi “*Sonsuz bir ekonomik büyüme mümkün mü?*” sorusudur. Bu soruya klasik iktisadın kurucularından Adam Smith’e atıfta bulunarak cevap verir. “*Adam Smith’e göre her ekonomi er-geç “durağan hal” dediği konuma ulaşacak, her türlü zenginlik nihayetinde toprak, iklim ve şartlarının doğasıyla belirlenecektir.*” (Smith, 1776: 14).

Bilimsel paradigma artık ne bütüne ne de parçalara odaklanmalıdır. Doğanın ve insan beyninin işleyişinde olduğu gibi, bütünü oluşturan parçaların birbiriyle ilişkisine bakılmalıdır. Doğadaki ağlar; dallara ayrılan birkaç büyük hatla başlayıp orta boyutlu hatlara ve küçük çizgilere bölünmektedir. Aynı sinir sisteminin içinde bulunduğu bilgi ağı ilişkisinin organizasyonu gibidir. Yaşam, iç içe geçmiş parça-bütün ilişkilerinin bir aradaki bütünlüğünden oluşmaktadır. Bu bakış açısı yeni bir bilimsel metodolojiyi gündeme getirmektedir: Bağlantısal bütünsellik. Bilim şimdiye kadar hep tümdengelim ve tümevarım yöntemleriyle çalışmıştır. Bağlantısal bütünsellik anlayışı, insanların birbirine bakış açısında bir farklılaşma, yeni bir yaşam anlayışı getirebilir. Simidin güvenli alanında kalabilmek için iktisadın da böyle bir anlayışı benimsemesi artık kaçınılmazdır.

Bireylerden toplumlara ve devletlere kadar her kesimin bir noktada uzlaşması artık şart olmaktadır. Bu model Raworth’un önerdiği Simit Ekonomisi veya alternatif bir model olabilir. Ancak, insanlığın sebep olduğu bu eşitsiz toplum ve sınırları aşılmış gezegenin gözetildiği bir model olmalıdır. İnsanlığı bu gidişattan yine ancak kendisi kurtarabilir. Önce, harekete geçmek gerekmektedir.

Kaynakça

- Can, N. 2009. Mekanistik Evren Anlayışı ya da Hakikatin Bilgisinden Fenomenler Bilimine. Kaygı: Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, 0(13), 101-112.
- Gezegensel Sınırlar, erişim: <https://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries.html> (erişim tarihi: 07 Temmuz 2022).
- Holland, T.G., Peterson, G.D., ve Gonzalez, A. 2009. A Cross-National Analysis Of How Economic İnequality Predicts Biodiversity Loss. *Conservation Biology*, 23(5), 1304-1313.
- Raworth, K. 2019. Simit Ekonomisi: 21. Yüzyıl İktisatçısı Gibi Düşünmenin Yedi Yolu. Çev. Akın Emre Pilgir, İstanbul: Tellekt Yayınevi.
- Roegen, Nicholas Georgescu. 1976. *Energy and Economic Myths*. Pergamon Press.
- Sen, Amartya. 1987. *On Ethics and Economics*, USA: Blackwell.
- Smith, A. (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Book I, Chapter 9, erişim: <http://geolib.com/smith.adam/won1-09.html> (erişim tarihi 7 Temmuz 2022).
- Toffler, A. 1970. *Future Shock*. Londra: Pan Books.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Türkçe Başlık (Times New Roman 12, punto kalın)

İngilizce Başlık (Times New Roman, 12 punto, italic, kalın)

Yazar Ad SOYAD¹(Times New Roman 12, punto) (Birden fazla yazar varsa arada virgül olmalı)

Öz

9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir.

Jel Kodları: En az 3 Jel kodu, Times New Roman 9 punto italik

Anahtar Kelimeler: En az 3 anahtar kelime, Times New Roman 9 punto italik

Abstract (Times New Roman 9 punto Kalın)

9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir. 9, punto, Times New Roman, iki tarafa yaslı. En az 150, en fazla 250 kelime olmalıdır. Araştırmanın amacı, yöntem ve bulguları, veri toplama araçlarından bahsedilmelidir.

Jel Codes: Minimum 3. Times New Roman 9 punto Italik

Keywords: Minimum 3. Times New Roman 9 punto Italik

1. Giriş (12 punto Times New Roman, sola yaslı, kalın)

Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk.
Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk.
Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk.
Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk

¹Unvan, Kurum, E-Posta, ORCID (Times New Roman 10 punto. İki yana yaslı)

Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk.
Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk.
Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk.
Times New Roman 12 punto, 1,5satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk

Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk.
Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk.
Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk.
Times New Roman 12 punto, 1,5 satır aralığı, paragraf girintisi yok. Aralık: sonra 10 nk

Tablo 1: Başlık (Times New Roman 12)

Tablo metni Times New Roman 12		

Kaynak:(Times New Roman 11)

1. Düzey Başlık (kalın, Times New Roman 12 punto, kelimelerin ilk harfleri büyük)

2. Düzey Başlık (kalın, Times New Roman 12 punto, kelimelerin ilk harfler büyük)

Kaynakça (Times New Roman, 12 punto asılı değer 1.25, satır aralığı tek) apa 6

Abensour, M. (2009). *Ütopya: Thomas More'danWalter Benjamin'e*. (A. U. Kılıç Çev.) İstanbul: Versus Kitap.

Bauman, Z. (2016). *Sosyalizm, Aktif Ütopya*. (A. Araşan Çev.) Ankara: Heretik Yayıncılık.

Beaumont, M. (2007). Introduction. In Bellamy, E. *Looking Backward 2000-1887*. Oxford: Oxford University Press (vii-xxx).

Çetin, G. (2007). Vergi Aflarının Vergi Mükelleflerinin Tutum ve Davranışları Üzerindeki Etkisi, *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 171-187.

Brown, P. A. (1988). Edward Bellamy: An Introductory Bibliography. *American Studies International*. 26/2 (37-50).

Roemer, K. M. (2017). Dönüştürülmüş Cennet: On Dokuzuncu Yüzyıl Ütopyaları ve Çeşitleri. Claeys, G. (Der.) *Ütopya Edebiyatı*. (Z. Demirsü Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (113-153).

Somay, B. (1988). Zamyatin'in 'Biz'i Biz miyiz? Zamyatin, Y. *Biz*, (F. Tülek Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları (5-12).

Somay, B. (2010). *The View from Masthead: Journey through Dystopia towards an Open-Ended Utopia*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Politik Ekonomik Kuram Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, Politik Ekonomik Kuram has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.